

रूपलब्धे । परं किंवदन्ती किल काचित्चदस्तित्वविषयिणी कर्णपथमव-
तरतीति नात्र किमपि निश्चेतुं शक्नुमः । उपमानखण्डस्य तु नाद्यावधि
कुत्रापि गदाधरीयमुपलब्धम् । शब्दगदाधरीयन्तूपलभ्यते कचित्क-
चित् । एवञ्च सत्युपमानखण्डस्य परमव्याख्यानवादो न युक्तिसह इति
तस्यापि व्याख्यानसद्भावपक्षमेव बहुमन्यागद्दे । तदेवं दीधितिर्व्याख्यानं
खण्डचतुष्टयात्मकं गदाधरप्रणीतेषु ग्रन्थेषु मुख्यतमम् । एतदन्ये च स्वतन्त्र-
ग्रन्थाः व्युत्पत्तिवादशक्तिवादविधिवादादयश्चतुष्पाष्टिसंख्याश्रितचरास्तेषु
केचिदष्टचराश्च ।

तत्र च दीधितिर्व्याख्याने प्रामाण्यवादस्यात्याक्तिकठिनदुरुहयुक्ति-
गर्भितस्य पण्डितानामपि मतिकुण्ठनपटोः प्रायः पठनपाठमादिषु तृतीय-
विप्रतिपत्त्यन्तमुपयुज्यमानस्यापि दुर्लभतामालोच्य विश्वत्यासवत्सरे-
भ्यः पूर्वं मुद्रणमकार्षम् । पुनरस्येदानीं द्वैतीयाकं मुद्रणं सगपयतेति
ससन्तोषं निवेदयामः ।

इति सविनय निवेदयति—

प्र. अनन्ताचार्यः ।

सम्पादकः ।

विषयानुक्रमः ।

—२०४१२०२—

	पृष्ठानि ।
प्रथमा—विप्रनिपत्तिः —	१७
द्वितीया— " —	७५
तृतीया— " —	९७
चतुर्थी— " —	१००
पञ्चमी— " —	१०७
शास्त्रिप्रामाण्यतादारम्भः —	१०८

श्रीः ।

धीमते ह्यधीवाक् नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

— — — — —

प्रामाण्यवादः ।

— — — — —

दीधितिः ।

— — — — —

गिरं गुरुणां हृदये निधाय विधाय सिद्धान्तसरोऽवगाहम् ।
संक्षेपतश्चर्यपुनायनासा चिन्तामणेर्दीधितिमातनोति ॥

गदाधरोयम् ।

— — — — —

नत्वा नन्दतनूजमुन्दरपदं स्मृत्वा गुरोरादरा-
दुर्बोमण्डलमण्डनायितवशोराशेरशेषा गिरः ।
संक्षिप्तोक्त्यतिदक्षदीधितिकृतः प्रत्यक्षचिन्तामणि-
व्याख्यां व्याकुरुते गदाधरमुधीर्मोदाय विद्यावताम् ॥

गुरुकौर्त्तनरूपं गङ्गलं कुर्वाण एव स्वीयग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं
तदुत्कर्षं दर्शयति (गिरमिति) हृदये—मानसे । निधानं—सम्बन्धसम्पादनम् ।
मनसि गुरुगिरस्सम्बन्धः स्वार्थज्ञाने जननीये तत्प्रहकारित्वम् । सहकारित्वं
चात्र परम्परया फलोपयोगित्वम् । तथाच गुरुवाक्याधीनशाब्दबोधजन्यसं-
स्कारसाम्राज्येन मनसा निषद्गव्यमिस्तरामरिशीलिज्जमर्थं निश्चित्येति फलि-
तोऽर्थः । सिद्धान्ताविरुद्ध एवाऽर्थो वर्णनीय इति सूचयति (विधायेति) सिद्धान्तो

[दी] जगत्-ससार्यात्मजानम् । न चानधिकारिणश्चाद्वादीनध्यापयाम्बभूव
प्रवरो मुनीनाम् ?

[ग] जगत्पदस्य वस्तुमात्रार्थकत्वे घटादीनामचेतनाना मोक्षरूपोद्धारस्य-
बाधेन तदीयत्वेनोद्दारेच्छा मुनेर्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिनि) परमे-
श्वरस्य मुक्ताना च जीवाना नोद्दिर्घार्थाविषयत्वमभ्युक्त इत्यत ससारित्व
विशेषणम् । ससारश्च मिथ्याघोषमवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्व-
व्यावृत्त विशेषणत्वम् । अतस्तदुपलक्षितमुक्तजीवाना व्यावृत्तिः । न च
मूलोपात्तदुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्तिसम्भवात्ससारि
विशेषणवैयर्थ्यमिति वक्ष्यम्, एव आत्मपरजगत्पदस्यापि वैयर्थ्यापातात्,
आत्ममिन्नाना दुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात्, दुःखपङ्कनिमग्नत्वस्ये-
द्दिर्घार्थाविषयत्वोद्देश्यतात्पर्यव्यावर्तकतया विवक्षितस्य उद्देश्यतावच्छेद
कीभूततद्वाचकपदस्य जगत्पदपूर्वमुपादानं क्रियेतेति “यतो जगत् दुःख-
पङ्कनिमग्न अतस्तदुद्दिर्घार्थम्” इत्यर्थस्यैव विवक्षणाज्जगत्पदार्थतावच्छेदरू-
मात्रस्यैव उद्दिर्घार्थित्वोद्देश्यतावच्छेदकतया तत्र ससारित्वान्तर्भावस्या-
वश्यकत्वात् । आत्मपदं चावच्छेदकशरीरव्यावृत्तस्य समवायेन वासना
विशेषवत्त्वस्य लामाय । लक्षणयापि समूह एव ग्रामाणिकाना जगत्पदस्य
व्यवहारात् समूहार्थकं जगत्पदं न त्रिशेषार्थकम्, एवकारेणैव तज्ज्ञातात् ।
अथवा जगत्पदमेवाशेषार्थकम्, तत्परत्वग्राहक एवकार — नतु तदर्थकः,
यथा ‘सर्व एव शुभः कालः’ इत्यादौ ।

ननु शब्दादीनामपि जगदन्तर्गततयाऽर्थविधानधिकारिणा तेषामर्थ-
ज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षि प्रत्यनेयात्, अनधिकारिणामर्थज्ञानेच्छया
शब्दप्रयोगरूपतदध्यापनस्य प्रयत्नायहेतुत्वात् इत्यधिकारित्वमपि विशेषण-
मस्मिन्व्याख्या परिरुहति (नचेति) शब्दादीन्-शब्दत्वजात्याकान्तशरीरविशे-
षविशिष्टान्मन । अध्यापयाम्बभूव-उद्दिश्य शास्त्र प्रणिनाय । तादृश

[दी] येमाशङ्क्येतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेनार्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारश्चास्त्राणाम् । उद्देश्यता तु कीदृशतद्वादीनामपि विशिष्टशरीरपरिग्रहादर्थावगमेन सम्भवती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्वचतुरश्रम् [सुस्थम्] । टीकाकृतस्तु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवायं मुनेरन्यथैव समादधिरे ।

[ग] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञानमागितया तदनुद्देश्यत्वादिति भावः । अनधिकारिताप्रयोजकशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वमित्याशयेनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दाद्वैववशेनानधिकारिणामर्थज्ञानं न प्रत्यवायहेतुरित्याह (नचेति) तथा सति ब्राह्मणादिमात्रोद्दिधीर्या शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः ।

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्वनियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्दारेच्छया शास्त्रप्रणयने शूद्राद्यात्मनां ज्ञानमागितयोद्देश्यत्वे शूद्रादिशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छा मुनेरावश्यकीत्याशङ्कां परिहृति (उद्देश्यतेति) अर्थज्ञानवत्त्वेनेच्छापिपयतास्त्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेणि) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरं परिगृह्य एतच्छास्त्रार्थसवगच्छेदित्यमित्यन्वयानधिकारिशरीरावच्छिन्नतया ज्ञानस्येच्छयानवगाहनेऽप्युपपन्नमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादिशरीरस्य शास्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वनिश्चयात्तदात्मनामुद्देश्यतैव न निर्वहेदिति भावः । क्षतिम्-प्रत्यवायम् । नन्वेवं मुनेरुत्पत्तोऽपि प्रत्यवायस्तपश्चभावानश्यतीति टीकाकारसमाधानविरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणतत्त्वावधारणे तदुद्धटकप्रमातृत्वावधारणस्याप्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चासम्भवेन प्रमाणतत्त्वस्य दुरवधारणतया तदुद्धारणसम्पादनेन शास्त्रस्य निश्चयेयसोपयोगित्वं यत्सूत्रकृतोक्ते तज्जुज्यत इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्प्रसासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्यहेतुतया तदसम्भवेऽपि न क्षतिरित्याशङ्कनमर्थकमित्यादिना मूलकृतोऽसत्प्रतप्तम्,

[दी] जगत्-ससार्यात्मज्ञानम् । न चानधिकारिणश्शूद्रादीनध्यापयाम्बमूव
प्रबरो मुनीनाम् ॥

[ग] जगत्पदस्य बन्तुमात्रार्थकत्वे षटादीनामचेतनाना मोक्षरूपोद्धारस्य-
बाधेन तदीयत्वेनोद्दारेच्छा मुनेर्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिति) परमे-
श्वरस्य मुक्ताना च जीवाना नोद्दिधीर्षाविषयत्वसम्भव इत्यत ससारित्व
विशेषणम् । ससारश्च मिथ्याद्योप्रभवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्व-
व्यावृत्त विशेषणत्वम् । अतस्तदुपलक्षितमुक्तजीवाना व्यावृत्तिः । न च
मूलोपात्तदुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्तिसम्भवात्ससारि-
विशेषणवैयर्थ्यमिति वच्यम्, एव आत्मपरजगत्पदम्यापि वैयर्थ्यापातान्,
आत्ममिन्नाना दुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात्, दुःखपङ्कनिमग्नत्वस्ये-
द्दिधीर्षानिपयत्वोद्देश्यजगत्पदार्थव्यावर्तकतया विवक्षितत्वे उद्देश्यतावच्छेद-
कीभूततद्वाचकपदस्य जगत्पदपूर्वमुपादानं क्रियेतेति “यतो जगत् दुःख-
पङ्कनिमग्न अतस्तदुद्दिधीर्षु” इत्यर्थस्यैव विवक्षणाज्जगत्पदार्थतावच्छेदरु-
मात्रस्यैव उद्दिधीर्षितत्वोद्देश्यतावच्छेदकतया तत्र ससारित्वान्तर्भावस्या-
वश्यकत्वात् । आत्मपदं चावच्छेदकशरीरव्यावृत्तस्य सम्वायेन वासना
विशेषवत्त्वम्य लामाय । लक्षणयापि समूह एव ग्रामाणिकाना जगत्पदस्य
व्यवहारात् समूहार्थक जगत्पदं न त्रिगोपार्थकम्, एवकारेणैव तल्लभात् ।
अथवा जगत्पदमेवाशेषार्थकम्, तत्परत्वग्राहक एवकार — नतु तदर्थकः,
यथा ‘सर्व एव शुभः काल’ इत्यादौ ।

नतु शूद्रादीनामपि जगदन्तर्गततयाऽर्थविघातचिकारिणा तेषामर्थ-
ज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षि प्रत्यवेयात्, अनधिकारिणामर्थज्ञानेच्छया
शब्दप्रयोगरूपतदध्यापनस्य प्रत्यवायहेतुत्वान् इत्यधिकारित्वमपि विशेषण-
म्वित्याशङ्का परिहरति (नचेति) शूद्रादीन्—शूद्रत्वजात्याकान्तशरीरविशे-
रिनिष्ठान् । अध्यापयाम्बमूव—उद्दिश्य शास्त्रं प्रणिनाय । तादृश

[दी] येनाशयेतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेना-
र्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारश्चाज्ञानाम् । नदेक्ष्यता तु कीदृशतद्वादीनामपि
विशिष्टशरीरपरिहादार्थावगमेन सम्भवती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्व-
चतुरथम् [सुस्थम्] । टीकाकृतम्नु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवाये
मुनेरन्यथैव समादधिरे ।

[ग] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञानमागितया तदनुद्देश्यत्वादिति भावः ।
अनधिकारिताप्रयोजकशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगस्यैव प्रत्यवाय
हेतुत्वमित्याशयनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दादैववशेनानधिकारिणामर्थ-
ज्ञानं न प्रत्यवायेहेतुरित्याह (नचेति) तथा सति ब्राह्मणादिमात्रोद्दिष्टीर्यया
शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः ।

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्वनियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्दिच्छ-
या शास्त्रमण्यने शूद्राद्यात्मना ज्ञानमागितयोद्देश्यत्वे शूद्रादिशरीरावच्छिन्न-
ज्ञानेच्छा मुनेरावश्यकीत्याशङ्कां परिहृति (उद्देश्येतेति) अर्थज्ञानवत्त्वेने-
च्छाविषयतात्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेति) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरं
परिगृह्य पतच्छास्त्रार्थवगच्छेदित्यभिसन्धानेनानधिकारिशरीरावच्छिन्नतया
ज्ञानस्येच्छयानवगाहनेऽप्युपपद्यमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादिशरीरस्य शा-
स्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वंनिश्चयात्तदात्मनामुद्देश्यतेव न निर्वहेदिति भावः ।
क्षतिम्-प्रत्यवायम् । नन्वेवं मुनेरुत्पन्नोऽपि प्रत्यवायस्तःप्रभावात्क्षयतीति
टीकाकारसमाधानविरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणतत्वावधारणे तद्वधटकप्रमातत्वावधारण-
स्याप्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चासम्भवेन प्रमाणतत्त्वस्य दुरवधारण-
तया तदवधारणसम्पादनेन शास्त्रस्य निश्चयेयसोपयोगित्वं यत्स्नकृतोक्तं
तत्र दुज्यत इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्य-
हेतुतया तदसम्भवेपि न क्षतिरित्याशङ्कनमयकिमित्यादिना मूलकृतोऽसहजम्,

[म] ननु प्रमाणादीनां तत्त्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं परम्परया निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति न युक्तम्, प्रमाणतत्त्वावधारणस्याशक्यत्वात्, तद्धि प्रमातृत्वावधारणाधीनम्, तच्च स्वतः परतो वा न सम्भवति, वक्ष्यमाणदूषणगणप्राप्तात् । अथ

[दी] प्रामाण्यनिश्चायनेन निश्श्रेयसार्थेन प्रवर्तयच्छास्त्रं निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति [आशय] मन्वान आदेशयति (अयेति)

[ग] प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षाया आक्षेपेऽनुक्तत्वात्, अतः प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षेवाऽऽक्षेपकस्याभिप्रेनेत्यभिमानमूलकतया शङ्का सङ्गमयति (प्रामाण्येति) प्रामाण्यनिश्चायनेन—निश्श्रेयसार्थप्रवृत्तिजनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयसम्पादनेन, निश्चायमानप्रामाण्यकस्य स्वप्रतिपाद्यमयमसूत्रार्थज्ञानस्य सम्पादनेनेति यावत् । (निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति) निश्श्रेयसोपयोगि भवितुमर्हतीत्यर्थः । प्रमातृत्वस्य दुरुपधारणतया च सूत्रार्थानुयोजनवत्ताज्ञाने निश्चायमानप्रामाण्यकत्वं न सम्भवतीति शेषः । “प्रामाण्यनिश्चायनेने” त्यस्य यथाश्रुतपरता तु न सङ्गच्छते, एतच्छास्त्रस्य मोक्षसाधनताज्ञाने प्रामाण्याबोधकत्वात्, शास्त्राधीनप्रमातृत्वप्रदे स्वतस्त्वाप्रसक्त्या स्वतः परतो वेत्यादिना स्वतस्त्वनिराकरणासङ्गतेश्च । “इति मन्वानः” नन्वित्याक्षेपकर्तुरित्याशय मन्वानः । अभिमानश्चायं न दुर्घट । तथाहि—“परम्परे” त्यस्य प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चायनेनेत्यर्थकतायाः सम्भवात् “प्रमाणतत्त्वावधारणस्य” त्वादेष्य शास्त्रश्रवणप्रवृत्तिनिर्वाह्य शास्त्राधीनप्रमाणतत्त्वावधारणस्याशक्यत्वान् यतस्तत्र परम्परया प्रवर्तकज्ञाने प्रमातृत्वावधारणमपेक्षितं—तच्च स्वतः परतश्च न सम्भवतीत्यर्थकताया अपि सम्भवात् । न चैवमेतदर्थकतामिप्रायम्यम्भउक्तिक एव भूयःकृत इति कथं तदभिमान इति वाच्यम्, सम्भुवन एवाक्षेपसङ्गतेस्तथाभिप्रायम्यानीचित्यात् । प्रामाण्यावधारणात्मकज्ञानस्यैव प्राप्नुर्घटत्वोक्ते “रथे” त्यादिना तर्ज्जवानुपयोगिव

[म] किं प्रामाण्यज्ञानेन, ? प्रवृत्तिमात्रे तस्य व्यभि-
चारात् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिश्चावश्यकार्थनि-
श्चयादेव । नच यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकौ

[दी] प्रामाण्यज्ञानेन प्रामाण्यनिश्चयेन । यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ-
यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ ।

[ग] शंकितुमुचितम्, न तु तज्ज्ञानसामान्यस्य, तथा सत्युत्तरकालं
निश्चयमात्रस्यैवोपयोगिताव्यवस्थापनमप्यसंगतं स्यादतो ज्ञानपदं निश्चय-
परतया व्याचष्टे (प्रामाण्यज्ञानेनेति) "यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयाविति"
भूलं व्यतिरेकज्ञानसामान्यपरतया अनुपदं वर्णनीयम्, सामान्यज्ञानश्च
यावद्विशेषोपादनादेव, तच्च यथाश्रुते नोपपद्यते, यत्संशयानात्मकं यद्
व्यतिरेकसंशयानुपादानात्, तदभावबद्देदकोटिकतदभावसंशयस्य तत्संशया-
नात्मकत्वात्; एवं यत्संशयादिपदं यदूपावच्छिन्नविषयकसंशयादिपरमवश्यं
वाच्यम्, व्याप्तिसंशयसामान्यान्तर्गतानां किञ्चिदप्येव व्याप्तिप्रकारकनानासं-
शयानामनुमित्युत्पत्तावप्रतिबन्धकत्वात्; तथाच व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशया-
नात्मकोऽपि व्याप्त्यभावाभावत्वादिना व्याप्तिविषयकव्याप्त्यभावादिप्रसंग-
स्तम्भवतीति व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयत्वेन तदुपादानासम्भवादसङ्गतिः,
अतो व्यतिरेकपदव्यवस्थासेन व्यतिरेकविषयकसंशयनिश्चयपरतया व्याचष्टे
(यस्येति) परे तु-यथाश्रुते यस्येति पृष्ठ्याः प्रतियोगित्वरूपार्थो व्यतिरेका-
न्वयी, अन्यश्च विषयतारूपः संशयान्वयी, अतस्तस्या एकार्थपरत्वेनैवा-
हाय व्यतिरेकपदं व्यत्यस्यति (रस्येति) न च घटस्य संशय इत्यादौ एक-
धर्मिकघटतदभावावगाहिज्ञानलाभाय संशयपदं व्यतिरेकावगाहितमानधर्म-
ज्ञानपरम्, प्रतियोगित्वं विषयत्वं च पृष्ठ्या अर्थः, संशयपदार्थैकदेशे
व्यतिरेके प्रतियोगित्वस्य ज्ञाने विषयत्वस्यान्वय इति व्युत्पत्तिरावश्यकीति
पृष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वमावश्यकमेवेति कथमेतदिति वाच्यम्, यतः स्वा-

[दी] तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यते ।

[ग] वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिक-
रण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्ट विषयिताशालिज्ञानं सशयपदार्थः, चरम-
विषयितायामेव पष्ठ्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य बान्वयः, एव
चाभावस्य सशयपदार्थाघटकतया तत्सममिव्याहृतपष्ठ्या अभावान्वयि
तदीयप्रतियोगितार्थकताया अनावश्यकता । नच विषयितानिरूपकत्व विष-
यिताप्रतियोगित्वमेव, तथाच व्यतिरेके सशये चान्वय्येक एवार्थप्यप्युच्यते इति
कथं तदर्थभेदभयेन व्यतिरेकपदव्यत्यास इति वाच्यम्, अभावनिरूपितस्य
विषयितानिरूपितस्य च प्रतियोगित्वस्यैकजातीयत्वविरहादित्याहुः ।

अत्र सशयादिपद प्रतिबध्यसमानधर्मितावच्छेदककयद्रूपावच्छिन्ना-
भावसशयादिसामान्यपरमवश्य वाच्यम्, अन्यथा समूहालम्बनरूपघटाभावा-
दिनिश्चयात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकसशयादिप्रतिबध्यस्य घटादिज्ञानस्य व्या-
प्त्यादिनिश्चयाहेतुकत्वाद्व्यभिचारापत्तेः, एव च व्यतिरेकनिश्चयत्वादिघटक-
व्यतिरेकज्ञानत्वपुरस्कारेण तज्ज्ञानसामान्यनिवेशादेवोपपत्तेस्तद्घटकवद्धात-
रोपादानमिदंरूपदोषादानं च व्यर्थम्, यदि च सशयत्वादिव्यापकत्वेन प्रति-
बन्धकतानिवेशे तज्ज्ञानत्वव्यापकताघटकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादन्य
एव तदभावः सशयत्वादिव्यापकताघटक इत्यवैयर्थ्यम्, सशयत्वनिश्चयत्वे
अव्याप्यवृत्तिजातिविशेषाविति मते तच्छरीरे ज्ञानत्वस्यानन्तर्भावादपि न
वैयर्थ्यशङ्का, तथाप्यनुचितं गौरवं सशयनिश्चययोः पृथङ्निवेशपक्षे दुर्वार-
मेवेति मनसि कृत्य फलितार्थमाह (तेनेति) (व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति) अन-
तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व तृतीयार्थः, न तु स्वरूपसम्बन्धरूपम्,
प्राज्ञाभावनज्ञानत्वस्य प्राज्ञज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्राज्ञाभावननिश्चयत्वघटक-
तया प्राज्ञनिश्चयस्य प्राज्ञज्ञानाहेतुतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वान् । पर्याप्तिनिवेशे

[दी] माझसंशयस्य तु न प्रतिबन्धकतेति भावः ।

[ग] चतुर्थपर्यालोचने लाघवासंभवात् । यद्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकं यत्तत्तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमिति सामान्यव्याप्तिः पर्यवसितेति न साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यम्, न वेधरीयप्रामाण्यानेश्वयजन्यसामादाय सिद्धसाधनावसरः ।

न च माध्यमिकपूर्वपक्षे अथेत्याद्याशङ्का न नैयायिकस्य, तेन प्रामाण्यनिश्चयोपयोगितास्वीकारात्, किंतु तदस्यस्य, तदुपरि च न चेत्याद्याशङ्का पुनर्माध्यमिकस्यैव, तेनेश्वरानभ्युपगमेन न सिद्धसाधनावसरः, साध्यस्य मतद्वयमिद्वयतायमेव तदोपादिति वाच्यम्, एवमपि तदस्येनार्थान्तरोद्भावनस्य दुर्धारत्वात् । न च स्वतः परतश्च प्रामाण्यस्य ग्रहणं निराकुर्वतो माध्यमिकस्य कथं प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयहेतुकत्वसाधनं सङ्गच्छत इति वाच्यम्, प्रामाण्यनिश्चयानेन शास्त्रस्य निश्चयसोपयोगितावादिनं नैयायिकं परामर्शितुं तन्मतमालम्ब्य माध्यमिकस्यापि प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिताव्यवस्थापनसंभवात् ।

ननु अव्यभिचारव्यतिरेकरूपव्यभिचारस्य संशयो निश्चयश्चाव्यभिचारप्रहप्रतिबन्धक, व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकताया व्याप्तिग्रहोपाये मणिकारेरेवोक्तत्वात्, तथा च व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिषध्येऽव्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचार इत्यत आह (प्राज्ञसंशयस्येति) अव्यभिचारव्यतिरेकसंशयरूपस्येत्यादि । न प्रतिबन्धकता—व्याप्तिग्रह इति शेषः । तथाच व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं मतविशेषावलम्बनेनैवोक्तमिति न विरोध इति भावः । एतेन घटादिसंशयस्य घटादिग्रहाप्रतिबन्धकतया संशयपदेन घटादिनिश्चयाहेतुके घटादिज्ञाने व्यभिचारं वारयतां मिश्राणां प्रतिबन्धकसंशयादौ यदभावत्वप्रकारकत्वनैयत्यविचक्षयाऽव्यभिचारनिश्चयाजन्यतत्तिश्चयेऽव्यभिचाराभावत्वाप्रकारकव्यभिचारत्वप्रकारकसंशयसाधारणप्रतिबन्धकताके व्यभिचारवारणमयुक्तमिति ध्यानेतम् । घटादिसंशयस्य तन्निश्चय इव व्यभिचारसंशयस्यापि अव्यभिचारनि-

[ग] श्रये प्राद्वसंशयत्वाविशेषेणाप्रतिरन्धकत्वौचित्यात् । यन्मतमवलम्ब्य मणिकृतो व्यभिचारसशयप्रतिरन्धकताभिधान, घटादिसंशये तन्निरन्धयप्रति-
बन्धकताया अपि तन्मनसिद्धत्वात् ।

अत्र मिश्रानुयायिन - व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चये मणिमन्त्रादि-
घत् पृथगेव प्रतिबन्धकता, न तु प्राद्वामावज्ञानतया, कथमन्यथाऽस्य-
न्ताभावगर्भव्यभिचारग्रहस्यान्योन्याभावगर्भन्यासिधीविरोधिता, प्राद्वामावाव-
गाहितया प्रतिरन्धकत्वमेव च प्राद्वसशयव्यावृत्तमिति व्यभिचारसशयप्रति-
बन्धकत्व युक्तमेव, स्वप्रतिबन्धकसशयन्यतिरेकयिश्चयोर्यदभावत्वप्रकारता-
नियतत्वविशेषण वैकल्पिकम्, अव्यभिचाराभावत्वप्रकारकत्वस्य व्याप्तिनि-
श्चयप्रतिरन्धके व्यभिचारनिश्चये सशये चानियमात्, एकत्र तन्निवेशेनैवा-
व्यभिचारसशयतद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिषध्ये तन्निरन्धयान्ये व्याप्तिनिश्चये व्य-
भिचारधारणसम्भवात्, यद्यपि प्रमेयत्वादिना व्याप्यमात्रावगाहिनि पक्ष-
धर्मरताभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेऽनुमितिप्रतिरन्धके व्याप्यमात्रावगादि-
प्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तामिदमादिवारणाय यदभावत्वप्रकारतामप्युक्तप्रति-
बन्धकताशालिमशयादौ यदभावत्वप्रकारतानैयत्य विवक्षणीयम्, तथा च
व्यभिचारसशयप्रतिषध्ये तद्व्यतिरेकनिश्चये व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्या-
वृत्त्यमगतिः, अव्यभिचारनिश्चय इति प्रतिरन्धकताया व्यभिचाराभाव-
गाहित्वाप्रयुक्ततया यत्तदेन व्यभिचारोपादानासम्भवात्, तथापि व्यतिरेक-
निश्चये यदभावत्वप्रकारतानियतत्वानिवेशपक्ष एव प्रतिबन्धकताया यद-
भावगाहिताप्रयुक्तत्व निवेशनीयम् - न तु सशये तद्विशेषणनिवेशपक्षे,
अनुमित्यादिप्रतिबन्धकव्याप्यादिमशये व्याप्यभावत्वाप्रकारकत्वायोगेन दृ-
ष्टान्तामिदमापनयसाक्षात्, तथा च सति व्यभिचारावगाहिताप्रयुक्तानुमि-
तिप्रतिरन्धकतायति व्यभिचारसशये व्यभिचाराभावत्वप्रकारतानैयत्येव
यत्तदेन व्यभिचारोपादानसम्भवात् व्यतिरेकनिश्चयोपादानव्यावृत्तिशक्यते
सगमयिषुम्,

[म] तत्सन्देहे सत्यर्थसन्देहेनार्थानिश्चयादेवाप्रवृत्तेस्तत्र
नयोरप्रतियन्धकत्वादिनि चेत् ? न ।

[दो] प्रवृत्तीति प्रवृत्ताभिप्रायम् । यत्रतिग्रन्थकारित्यर्थः । (तत्स-
न्देह इति) क्लृप्तकारणमद्भावे यत्पक्षे कार्यानुत्पादः, अनायत्या तस्यैव
प्रतियन्धकत्वं कल्प्यते, न चेद तथा ।

[ग] वेऽनुमिनेर्दृष्टान्त्वामग्निरिति विशेषतस्तदन्तर्भावो नाभिप्रेत -अपि
तु यत्तत्तत्त्वमात्रेमेत्याह (प्रवृत्तानि) ननु प्रामाण्यमशयदशाया अर्थानि-
श्चयादेव प्रत्ययभावनिराहान् प्रामाण्याभावज्ञानस्य कारणीभूताभावप्रति-
योगित्वरूपप्रतियन्धकत्वाऽमिद्वेत्तकानुमानं स्वस्यासिद्ध्या दुष्टमिति मूले-
न न मगच्छेत, प्रवृत्तावर्थनिश्चयस्यैव प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्यापि
कारणतामाहकनियतान्वयव्यतिरेकमत्वेन कारणताया दुरपह्वत्वादित्याशङ्क-
निराकरोति (क्लृप्तत्वादिना) तस्य प्रतियन्धकत्व-तदभावस्यानन्यथासि-
द्धत्वम् कल्प्यते । (न चेद तथेति) प्रवृत्ते क्लृप्तापरसकलकारणमत्त्वे प्रामा-
ण्यमशयादिमत्तत्र प्रवृत्त्यनुत्पाद इति नेत्यर्थः । प्रामाण्यमशयाद्यभावेऽपि
त्रिनार्थनिश्चयमप्रवृत्तेस्तदनुत्पादा आवश्यकत्वात्, प्रामाण्यमशयदशाया
च तदमत्त्वेनाप्रवृत्तेरितरसकलकारणामप्येति भावः । तथा च नियता-
न्वयव्यापारेकेऽपि प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्यान्यथामिद्वत्त्वमेवेति न तज्ज्ञानस्य
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूप प्रतियन्धकत्वं शक्यमप्यदमपीति मूलसंगतिः ।

अथार्थनिश्चयकाले तद्विनिर्णयणं वा यत्र प्रामाण्यमशयमन्त्र-
तादृशार्थनिश्चयविनिर्णय णे तत्तृतीयमणं वा प्रवृत्तापत्तिवारणाय प्रामाण्य-
मशयस्य प्रतियन्धकत्वमावश्यकमिति चेन्न, अगृहीतप्रामाण्यकार्थनिश्चय-
त्वेन हतुर्नयव निराहान्, गौत्रेणाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वाक-
ल्यतात् । मूले स्वस्यासिद्धिप्रदर्शनं दृष्टान्तामिदं गप्युपभण बोध्यम् ।
प्रमानाभावप्रहामावस्य प्रवृत्तिवारणत्वमावेऽपि न स्वस्यासिद्धि, अन्य-

दी] न च प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्;

[ग] विधप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वादित्यारुह्य निराचष्टे (नचेति)

यद्यपि प्रयोजकत्वमिदं न नियतपूर्ववृत्तित्वरूपम्, व्याप्त्यभावसंशयद्वि-
तीयक्षणे व्याप्तिनिश्चयोत्पत्तौ तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्या व्याप्त्यभावप्रद्वाम व-
स्यानुमित्यप्रयोजकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिः; नापि जनक जनकत्वम्-भावासंशयस्या-
प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्यानुमितिजनकव्याप्तिनिश्चयाजनकत्वेन तदोपताद-
यस्थ्यात्; तथापि जनकतावच्छेदकप्रविष्टत्वमेव सत्, व्याप्तिसंशयमेवस्य
निश्चयत्पदकतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिसंशयस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वान्न दृष्टान्तासिद्धिः । उक्तयुक्त्या अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्या-
र्थनिश्चयनिष्ठप्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् स्वरूपासिद्धिः ।

अथवा यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्वार्तिकयद्वयतिरेकज्ञानस्याभावो
यद्विशेष्यकतत्त्वकारकतजातीयकार्यनियतव्यवहितपूर्ववृत्तिः, तद्वार्तिकतान्ति-
श्चयस्तद्विशेष्यकतत्त्वकारकतजातीयकार्यजनक इति समुदायार्थः, व्याप्त्य-
भावसंशयद्वितीयक्षणात्पन्नव्याप्तिनिश्चयात् यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र
तत्पूर्वक्षणे विशेषणभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिः ।

एतेनाप्रामाण्यप्रदभावस्य कारणतावच्छेदकत्वोपगमे विशेष्यविशे-
षणभावे विनिगमनाविरहात् तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वपटित्वहेतुरप्यविकल इति प्रयोजकताघटितसाधनानु-
सरणशङ्काया असंगतिरिति दूषणमनवकाशम् ।

(अप्रयोजकत्वादिति) प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानाभावस्यार्थनिश्चयनिष्ठ
कारणतावच्छेदकतया अर्थमंशयकारणभावनायाऽर्थनिश्चयसम्पादकत्वेन वा

[म] प्रामाण्यसंशयानन्तरम् इदं इत्थमेवेत्यवधारणस्य निष्क्रम्यप्रवृत्त्यस्य प्रामाण्यनिश्चयार्थानत्वात् ।

[दी] यत्तदर्थयोरननुगमस्येति भावः । अम्युपेत्य समापत्ते (प्रामाण्येति) तथाच कारणत्वाभावेऽप्यवश्यमेव दर्शनीयत्वमिति भावः ।

[ग] प्रवृत्तत्वपेक्षणीयत्वेन तत्र यदातिप्रसङ्गभङ्गे प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्ति-
हेतुत्वात्कारणरूपनिष्ठप्रसङ्गरूपविषयभाषकाभावादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वं च
कारणीमूनाभारमतिरिक्तत्वव्यतिरिक्तकृतात्वा हेतुपदकृतापेक्षेति शेषः ।
अनुमाने दूषणान्तरमाह (यत्तदर्थयोरिति) तथाच-यत्पदेन प्रामाण्योपादाने
दृष्टान्तातिदि, व्याप्त्युपादाने च स्वरूपासिद्ध्यादिः ।

ननु प्रामाण्याभावज्ञानाभावात् उक्तयुक्त्यर्थज्ञाननिष्ठकारणतावच्छे-
दकत्वं विनियमनानिर्गमयेन स्वतन्त्रकारणत्वं चाऽवश्यमङ्गीकर्तव्यम्,
तथाच-प्रामाण्यनिश्चयस्यैव हेतुता युक्तेति हेतुरित्येव प्रामाण्यनिश्चया-
पेक्षाया एव सम्भवादर्थनिश्चयसम्पादकत्वा तदपेक्षाभिधानं "प्रामाण्य-
संशयानन्तरं" मित्यादिना मणिकृतो न युक्तमित्यत आह (अम्युपेत्येति)
पौनः पौनः व्याख्याप्यमानं प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वमभ्युपेत्येवेत्यर्थः ।
समापत्ते-प्रामाण्यनिश्चयपेक्षा व्युत्पादयति । अपवा-प्रवृत्तौ प्रामाण्यनि-
श्चयानुपेक्षाशमपि नित्यताशेषस्तुर्गम्येतया प्रमात्यस्य प्रमाणतत्त्वपद-
तया तदवधारणे प्रमात्यावधारणशक्येति चेदेषादिदे । प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्च-
यस्य वारम्भराशेऽपेक्षणीयत्वं व्युत्पादनमयुक्तमित्याशङ्क्याह (अम्युपेत्येति)
प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयपेक्षार्थैव तदवश्यमेव शास्त्रस्य निर्देशपक्षोपेक्षितत्वा-
निर्वाह इत्येव स्वाभिप्रेतमिति स्वीकृत्येवेत्यर्थः । इदमित्यमपेत्यर्थनिश्चये
प्रामाण्यनिश्चयपेक्षाशमपि प्रवृत्तौ तदकारणत्वमिदं निर्देशमिति दिश्या-
न्याह निष्क्रम्ये (तथा चेति) अवश्यपेक्षणीय-कारण सम्पादकतया ।

[म] ननु स्वत एवास्तु तन्निरूपणम् ?

[दी] स्वतः—स्वस्मात् स्वकीयात् । तत्र स्वप्रकाशतया तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति गुरवः ।

[ग] तादृशापेक्षायामपि तदसम्भवे शास्त्रग्रवणे प्रवृत्त्यनुत्तरया शास्त्रस्य निष्कलत्वेनाक्षेपसङ्गनोरिति भावः ।

“ननु स्वत एवे”ति मीमांसकत्रयस्यैव प्रत्यवस्थानम्, न तु गुरो रेव मिश्र-
भट्टयोरेव वा, मतत्रयसाधारणविप्रतिपक्षेरेव दर्शनीयत्वात्, अनुव्यवसायेना-
नुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यत इत्यादिना मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वस्य व्यवस्था-
पनीयत्वाच्च; एवं च स्वपदस्य प्रामाण्याश्रयमङ्गपरत्वे तदीयमात्रपरत्वे वा न
मतत्रयसाधारण्यमत उभयपरतया व्याचष्टे (स्वत इति) (स्वस्मादिति)
प्रामाण्याश्रयव्यवसायादित्यर्थः । “तन्निरूपणम्”ति—भूतस्य च प्रामाण्यव्यव-
हार इत्यर्थः, तावता च व्यवसायस्यैव स्वप्रामाण्यविषयफलरूपताः, तावदेव
व्यवहर्तव्यज्ञानविधया प्रामाण्यव्यवहारेहेतुतायाः स्वस्य निर्वाहात् । एतच्च
गुरुमतानुसारेण । मिश्रभट्टयोरनुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वप्रयोज्यादि-
त्यर्थः । मिश्रमते व्यवसायजन्योऽनुव्यवसाय एव तत्प्रयोज्यतया विवक्षितः,
भट्टमते च व्यवसायजन्यज्ञातत्वरूपहेतुजन्यानुमितिरिति मतद्वयोपसंग्रहः ।

केचित्तु—तन्निरूपणं—प्रामाण्यग्रहः । स्वस्मात्—व्यवसायात्, व्यवसाय-
प्रयोज्य इति यावन्, स च मिश्रमतेऽनुव्यवसायरूपः, भट्टमते ज्ञाततालिङ्ग-
कानुमिति रूपः । गुरुमतानुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वोत्पत्तिप्रयोजक
कारणसमुदायादित्यर्थः । एतावता स्वप्रामाण्याश्रयत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्य-
ग्रहरूपता लभ्यत इति व्याचक्रुः । तन्निरूपणम्, तथा सति “तत्र स्वप्रकाशतये”
त्यादिना प्रथमतो गुरुमतविवरणम्यायुक्तनापातान् । स्वप्रकाशतया—स्व-
सादस्य स्वविषयकतया । (तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति) तस्यैव

[म] तथाहि-तत्र-विप्रतिपत्तयः-

[दी] तदनुव्यवसायेनेति मिथ्याः । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञाततालिङ्गकानुमित्येति भट्टा । तत्र-मतत्रयसाधारणस्वतत्त्वे ।

[ग] प्राथमिकज्ञानग्रहत्वात् सर्वेषामेव मीमांसकानां प्राथमिकज्ञानग्रह-
प्राप्ततायास्त्वतो प्राप्त्यारूपत्वादिति भावः । (तदनुव्यवसायेनेति)
तद्विषयकलौकिकमानसेनेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यं गृह्यत इत्यनुपपद्यते । एवमप्रे-
ष्यनुपपन्नो बोध्यः । उपनीतप्रामाण्यस्य न्यायमतेऽपि ज्ञानमानसे भाना-
लौकिकत्वविशेषणम् । न च ज्ञानाशे लौकिकमानसेऽप्युपनीतप्रामाण्यमाना-
चद्विशेषणेनापि न न्यायमताद्विशेष इति वाच्यम्, स्वाशलौकिकत्वस्य
विवक्षणीयत्वात् । तच्च स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वम् । स्वाश्रयभाष्यत्वरूपगुरमत-
सिद्धत्वतस्त्वेऽपि स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वेन स्वाश्रयो विशेषणीयः, अन्यथा
प्रामाण्याश्रयज्ञानेऽपि कदाचिदुपनीतप्रामाण्यमानस्य न्यायमतसिद्धतया
तदविशेषापत्तेः । (ज्ञानम्यातीन्द्रियतयेति) एतेन भट्टानां ज्ञाततालिङ्ग-
कानुमितेर्मिथ्यमतसिद्धानुव्यवसायवत् प्राथमिकज्ञानग्रहरूपनेति सूचितम्, तेन
न्यायमतेऽप्यनुमित्या प्रामाण्यं गृह्यते, परन्तु तन्मते ज्ञातताया अप्रसिद्ध-
तया तालिङ्गकानुमित्या प्राप्त्यसम्भवः, एवञ्च ज्ञाततायामेव विवादपर्यव-
सानम्, ननु न्वतो प्राप्त्य इति देशानवकाशः । नर ज्ञानतालिङ्गकानु-
मितिप्राप्तत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वस्याप्रयोजकतया ज्ञानम्यातीन्द्रियतयेति हेत्व-
नन्वयः, अनुमित्येत्यस्य सावधारणपरतया तल्लभ्यत्वस्याप्राप्तत्वे हेत्वन्वय-
स्य विवक्षितत्वान् । मूलस्थ तत्रेत्युदादाय ध्याचष्टे (मतत्रयसाधारण-
स्वनन्द इति) एतेन प्रथमाश्रयविप्रतिपत्तिरयस्य मतत्रयसाधारण्य-
मूलम्यशब्दलभ्यमेवेति तुरीयविप्रतिपत्तेः प्रत्येकमेवेत्यनेन यथा एकमतसिद्ध-
स्वनन्दकोटिकत्वमभिहितम् तथा-प्रथमादिप्रतिपत्तिनां मतद्वयमाश्र-
यसिद्धमनन्दकोटिकत्वमभिहितम् । अतएव प्रथममिदमनन्दको-
टिकत्वाभिधानम्, तद्विना न्यूनत्वस्यापराधः । (तत्रेति) साप्तमे

[स] ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहक-
सामग्रीग्राह्यम्-नवा ।

[दी] विचाराद्वसंशयजननीविप्रतिपत्तीराह (ज्ञानेत्यादिना) अत्र च
तात्पर्यवशाद्वृत्ति-तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टं ज्ञानं प्रसन्दोपसंहितेन
भाषातुना प्रत्याप्यते, भावस्तुष्टा च

[ग] यंविषयगत्याम्भंशयजनकत्वाक्यरूपविप्रतिपत्तिपदार्थकदेशे संश-
येऽप्ययो घोष्यः । विप्रतिपत्तेरुपयोगितां दर्शयितुमाह (विचाराद्वेति)
विचारो जल्पः, विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोगरूपः, जिज्ञा-
सामभ्यादनेन तद्वत्त्व-सदुपयोगिनो मध्यस्थसंशयस्य जननीरित्यर्थः ।
अत्र च “नन्वि” त्यादिवस्तुमीमांसकस्यैव न “तथाही” त्यागमिधानम्,
तथा सति च विधिकोटिमात्रस्य तदभिप्रेयसा निषेधाद्विरोधक “नवे”
स्यायमिधानासन्नतेः, स्वसंशयज्ञापनाय मध्यस्थस्यैव तथाभिधानीचित्या-
दिनि “स्वनष्ट्यास्तु तन्निरूपण” मित्यनन्तरम् “इति मीमांसकानां स्वमत-
परिग्रहेण नैयायिकेन विचारप्रगक्ति” रिति पूर्णीयम्, तथा च प्रामाण्य-
एवोक्तिरियम् । तथा च स एव विचारो विप्रतिपत्त्यभावे न घटन इत्यालो-
क्य प्रत्यक्षेणैव “तथाही” त्यादिना विप्रतिपत्तयो दर्शिताः । उत्तरवत्पूर्व-
पक्षोपि परित्करणीय इत्यप्रत्यक्षम् । पक्षे ज्ञानपक्षोपादानं प्रामाण्यपक्षस्य
प्रगतरणत्वार्थरत्नमनिरामपरतया सार्वकयिष्यन् तत्त्वस्य प्रमात्य-
सत्करणत्वोभयार्थकतां व्युत्पादयति (अत्र चेति) अत्र-पक्षोपपक्षे
ज्ञानप्रामाण्यपक्षे, ज्ञाननिषेधं ज्ञानकारणत्वविरामाय, तात्पर्यमवशिष्यता-
वारणार्थेन्यवयः । तदुनि तत्प्रकारकत्वरूपं यावदप्यनिवन्धोऽपि प्रकर्षः
प्रसन्दोपसंहिते मुनोऽप्यैव ताम इत्यन आह (तात्पर्यवशादिति) मा-

[दी] तादृशज्ञानत्वम्, करणव्युटा तादृशज्ञानकरणत्वं तद्वितान्तेनोप-
स्याप्यते । तत्र तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाय ज्ञानेति सावधारणम् ।
तच्च न ज्ञानत्वनियतम्, मनः प्रभृतिवृत्तित्वात् ।

[ग] धातुपूर्वप्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एवानादितात्पर्यादित्यर्थः ।
प्रशब्दस्य वाचकत्वे विवादात् पदस्य सविवादमिति प्रशब्देत्यभिधानम् ।
तदुपसन्धानं च तदन्यवहितोत्तरत्वम् । माधातुना-ज्ञानत्वविशिष्टार्थक-
माधातुना । तद्वितान्तेनेत्यस्य भावव्युटा करणव्युटेत्युभयत्र सम्बन्धः,
तद्वितश्च भावार्थकः प्यब्धस्त्यय, तस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकबोधकत्वव्युत्पत्ते-
रिति भावः । तत्र-तयोरर्थयोर्मध्ये । ज्ञानपदादेव कथं तन्निरास इत्यपेक्षा-
यामाह (सावधारणमिति) ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरम् । तच्च-
प्रमाकरणत्व च । (न ज्ञानत्वनियतमिति) न ज्ञानमात्रवृत्तित्वर्थः । तथा
च प्रमाकरणत्वे समभिन्न्याहृतज्ञानमात्रवृत्तित्वान्वयानुपपत्त्या प्रामाण्यपदे
तत्परत्वग्रमनिरासः । गङ्गाया घोष इत्यादौ प्रवाहे घोषान्वयानुपपत्त्या
गङ्गापदे तत्परत्वग्रमनिरासवदिति भावः । (मनः प्रभृतीति) यद्यपि
परामर्शादिनिष्ठमनुमित्यादिप्रमाकरणत्व ज्ञानत्वनियतमेव, तथापि विशेष-
प्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणान्वयस्योत्सर्गिकत्वात् प्रमाकरणत्वत्वा-
वच्छेदेन ज्ञानत्वनैयत्यान्वयानुपपत्त्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वावच्छेदेन
तदन्वयसम्भवेन तत्परतैव गृह्यत इति भावः ।

अथैव “ज्ञानस्यैव” त्यवधारणपरत्वादरो व्यर्थः, मनः प्रभृति-
निष्ठज्ञानकरणताया परामर्शादिनिष्ठकरणतातो भिन्नतया तत्र ज्ञानवृत्ति-
त्वस्य बाधेन प्रमाकरणतापरत्वग्रमनिराससम्भवादिति चेत्तत्त्वम्, साव-
धारणमित्यस्य अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन स्वार्थसम्बन्धपरमित्यर्थः,
“तच्च न ज्ञानत्वनियत” मित्यस्य तत्त्व च न ज्ञानवृत्तित्वव्याप्यमित्यर्थः
इति न दोषः ।

[वी] ज्ञानपदेनोत्सर्गतो ज्ञप्तिरेवोपस्थाप्यते । तद्वति

[ग] एतेन ज्ञानप्रामाण्यपदस्य ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरत्वनिर्णाय-
काभावलोक्तमनिराससम्भवः, नक्षयच्छेदकावच्छेदेनान्वयपरतावदेता-
दृशार्थपरताया अपि औत्सर्गिकत्वमित्यपि परास्तम् ।

यत्तु प्रमात्वप्रमाकरणत्वयोः प्रामाण्यपदार्थत्वव्युत्पादनं तैत्रेय-
पक्षतमिति प्रदर्शनाय, 'तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाये'ति तस्य
व्यावर्तनायेत्यर्थः, तथा च ज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यपदार्थत्वेन ज्ञानान्वृत्ति-
ज्ञानवच्छेदकप्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकवत्त्वेन पक्षत्वान् प्रमाकरणत्वत्वकूप-
प्रामाण्यपदार्थतापच्छेदेकस्य च मनः प्रवृत्तिवृत्तितावच्छेदकत्वात् न
प्रमाकरणत्वस्य पक्षान्तर्भाव इति नांशतो बाधादिरिति व्याख्यानम्; तन्न,
तथा सति ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानजनकार्षकत्वात्तत्समभिव्याहारे-
णापि न अनिरास इत्यादिशङ्काया असम्भवेन ज्ञानपदस्य ज्ञप्तावेव
मूरिप्रयोगदर्शनाय ज्ञानकरणत्वपरत्वशङ्केत्यर्थपराया ज्ञानपदेनेत्याद्यभि-
प्रेक्षाया अवतारासम्भवात् । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे प्रयोजनाभावा-
ज्ज्ञानकरणरूपज्ञानपदार्थसाधनवृत्तितायाः प्रमाकरणत्वे सत्त्वेऽपि अंशतो
बाधशङ्कानवकारेण तादृशफकिाया अवतारवितुमशक्यत्वात् । ज्ञानप-
दार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे ज्ञप्तिरेवौत्सर्गिकज्ञानपदार्थानोपस्थितिविषयस्येऽपि ज्ञान-
करणस्य ज्ञानपदार्थतानपायेन अंशतो बाधवारणासम्भवेन ज्ञानपदेनेत्यादे-
र्दुस्सङ्गततापेक्षेति ।

विशिष्य तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य पक्षत्वे ज्ञानत्वनियन्तृत्वस्य
पक्षतावच्छेदकानुपवेशो व्यर्थ इत्यादिशङ्कां निराकर्तुमभिमताथतात्पर्यनिश्चया-
र्थमेव ज्ञानत्वनियन्तृत्वशोषादानम्, न तु तदपि पक्षतावच्छेदकपदकमित्य-
शयेनाह (तद्वतीति) प्रवर्तकज्ञानविषयप्रमात्वात्प्रामाण्यपदार्थ-
मधिहृत्य विचारादेव प्रमाजनकत्वपरताप्रभो न सम्भवतीत्यालोच्य

[दी] तत्प्रकारकज्ञानत्वं तु फलितार्थः । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वम्ब-
तत्तत्त्वभेदेन भिन्नत्वात् कस्यापि प्रामाण्यस्य च यावज्ज्ञानग्राहकसामग्री-
ग्राह्यत्वाभावात् तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तत्तज्ज्ञानग्राहकस्यावद्ग्राह्यम् न वति
सामर्थ्यं तत्तज्ज्ञानपरं ज्ञानपदमिति तु तत्त्वम् । यत्तु मिश्रादिभ्यो
अगृहीतज्ञानप्रामाण्यविशेषे बाधनारणाय ज्ञानपदं,

[ग] ज्ञानपदोपादाने प्रयोजनान्तरमाह (तद्वतीति) तत्तत्त्वभेदेन प्रका-
रीभूतघटत्वपटत्वादिभेदेन (तत्तज्ज्ञानेति) यद्वर्मप्रकारकज्ञानप्रामाण्यं
यदा पक्षस्तदा तद्वर्मप्रकारकज्ञानग्राहक्यावद्ग्राह्यत्वमेव साध्यम् न तु सामा-
न्यतो ज्ञानग्राहक्यावद्ग्राह्यत्वम् । तद्वर्मप्रकारकज्ञानग्राहक्यावदग्राह्यं न वेति
लामायेत्यर्थः । तत्तज्ज्ञानपरम्-विशिष्य साध्यघटकघटत्वादिप्रकारकज्ञानपरम् ।
तादृशज्ञानस्य च न पक्षत्वावच्छेदकान्तर्भावः, प्रामाण्यपदेन घटत्ववतीत्यादे-
विशेषरूपणैवोपस्थित्याऽभ्यावर्तकत्वात्, अपि तु तादृश्येणैव घटत्ववती-
त्यादिकं घटत्वादिप्रकारकज्ञानघटितसाध्यसाधने पक्ष इत्यवधारयम् ।

मिश्रोक्तज्ञानपदव्यावृत्तिमुपन्यस्य दूषयति (यत्तिस्त्यादिना) मिश्रा-
दीत्यादिना भट्टपरिग्रहः (अगृहीतेति) निर्वाच्ययाऽनुव्यवसायसामग्र्या
अगृहीतं यद्वर्मप्रकारकज्ञानसामान्यं तद्वर्मवति तद्वर्मप्रकारकज्ञानत्व-
रूपप्रामाण्य इत्यर्थः (बाधनारणायेति) बाधनसाध्यमन्त्रनिर्वाहः तत्प्रा-
माण्याश्रयग्राहकवक्ष्यमाणसामग्र्या एवाप्रसिद्ध्या प्रमत्तः, तद्वारणायेत्यर्थः ।
गुह्यमते ज्ञानमात्रस्यैव तथाविधस्वप्रकाशसामग्र्याग्राह्यतया नैतादृशो धर्म-
प्रसिद्धयति यद्वर्मप्रकारक ज्ञान तादृशसामग्र्या न गृह्यत इति तन्मत-
मुपेक्षितम् । न चाप्रामाण्यग्राहकसामग्रीकान् एव यद्वर्मप्रकारकग्राहकसामग्री-
नान्यदा, न एव तादृशो धर्मः, अप्रामाण्याग्राहकत्वस्य तादृश-
सामग्रीविशेषणत्वादिति वाच्यम्, तद्वर्मघटिताप्रामाण्यग्राह्यस्य तत्प्रकार-

[दीं] कर्मणि क्युदा जानम्य प्रामाण्यमिति विषयत्वार्थकपष्ठवा वा ज्ञानानपरमिति-तत्त ,

[ग] कञ्जानानुत्तरमन्मथेन अप्रामाण्यग्रहसम्पादकतज्ज्ञानसामग्र्या एव तत्प्रामाण्याग्राहिकावास्तज्ज्ञानग्रहकसामग्र्याः प्रमिद्वेः, वर्तमानज्ञान-
ग्राहकसामग्र्या ज्ञाने गृह्यमाणे यथा ज्ञानत्वधर्मविषयकत्वादेर्विपरीत
न गृह्ये, तथा सविषयकत्वसम्प्रकारकत्वादेरपीति सर्वमतसिद्धम् । तादृ-
शी च सामग्री मिश्रादिमते यथाऽनुव्ययसायसामग्री, तथा गुरुमते तत्स्था-
नाभिधिका ध्वनमायसामग्री । उत स्वप्रकाशात्मकतदङ्कुरत्वादिप्रकारक-
ज्ञानसामग्रीकाले न तत्र निष्प्रकारकत्वग्रमसामग्रीसम्भव इति न सम्प्रका-
रत्वग्रहविरोधिदोषोपपत्तिनिष्प्रकारकत्वग्रमसामग्रीसम्बन्धितस्वप्रकाशात्मक-
तज्ज्ञानसामग्र्यास्तादृशज्ञानप्रामाण्यविरोधिग्रहकत्वोक्तिसम्भव । अन्यथा
तेषां निर्विषयकत्वग्रमसामग्रीकाले विषयोपरागासम्भवेन स्वप्रकाशात्मकज्ञान-
सामग्री विषयानुपरकमपि ज्ञान गृह्णातीति स्वीकारापत्तेः ॥

यद्यपि तदङ्कुरमकारकज्ञानमन्तरेणापि जाताया धर्मगृहीतासंसर्गक-
तदङ्कुरविशेष्यकज्ञानात्मकतदङ्कुरग्रमजन्यतदङ्कुरमकारकविशवादीच्छाया
गृहीतमन्यतदङ्कुराभापयन्ति तदङ्कुरमकारकत्वस्योपस्थित्या तदङ्कुरमकारकज्ञान-
सामग्रीदशाया नियमन उपस्थिततादृशधर्मसाक्षात्तादृशज्ञानरूपधर्मज्ञान-
रूपाऽप्रामाण्यग्रमसामग्रीसम्भवः , तथापि तादृशप्रामाण्यग्रमस्य ग्राह्य-
भाधानपगादितया प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वेन तत्सामग्र्या अपि न प्रामाण्य-
ग्रहप्रतिबन्धकत्वम् । एवं तादृशप्रामाण्यावच्छेदेन ज्ञाने प्रामाण्यविरह-
ग्रहोपगमने तत्प्रतिबन्धकत्वोपपादने च तादृशप्रामाण्यग्रहस्य प्रामाण्यविष-
यकतया तत्सामग्रीग्राह्यत्वेन तत्प्रामाण्ये साध्यस्त्वनिर्वाह इति सर्व स-
मञ्जसम् ॥

ज्ञानपदोत्पत्तयेऽपि क्व तज्ज्ञानप्रामाण्यव्यापुविरलपेक्षामाह
(कर्मणि क्युदेति) “ कृत्यक्युदेवहु ” मिति सूत्रानुसिद्धेनेत्यादि ।
(ज्ञानानपरमिति) निर्वाच्यसामग्रीजन्यज्ञानविषयार्थमित्यर्थः ॥

[दी] तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन रूपेण ज्ञानाज्ञानयोर्बाधबुद्ध्यसम्भवात् ।
विधौ सिद्धसाधनस्य

[ग] एतदपि न पक्षतावच्छेदकम्, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे
प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयतायाश्च कचिदपि
प्रामाण्येऽपत्त्वात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रह
विषयत्वादेर्वाशतो बाधेन विशिष्य तत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यानां पक्षत्वस्योप-
गन्तव्यतयाऽन्यावर्तकत्वात्, किन्तु विशिष्य ज्ञायमानप्रामाण्यमेव पक्षो
नोक्तप्रामाण्यमिति सूचनाय ज्ञानपदमिति ध्येयम् ।

तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन—तदङ्कुरत्वादिमति तदङ्कुरत्वादिप्रकारकज्ञान-
त्वत्वेन प्रकारेण । (ज्ञानाज्ञानयोरिति) ज्ञाने तादृशसामग्र्या एव ज्ञानत्व-
तत्प्रकारकत्वयोर्वैशिष्ट्यादिघटकतया ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्याग्राहकतया
ज्ञानग्राहकतया च भट्टमतसिद्धभिन्नसामग्रीत्वेन च तामादायैव साध्यसत्त्वोप-
पत्तेः, अज्ञाने च पक्षतावच्छेदकतादृशप्रामाण्यत्वेन साध्यघटक यत्प्रामाण्यं
तदाश्रयज्ञानविषयत्वस्य तद्विशेष्यतया साध्यघटिकीमूले ग्रेहे अभावग्रहास-
म्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र तदभावग्रहासम्भवेन तदंशे तद्वत्त्वघटितविशिष्टसाध्यज्ञा-
नप्रतिबन्धासम्भवेऽपि तद्वत्त्वघटितविशिष्टसाध्यविषयिण्या बाधुद्देश्यानुमितेर्भ्र-
मत्व दुर्वारमेवेति वादिनिग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मध्यस्थादेरपि तादृश-
प्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षाज्ञानेन तदवच्छिन्न उक्तसाध्यस्या
नुमित्यावगाहनासम्भवात् प्रतिवादिना सदुद्भावनासम्भवाच्च ।

प्रामाण्यपदार्थस्य दर्शितरीत्या ज्ञानत्वघटिततया इच्छावृत्तेर्घटत्ववति
घटत्वादिप्रकारकत्वादेरिच्छादिग्राहकग्राह्यत्वात् बाधवारकतया ज्ञानपदसा-
ध्यव्यसम्पादनं मिश्राणामतितुच्छमिति तन्नोपन्यस्तम् ॥

(विधिविति) भीमासन्नैस्साध्य इति शेषः । (सिद्धसाधनस्येति)

[दी] निषेधे बाधस्याप्रसिद्धेर्वा वारणाय “ यावदिति ” फलतोप्रह-
विशेषणम् । तथा च तादृशप्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमर्थः ।

[ग] प्रामाण्यानुमितिसामग्रीमादायेत्यादिः । “ निषेधे ”-नैयायिकै-
स्साध्ये, तादृशसामग्रीप्राप्त्यन्तमादायैव बाधस्य वारणायेत्यन्वयः । पटज्ञानं
प्रमा सर्वमभिधेयमित्यादिज्ञानविषयत्वस्य केवलं न्वयित्वेन यावत्त्वाघटितसा-
ध्याप्रसिद्धावप्यभावसाधने पक्षे प्रतियोगिमस्त्वमेव बाध इत्याशयेनेदं (अ-
प्रसिद्धेवेति) समुच्चये वाकारः । उक्तबाधपक्षेऽपि साध्याप्रसिद्धिसत्त्वेन पर-
स्परव्यवच्छेदरूपविकल्पासम्भवात् ।

अथवा उक्तमीमांसकसाध्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसाधनेनापि
नैयायिकस्य कृतकृत्यतया तत्साधनानिप्रायेण “ बाधस्ये ” स्युक्तम् । त-
दभावसाधनानिप्रायेण “ अप्रसिद्धेवे ” ति । प्रसिद्धसाध्यक एव बाध इ-
त्याशयेन वाकारसङ्गतिः । अन्यथा अप्रसिद्धिर्बाधश्च द्वयं द्वितीयपक्षे दूष-
णमवगन्तव्यम् ॥

अनु सामग्र्यां यावत्त्वविशेषणमयुक्तम्, यावत्सामग्रीजन्यप्रहप्रसिद्धे,
न हि सर्वाभिज्ञानसामग्रीभिः किमपि ज्ञानं जन्यते ! यदि च यावतीस्सा-
मग्रीः प्रातिस्विकभ्येणोपादाय तत्तज्जन्यप्रहविषयत्वं साध्यते तदा तदन्तर्गता-
नुमितिसामग्र्यादिजन्यत्वसाधने सिद्धसाधनादिकमेव दुवारम्, अनुव्यव-
सायादिसामग्रीणां तादृप्येण प्रवेशे मतत्रयमाधारण्यानिर्वाहः, तादृशसा-
मग्रीत्वव्यापकस्यमाहकताकत्वनिवेशे नायं दोष इति चेत् तथापि ज्ञानमाह-
कतान्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यत आह (विशेष-
णमिति) स्वाश्रयमाहकसामग्रीजन्यत्वावच्छेदविषयत्वं साध्यमिति फलितम् ।
व्यापकतारूपयावदर्थमन्तर्भाव्य निष्कर्षमाह (तादृशेति) तत्तद्वर्मप्रकारक-
ज्ञानमाहकसामग्रीजन्यत्वर्थः । तादृशज्ञानप्रहस्यैव तज्जनकसामग्रीजन्यप्रह-
त्वेनोपादानेऽपि यथासज्जिवेशे न वैयर्थ्यम् ॥

यद्यपि नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यविषयनाया पटत्वप्रकारकत्वविषयता-
त्वादिनाऽनुव्यवसायादिसामग्रीजन्यप्रहत्वव्यापकत्वात्प्रसिद्धसाधनम्, पटत्व-
प्रतिशेष्यकत्वावच्छिन्नपटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन व्या-

पक्षविषयविषयश्च न्यायमत साध्याप्रसिद्ध्या न सम्भवति । न च विशिष्टे-
प्रामाण्ये तादृशग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्ते-
स्साध्यतया नानुपपत्तिरिति वाच्यम् , तच्च ज्ञानव्यक्तिविषयितावच्छिन्नप्रामा-
ण्यविषयितायास्तत्तज्ज्ञानरूपाश्रयभेदेन भिन्नतया चालिनीन्यायेन तादृश-
ग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकप्रामाण्यविषयित्वा-
प्रसिद्धेः ।

यत्तु विषयितानिष्ठतादृशग्रहत्वव्यापकताया निरूपितत्वसम्बन्धेन घ-
टत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टसामान्याभावो न निरुक्तग्रह इति-परमते
तथाविधप्रामाण्ये तथाविधव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति न बाध , न्या-
यमते च केषलघटत्वप्रकारकत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया विशिष्ट-
प्रामाण्यनिरूपितस्वरिहात्तादृशविषयिताशालि-न्यापि अनुव्यवसाये निरूपि-
तत्वसम्बन्धेन विशिष्टप्रामाण्यावच्छिन्नविषयिताविरहस्य अक्षततया विशि-
ष्टप्रामाण्ये न तादृशानुव्यवसायनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति न
सिद्धसाधनम् । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीना तत्तद्घटविशेष्यकत्वाव-
च्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वादिरूपाणा विशेष्यभेदेन भिन्नतया प्रत्येक घट-
त्वादिप्रकारकघटादिज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगिताया निरूपित-
त्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्य तत्तद्घटादिव्यक्तिविशेष्यकत्वघटितप्रा-
माण्ये तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानग्रहत्वघटितसाध्यस्य साधनी-
यतया न बाध इति—

तदपि न-गुरुमते व्यवसायरूपग्रहग्रहे विशिष्टप्रामाण्यनिरूपिताभि-
करणतासत्त्वेनैव तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन व्यवसायवृत्त्यभावप्रतियोगिता-
यामनवच्छेदकत्वाद्व्यवसाये प्रामाण्यविषयित्वासिद्धे । तादृशग्रहनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य केवलघटत्व-
प्रकारकत्वादौ सत्त्वेनाप्यवच्छिन्नत्वान्तविशिष्टे घटत्वादिप्रकारकत्वे पक्षे त-
त्साधने सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वाच्च, विशिष्टम्यानतिरिक्तत्वात् ।

न च विशेषणान्तर्भावेन विशेष्ये अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहसिद्धेरु-
क्ततया न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् , अनुमानात्पक्षतावच्छेदकविशेष-

[दी] ज्ञानप्राहकात्माविजन्ययावद्गृहविषयत्वस्याप्रसिद्धेस्सामग्रीति ।

[ग] जाते साध्यवत्त्वज्ञानासम्भवेन तदन्तर्भावेन च पक्षे साध्यवत्त्व-
सिद्धेरुद्देश्यत्वासम्भवात् ।

न च तादृशविशेषणवच्छेदेन विशेष्ये साध्यवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यतामु-
पगम्य सिद्धसाधनपरिहारसम्भवः, विशेष्यनिष्ठे अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरह-
वत्त्वे तन्निष्ठस्य घटत्वप्रकारकत्वादेरिवावच्छिन्नत्वान्तविशेषणस्यापि अव-
च्छेदकताया न्यायमत्रसिद्धत्वात्तादृशधर्मस्य विशेष्यविशेषणसमुदायनिष्ठा-
वच्छेदकतापर्याप्तेरनवच्छेदकत्वात्समुदायविष्ठावच्छेदकतापर्याप्तधर्मापरत्वन-
स्य परोद्देश्यसिद्धिकस्मैवावच्छेदकताया एकत्वेऽस्मिन् रुचिरेषणेऽसम्भवा-
दिति ।

एतेन प्रामाण्यनिरूपितत्वविशिष्टमिषयितात्वं पक्षीहृत्य तादृशप्रह-
स्वत्यापकतावच्छेदकत्वकोटिका-विप्रतिपत्तिः, तादृशप्रहत्वव्यापकतावच्छे-
दकघटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वनिरूपितत्वविशिष्ट-
विषयितात्वघटत्वादिमिषयितात्वान्यतरूपवद्विषयिताकत्वकोटिकविप्रतिपत्ति-
रपि वा न साधीयसीति फलितम् ।

तथापि तादृशप्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्न पक्षीहृत्यैव
विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वावच्छिन्नत्वकोटिकविप्रतिपत्तौ तात्पर्यात् न कश्चि-
द्दोषः (ज्ञानप्राहकेति) घटत्वादिप्रकारकज्ञानप्राहकेत्यर्थः (आत्मादीति)

यद्यप्यस्मिन् प्रामाण्यप्रहजनकतया अप्रामाण्याप्राहकत्वविशेषणेन
व्यावृत्तेरिदमसंभूतम्, तथाप्यतद्गुणसविज्ञानबहुवीहिता शरीरविशेषादे-
रपि विवक्षणीयतया न दोषः ।

अथ वा स्वयनप्रामाण्याप्राहकपदस्य प्रामाण्याप्राहकत्वेन ज्ञानप्राह-
कत्वेन च यद्गृह्यतसिद्ध तदन्यार्थकत्वेन व्याकृत्येतया आत्मन प्रामाण्य-
प्राहकत्वेन ज्ञानप्राहकत्वेन च गृह्यतसिद्धतया तद्विशेषणेन न व्यावृत्ति-
रिति यथा श्रुतमेव साधु (अप्रसिद्धेरिति) घटत्वादिप्रकारकप्रहस्यापि
घटत्वादिप्रकारकज्ञानप्राहकजन्यतावद्गृह्यतान्तर्गततया गुरुन्यासिचित्तमते
तादृशयावद्गृह्यतयापिमिदिरिति भावः । ज्ञानत्वविशिष्टमिषयकमायद्मदोषा-
दानेन ज्ञानत्वे प्रसिद्ध्युपपादनेऽपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकतादौ पापसा-
रणमशक्यमेवेति बोद्धव्यम् । (सामग्रीतीति)

यद्यपि मामग्रीपदस्य यावत्कारणपरतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानमाहकयावत्कारणजन्यग्रहघटितसाध्यं पर्यवसितम्, तथा चाप्रसिद्धिः, कस्याप्यनुव्यवसायादेर्घटत्वादिप्रकारकव्यवसायप्राहकतत्तद्व्यवसायतत्तन्मनोयोगादिरूपनानाकारणव्यक्तिघटितसमुदायजन्यत्वासम्भवात्; सामग्रीपदेन प्रागभावमात्रोपादाने गुरुमिश्रयोर्मते ज्ञाततालिङ्गकानुमिते शशविषाणायमानतया व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्यैव प्रामाकरादिमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन भट्टाभिमानविषयतया तत्प्रागभावस्य ज्ञानप्राहकतया भट्टाभिमतत्वमिति व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्य निर्वाच्यसाध्यघटकत्वानुपपत्तेः; न च व्यवसायादिप्रागभावे ज्ञानतालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन भट्टाभिमाने तत्र प्रामाण्यप्राहकत्वमपि तदभिमतमिति प्रामाण्याप्राहकत्वेन ज्ञानप्राहकत्वेन च यद्भट्टाभिमतं तदन्यत्वं तत्राक्षतमेवेति तज्जन्यग्रहस्यापि प्रामाकरादीनां साध्यघटकतेति वाच्यम्. ज्ञानतालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन प्रामाण्यप्राहकत्वाभिमानविषयस्यापि व्यवसायादिप्रागभावत्वेन तेषां प्रामाण्याप्राहकत्वाभिमानविषयतया व्यवसायादिप्रागभावस्य साध्यघटकभेदप्रतियोगित्वात्; यदि चैकरूपेण तदभ्युपगमोऽवश्यं विवक्षणीयः—अन्यथा कारणसमुदायरूपसामग्रीनिवेशे व्यवसायादिसामग्र्या ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वेन ज्ञानप्राहकतया व्यवसायादिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याप्राहकतया भट्टाभिमतत्वान् तस्याम्साध्यघटकत्वानुपपत्तेः, तथा च प्रागभावमात्रनिवेशेऽपि न दोष इति विभाव्यते तथाप्यत्र ओदनकामकार्यताज्ञानविषयः पाक इत्यादियावयतः शाब्दबोधस्य गुरुमते शब्दानुपम्याप्यौदनसाधनताज्ञानविषयस्वरूपयोग्यताविषयकस्य सामग्र्याः शब्दाजन्यतादृशयोग्यताज्ञानघटिततया ज्ञानप्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वमप्यादन दीधिनिवृत्ता प्रागभावमात्रोपादाने विरुद्धमेत, तादृशशाब्दबोधस्य भट्टमतेऽपि कार्यताज्ञानविषयकतया तत्प्रागभावमात्रस्य ज्ञानप्राहकतया भट्टमनसिद्धत्वान् कथञ्चिदपि तद्विज्ञत्वानुपपत्तेः;

तथापि स्वाश्रयविषयकमहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रयेत्येतदितिकयावद्ग्रहविषयस्वरूपमाध्यविवक्षया नानुपपत्तिः । तत्तद्व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकतत्तद्व्यवसायप्रधानकारणस्तोम-

[दी] ज्ञानव्याक्तिभेदानामुपादानात्तत्र-ज्ञानत्वविशिष्टमाहकत्वस्य विवक्षणाद्वा ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिः ।

[ग] निष्ठसमुदायत्वावच्छिन्नतद्गुणव्याक्तिमामग्रीप्रयोज्योत्पत्तिकत्वस्य ज्ञानमहात्मकतद्गुणवसायादिष्वेव तत्तन्मते यथावयं प्रसिद्धेः ।

ननु घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानमाहकसामग्रीजन्यानां यावतां तादृशमहाणां विपश्यत्वं न तावतादृशज्ञाने सर्वगतसिद्धम् । तादृशैकज्ञानव्याक्तिमहे तादृशपरज्ञानव्यक्तेरविपश्यत्वात्; नापि ज्ञानत्वे, घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण तादृशज्ञानमहे नैयायिकादिमये ज्ञानत्वाभानादित्याशङ्का परिहरति (ज्ञानव्यक्तीति) तत्तद्गुणव्यक्तेन घटादिज्ञानव्यक्तीनां साध्येऽन्तर्भावनीयत्वादित्यर्थः । तत्र-सत्तज्ज्ञानव्यक्ती (विधिप्रसिद्धिरिति) तत्तज्ज्ञानव्यक्तिमाहकसामग्रीजन्ययावदमहविषयत्वरूपविधेकोटिप्रसिद्धिरित्यभिप्रेतान्वयः । माहकज्ञानानां घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानत्वेन निवेदेऽपि ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिमुपपादयति । (ज्ञानत्वविशिष्टेति) ज्ञानमाहकत्वमेव ज्ञानत्वविशिष्टत्वात्प्रविषयकज्ञानजनकसामग्र्यविवक्षणद्वेत्यर्थः । (ज्ञानत्व इति) केवलघटत्वादिप्रकारकत्वेन ज्ञानमहस्य ज्ञानत्वविशिष्टाविषयकत्वेन स्वरवर्तनादिति भावः ।

यद्यपि प्रामाण्यामाहकत्वेनेत्यादिविचक्षणे तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वात्माहकत्वमेव तत्र निवेदयम्, अन्यथा ज्ञानत्वविशिष्टमाहकसामग्र्यमुपपादानेऽपि तद्वति तत्प्रकारकगुणामिन्न ज्ञानमित्यादिशब्दसामग्र्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपमागम्यमहेण बाधम्य दुर्वारत्वात्; तथा च ज्ञानमाहकपदेन ज्ञानत्वविशिष्टमाहकत्वपर्यन्ताविवक्षणेऽपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धिमभ्यस्य; तथापि यथा श्रुताभिप्रायेणैदम् । अन्यथा शब्दबोधादिसामग्रीविशेषैः प्रामाण्यामहेण बाधप्रसक्तस्य चारणाय तादृशसामग्रीव्यावर्तककश्चित्तविशेषणोपादाने तावतैव घटत्वादिप्रकारकनपायाण्यघटकप्रकारकत्वत्वेन ज्ञानमहविषयकमहवारणे विना प्रयासं घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिसम्भवात् ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिसम्पादकप्रयासैक्यत्वादिति नानुपपत्तिः ।

यन्तुल्यं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वेन वक्ष्यत्वं न विचारयदम्, ज्ञानत्वत्वस्य स्वनोऽप्राप्ततया तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टस्य स्वनोऽप्राप्तत्वमाधने

{दी} इदं ज्ञानमप्येति ज्ञानग्राहकेण प्रामाण्याग्रहाद्वाधवारणाय (अप्रामाण्याग्राहकेन) अप्रामाण्यम्-प्रामाण्यविरोधि ।

[ग] बाधात्, अतस्तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वम्यैव पक्षतावच्छेदकत्व स्वीकर्णीयम्, तथा च तद्व्यावच्छिन्नाग्राहकत्वमेव प्रामाण्याग्रहकत्वेनेत्यत्र विवक्षणीयम्, एवञ्च ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविरुद्धैव ज्ञानत्वे विधिघोटि-प्रसिद्धि ।

न च प्रामाण्यपदस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रार्थत्वे यथाश्रुतपरित्यागादपि, प्रामाण्यपदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानेनगत्वव्यापकमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तद्वति तत्प्रकारकज्ञाननिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रकृत्यर्थनावच्छेदकबोधनादिति वाच्यम्, अगत्या यथाश्रुतं परित्यागात् । “प्रामाण्याग्रहकत्वेने” त्यत्र च ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्व प्रतियोगितया निवक्षितमित्यत्रैव ‘ज्ञानत्वविशिष्टस्य विरुद्धादि’ त्यस्य तात्पर्यमित्यप्याहुः ।

इतिज्ञानग्राहकेण-इत्याकारकज्ञानग्रहजनकसाधप्रमा । अप्रामाण्यपदस्य अमत्वार्थकत्वे प्रमात्वाभावग्राहकेण प्रमात्वाभावार्थकत्वे च अमत्वग्राहकेण प्रामाण्याग्रहात् बाध इति तदुभयमनुगमयति (अप्रामाण्यमिति) प्रामाण्यविरोधित्वम् तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वम् । घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने घटपटादिरूपाशेभेदेन घटत्वमिदममत्व-तदभावादिमत्वात्तदभावादीनामपि तद्विरोधित्वानुपपत्तिरित्येवमपेक्षानाम् । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकान्म्युपगमे ज्ञानत्वादे प्रामाण्यविरोधिनावारणाय प्रमात्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽवच्छिन्नत्वोभयामानवत्प्रामाण्याधिकरणता कान्त्य प्रमात्वविरोधित्वं वक्तव्यम् ।

यनु प्रमात्वग्रहप्रतिपक्षमीभूतग्रहविषयत्वं तद्विरोधित्वम्, अमत्व-घटत्वादिग्रहस्य प्रमात्वग्रहे आत्माभावावच्छेदकधर्मदर्शनादिप्रियया प्रतिपक्षकत्वान् अमत्वघटत्वादीनां प्रमात्वविरोधित्वेति । तदस्तत्र, पुरोवर्तिविरोधकत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहद्वारा तद्वर्मेज्ञानस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिपक्षकतया नेषामपि प्रमात्वविरोधित्वया प्रामाण्यग्रहनामप्रत्या विरोध-

माहकत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

न च भवन्त्येते ज्ञानत्वादिधर्माणां प्रामाण्याविरोधितया तदवच्छेदेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाद्यभावग्रहदशायां विरोध्यमाहिकया ज्ञानत्वादिमाहक-
सामग्र्या प्रामाण्याग्रहात् बाधकारणमशक्यम् ; यदि च प्रामाण्यस्य लौकि-
कप्रत्यक्षमर्णाकुर्वतां तदापि लौकिकप्रामाण्यमानमुपपद्यत एव , अवच्छे-
दकधर्मदर्शनादेर्लौकिकप्रत्यक्षाविरोधित्वात् , मिश्रातिरिक्तमीमांसकमते प्रा-
माण्यभानस्य लौकिकमन्निकर्षणप्रतिप्रामाण्यनवीनत्वेऽपि तादृशप्रामाणीतुल्य-
प्रामाण्यभासकसामग्र्यधीनतद्भानस्य लौकिकमानतुल्यतया अवच्छेदकधर्म-
दर्शनाप्रतिबध्यत्वेन तन्मतेऽपि तथा प्रामाण्यमानोपपत्तिरित्युच्यते, तदा
भ्रमत्वग्रहकालेऽपि अनुव्यवसायादेः प्रामाण्यावगाहित्वसम्भवात् तदमाह-
कत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम् ; -भ्रमसामग्रीसत्त्वे भ्रमविषयनिष्ठासाधारण-
धर्मविशेषाणां लौकिकं ज्ञानमपि नोत्पद्यते, शङ्कणीत इत्याचारोपद-
शायां श्वेत्याद्यग्रहात् , अतः प्रमायां प्रमात्वविरोधिभ्रमत्वाचारोपसामग्रीद-
शायां अनुव्यवसायादिना प्रमात्वग्रहासम्भवेन भ्रमत्वाद्यमाहकत्वनिवेशस्या-
वश्यकत्वात् । अविरोधिज्ञानत्वादेष्वप्रमायामारोपसम्भवात् प्रमात्वानावाव-
च्छेदकतया गृहीततत्त्वधर्मभानदजायामपि प्रमात्वलौकिकप्रमहस्य श्वेत्याद्यभा-
वावच्छेदकतया गृहीतमाहकत्वादिमहदशायां श्वेत्यादिलौकिकप्रमहवत्सम्भवात् ।

अथ भ्रमत्वस्य परमतेऽप्यतीन्द्रियतया तत्परोपे परमते गुरुत्वाधा-
रोप इव न साक्षात्कारित्वग्रहः, योग्यपीतत्वाचारोप एव तद्वदस्यानुभावि-
कत्वात् , तथा च तदारोपसामग्र्या न प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धः ,
यादृशदापजन्यशाने साक्षात्कारित्वग्रहः तद्वदतिरोपसामग्र्या एव लौकि-
कप्रत्यक्षसामग्र्यपक्षया बलवत्त्वादिति कथं भ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वग्रह-
इति चेन्न ; - उक्तयुक्त्या भ्रमत्वारोपसामग्र्याः प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्य-
पक्षया बलवत्परिविरोधे संशयजनकदोषस्येव विपर्ययजनकदोषस्य च सा-
क्षात्कारित्वग्रहाप्रयोजकस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया भ्रमत्वारोपकाले प्र-
मात्वग्रहासम्भवात् ।

अस्तु वा भ्रमत्वग्रहकसामग्र्या अपि प्रमात्वग्रहकत्वम् , तथापि,
प्रमात्वभावप्रमात्वघटकतद्बहिःशेषकत्वाभावाद्यनुगमपर एव प्रकृतग्रन्थ इति
नासप्रतिः ।

[दी] घटत्वनिष्प्रकारकत्वादिघटितप्रामाण्यग्रहे तद्विरोधिनी घट—

वस्तुतस्तु तदभावावति तत्प्रकारकत्वरूपं अमत्वं तदभावधर्मिताव-
च्छेदककनतत्प्रकारकाहार्यग्रहे लौकिकप्रत्यक्षविषय इति ध्येयम् ।

यत् अप्रामाण्यारोपकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यमानसम्भ-
वान् अत्राप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणानर्थक्यमिति देश्यम्, तत्र साधु पुरोवर्ति-
विशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्यैव पुरोवर्तिनि प्रवर्तकतया अस्त्यैव
स्वतन्त्रपरनस्त्वविनाशाम्यदनया तद्विशेष्यकज्ञानप्रामाण्ये तद्विशेष्यकत्वा-
वच्छेदेन यावन्वाध्यमाहकमास्त्यस्यैव परैर्माधनीयनया तत्सार्थक्यात् ।

न च ज्ञाने साध्यप्रसिद्धिकथनं न मत्तच्छत इति वाच्यम् ! य-
थाश्रुतसाध्यामिप्रायेणापानतन्मत्तकथनात् । उपदर्शितसाध्यामिप्रायेण प्रा-
माण्याघटकघटत्वादिमुपेक्ष्य ज्ञानत्वपर्यन्तानुमरणात् ।

न चानुपपन्नमायादे पुरोवर्तिविशेष्यकत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य ज्ञा-
नत्वावगाहितनियमात् न ज्ञानत्वेऽप्युक्तमाध्यप्रसिद्धिमन्मव इति वाच्यम्,
तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्राहकसामग्र्या एव साध्येऽन्तर्भाव-
नीयनया तादृशसामग्रीजन्ययानुद्गमविषयताया ज्ञानत्वे सौलभ्यादित्यलमिति
विम्वरेण ।

“ तदप्रामाण्याग्राहके ” त्यत्र तत्प्रयोजनमाह (घटत्वेति)
घटत्ववर्नीत्यादि प्रामाण्यग्राहकसामग्र्या घटादिरूपविषये तत्प्रामाण्यविरो-
धिघटत्वादेरवश्यं महान् प्रवृत्तप्रामाण्यविरोध्यग्राहकसामग्र्या अ-
प्रसिद्धेरित्यर्थः । अप्रामाण्यपदस्य यदि साक्षात्प्रामाण्यप्रतिबन्धक य-
ज्ज्ञानं तद्विषयार्थकतोपेयते, उक्तमुक्त्या अमत्वारोपसामग्र्या अमत्त्वलौकि-
कप्रत्यक्षाप्रतिबन्धेन अमत्वापरिग्रहेऽपि क्षतिविरहान्, तदा घटत्वादिकमा-
दाय दोषाप्रसक्त्यावपि इदं निष्प्रकारकमित्यादिजानीयनिष्प्रकारत्वादिसती-
त्यादिप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या निष्प्रकारकत्वादिग्राहकत्वस्यावश्यकत्वात्
तादृशप्रामाण्यपक्षकस्येऽनुपपत्तिर्दुर्गमरेत्याद्येनाह (निष्प्रकारकत्वेति)
प्रामाण्यविरोधिज्ञानवृत्तिषमाग्राहकत्वनिवेष्टे घटत्वादिग्राहकतामादाय दोषा-

[खी] त्वादेवश्यं ग्रहात्तदिति लुप्तसप्तमीकम् । अप्रामाण्यग्रहः—इदं ज्ञानमप्रमेति व्यवहारजनको ग्रहः ।

[ग] नवकाशाद्वा निष्प्रकारकत्वाच्चनुसरणम् । घट इत्यादिज्ञाने निर्विशेषणघटत्वादिरूपप्रकारांशे निष्प्रकारकत्वसत्त्वात्तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानप्रामाण्यविरोधिनस्तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वाभावस्य च जानेऽतिसुलभत्वात् ज्ञानवृत्तित्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवात् । तस्या प्रामाण्यं तदप्रामाण्यमिति पञ्चम्यन्तार्थस्य प्रामाण्येनान्वयात् तदीयप्रामाण्यविरोधिपर्यवसितमिति मिथ्याख्यायां निष्प्रकारकत्वादेः सकलप्रामाण्यविरोधितया उक्तदोषोद्घातासम्भवात् सप्तमीसमासामिप्रायेणाह (लुप्तसप्तमीकमिति)

ननु तदप्रामाण्याग्रहकपदस्य सप्तमीसमासेन तद्विशेष्यकाप्रामाण्यग्रहजनकत्वमर्थः, एवञ्च घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्रहकसामग्र्यास्तज्ज्ञानांशे प्रामाण्यघटकघटत्वादिग्रहकत्वाभावेनोक्तदोषवारणेऽपि अन्यथाख्यातिमनभ्युपगन्तुर्गुरोर्ज्ञानविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारिव, ज्ञानेऽप्रामाण्यासत्त्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्यान्यथाख्यातित्वेन तेनाभ्युपगमासम्भवात्, अप्रामाण्यग्रहस्याप्रामाण्यावगाहित्वमात्रेणनिवेशे ज्ञानेऽप्रामाण्यप्रकारकभिसंवादीच्छाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिवारणे तु ज्ञानग्रहकसामग्र्यां तादृशोच्छाद्यजनकत्वस्याव्यावर्तकतया अप्रामाण्यग्रहात्मकज्ञानग्रहकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहेण बाधो दुर्यार इत्याशङ्क्याह (अप्रामाण्यग्रह इति) (व्यवहारजनक इति) तादृशशब्दप्रयोगजनक इत्यर्थः । प्रामाण्यविरोधिप्रकारतानिरूपिततज्ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपक इति यावन् । गुरुमते अमस्थले विभिन्नज्ञानगोचरयोरपि धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावोपगमात् न तन्मतसिद्धाप्रामाण्यग्रहासंग्रहः ।

एतेन शब्दप्रयोगेऽर्ज्यज्ञानकारणतायाः निर्युक्तिकत्वात्मयुक्तिकत्वेऽपि इदं ज्ञानमप्रमेति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेण निवेगेऽग्रहापदस्य शक्ति-अमेणाधुनिकसङ्केतेन चाप्रामाण्यप्रकारकबाधेऽपि हेतुतया प्रामाण्यग्रहस्यापि तादृशशब्दप्रयोगजनकतया प्रामाण्यग्रहकसामग्र्याः तादृशशब्दप्रयोगजनकमहाजनकत्वाप्रसिद्धेः अप्रमाशब्देन प्रमाविरोधित्वेन प्रमाभेदवत्त्वेन च

[दी] स च मिश्रादिमते विशिष्टज्ञानम् । गुरुणान्तत्वात्तन्त्रेणाप्रामा-
ण्योपस्थितौ धर्मिज्ञानम् । यत्र च तादृशप्रहादिः—कदापि न जातस्तत्रा-
प्राहकान्तं नोपादेयम् ॥ ३ ॥

[ग] बोधनात् प्रमात्याभावत्वग्रमत्वत्वादिना बोधके तत्र तादृप्येण अम-
त्वादिग्रहहेतुतायाश्चासम्भवदुक्तिकत्वात् , तदंशे वस्तुगत्या प्रमात्वविरोधि-
धर्मप्रकारिका या प्रतीति तत्परशब्दजनकज्ञानत्वेन इदं ज्ञानं अम इत्यादिज्ञान
संग्रहस्य च तदंशे तत्प्रकारकत्वस्य गुरुमतसिद्धग्रमत्वादिप्रकारकभ्रमसाधा-
रणस्य दुर्बलतयाऽशक्यत्वात् । सुवचस्वेऽपि तेनैव रूपेणेदं अम इत्यादिस-
कलज्ञानसंग्रहसम्भवे तद्रूपेण प्रतीतिमादाय तत्परयाक्यजनकत्वेन तादृशज्ञान-
संग्रहस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वाद्यथाश्रुतासन्नतावपि न क्षतिः ।

कोचितु व्यवहारजनक इत्यस्य प्रमात्वविरोधिप्रकारकत्वेन तद्ज्ञानवि-
षयको योऽमिप्रायः तदधीनवाक्यजनक इत्यर्थः । अमिप्रायश्चेच्छास्त्रमप्येव
धिकरणप्रकारकोऽपि गुरुणामनुमतः । अर्थबोधेच्छापूर्वकवाक्ये वाक्यार्थज्ञा-
नं हेतुरिति मतमवलम्ब्येदमित्याहुः ।

स च—तादृशप्रहाश्च (विशिष्टज्ञानमिति) तेषाम्मतेऽन्यथाख्यात्य-
भ्युपगमादेकज्ञानगोचरधर्मधर्मिणेरेव विशेषणविशेष्यभावादिति भावः ।
(स्यात्तन्त्रेणेति) स्यतन्त्रोपस्थिताप्रामाण्यप्रकारस्तानिरूपितधर्मिनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपकतज्ज्ञानगोचरानुभवरूपज्ञानान्तरमित्यर्थः ।

एतेनाप्रामाण्याप्राहकपदस्याप्रामाण्यविषयकज्ञानाजनकार्थतया ज्ञान-
ग्रहजनकसामग्र्याश्च गुरुमते स्यतन्त्राप्रामाण्यग्रहजनकतयानुपपत्तेर्ज्ञानरूप-
धर्म्यगृहीतासंसर्गकस्यतन्त्राप्रामाण्यप्राहकसामग्र्यसमबहितार्थकतया तत्पद-
व्याख्यानं मिश्राणामनुपादेयमिति सूचितम् । मिश्रमते क्षणद्वयात्मककाल-
घटितयौगपद्यमेव समवधानं बोध्यम् , क्रमिकज्ञानद्वयसामग्र्यैरेकक्षणेऽसत्य
नियमात् ।

ननु यादृशप्रामाण्याश्रयज्ञाने कदाचिदप्यप्रामाण्यभ्रमो न जातः स-
त्प्रामाण्यपक्षकस्थले तदप्रामाण्यप्राहकाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरित्यत आह
(यत्र चेति) ग्रहादीत्यादिपदात्तत्राप्रामाण्यप्रकारगुणान्तरपरिप-

[दी] प्रयोजनाभावादिति वदन्ति । नन्विदं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं सविशेष्यकमित्यादेर्ज्ञानप्राहकस्य प्राप्ताप्यप्राहकत्वाद्वाच्यः ? अथ विशेष्ये ज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वप्रकारतया-प्राहकत्वं वाच्यम्; पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमिति ज्ञानेन च प्रामाण्यं गृह्यत एव; तत्र तस्य प्रकारत्वम्-तत्र मासमानवैशिष्ट्यपतियोगित्वम्,

[ग] हः । तेन तादृशज्ञानप्रसिद्धावपि तादृशेच्छाप्रसिद्धौ सम्राहकशरीरे ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य अप्रामाण्यावगाहजनकनिवेशे प्रसिद्धिसम्भवति, तादृशेच्छाघसत्त्वे तु ज्ञानत्वपरित्यागेऽप्यप्रसिद्धिरिति सूचितम् (प्रयोजनाभावादिति) बाधप्रसक्तेरिति भावः । इत्यादेः-एतादृशशब्दादेः । ज्ञानप्राहकस्येत्यनेन तज्जन्यग्रहस्य स्वाश्रयप्राहकसामान्यन्यायवद्ग्रहान्तर्गतत्वं सूचितम् (बाध इति)

यद्यपि ज्ञानं घटज्ञानं वा गुण इत्यादेः ज्ञानप्राहकस्य प्राप्ताप्यप्राहकत्वादपि बाधसम्भवः, तथापि तद्धर्मप्रकारकत्वेन सविशेष्यकत्वेन च ज्ञानग्रहपर्यन्तनिषेधे तद्धारणसम्भवादुक्तग्रहपर्यन्तानुधावनम् (विशेष्य इति) विशेष्याशे यत्प्रकृतप्राप्ताप्यघटकप्रकारप्रकारकत्वं तेन प्रकारेण ज्ञानस्य प्राहकत्वं साध्ये प्रवेक्ष्यमित्यर्थः ।

मन्वेवमपि पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकशब्दादिज्ञानस्योक्तप्रकारेण ज्ञानावगाहिनः पुरोवर्तिकप्रधानि घटत्वादिवैशिष्ट्यानवगाहिनो धर्मिनिष्ठघटत्वादिमत्प्रतिप्राप्ताप्यानवगाहित्वात् बाधो दुर्गार एवेत्याशंस्य तादृशज्ञानेनापि धर्मिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रकारताघटकत्वेनावगाहनेन प्राप्ताप्यप्राहकत्वं बाध इत्याह (पुरोवर्तिनीति) उपदर्शितज्ञानस्य पुरोवर्तिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यावगाहितां स्पष्टयितुं प्रकारतापदार्थं विवृणोति (तत्र तस्येति) (तत्र मासमानेति) मासमानं यत्प्रतिष्ठं वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमर्थोऽन वैशिष्ट्येन तत्रेत्यस्य मन्वेवमिति गानेनाभिमतः । वैशिष्ट्ये मासमानत्वविशेषणात् पुरुष इत्यादिज्ञाने स्वस्यसत्पुरुषादिनिष्ठवैशिष्ट्यप्रतिष्ठित्वनादाय दनः दण्ड्य प्रकारता । नन्वर्थोऽपि

[दी] तच्च तत्र वैशिष्ट्याप्रहे दुर्महमिति ।

[ग] भासमानत्व निवेदयम्, अन्यथा घटो द्रव्यमित्यादौ घटादाविष पटादावपि द्रव्यत्वादेः प्रकारतापत्तेः । प्रतियोगित्वमपि भासमानत्वेन विशेष्यम्, अन्यथा दण्डपुरुषसयोग इत्यादौ दण्डादेः प्रकारतापत्तेः ।

न चैव वैशिष्ट्ये भासमानत्वरूपविशेषणस्योक्तव्यावृत्त्यसङ्गत्या तद्वै-
यर्थ्यमिति वाच्यम्, प्रतियोगी दण्डपुरुष इत्यादौ दण्डादेः प्रकारता-
वारणस्य आपाततत्त्वप्रयोजनत्वात् ।

यद्यप्येवमपि सयोगप्रतियोगी दण्डः पुरुषश्चेत्यादौ दण्डादेः प्रका-
रत्व दुर्वारम्, तथापि स्वविषयतद्गमिनिष्ठ यत्ससर्गविषया स्वविषयीभूत
वैशिष्ट्य तदीयससर्गविषया स्वविषयो यद्यदीयप्रतियोगित्व तदेव स्वीय
तद्गम्यंशे प्रकारत्वमिति विवक्षया न दोषः । प्रतियोगितासम्बन्धेन पुरुषा-
दिनिष्ठसयोगादिप्रकारकदण्डादिविशेष्यकज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणाय
वैशिष्ट्यस्य ससर्गतास्यविषयताविशेषनिवेशः । स्वनिष्ठसयोगादिप्रतियोगि-
त्वसम्बन्धेन दण्डादौ पुरुषादिप्रकारके पुरुषे दण्ड इत्यादिज्ञाने दण्डादेः
प्रकारतावारणाय प्रतियोगित्वस्यापि ससर्गे ससर्गविषया विषयत्वनिवेशनम् ।
उक्तपरम्परासम्बन्धावगहिज्ञाने ससर्गतया भासमानवैशिष्ट्यस्य सम्बन्ध-
तया न प्रतियोगित्वमानमिति नातिप्रसङ्गः । ससर्गीयप्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वयोरपि विशिष्टधीविषयत्वमिति मतेनेदम् । एव टीकाकारानुमत अने
विशेष्यानुयोगिकविशेषप्रतियोगिकाच्छीकवैशिष्ट्यमानमवलम्ब्येदम् । अन्य-
था अमप्रकारासङ्गदृष्टत् (तच्चेति) तादृशप्रकारत्व चेत्यर्थः । वैशिष्ट्याप्रहे-
धर्मुपरागेण तत्तद्गमिप्रतियोगिकत्वोपरागेण च वैशिष्ट्याज्ञान इत्यर्थः ।
ईदृशप्रकारताघटितस्य तदंशे नत्यकारकत्वस्य त्विष्टवैशिष्ट्यनिरूपिततत्त-
द्गमिनिष्ठप्रतियोगितावगाहितावरूपस्य भावे तदघटकतया तद्गमिनिष्ठप्रकार
वैशिष्ट्यमानमावश्यकमिति ग्रामाण्यमाने न किञ्चिदवशिष्यत इति भावः ।

यद्यप्येव प्राप्ताण्यघटकसकलपदार्थभाजेषुपि विलक्षणविशेषणविशे-
ष्यभावापन्नविशेष्यप्रकारादिरूपपदार्थघटित तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपविशि-

[दी] तत्र, तत्र मासमानवैशिष्ट्येत्यत्र तत्रेत्यस्य भानेनैव सम्बन्धात् ।
न तु वैशिष्ट्येनापि । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं न
ज्ञायेत, तदभावग्रहे तद्वैशिष्ट्यस्य दुर्ग्रहत्वात् ।

[ग] प्रामाण्यं न मातम्, एवं अग्रे विशेष्यानुयोगिकात्कीकवैशिष्ट्यावगा-
हितास्वीकारे तत्साधारण्यवारणाय संसर्गे सत्त्वमधिकं प्रामाण्यशरीरेऽवश्यमेव
निवेशनीयम्, तथा च पुरोवर्तिनि षट्त्वप्रकारकनिमित्त्यादिज्ञाने
तदनवगाहनात् बाधवारणासम्भवः; एतेन विशेष्यनिष्ठं तद्वैशिष्ट्यं तद्धर्म-
निष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपप्रामाण्यमेव तत्प्रकारकप्रवृत्त्यौपयिकम्, तादृश-
स्यैव पक्षतेत्युक्तावपि न प्रतीकारः; एवं यदि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यावगाहितं
तत्प्रमात्वं तच्च विशेष्यांशे तत्प्रकारकत्वशरीरान्तर्भूतं तदा पर्यवसितम्,
प्रामाण्यस्य स्वतोप्राप्त्यविवादेन तादृशस्य तद्वतितत्प्रकारकत्वस्य
माहकसामग्र्या न्यायमतेऽपि नियमतः प्रामाण्यमहात्, तथापि
इदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे षट्त्वादिप्रकारकत्वं तत्प्रमात्वं न्याय-
मतेऽप्यनुव्यवसायेनावश्यं गृह्यते, तज्ज्ञानघेदुक्तयुक्त्या प्रामाण्यमाननियतं
तदा नैय्याधिकानां प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वत्सङ्गनाय विचारार-
म्भणं महासाहसिकेति मन्वानो विशेष्ये तत्प्रकारकत्वस्य शरीरे
प्रामाण्यान्तर्भावनिर्वाहकं तत्रेत्यस्य संसर्गान्वयित्वमसहमानस्तदेव दूषयति
(तत्रेत्यादिना) भानेनैव । भानं-विषयता । तथा च तद्धर्मिणिरुपि-
ता या वैशिष्ट्यस्य संसर्गतेत्येवं रीत्यैव निवेशात् वैशिष्ट्यांशे तज्जिह्वं न
तदंशे तत्प्रकारकत्वषट्कमिति तज्ज्ञानेऽपि प्रामाण्यषट्कस्य वैशिष्ट्ये
धर्मिनिष्ठत्वस्याभानाबोक्तज्ञानानां प्रामाण्यविषयकत्वमिति भावः । अन्यथा
तत्र तत्प्रकारकत्वग्रहे तत्र तद्वैशिष्ट्यावश्यम्भाने । न ज्ञायेत-अनाहार्यनि-
श्चयेन न कदापि विषयीक्रियेत (तदभावेति) तदभाववत्तया गृह्यमाणे
तद्वैशिष्ट्यस्यानाहार्यज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः । निर्वर्द्धिर्वदिमानित्यादिवद्वह्य-

[दी] एवमेकत्र विरुद्धोभयप्रकारकत्वरूप सशयत्वमपि । वस्तुतस्तत्प्रकार-
त्वादिक स्वरूपसम्बन्धविशेष इति वक्ष्याम ।

अत्र केचित्—अस्ति कस्या चित्सामग्र्या विषयग्रहणियम कस्या
चिन्नेति सर्वजनमिदम् । तथा च या सामग्री विषयमपि यो कुर्वती ज्ञान-
मपि न गृह्णाति,

[ग] भावयति बहिःसम्बन्ध इत्यादिज्ञानानामाहार्यत्वनियमादिति भावः ।
सशयत्वमपि न ज्ञायेत न निश्चयेनावगाह्येतेत्यन्वय । एकधर्मिणि विरुद्धो-
भयप्रकारकत्वस्य भवन्मते एकधर्मिणि विरुद्धोभयभेदशिष्टघटितत्वान्निश्चयेन
च विरुद्धोभयभेदशिष्टस्य एकधर्मिनिष्ठतयानवगाहनात्, एकधर्मिणि तद्वैशि-
ष्ट्यमहे तद्विरुद्धवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः ।
एव तद्धर्मिनिष्ठतयस्य वैशिष्ट्यविषयतायामनिर्देशे घटो द्रव्य रूपवान्
घट इत्यादिज्ञाने तद्विषयघटत्वाद्यशे द्रव्यत्वादे प्रकारत्व दुर्वारमित्यपि
• बोध्यम् । सम्बन्धविधया प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धौ विलक्षणभा-
नकल्पनमपेक्ष्य प्रकारत्वस्य विलक्षणस्वरूपताभ्युपगम एवोचित इत्यागये
नाह (वास्तुत इति) प्रकारत्वादिकमित्यादिना विशेष्यत्वपरिग्रह (स्वरूपेति)
प्रकारविशेष्ययोजनस्य स्वरूपाननिरिक्त सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । उक्तपूर्व-
पक्षे मिश्रं समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति (अत्रेति) वस्तु विरसामग्र्याम
धनुर्व्यवसायादिसामग्र्याम् । विषयग्रहणियमः ज्ञानग्रहे तद्विशेषणतया
विषयस्यावश्यं ग्रह । कस्या चित्—शाब्दबोधादिसामग्र्याम् । न विषयग्रह-
णियम इत्यनुपन्यते । ज्ञानपदादितो विषयीभूतघटाद्यविशेषितस्यापि तज्ज्ञा-
नस्य शाब्दादिज्ञानोत्तरेति भावः (या सामग्रीति) स्वाश्रयविषयक-
ग्रहोत्पत्तिप्रयोजकयत्सामग्री घटकनिमित्तकारणम् । (विषयमिति) विषयि-
तासम्बन्धेन किञ्चिद्वचच्छिन्नज्ञानविषयताशालिग्रहणनकमित्यर्थः ।

एतेन यथाश्रुते ग्राह्यज्ञानमपि क्वचिज्ज्ञान विरम्यथा सामान्यतो
विषयाविषयकज्ञानग्रहाप्रमिद्धि, ग्राह्यज्ञानविषयाविषयज्ञानग्रहाविरक्षणेऽपि
ज्ञानाय स्वविषयनानियमेन गुरुमते नदप्रमिद्धिरेव, तज्ज्ञानग्रहे तज्ज्ञान

[ग] विषयस्य तस्यावश्यम्भावात्, तत्प्रामाण्यघटकविषयाविषयकत्वं विवक्ष-
येऽपि मेयत्वसर्वत्वादिप्रकारकज्ञानीयप्रामाण्यघटकतायाः केवलान्वयित्वेन
तत्पक्षके दुर्वीरवाप्रसिद्धिरित्यादिकं परास्तम् । घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधोधावि-
सामग्रीघटकज्ञानपदोपस्थित्यादेर्निरुक्तनिखिलकारणान्तर्गतस्य विषयानव-
च्छिन्नविषयकग्रहं प्रत्यपि जनकतया तादृशसामग्रीव्यावृत्तिः । घटपदोपस्थि-
त्यादेर्ज्ञानमानाप्रयोजकस्य च ज्ञानांशे विषयान्वयबोधजनकयोग्यताज्ञानादे-
रुक्तसामग्रीघटककतिपयकारणस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानाग्राहकत्वान्निखिल-
कारणोपादानम् । अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकञ्च न किञ्चिदपि तादृशं
कारणमस्ति, यद्विषयरूपविशेषणानवच्छिन्नं ज्ञानं गृह्णाति, व्यवसायमन-
स्संदुक्तसमयायादेः विषयोपरागेणैव ज्ञानादिभासकत्ववियमात् ।

न चात्ममनस्संयोगादिरपि तादृशसामग्रीघटकं कारणम्, तच्च विष-
यानवच्छिन्नज्ञानगोचरस्मृत्यादिजनकमिति कुतस्तादृशसामग्र्यसम्भव इति
वाच्यम्,—ज्ञानमानप्रयोजकनिखिलकारणस्य विवक्षणीयत्वात् । आत्मादेश्च
कार्यतादृच्छेदककोटौ ज्ञानविषयत्वामवेशेन तस्यातथात्वात् ।

न चात्मादीनामपि गुरुमते ज्ञानमानप्रयोजकत्वमव्याहृतम्, तन्मते
ज्ञानोत्पादकसामग्र्या एव तत्त्वात्, आत्मादीनामपि तत्सामग्र्यन्तर्गतत्वा-
दिति वाच्यम्, तन्मते तज्ज्ञानप्रागभावभावस्य तज्ज्ञानमाने प्रयोजकत्वो-
पमात् । आत्मादीनामतथात्वात् । आत्मादिबन्धनज्ञानान्तरे तज्ज्ञानज्ञानान्तरा-
मानेन विनियमकसम्भवात् । तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्य च विषयोपरागेणैव
तत्तज्ज्ञानभासकत्वम्, मिथ्यादिरतेऽनुव्यवसाय इव गुरुमते व्यवसाये विषय-
विशेषितस्यैव व्यवसायस्य भावात् ।

अथ घटज्ञानमित्यादौ विषयोपरकज्ञानविषयकशाब्दबोधसामग्रीवि-
विष्टज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्त्या विषयानुपरकज्ञानविषयकशाब्दबोधोजननात्
सादृशसामग्रीव्यावृत्तिर्दुर्लभा; न च स्यादुपस्थितिव्यक्त्या ज्ञानशाब्दबोधं
तुभूतविषयानुपरकज्ञानविषयकस्मृतेरवश्यं जननात्तद्वर्तिनयामग्रीव्यावृत्तिम-
श्रुत्येति वाच्यम्,—यादृशज्ञानोपस्थित्या ज्ञानमूर्ता जन्वमानायां उद्बोधकान्त-

[ग] रवशात् ज्ञानांशे पूर्वानुमूतविषयवैशिष्ट्यमपि भावम्, तदुपस्थितिव्यक्तिघटितसामग्र्या उक्तरीत्याप्यवारणादिति चेन्न;—“ज्ञानमपि न गृह्णाती” त्यत्र स्वरूपयोग्यतारूपज्ञानग्राहकताया एव विवक्षितत्वात् । उक्तसामग्रीघटकज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्तेश्च विषयाविषयककालान्तरीणज्ञानशाब्दबुद्ध्यावपि स्वरूपयोग्यतया तादृशसामग्रीवारणसम्भवात् । यद्यद्रूपेण कारणानां प्रकृतसामग्रीघटकत्वं तत्तद्रूपस्य विषयानुपरक्तज्ञानग्रहस्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तेन गुरुमते तत्तद्ब्रह्मवसायप्रागभावस्य प्रागभावत्वेन जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न तद्घटितव्यवसायसामग्र्या असंग्रहः । व्यवसायात्मकज्ञानोत्पादप्रयोजकसमुदायमध्ये तत्तद्ब्रह्मवसायप्रागभावत्वेन तन्निवेशात्तद्रूपेण जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यताविरहात् । एवं च मिथ्यमतेऽनुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायस्य कालोपाधिविषया जन्यमात्रस्वरूपयोग्यत्वेऽपि तत्सामग्र्यसंग्रहः । तत्सामग्रीघटकतावच्छेदकेदंविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनावभावात् ।

न च विषयविनिर्मुक्तज्ञानाग्राहकत्वस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानाप्रयोजकत्वरूपस्य निवेशे उक्तविवक्षामन्तरेणापि सामञ्जस्यम्, व्यवसायसत्प्रागभावादीनां कालत्वप्रागभावत्वादिना विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयकग्रहस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि तेन रूपेण विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयतावच्छिन्नाजनकत्वात्, एवञ्च गुरुमते आत्मादीनां ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन ज्ञानग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेऽपि न क्षतिः, तत्र विषयानवच्छिन्नज्ञानभानप्रयोजकत्वे तद्ब्रह्मावृत्तेरनपेक्षितत्वादिति वाच्यम्, एवमपि मिथ्यमते ज्ञानत्वादिप्रकारकव्यवसायस्योपनीतज्ञानग्रहे विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयताप्रयोजकत्वसत्त्वेन तद्घटितानुव्यवसायसामग्र्याः दुस्संग्रहतया तादृशव्यवसायप्रामाण्ये वाच्यस्य वारणायोक्तविवक्षाया आवश्यकत्वात् । तद्विवक्षणे ज्ञानत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य ज्ञानोपनीतभानजनकतावच्छेदकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैवं घटज्ञानमित्यादिशब्दजन्यशाब्दसामग्रीवारणमशक्यमेव, घटान्वितज्ञानविषयकशाब्दबोधे हि घटपदसाक्षात्ज्ञानपदज्ञानत्वेनैव हेतु-

[दी] ज्ञानमाहकताप्रयुक्तमेव यस्या विषयमाहकत्वमिति यावत् । तादृश-
यावत्सामग्रीप्राप्तत्वमर्थः ।

[य] ता, न तु केवलज्ञानपदज्ञानत्वेन, परस्परकांक्षाजन्यघटपदज्ञानपदयोर्ज्ञा-
नादन्वयबोधानुदयात्, तथा च तादृशसामग्रीघटकतावच्छेदकघटपदसाकांक्ष-
ज्ञानपदज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विषयानालिङ्गितज्ञानविषयताघटितधर्मावच्छिन्न-
महत्स्वरूपयोग्यतापि नास्ति; न च घटपदं विनापि ज्ञानपदेन ज्ञानं गुण इत्यादेः
शाब्दबोधजननाद् तत्साधारणज्ञानगोचरशाब्दबोधत्वरूप सामान्यधर्माव-
च्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानपदज्ञानत्वेनापि हेतुत्वात् तद्वच्छिन्नमपि घटज्ञा-
नमित्यादिशाब्दसामग्रीघटकम्, विशेषसामग्र्याः सामान्यसामग्र्यनुप्रवेशेनैव-
कार्योपधानप्रयोजकत्वात्, सामग्रीपदेनापि कलोपधानप्रयोजकसामान्यका-
रणविशेषकारणसमुदायस्यैव विवक्षितत्वादिति वाच्यम्,—यत्र विशेषकार-
णस्य सामान्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनियमस्तत्र विशेषकार्योपधानप्र-
योजकविशेषकारणघटितसमुदाये तादृशसामान्यकारणस्य प्रयोजनविरहेणा-
निवेशात्; विशेषसत्त्वे सामान्यसत्त्वस्यावश्यकतया सामान्यकारणं विना
कार्योपधानासम्भवात्; इति चेत् ?

तान्मूलेकैवलं ज्ञानपदज्ञानत्वेन घटज्ञानगोचरशाब्दबोधसामग्रीघटकता,
तथापि पदजन्यज्ञानोपस्थितित्वेन पदार्थोपस्थितेः ज्ञानगोचरशाब्दसामान्य-
हेतुत्वात् तद्वत्तावच्छिन्नस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानेऽपि प्रयोजकस्योक्त-
सामग्रीघटकत्वेन तद्वत्तावर्तनसम्भवात् । न हि पदार्थोपस्थितेरपि घटाद्य-
न्वितज्ञानादिबोधे घटादिपदसाकांक्षज्ञानादिपदज्ञानजन्यज्ञानाद्युपस्थितित्वेन
हेतुता कल्प्यते, प्रयोजनविरहात् । तत्तत्पदजन्योपस्थितितत्तत्पदधर्मिक-
पदान्तराकांक्षाज्ञानघटितसामग्र्याः कार्योपधानप्रयोजकत्वेन निराकांक्षपद-
जन्योपस्थितिवलादन्वयबोधापत्त्यसम्भवात् ।

यदि चाकांक्षाज्ञानं न शाब्दधीकारणम्, अपि तु पदार्थोपस्थिति
कारणत्वायां अन्यतासम्भवेनावच्छेदकमेवेति “नन्यास्त्वित्यादिना” मणि-

[दी] यद्यप्युभय नामकमामप्रया नैकमाहकत्वप्रयुक्तमन्यमाहकत्वम्, तथापि ज्ञानमाहकताप्रयोजकमामप्रयुक्तविषयमाहकताकत्व वाच्यम् । घटज्ञान-पदाद्यात्मनसामप्रयास्तु ज्ञानपदार्थीन ज्ञानमाहकत्वम् । तच्च न घटमाह-कत्वे तन्त्रम्, अपितु घटपदम् ।

[ग]काराणां स्व मतमाद्रियते तदोक्तप्रकारेण घटज्ञानमित्यादिसामग्रीन्नुदासा-सूत्रवान् पक्षपरमिथा एव प्रकारान्तरमनुमनवन् , तमेव पक्षमुपन्यस्यति (ज्ञानमाहकताप्रयुक्तमिति) यत्र ज्ञानमामकमेव विषयभासक विषयमा-नार्थं नाधिकमरेक्षितं तज्ज्ञानमामप्रया विषयमाहकत्वे ज्ञानमाहकत्व प्रयो-जकम् । उक्तपाद्वदोपनामप्रया विषयमाहकत्वे च न ज्ञानमाहकत्व प्रयो-जकम्, तत्र ज्ञानमानाप्रयोजकपटादिपदज्ञानस्य अधिकस्य विषयभासक-त्वात् । अनुन्यवसायमामप्रया विषयमाहकत्वे च ज्ञानमाहकत्व प्रयोजकम्, तत्र ज्ञानमानप्रयोजकव्यवसायज्ञानधर्मिकविषयममर्गग्रहणभारयोरेव विषय-भासकत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानपदममभिप्राहकत्वेन घटपदज्ञानस्य ज्ञानविषयतापि जन्मप्रावच्छेदिका, तथापि तदवच्छिन्नजननकत्वमेव न तत्प्रयोजकत्वरूप-तद्वामकत्वम्, किन्त्वेतद्दोषजननकताक्येऽमुकपदसत्त्वादस्य बोधस्यैतद्विषय-कत्वमित्यादिव्यवहारमिद्वन्मूर्तमन्वविशेष एव, न हि घटज्ञानबोधे ज्ञानपदान् ज्ञानमानमितिवत् घटपदाज्ज्ञानमानमित्यपि व्यवहारः, विषयो-पस्थितिं विना ज्ञानस्य शाब्दबोधे बहुशो भानम्, न तु ज्ञानोपस्थितिं विना क्वचिदपीति ज्ञानविषयोपस्थापकपदयोर्विशेषादिति भावः ।

एतावदानुव्यवसायादिस्थले तुल्यकारुसम्बन्धिनोर्ज्ञानविषयमानयो-रिव तथाविषयोमाममर्गानिष्ठज्ञानविषयभासकनयोरपि न प्रयोज्यप्रयोजक-भावः सिद्धयति, अपि त्वेकतरमानेन्यतरमामकहेतोरेवेति, यथा श्रुतेऽस-म्भव इत्याशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह (यद्यपीत्यादि) (ज्ञानमाहकतेति) यादृशसामग्रीजन्यज्ञाने विषयमान ज्ञानमानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकप्रयुक्त-तादृशत्व सामप्रया विशेषण वस्तुन्यमित्यर्थः ।

[दी] एकयैव शक्त्या विषयोपरक्तज्ञानग्राहकेण प्रमापदेन प्रामाण्यग्राहिणा सिद्धसाधनवारणाय (यावदिति) तद्धि धात्वर्थतावच्छेदकज्ञानत्वपुरस्कारेणैव यथार्थज्ञानमभिधत्ते ।

[ग] एतेन यथाश्रुते घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधरूपज्ञानग्रहस्य विषयग्रह-
रूपतया तत्सामग्रीनिष्ठज्ञानग्रहोपधानरूपज्ञानग्राहकताया विषयग्राहकतातो
भिन्नतया मुख्यप्रयोजकप्रयुक्तत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रयोजकत्वेनेति कर्त्तव्या-
चादशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादीनामुपयमानप्रयोजकत्वेऽपि न दोषः ।
ज्ञानमानप्रमोजकत्वस्य विषयभासकमन्यनिविष्टघटपदाद्यसंग्राहकत्वेन विषय-
भासकज्ञानवच्छेदकत्वात् । तदेव दर्शयति (घटज्ञानपदेति) तादृशसा-
मग्रीजन्यज्ञाने ज्ञानपदाधीनं ज्ञानमानमित्यर्थः । तच्च-ज्ञानपदञ्च । घटग्रा-
हकत्वे-घटविषयकत्वे ।

नन्वेवं प्रामाण्यानुमितिप्राप्त्यमादाय सिद्धसाधनवारकं यावत्पद-
मनर्थकम्, इदं ज्ञानं घटविषयकं घटेच्छाजनकत्वादित्याद्यनुमानानामिव
प्रामाण्यानुमानस्याप्युक्तविशेषणेनैव वारणात्, तत्रेवात्रापि ज्ञानविषय-
ग्राहकतयोः पृथक्प्रयोजकप्रयुक्तत्वादित्याशङ्क्य एकप्रयुक्तेभ्योग्राहकताकपद-
विशेषघटितसामग्रीप्राप्त्यनुक्तसिद्धसाधनवारकतां तस्याह (एकयैवेति)
पदैक्येऽपि विशेषणविशेष्यभेदेन शक्तिरूपप्रयोजकभेदात् न तादृशसामग्री-
संग्रह इति तदैक्याभिधानं (विषयोपरकंति) विषयघटितयाधार्म्यविशिष्टे-
त्यर्थः । उपसर्गस्य द्योतकतया न प्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपप्रकर्षे स्वतन्त्र-
शक्तिरिति मायः ।

ननु प्रमापदं यथार्थानुभवत्वविशिष्ट एव शक्तम्, न तु यथार्थज्ञान-
त्वविशिष्टे, स्मृतिकरणे प्रमाणव्यवहारविरहात्, एवंश्चानुभवत्वजातिमङ्गी-
कुर्वतां नैय्याधिकानां न प्रमापदस्य ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्वमित्याशङ्कां
निरस्यति (तर्ह्येति) तत्-प्रमापदम् (ज्ञानत्वपुरस्कारेणैवेति) ज्ञानत्वघ-
टितप्रामाण्यप्रकारेणेत्यर्थः । एवकारेण यथार्थानुभवत्वविशिष्टव्यवच्छेदः ।

[दी] स्मृतिहेतोः प्रमाणान्तरतापचेस्तु भीतास्तान्त्रिकाः शास्त्रे प्रमाण्य-
हारौपयिक स्मृतिव्यावृत्त रूपमनुमन्यन्ते । अमपदेन प्रामाण्याग्रहाद्धार-
णाय (तदप्रामाण्येति)

प्रकर्षादिद्योतकोपसर्गपूर्वकधातोः प्रकर्षादिसहितस्वशक्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नवाचकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गस्तु शक्त्यावच्छेदककोटौ निवि-
शता न वेत्यन्यदेतत् । स्मृतौ तान्त्रिकाणां प्रमाव्यवहार शास्त्रे प्रमापदस्य
पारिभाषिकतया वारयति (स्मृतीति) प्रमाणान्तरतापचे प्रमाणान्तरव्यव-
हारविषयतापचे । स्मृतिव्यावृत्त रूपं यथार्थानुभवत्व प्रमाव्यवहारौपयिक-
मनुमन्यन्त इत्यन्वयः ।

नन्वेवमपि अप्रामाण्याप्राकेत्यस्य वैयर्थ्यम् अमग्राहकानुमित्यादे-
उक्तविशेषणेन वारणात् तदग्राहत्वेऽपि बाधासम्भवादित्यत आह (अमपदे-
नेति) एकैव शक्त्या विषयवदितमूर्तिकममत्वविशिष्टबोधकेनेति शेषः ।

न च अमपदस्य प्रामाण्याश्रयाग्राहकत्वात् न तदग्राहत्वेऽपि बाध-
इति वाच्यम् प्रमाया अप्यशे अमत्वसम्भवेन अमपदस्य तादृशज्ञानबोध-
कतया प्रामाण्याश्रयबोधकत्वात् । सर्वधीयाद्यार्थ्यमते अमपद तदभाववद्
मिसाकाक्षतद्विषयकजनत्वेन तत्प्रमामेव बोधयति । एतच्च समापिसौकर्येण ।
अग्राहकान्तानुपादाने गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्योपस्थितिद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रामा-
ण्याश्रयविषयकस्वप्रकाशात्मकव्यवसायसामग्र्या मिश्रमते चोपनीताप्रामाण्य-
विषयकानुबन्धनसायसामग्र्या ज्ञानमानाप्रयोगकप्रामाण्योपस्थितिप्रयुक्ताप्रामा-
ण्यघटकविषयग्राहकताकत्वेऽपि तदप्रयुक्तप्रामाण्यघटकधर्मिग्राहकताकत्वेन
उक्तविशेषणेन वारणासम्भवात् तदग्राह्यतायापि बाधस्य निष्पत्त्युद्भवादिति
वदन्ति ।

[दी] तत्र गुरुनये विषयग्राहकताया ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वात्
मल्युत विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात् । सर्वस्यैव
विषयग्रहस्य आत्मविषयत्वात् । अस्तु वा तत्र यथा तथाभिधानम्,

तथापि मिश्रमते दुर्वच ज्ञानविषयग्राहकतयोरनतिप्रसक्तमेकप्रयोज-
कप्रयोज्यत्वम् ।

[ग] विषयग्राहकतायाः विषयविषयताया (ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयु-
क्तत्वादिति) ज्ञानमानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकाप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । एक-
सामग्र्या एव ज्ञानविषयभासकतया यथाश्रुतासङ्गतेः ।

अयं भावः । व्यवसायसामग्र्याः न ज्ञानमानप्रयोजकत्वेन घटादि-
रूपविषयग्राहकता, ज्ञानगुण इत्याकारकषट्ज्ञानादिवोधेऽपि ज्ञानमानप्रयो-
जकसत्त्वेन घटादिमानप्रसङ्गात्, अपि तु घटतत्त्वान्निकर्षादिघटितसमुदाय-
त्वेनैव तथात्वमिति ।

(विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव) विषयमानप्रयोजकत्वावच्छिन्न-
स्यैवेत्यर्थः । ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात्-ज्ञानमानप्रयोजकत्वात् । विषय-
भासकत्वेन ज्ञानमानप्रयोजकस्य विपरीतवत्तदा न सम्भवेदपि विषयमान-
प्रयोजकसमुदायसत्त्वेऽपि कदाचिज्ज्ञानमान न स्यात्, न चैवमित्याह
(सर्वस्यैवेति) "अत्रेति" दृष्टान्तविधयोक्तम् ।

ननु यत्र ग्रहे ज्ञानविषययोरैकमानप्रयोजकत्वेनापरमानप्रयोजकता
सादृशी सामग्री विवक्षणीया, एवञ्च स्वप्रकाशकसामग्र्या विषयभासकत्वेन
ज्ञानभासकत्वादेव समग्रः, मिश्रमते घटज्ञानमिति शाब्दस्थले यथा ज्ञान
भासकत्वेन न घटभासकता-घटपदासत्त्वेऽपि तद्ज्ञानप्रसङ्गात्, तथा घट-
भासकत्वेनापि न ज्ञानभासकता, ज्ञानपदासत्त्वेऽपि तद्ज्ञानप्रसङ्गादित्यत
आह (अस्तु वेति) तथाभिधान-स्वप्रकाशसामग्रीतात्पारणविशेषणानि
धानम् । (दुर्वचमिति) यथाश्रुतस्य योग्यताजानादिकमास्तां घटज्ञानमिति
शाब्दबोधदिगतरतदुभयमानसाधारणत्वात् एकप्रयोजकत्वेनापरप्रयोजकता
विवक्षणे च अनुव्यवसायसामग्रीषट्कव्यवसायादेर्ज्ञानविषययोरैकतरभासक-
त्वेनापरमानप्रयोजकत्वे केवलज्ञानग्रहे विषयस्य, केवलविषयग्रहे च ज्ञानस्य,

[दी] किञ्च घटज्ञानवान् घटेच्छावत्त्वादित्याद्यनुमित्या तदग्रहान् वा

मानप्रमज्ञात् विनिगमनाविरहाच्च तदुपगमासम्भवेन तादृशसामग्र्या एवा-
संग्रहात्. एकधर्मिपुरस्कारेण उभयमानप्रयोजकत्वविवक्षणे च घटज्ञानमि-
त्वादौ योग्यताविशेषज्ञानादेः तादृशज्ञानत्वादिना उभयमानप्रयोजकतया
माधवारणमशक्यम्, फलोपधानरूपप्रयोजकत्वविवक्षया एकैकहेतुसाधारण-
रूपेण ज्ञानादिमानप्रयोजकत्वनिराकरणे अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकव्यव-
सायादेरपि घटज्ञानत्वादिना घटज्ञानादिमानप्रयोजकतया व्यवसायमनन्तं
युक्तममवायादिसमुदायपर्याप्तधर्मस्यैव ज्ञानविषयोभयमानप्रयोजकतावच्छेद-
कतया तादृशसामग्रीसंग्रहे तुल्ययुक्ता घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधनिष्ठतदुभ-
यमानेऽपि घटपदज्ञानपदादिसमुदायपर्याप्तधर्मावच्छिन्नस्य प्रयोजकतया न
तत्सामग्रीवारणसम्भव इति भावः ।

ननु यत्र ज्ञाने विषयमानं ज्ञानमानाप्रयोजकाप्रयुक्तं तज्ज्ञानमान-
प्रयेव विवक्षणीया, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानमानाप्रयोजकं घटपदं घटमाने
प्रयोजकमित्यत एव तद्व्युदासः, अनुव्यवसाये विषयमानप्रयोजको व्यव-
साय एव, स च न ज्ञानमानाप्रयोजक इति तत्सामग्रीसंग्रहः, स्वप्रकाश-
मते व्यवसायसामग्रीत्वेन व्यवसायस्य सर्वाण्येव कारणानि अविशेषेण
ज्ञानमानप्रयोजकान्यतो दूषणान्तरमाह (किञ्चेति)

यद्यपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितिम्यन्ते एकस्य परामर्शादेरेव विधेय-
तया ज्ञानस्य विधेयतावच्छेदकतया विषयस्य भासकता, न तु व्यापकता-
याम्नावच्छेदकत्वस्य च ज्ञानं विधेयतत्त्वावच्छेदकविषयकानुमितौ पृथक्का-

[दी] घः । न चात्र ज्ञानग्राहकतया व्यापकत्वं घटग्राहकतया तदवच्छेदकत्वं प्रयोजकमिति नैकमुभयग्राहकताप्रयोजकम् ? प्रमाणदेऽपि शक्तितदवच्छेदकत्वयोरेव ज्ञानविषयग्राहकतया प्रयोजकत्वात् । अव्यापकस्यानुमितिर्विषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव, अशक्यस्यापि शाब्दधीविषयत्वे अतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव निराससम्भवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्यास्तद्बोध उपयोगः,

[ग] रणम्, तथापि प्रयोजकभेदं विना विधेयादिविषयतानां वैचित्र्यानुपपत्त्या परामर्शयतद्विषयनिष्ठविलक्षणविषयतानां अनुमितौ विलक्षणतत्तद्विषयभानप्रयोजकत्वमावश्यकमित्युक्त्यानुमितिसामग्रीव्यावृत्तिरित्याशङ्कते (न चेति) व्यापकत्वम् व्यापकत्वेन परामर्शविषयत्वम् । तदवच्छेदकत्वम् व्यापकतावच्छेदकत्वेन तद्विषयत्वम् । शक्तितदवच्छेदकत्वयोः-शक्यत्वतदवच्छेदकत्वावच्छिन्नज्ञानविषयत्वयोः । प्रयोजकत्वात्-तुल्ययुक्तप्रयोजकत्वापातात् । तथा चोक्त्यावत्पदव्यावृत्त्यसङ्गतिरिति भावः ।

ननु शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्त्युपगमेन शक्यतया तद्वानमेव शाब्दबोधे तद्वानप्रयोजकम्, शक्यतया अभातस्यापि शाब्दबुद्धौ भानोपगमे गवादिपदात् साक्षादेरपि गोत्वादिवच्छाद्बोधे भानापत्तेरित्यत आह (अव्यापकस्येति) अव्यापकस्य-व्यापकतया अभातस्य । अनुमितिर्विषयत्वे-अनुमितौ धर्मितावच्छेदकीयप्रकारताविलक्षणप्रकारत्वे अतिप्रसङ्गस्य । व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव-परामर्शे व्यापकतावच्छेदकतया भानस्य नियामकत्वेन यथावारणम् । अशक्यस्य-शक्यतयाऽभातस्य । शक्यतावच्छेदकत्वेन-शक्यतावच्छेदकतया शक्तिज्ञाने भानस्य प्रयोजकत्वैव ।

ननु व्यापकतावच्छेदके बहित्वादौ घृण्णादिव्यापकता नास्तीति व्यापकतावच्छेदकतया भानं विधेयतावच्छेदकतया भानप्रयोजकम्, शक्यतावच्छेदके च सर्वत्र शक्तिरस्ति, तस्य पदबोध्यतया तेन रूपेण भगवद्विच्छायामवश्यं भानात्, अतो नोभयत्र साम्यमित्यत आह (शक्यतावच्छेदक इति) उपयोगः न, स्वीक्रियत इति शेषः । गोत्वादिविशिष्टविशेष्यकशक्तिग्रहस्य गोत्वांशे शक्यतावगाहिनः स्वरूपतो गोत्वादिविषयकस्यानुपपत्त्या स्वरूपतो गोत्वावगाहिशाब्दबोधेतुल्यसम्भवात् तद-

[दी] विनापि लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकस्यैव विनापि शक्तिं तस्य बोध-
सम्भवात्,

[ग] वच्छेदेन शक्यत्वगाहिनस्तद्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः ।

यद्यपि पदधर्मिकगोत्वविशिष्टवाचकताग्रहस्य स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्व सम्भवति, तथापि गोत्वविशिष्टवाचकत्वस्य गोरत्वाचकत्वगर्भस्य गोरत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नगोविषयकत्वविशेषितबोधजनकत्वप्रकारकभावसंज्ञेतविषयत्वरूपस्य धियो हेतुत्वे बोधविशेषणतापन्नगोविशेषितविषयिताविशेषणतापन्नप्रकारिताये विशेषणतया विषयत्वरूपस्य वाच्यत्वस्य गोत्वाशे भान गोत्वस्य शाब्दधीप्रकारतानियामक वाच्यम्, गोत्वावच्छेदेन वाच्यताग्रहस्य हेतुत्वे च गोत्वाशे बोधविशेषणतापन्नविषयिताविशेषणधर्मिविषयतावच्छेदकतारूपशक्यतावच्छेदकतया भान तद्वाननियामकमिति तन्मते गोत्वविशिष्टगोचरशाब्दधीहेतुताया विषयिताया गोविशेषितत्वाशनिवेशाधिक्येन गौरवम्, इतराशस्योभयमतेऽपि तुल्यशरीरत्वात् । तदनिवेशे तु भवता धर्माशे शक्तिधियोऽनपेक्षणीयत्वापत्तेः ।

ननु शाब्दनोधीयससंगतान्यविषयतायाः स्वाशे वृत्तिज्ञानप्रयोज्यतानियमात्, शक्यतावच्छेदकाशेऽपि शक्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वमाशयकमित्याशङ्क्य तन्नियम निराकरोति (विनार्पाति) लक्षणाम्—स्वाशे लक्षणाग्रहम् । शक्तिम्—स्वाशे शक्तिग्रहम् । तस्य—शक्यतावच्छेदकस्य ।

ननु पशुत्वेन गौरम्यात्पदाद्वोद्धव्य इत्येतादृशाधुनिकसंज्ञेतात्पशुत्वेनैव गोबोधो भवति, न तु तादृशसंज्ञेतविषयतावच्छेदकेनापि गोत्वेनेति नियमाद्विशेषणाग्रेऽपि संज्ञेतविषयत्वभान शाब्दधीविषयप्रयोजकप्रवक्ष्य वाच्यम्, न च गोत्वस्य गोविशेषणतयोक्तसंज्ञेतविषयतया तावतापि

[दी] मट्टमतेऽसम्भवाच्च । ज्ञाततालिङ्गकानुमित्यापि विषयग्रहे व्यापक-
तावच्छेदकत्वस्यैव नियामकताया वक्ष्यमाणत्वात् । न च ज्ञाततालिङ्गकत्व-
मेव तत्प्रयोजकम्, अनुमिनिसामप्रयाः साध्यग्राहकत्वे लिङ्गविशेषस्य
व्यभिचारेणादन्तरात् । ज्ञाततामात्रेण ज्ञानसाधनानुमानसम्भवात् ।

[१] नोक्तातिप्रसङ्गकारणसम्भव इति पाठ्यम्, पदजन्यबोधविषयत्वेन
विषयतात्पर्याच्छब्दभानस्य प्रयोजकत्वप्रयोगमेव सद्धारणसम्भवादिति चेद-
स्त्वेवम्, एवमपि विशेषणतया वाच्यत्वस्य विशेष्यतया वाच्यत्वविलस-
णस्य पदार्थज्ञावच्छेदकमानप्रयोजकतया प्रमापदघटितसामप्रया निरुक्त-
रूपताया दुरुपपादतेव ।

ननु यावत्प्रदादत्ते भान्प्रामाण्यस्य प्रमापदग्राह्यतया सिद्धसा-
नम्, तथापि विशेष्यताप्रकारतोपनायकनञ्जानकालीनानुप्यवसायसाममी-
ग्राह्यतया सिद्धसाधनं दुर्वारमेव, तादृशतामप्रया अपि विषयग्रहे व्यवसा-
यातिरिक्तमपेक्षणात्, अतो न तत्प्रदवैधर्म्यमतो दूषणान्तरमाह (मट्टेति)
असम्भवात्-प्रामाण्यग्राहकतया अभिमतया अनुमितिसामप्रया उक्तविशे-
षणाक्रान्तस्यासम्भवात् । तदेव दर्शयति (ज्ञाततेति) (व्यापकतावच्छेदक-
त्वस्येति) विषयगर्भमात्वाशे व्यापकतावच्छेदकत्वमहस्येत्यर्थः (वक्ष्य-
माणत्वादिनि) पटो पटत्वप्रकारकज्ञानविषय, पटत्वप्रकारकज्ञातता-
वत्त्वात्, इत्यनुमानस्यैव प्रामाण्यग्राहकतया वक्तव्यत्वात् तत्र च ज्ञानस्य
साध्यत्वाद्विषयस्य तु तदवच्छेदकत्वादिति भावः । ज्ञाततालिङ्गकत्वम्-
तलिङ्गकपरामर्शत्वावच्छिन्नजन्यत्वम् । तत्प्रयोजकम्-अनुमितौ विषयविशि-
ष्टज्ञानमानप्रयोजकम् । एवकारेण व्यापकतावच्छेदकत्वमानस्य विषयभान-
प्रयोजकत्वव्यवच्छेद । लिङ्गविशेषस्य-लिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शजन्यत्व-
स्य । व्यभिचारेण-व्यभिचारादिना तलिङ्गकपरामर्शत्वेन हेतुताया असम्भ-
वेन । ज्ञाततामात्रेण-शुद्धज्ञानत्वेन व्यापकतावगाहिपरामर्शनेन (ज्ञानमा-
त्रेति) विषयानवच्छिन्नस्यैव ज्ञानस्यानुमितिसम्भवादित्यर्थः ।

[दी] विशेषस्य तथा स्वभावकल्पनाया मानाभावाच्च । ज्ञातताविशेषत्वेन ज्ञानविशेषजन्यत्वानुमानश्च घटेच्छात्वेन घटज्ञानजन्यत्वानुमानेन समानयोगक्षेमम् ।

[ग] ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्लिङ्गविशेषघटिततया लिङ्गभेदेन परामर्शहेतुतामेव आवश्यकः, व्यभिचारोऽपि कथंचिद्वार्ष्णायः, तथा च ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शस्य शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नव्याप्त्यवगाहिभोऽपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमुपगन्तव्यमिति सद्घटित-सामग्र्यां ज्ञानभानप्रयोजकमात्रप्रयोज्यविषयग्राहकताकत्वमक्षतमेवेत्यत आह (विशेषस्येति) शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शस्येत्यर्थः । तथा स्वभावकल्पनायाम्—विषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नजनकत्वकल्पनायाम् (मानाभावादिति) व्यवसायानन्तरं द्वित्रक्षणमध्य एव विषयोपरक्तज्ञानभानस्य आनुभधिकतया कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततावगाहिपरामर्शात् शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय तादृशपरामर्शस्य पृथ-कारणताया आवश्यकत्वे विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ तस्य हेतुत्वान्तरकल्पनं कालविशेषस्य तत्सहकारिताया अतिप्रज्ञभङ्गाय कल्पनं चापेक्ष्य ज्ञानस्यैन्द्रियकताया एव कल्पयितुं युक्तत्वादिति भावः ।

ननु घटकृतिघटत्वप्रकारकज्ञाततायास्तादृशज्ञाततात्वेन घटविशेष्य-कघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वरूपसाध्यानुमापकत्वात् तत्र च व्या-पकतावच्छेदकत्वमेव उभयभानप्रयोजकमिति न ज्ञानभानाप्रयोजकं विषय-भानप्रयोजकमित्याशङ्का निरस्यति (ज्ञातताविशेषत्वेनेति) (समानयोग-क्षेममिति) अत्राप्यनुमाने विषयस्यैव ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकताया विशेषादरे च ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽपि तद्विशेषसत्त्वादेक-सामग्रीसमूहोऽन्यवारणश्चाशङ्क्यमिति भावः । प्रमापदस्थले एकेन पदेन ज्ञानविषयोभयमहात्तिद्वसाधनस्य यावत्पदेन वारणमित्युक्तम्, तदनुसारेण

[वी] तदादिपदेन प्रकरणात्पदान्तरेण वा लक्षणयाधुनिकसङ्केतेन वा घटाविषयकज्ञानोपस्थापकेन प्रामाण्याग्रहाद्वाभावे ।

एतेन यादृशसामग्र्या विषयग्राहकत्वव्याप्तं ज्ञानग्राहकत्वम्, तादृश-
यावद्ग्राह्यत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

[ग] प्रमात्वाग्राहकमपि तादृशं पदमस्ति तदग्राह्यतया बाधस्य
दुर्वारतामाह (सदादीति) सदादेर्बुद्धिस्थित्वेनैव बोधकता, न
तु घटज्ञानत्वादिनेति ग्रहं निराकर्तुमाह (प्रकरणादिति) विशे-
परूपेण बोधोपपत्तिकप्रकरणसहकारादित्यर्थः । प्रकरणञ्च प्रकृतत्वम्, विशे-
परूपेण वक्तुर्बुद्धिस्थित्यमिति यावत् । सामान्यतो वक्तुर्बुद्धिस्थित्वेन शक्त-
मपि सर्वनाम विशेषरूपेण बोधयति, सहकारिविशेषापेक्षयातिप्रसङ्गनिरास-
सम्भवादिति भावः । विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र । पदान्तरेण—सर्वना-
मातिरिक्तेनापि घटादिपदेन । तादृशपदस्य तद्रूपावच्छिन्नावाचकस्य कया
बुद्ध्या तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वमित्याकांक्षायामाह (लक्षणया आधुनिकस-
ङ्केतेन वेति) लक्ष्यार्थप्रकारेण लक्षणाग्रहस्यानपेक्षितत्वेऽपि तत्र तदग्रह-
स्यावपेक्षितत्वात् न विषयमानेऽधिकापेक्षेति भावः ।

न च तत्र लक्ष्यतावच्छेदकत्वग्रहस्यापेक्षया विषयग्रहेऽधिकस्य अ-
पेक्षणीयतेति वाच्यम्, लक्षणाग्रहस्य प्रकारतयैव तीरत्वादीनां गङ्गाप-
दजन्यधीमकारतोऽप्यपेक्षितं शक्यमवाहादिसम्बद्धतावच्छेदकत्वग्रहस्यानुप-
योगात् । पञ्चादिपदादग्रान्तपुरुषस्य शक्त्या गोत्वादिप्रकारकबोधानुदयाह
क्षणापतिसन्धानं विना तद्रूपविशिष्टप्रत्यायनेच्छया तत्पदप्रयोगाच्च शक्त्य-
धीनविशिष्टविषयकत्रये परं विशेषणसि शक्तेः शक्यतावच्छेदकताया वा
ग्रहस्योपयोगित्वोपगमात् । अग्न्युपेत्यैकवृत्तेरुभयग्रहप्रयोजकतामप्युपपाद-
यितुं सङ्केतानुधावनम् ।

एतावता विषयग्रहे अधिकानपेक्षाविवक्षामपि निराकरोति (पतेनेति)
एकसङ्केतोभयत्रोपेक्षग्रहपट्टिसामर्थ्यावृत्त्यापत्त्यनेन घटेऽलङ्घ्यता-
ज्ञानानुमानजाततात्त्विकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानानुमानयोर्विशेषविरहेण चेत्यर्थः
(यादृशसामग्र्या इति) ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तत्वात् प्रयुक्तत्वस्य व्यापकृतारूप-

अत्र वदन्ति—तज्ज्ञानप्रामाण्याप्राहकत्वेन ज्ञानप्राहकत्वेन च यद्-
दृढतमिदं तद्विचार्यकमप्राहकान्तम् ।

[ग]त्वाद्यथाश्रुतग्रन्थलभ्यमेवैतदित्यवधेयम् । तादृश्यावद्प्राहकत्वं सज्जन्यया-
घट्प्रहविषयत्वम् । मनस्मयुक्तसमवायस्य व्यवसायविषयघटादिभानाप्रयोज-
कत्वे निश्चयतापरिमहोऽप्यत्र बोध्यम् । (तज्ज्ञानेति) घटज्ञानमित्यादिशा-
ब्दबोधसामग्र्या इच्छादिलिङ्गकज्ञानानुमितिसामग्र्याश्च भट्टैर्ज्ञानप्राहकतया
प्रामाण्याप्राहकतया च श्रुतपगमात् तद्व्युदासः । अनु-यवसायस्य ज्ञानविष-
यफलौकिकप्रत्यक्षात्मकस्य ज्ञानातीन्द्रियतावादिना भट्टेनानुपगमान्मनस्सयुक्त
समवायादिघटितकृतसामग्री न ज्ञानप्राहकत्वेन तन्मतसिद्धा, व्यवसायसामग्री
च घटादिप्राहकत्वेन तदुपगतापि न ज्ञानप्राहकत्वेन तदुपगता, गुरुभिरेव
तस्याः ज्ञानप्राहकत्वोपगमात्, ज्ञानताल्लिङ्गकानुमितिसामग्री ज्ञान-
प्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धापि तैस्तस्या प्रामाण्यप्राहकत्वोपगमात्
प्रामाण्याप्राहकत्वेन न तन्मतसिद्धेति तत्तन्मते प्रामाण्यप्राहकत्वेन अभि-
मतानां सामग्रीणां समष्टिः । गुरुमते घटत्ववर्नीत्यादिप्रामाण्यप्राहिकाणां ज्ञा-
नविषयो घट इत्यादिशाब्दानुमितिसामग्रीणां प्रामाण्याप्राहकतया ज्ञानप्राहक-
तया च भट्टाभ्युपगमानाममग्र्येऽपि न क्षतिः, अथ घट इत्येतादृशप्रत्यक्ष
सामग्र्याः प्रामाण्यप्राहकताविचार एवेदं विप्रतिपत्त्यादरात् । भट्टमते ज्ञात-
ताल्लिङ्गकानुमितिसामग्र्याः समष्टाय “ तज्ज्ञानप्रामाण्याप्राहकत्वेनेति ” ।
घटज्ञानं प्रमा घटज्ञानं गुण इत्येतादृशममूढालम्बनशब्दसामग्र्या घटज्ञान-
प्रामाण्याप्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धया घटत्ववर्नीत्यादिप्रामाण्यप्राहकाधवार-
णाय “ तज्ज्ञाने ” ति प्रकृतप्रामाण्यस्य विशेषतो निवेशसूचकम् । प्रामा-
ण्याप्राहकत्वं च प्रामाण्यग्रहानुपपाद्यकत्वम्, तेन घटज्ञानमित्यादिशाब्दसाम-
ग्र्या घटज्ञानं प्रमेत्यादिप्रामाण्यविषयकशाब्दादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि न
क्षतिः । एव ज्ञानप्राहकत्वमपि ज्ञानग्रहोपपाद्यकत्वम्, गुरोणां प्रामाण्यप्राहक-
त्वेन मिसाधयिषिताया अथ घट इति प्रत्यक्षादिसामग्र्या अप्युपनीतमाना-
ग्रीकर्तृभट्टेन ज्ञानविषयो घट इत्युपनीतमानादिस्वरूपयोग्यतयोपगमात् ।

[ग] न, च, ज्ञानविषयकत्वपटितवर्मावच्छिन्ननिरूपितयोग्यतानिवेशेऽपि नार्यं दोष इति वाच्यम्, तथा सत्यात्ममनोयोगादीनां ज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नज्ञानकत्वात्तद्वपटिततया वारणीयानां सामग्रीणामपि ज्ञानमाहकतया भट्टमतसिद्धत्वानुपपत्तेः ।

अथैवं भवन्मतेऽप्यत्यशरीरादीनां भट्टमतेऽन्यत्र प्रामाण्यमाहकतया तद्वपटितत्वां वारणीयसामग्रीणां प्रामाण्यामाहकतया न भट्टमतसिद्धत्वम्, यदि चाल्मादीनां तथात्वेन भट्टमतसिद्धत्वविरहेऽपि वारणीयसामग्रीषट्कपञ्चज्ञानपरामर्शादीनां प्रामाण्यग्रहानुपपादकत्वेन भट्टमतसिद्धतया तद्वपटितसमुदायस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धमिन्नत्वानुपपत्तया तद्वारणं सुघटमित्युच्यते, तदैतन्मतेऽप्युक्तरीत्या निर्वाह इति चेत्तत्त्वम्, एवं सति यदाजन्य योग्यताज्ञानपटितयोग्यत्वाविषयकत्वाच्च सामग्रीविशेषेण शुक्रमते प्रामाण्याग्रहादायस्य गङ्गाया ग्रन्थकृतोऽस्तवृत्तिः, तादृशयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानमाहकतया भट्टाभ्युपगतमिजत्वेऽपि कारणान्तरस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धस्य तत्र सत्त्वात्तद्वपटितसमुदायात्मकसामग्र्यान्तयात्वेन भट्टमतसिद्धमिन्नत्वानुपपत्तेः । अतः प्रामाण्यग्रहकभोपधानप्रयोजकतानवच्छेदकतया ज्ञानमाहकतावच्छेदकतया च भट्टाभ्युपगमं यादृश रूपं तदन्यज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामग्रीप्राप्तत्वं साध्यमेतदभिमतम् । तथा च कारणसमुदायपर्याप्तस्य ज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकधर्मस्य स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदकतया भट्टमतसिद्धमिन्नत्वावश्यकत्वात् ज्ञानग्रहोपधाननिवेशनमावश्यकम् । तादृशसाध्यानुसरणं निष्प्रयोजनमिति न शङ्क्यम्, वारणीयसामग्रीषट्कज्ञानमात्मकानां सर्वेषां प्रत्येकं मिलितानाद्यत्र जायमानलिङ्गादिविधया प्रामाण्यविषयकानुमित्युपपादकता तादृशसामग्र्याः प्रामाण्याग्रहकत्वेन भट्टमतसिद्धमित्यतया तज्जन्यप्रामाण्याविषयकज्ञानमादाय वक्ष्यते दुर्वारतया यथाश्रुतस्य सामग्र्यां प्रामाण्याग्रहकतया

[दी] अयं घट इत्यादिज्ञानजनक-सामग्र्याः प्रामाण्याप्राहकत्वेन भट्टाक्षी-
कृतत्वात् गुरुमतसाधारण्यसम्पादनाय ज्ञानप्राहकत्वेनेति ।

[ग] भट्टमतसिद्धान्तविशेषणघटितसाध्यस्य विवक्षणासम्भवात् । उक्तमाध्या-
दौ तु प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकस्य तज्ज्ञानग्रहोप-
धायकसमुदायपर्याप्तधर्मस्य प्रामाण्यविषयकतत्तत्कारणलिङ्गककिञ्चित्साध्य-
कानुमित्युपधानप्रयोजकतानवच्छेदकत्वेन तादृशसामग्रीजन्यप्रामाण्याविषय-
कप्रहस्य साध्याघटकत्वेन बाधवारणसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वं न पृथङ्निवे-
श्यते, अपि तु ज्ञानप्राहकान्तर्गतो ग्रह एव प्रामाण्याविषयकत्वेन विरो-
प्यते लाघवात्, एवं च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकत्वेन भट्टमतासि-
द्धत्वनिवेष्टे व्यवसायादिसामग्रीघटकात्मादेर्भट्टमतेऽपि प्रामाण्याविषयकज्ञा-
नग्रहजनकतया तादृशज्ञानानुमिता लिङ्गविषया ज्ञानधानेऽपि प्रयोजकतया-
ऽनुव्यवसायजनकव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकेऽपि स्वान्वयशोधे तन्मते ज्ञा-
यमानपदार्थविषया कारणस्य स्वात्मकज्ञानभासकतया अभिमतसामग्र्या नौ
क्षप्रकारेण भट्टमतासिद्धत्वम्, अत फलोपधायकावच्छेदकधर्म एव ता-
दृशज्ञानग्रहफलोपधायकावच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं निवेद्यमित्य-
भिमतग्रन्थसङ्गतिः । “ ज्ञानप्राहकत्वेन ” त्यस्य प्रयोजन स्वयमाह
(अयं घट इत्यादीति) (भट्टाक्षीकृतत्वादिति)

न च तादृशसामग्र्यन्तर्गतस्य घटत्वादिसाहकसंयुक्तमवसायस्य स-
मवायानग्रीकर्तृभट्टमतसिद्धत्वाभावात् तादृशसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमिति
वाच्यम्, समवायत्वेन तदनग्रीकारेऽपि घटत्वादिसम्बन्धत्वेन तदभ्युपगमात्;
घटादौ समवायस्यैव वस्तुनो घटत्वादिसम्बन्धत्वान् ।

ननु प्रामाण्याप्राहकपरोक्षमाश्रयीभिन्नत्व निवेद्यते, तावतीव गुरुमते
व्यवसायात्मकज्ञानप्रत्यक्षसामग्र्या मिश्रमतेऽनुव्यवसायसामग्र्याः परोक्षसा-
मग्रीभिन्नत्वेन भट्टमते च ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्याः परोक्षसामग्रीत्वेऽपि
प्रामाण्यप्राहकभिन्नत्वेन विनिष्टभेदम्याक्षततया मतत्रयसाधारण्योपपत्तेः, प्रा-

[ग] प्रामाण्यापाहकशब्दानुमितिसामप्रचोद्य सादृशमेदासत्त्वेन व्यावृत्तिसम्भवः
दिति चेत्-ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामप्रचोद्यः प्रामाण्यप्राहकत्वासिद्धिकारकं
तत्रन्यानुमितेः साध्यपटकयावद्ग्रहान्तर्गतत्वासिद्ध्या उक्तसाध्यसिद्धावपि
सादृशानुमितेः प्रामाण्यावगाहिताया असिद्ध्या भट्टस्योद्देश्यासिद्धेः । प्रामाण्य-
प्राहकतयोपपत्त्यादिसिद्धानुमित्यादिसामप्रचोद्यतायाऽपि साध्यपर्यवसा-
नात् । नैयायिकमतसिद्धत्वोक्तानुव्यवसायसामप्रचसंग्रहः, गुरुमत्तासि-
द्धत्वं मिश्रमतसिद्धत्वं ॥ यदि निवेश्यते, तदा व्यपसायसामप्रच गुरुमते-
ऽनुव्यवसायसामप्रचोद्य मिश्रमते प्रामाण्यप्राहकतया विशिष्टमेदसत्त्वेऽप्युप-
नीतपटज्ञानादिविषयकस्य ज्ञानजन्यज्ञाततावान् पट इत्यादिप्रत्यक्षस्य सा-
मप्रचा गुरुमैधयतासिद्धतया पटज्ञानादिप्रामाण्यापहात् भट्टस्य वाच्यस्या-
दिति भट्टमतसिद्धमिश्रत्वोपाधानम् ।

यत्तु 'वश्यतश्चेतिमात्ररूप' मित्यादिन्यायेन पदजन्योपस्थितिदि-
प्यपदार्थान्वयबोधस्य ज्ञानावगाहिनः सामप्रचा मिश्रादिमतसिद्धतया पट-
ज्ञानादिप्रामाण्यापहात् भट्टमतेऽपि वाच्यस्यादिति मिश्रादिमतसिद्धत्वोपेक्षा-
बीजवर्णनम्, तत्रसत्-भट्टमतसिद्धमिश्रत्वनिवेशेऽपि ज्ञानविषयो पट
इत्यादिमानसोपनीतमानसमप्रचा मिश्रमते प्रामाण्यापहेण वाच्यस्य दुर्वार-
त्वात् । भट्टनोपनीतमानाङ्गीकारेऽपि बहिर्विशेष्यकज्ञाने मनसोऽसामान्येन
पटादिनिशेष्यकमानसोपनीतमानाङ्गीकारात् तत्र पदार्थकरणकान्वयबोध-
स्यैवोपपत्तौ तादृशमानसोपनीतमानसमप्रचा भट्टमतसिद्धत्वात् ।

यदि च सादृशज्ञानमुपपत्तिरित्येव, तस्य मानसप्रत्यक्षरूपतैव भट्टेन
नोपपत्तेरिति ॥ पदार्थकरणकान्वयबोधरूपतैवेत्यस्यार्गाग्रहपदार्थोपस्थिति-
रूपा वस्तुसामप्रचप्युपपत्तिरित्येति उद्धारणमिति मन्यते, तदा मिश्रमतमिश्रत्व-
निवेशेऽपि मुक्त्यरीत्या भट्टस्य उक्तवाच्यस्य कारणसम्भवात् ।

अथ भट्टमतसिद्धमिश्रत्वनिवेशे उपनीतपटज्ञानविषयकपटज्ञानानु-
व्यवसायेन पटज्ञानप्रामाण्यापहात् मिश्रमते वाच्यः, सादृशस्यापि पटज्ञाना-

[ग] नुव्यवसायस्य भट्टानभ्युपगतत्वात् तत्सामग्र्याः षट्ज्ञानादियदितायास्त-
यात्वात् ;

न च तत्र षट्ज्ञानपटञ्ज्ञानयोर्मासकं सामग्रीद्वयं—तत्संबलनादुभयवि-
षयकमेकं ज्ञानम्, एवञ्च तत्र षट्ज्ञानमाहिका तज्ज्ञानादिरूपा सामग्री भट्टे-
नान्वयबोधसामग्रीत्वेनोपेयत एवेति वाच्यम्,—यतस्समूहालम्बनस्थल एव
माहकसामग्रीभेदः, यत्र चोपनीतषट्ज्ञानसमानाधिकरणपटञ्ज्ञानत्वादिना ता-
दृशषट्ज्ञानविशिष्ट आत्मनि षट्ज्ञानत्वेनैव वा षट्ज्ञानानुव्यवसायस्तत्र ता-
दृशविशिष्टविषयकानुव्यवसायसामग्र्या विशिष्टषट्कतया षट्ज्ञानमाहिकायां
भट्टमतसिद्धाया षट्ज्ञानप्रामाण्याप्राहकत्वात्, बाध एव; एवमुपनीतषट्-
ज्ञानरूपविषयोपरकतद्विषयकराब्दबोधाद्यनुव्यवसायसामग्र्या षट्ज्ञानमाहि-
कया तदीयप्रामाण्याग्रहादापि बाधो दुर्वारः ;

न च षट्ज्ञानं जानामीत्यादिप्राब्दबोधाद्यनुव्यवसाये षट्त्ववतीत्या-
दिप्रामाण्यमपि भासते, तद्विपर्ययते षट्ज्ञानमित्यादिव्यवसायेऽपि तत्ताना-
ण्यमस्वादिति वाच्यम्,—पुरोवर्तिज्ञानत्वादिना षट्ज्ञानविषयकव्यवसाये
तादृशप्रामाण्यासत्त्वेन तदनुव्यवसाये तादृशप्रामाण्यामानादिति चेन्न; ज्ञा-
नान्तरविशेष्यतानापञ्चात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाश्रयप्रकारताशालिप्रह-
सामग्र्या एव ज्ञानमाहकसामग्रीभेदेन विवक्षणीयत्वात्, उक्तषट्ज्ञानोपनीत-
मानेषु षट्ज्ञानां तादृशात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविरहेणैव तत्सा-
मग्र्याः साध्याषट्कतया बाधानवकाशात् ।

न चात्मनो लौकिकप्रत्यक्षे षटादिज्ञानस्येच्छादेर्वा विशेषगुणस्य वि-
द्यमानस्य भ्रान्ताद्ययकतया लौकिकप्रत्यक्षविषयात्मांशेऽविद्यमानषट्ज्ञानोप-
नीतमाने या षटादिज्ञानीयलौकिकमानांशे धर्मितावच्छेदकतया षट्ज्ञानप्र-
कारता तस्या निरुक्तात्मविशेष्यतानिरूपितत्वविरहेऽपि एवमुपनीतषट्ज्ञानाव-
च्छिन्न आत्मनि यदिच्छादेर्लौकिक प्रत्यक्षं तत्सामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वेऽपि
षट्ज्ञानवदात्मत्वेन पराभौतनीतमानस्ये षट्ज्ञानानुव्यवसाये
तादृशपरात्मविशेष्यतानिरूपितषट्ज्ञानप्रकारतासत्त्वात्तादृशानुव्यवसायेन
षट्ज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्,—

[गो] उपनीतस्य परात्मनो 'मुख्यविशेष्यतयानुव्यवसायविषयत्वे तज्ज्ञानस्य समूहालम्बनरूपतया सामग्रीभेदेन तत्र घटज्ञानभासकसामग्र्या अन्वयबोधसामग्रीत्वेन भट्टमतसिद्धतया घटज्ञानप्रामाण्यस्य तदप्राप्त्येऽपि बाधनवकाशात् । तादृशात्मनः स्वात्मायशे कथं चित्प्रकारत्वे चात्मनो मुख्यविशेष्यताया निषेधनीयतया बाधवारणसम्भवात् ।

न चैवमोदककामकर्तृव्येतामोवविषयः पाक इत्यादि वाक्यजन्यशाब्दबोधे पाकविशेषणतया ओदनसाधनताज्ञानस्य अन्वयप्रयोजकरूपात्मकस्य भानेऽपि आत्मविशेषणतया तज्ज्ञानाभानात्तादृशशाब्दबोधेन तज्ज्ञानप्रामाण्याप्रहेऽपि न बाधप्रसक्तिरित्यामिमततादृशबाधशङ्काया असङ्गतिरिति वाच्यम्, यथाश्रुताभिप्रायेण तदागङ्गायास्मङ्गमनीयत्वात् । यथाविवक्षणे तु आत्मांश एव यत्र इच्छाश्रयत्वाद्यन्वयितावच्छेदकतया ज्ञानस्य भानं तत्र तादृशज्ञानप्रामाण्याभानेन बाधप्रसक्त्या अन्वयितावच्छेदकरूपस्य शाब्दबोधे भानानभ्युपगमेन समाधानस्य सङ्गमनीयत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षेण प्रामाण्याप्रहेण भट्टमते बाधस्य मिश्रादिमतसिद्धमिज्जत्वनिवेशेऽपि उक्तविवक्षायामप्रसक्तिः, तथापि ज्ञाततालिङ्गकशुद्धज्ञानादिसाध्यकत्वाद्विपक्षकानुमितिसामग्र्या मिश्राद्यनभ्युपगतया प्रामाण्याप्रहेण बाधस्य धारणाय यथाश्रुतानुसारेण वा भट्टमतसिद्धत्वोक्तिः । आत्मपक्षकज्ञाततालिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानसाध्यकानुमितिसामग्रीमादायैव भट्टमते प्रामाण्यस्य यथोक्तसाध्यवत्त्वनिराहः । न तु ज्ञाततापक्षकानुमितिसामग्रीमादाय, आत्मपक्षकानुमितेरेवानुव्यवसायसमानविशेष्यकतया तादृशानुमितेरेव तैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा अनुभववैषम्यापत्तेः ।

अथैवमप्युपनीताप्रामाण्यविषयकघटादिज्ञानानुव्यवसायेन तदीयप्रामाण्याप्रहात् तादृशसामग्र्या अपि भट्टमतसिद्धत्वान्मिश्रमते बाधस्य दुर्वारतेति चेत्, प्रामाण्यभासकसामग्र्या विषयनिरूप्यत्वमयादोषवृद्धिताया अप्यप्रामाण्यभासकसामग्र्येयस्या बलेवञ्चेनानुव्यवसायेऽप्रामाण्यस्य व्यवसायोऽपि

[ग]मनासम्भवात् प्रामाण्यमानस्यवश्यकत्वात् । तथाविधसामग्र्या अवलम्बित्वे घटत्वप्रकारकत्वादिना व्यवसायभावे तत्र तदभावादेरपि मानप्रसङ्ग इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

यदि चोक्तप्रामाण्यमानसामग्र्या बलवत्त्वोपगमेऽनभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति मीमांसकैरप्रामाण्योपस्थितिदशायां तादृशदोषवशादनुव्यवसायेऽप्रामाण्यमानमवश्यमेवोपगमन्तव्यम्, तथा च तादृशानुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टानभ्युपगततया प्रामाण्याग्रहान्निवृत्तमते बाधो दुर्वार एवेत्युच्यते तदाऽप्रामाण्याग्राहकत्वमपि स्वातन्त्र्येण सामग्रीविशेषणं देयम् ।

वस्तुतस्तु अप्रामाण्योपस्थितेरनुव्यवसायपूर्वं सत्त्वे तुल्यबलसामग्रीभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्याभयसंशयरूप एवानुव्यवसायस्तत्र जन्यते, धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुताया मीमांसकैरभ्युपगमात्, तथा च तादृशानुव्यवसायसामग्र्यापि प्रामाण्यग्रहान्न बाधः ।

न च यत्रानुव्यवसायपूर्वं नाप्रामाण्यमुपस्थितं ६. प्राप्यनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यसंशयात्तदनुरोधेनानुगतदोषात्तत्र प्रामाण्याग्रहस्तैरवश्यमङ्गीकर्त्यः, तथा च तत्स्थलीयसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्, अप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणेनापि तादृशबाधवारण्यसम्भवात् तद्वारणाय तत्रानुव्यवसायः प्रामाण्यं गृह्यात्येव-तादृशानुव्यवसाये विनष्टे सत्येव च तज्जनितसंस्कारात् प्रामाण्याविषयकज्ञानस्वरूपधर्मिस्मरेण तदुपनीततद्धर्मिविषयकः प्रामाण्यसंशय इत्येव स्वीकरणीयत्वात् ।

एतेन स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणदानेऽग्राहकान्तस्य निरुक्तार्थकत्वविरोध इति निरस्तम् ।

यत्तु व्यवसामोक्षितप्रकारविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वमेवानुव्यवसायेन गृह्यते-न तु धर्मान्तविशिष्टविशेष्यकत्वमिति नानुव्यवसाये तदभाववद्विशेष्यकत्वघटिताप्रामाण्यावगाहितेति समाधानम्, तत्तुच्छम्, धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकविषयताया एवानुमुपगमेनोपनीत भ्रमत्वस्य प्रमात्वाभावस्य चानुव्यवसायेनावगाहनविरोधात् । पितादिदोषाद्यथा शङ्खादावर्पातत्वादेरग्रहे पीतिमायारोपस्तथा दोषविशेषाच्चानुव्यवसायेऽप्रामाण्यमात्रमानं तत्सामग्रीमादाय बाध इत्यपि न शङ्क्यम्, अनुभवानुरोधेन क्वचित्तथा दोषकल्पनेऽपि प्रकृते तथाविधदोषकल्पकानुभवविरहात्

[दी] विशिष्टव्यतिरेकस्य तथापि सत्त्वाददोषः । ज्ञातताम्रस्यक्षजनक-
सामग्रीदारणाय ज्ञानग्राहकेति ।

[ग] अथ यत्र घट एव अपटोयं घट इत्याहार्यं तत्र तदनुव्यवसायस्य
घटत्वमाववृत्ति घटत्वप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयकस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामा-
ण्याग्राहकत्वात् भट्टमतसिद्धतत्सामग्रीमादाय बाध इति चेन्न, प्रकारवि-
रुद्धधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वाघटितप्रामाण्यस्यैव पक्षतोपगमात् तादृशप्रामा-
ण्याश्रयग्राहकसामग्र्या एव साध्यघटकत्वात् । अयं घट इत्यादिज्ञाननिष्ठ-
ममस्सन्निकर्षघटितसामग्र्या ग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धमिदं तत्त्वाक्यापि सम्भ-
वसम्भवात् ज्ञानग्राहकत्वपर्यन्तनिवेशप्रयोजनं गुरुमते व्यवसायसामग्र्यप-
ग्रह एवेत्याशयेन मिश्रमतानुपन्यासः । विशिष्टव्यतिरेकस्य-प्रामाण्याग्राह-
कत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्वद्वमतसिद्धं तद्वेदस्य । तत्र-तादृशसामग्र्याम् ।
एवं प्रतियोगिकोटौ ज्ञानग्राहकत्वानिवेशे भेदविशेष्यसामग्र्यामपि तद्वि-
शेषणं व्यर्थं स्यात्तत्त्वित्वस्यावश्यकत्वे च विशेष्ये तद्विशेषणस्यापि
सार्थक्यमिति सूचयितुं भट्टमते तद्व्यावृत्तिं दर्शयति (ज्ञातताम्रस्यक्षजन-
केति) घटादिसामग्र्यामपि विशिष्टभेदसत्त्वात्तज्ज्ञानग्राहकत्वस्य सामग्री-
विशेषणत्वाभावे तत्सामग्रीपरिग्रहेऽपि केवलग्राहकत्वनिवेशेनापि तद्व्यावृत्ति-
सम्भवात्सामग्रीजन्यग्रह एव यावत्स्वविशेषणे तज्जन्यग्रहाप्रसिद्ध्या च न
बाधसम्भव इति सा नोपात्ता ।

यद्यपि घटादिग्राहकसामग्रीमादाय बर्हितव्यावृत्तिसम्भवात् ज्ञातता-
म्रस्यक्षसामग्रीपर्यन्तनिवेशनमफलम्, तथापि मिश्रादिमतसिद्धत्वं परित्यज्य
भट्टमतसिद्धत्वपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिर्ज्ञातताम्रस्यक्षमादायैव सम्भवतीति ज्ञात-
ताम्रस्यक्षपर्यन्तानुपावनम् । ज्ञानविशेषितज्ञातताम्रस्यक्षानुमित्यादेर्मिश्रादि-
भिरपि ज्ञानविषयतागोचरानुमितित्वेन स्वीकारात्तत्सामग्र्या अपि ज्ञानग्राहक-
सामग्रीत्वेन तन्मतसिद्धता । ज्ञानजन्यज्ञातताम्रानुमित्यादिसामग्र्या
गुरुणा अनङ्गीकारेऽपि साध्यन्वयस्यातिवादीना मिश्रेणोपपन्नतन्व्येति तादृश-
सामग्रीमादाय भट्टमतसिद्धमिदं निवेशव्यावृत्त्यसम्भतिरिति यत्त्वशोपादानम् ।

[दी] न च विषयबाधभ्रमकालीनानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहान्मिश्रमते बाधः,

[ग] यद्यपि ज्ञातताप्रत्यक्षमपि ज्ञानविषयत्वोपनीतमानुसृतया मिथानु-
मतम्, तथापि ज्ञाततारूपविषयवदित्तत्त्वसामग्री ज्ञानग्राहकत्वेन न तन्मत-
सिद्धेति तामाद्याम व्यावृत्तिरुच्यते । ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र ज्ञानपदं प्रकृत-
प्रामाण्याश्रयपरम्, अन्यथा घटादिज्ञानविषयकघटादिशाब्दबोधदिसामग्र्या
गुरुमते घटादिज्ञानप्रामाण्यग्राहिकाया असमहात् । नया चानुयोगिविशेष-
णमपि प्रकृतप्रामाण्याश्रयग्राहकत्वम्योध्यम्, अन्यथा घटादिज्ञानग्राहक-
सामग्र्या घटादिज्ञानप्रामाण्याग्रहेण बाधप्रसङ्गात् ।

एतेन ग्राहकसामग्रीभारम्यैव गुरुमते ज्ञानग्राहकतया तन्मते ज्ञात-
यद्वैयर्थ्यमिति पराम्तम्, प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरतया तत्सार्थक्यात् ।

अथ प्रामाण्यघटकघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशनैवो-
परतौ प्रामाण्याश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशनमनर्थकम्, न चैव ज्ञातताया
अपि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयत्वात्तद्ग्राहकसामग्रीमादाय बाध इति वाच्यम्,
ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्रापि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकताया एव विवक्षणीय
तया घटत्वादिप्रकारकज्ञातताप्रत्यक्षमामग्र्या भेदप्रतियोगिकोटी निवेश-
नीयत्वादिति चेत्, प्रामाण्यपरमन्तानिवेशो घटत्वादिप्रकारकभ्रमानुव्यवसाय-
सामग्र्या बाधत्वघटत्वाद्याश्रयविशेष्यकरवदितम्य प्रामाण्यम्याग्रहेण बाध-
स्य दुर्वारत्वात् । (विषयबाधभ्रमकालीनेति) नाय घट इत्यादिभ्रमाव्यव-
हितोत्तरोत्पन्नत्वार्थः ।

न च तदानीमय घट इत्यादिव्यवसाय एव न सम्भवतीति कथ-
मनुव्यवसायोदय इति वाच्यम्, मित्रेन्द्रियादिजन्यबाधभ्रमोपरलीकित-
त्रिकर्षनन्यव्यवसायमम्योनानुव्यवसायेष्वपते । गुरुमते तादृशव्यवसाया-
त्मकज्ञानग्रहे विशेषेण घटत्वादिमताया लौकिकसन्निकर्षाद्भावे तादृश-
बाधभ्रमो न विशेषीति प्रामाण्यमानसम्भव इति मिथ्यमतानुसरणम् ।
बाधस्य प्रमात्वे व्यवसायस्य प्रामाण्याश्रयत्वासम्भवाद्बाधभ्रमेत्युक्तम् । समाधत्ते

[दी] तदापि तद्ग्रहोपगमात् । बाधग्रहाभावेन विशेषणाद्धा । रीतिरुक्तैव ।

अथ गुरुनये घटेन जलमाहरेत्यादी छिद्रेतरत्वादेरिव ओदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादौ शब्दादनुपस्थितस्याप्यन्वयप्रयोजकस्य ओदनादितात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्देन ग्रहाद्यन्तर्ग्रामाण्याग्रहाच्च बाध ,

[ग] (तदापीति) तद्ग्रहोपगमात्-विषयस्य तद्वत्त्वाशे निर्दिष्टतावच्छेदकप्रामाण्यग्रहोपगमादित्यर्थः । समानविशेष्यकस्यापि ज्ञानस्य विशेष्यशे समानप्रकारकस्यैव विरोधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । समानविषयतामात्रेण विरोधित्वे प्रकारधर्मिकावृत्तित्वज्ञानस्य तत्प्रकारकज्ञानसामान्य मति विरोधित्वे वा पुनराह (बाधग्रहाभावेनेति) धर्मिणि प्रकारवत्प्रग्रहप्रतिबन्धकभावेनेत्यर्थः ।

अथैवमपि विशेष्यतायामेव घटत्वादिना घटादंबाधग्रहे विशेष्यतात्वावच्छिन्नाशे घटत्वादिविशेषितघटमित्वादिघटितप्रामाण्यमानासम्भवाद्धाधो दुर्वार एव, बाधग्रहपदेन प्रामाण्यमानप्रतिबन्धरूपात्रविवक्षणे "तदापि तद्ग्रहोपगमादि" त्यनेनैतत्प्रमाणान्वय बैकल्पिकत्वाविरोध इति चेन्न, विशेष्यतात्वान्न घटादिधर्मितावच्छेदकतया न प्रामाण्यघटकता, अपि त्येकत्र द्वयमिति रीत्या विशेष्यतावशेषणत्वेनोभयोस्तयाम्बन्धनित्याशयेन विकल्पसङ्गते । अतएव ज्ञाने विषयिनाशे च विषयबाधग्रहवशांमामुत्पन्नव्यवसाये ज्ञानभूतासम्भवेन स्वप्रकाशतानुपपत्तिरित्यापि समाहितम् । ननु बाधग्रहो गुरुमते ज्ञानद्वयकः, मिश्रयने विशिष्टविषयकैकज्ञानरूपः, तयो कथमनुगतत्वेण प्रवेश इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति) तच्चद्विनिर्दिष्टतत्त्वद्वर्तनविशेषणताकत्वेन प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वेन अनुगममन्भव इति भावः । तत्प्रामाण्याग्रहात्-ओदनमाधनताज्ञानप्रामाण्याग्रहात् ।

३ न औदत्तासाधनतात्वेन साधनताग्रहे साधनेतगवृत्तित्वादियदित्यस्य साधनतात्वान्न आनेन साधनत्वेन साधनमात्राज्ञाने साधनत्ववति साधनव्यपकारकत्वस्य प्रामाण्यमस्तीति तदपि तेन गृह्यत एव, गुरुमते स्ववृत्तिप्रामाण्यमात्रस्यैव ज्ञानेन ग्रहादिति वाच्यम्, साधनज्ञातव्यत्वात्तदोपाधि

[दी] मद्देन शब्दादनृपम्भितार्थस्य शब्दशेषप्रवेगानभ्युपगमान्, तदमद्देऽपि कर्तृयनारोपमहाज्ञानप्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धमित्यतमिति चेत्,—

रूपतायाः साधनत्वात् कार्यादिभेदेन मिथानामनुगमायावश्यमुपगन्तव्यतमं तद्वदेन स धनत्वेन साधनमानानियमात्, साधनमुपयविशेषकज्ञानविषयविशेष्यताप्रतिप्राप्ताप्यस्य तादृशशब्दबोधवृत्तेनादृशशोधविषयवृत्तेन गृहीतुमशक्यतया उक्तस्य साधनतात्वमानेऽपि बाधस्य दुर्वारत्वाच्च । तादृशसामग्र्या ज्ञानप्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वं दर्शयति (मद्देनेति), (शब्दशेषप्रवेगानभ्युपगमादिनि) तथा च परञ्जानविषयो घट इत्यादिनाञ्जानमकस्यवसायमामशया गुरुमते सम्प्रदानुरोधेन ज्ञानप्राहकत्वेनान्यत्र ज्ञानपदस्य प्रकृतप्रामाण्यावयवजनपक्षमात्रं उक्तवान्, उक्तस्यममका प्रकृतप्रामाण्यावयवजनमाधनत्वज्ञानप्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धमित्यतमस्य तादृशमेवेति च तादृशसामग्र्यावयववृत्तिरिति भावः । गुरुमतेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानविषयो घट इत्यादिव्यवसायमामश्याक्रुतवत्यवसायसाधनपरिग्रहेऽपि न क्षतिरिति सामान्यतो ज्ञानप्राहकत्वमेव निवेदनीयमतो नोक्तक्रमेण बाध इत्याशयेन शङ्कते (तदमद्देऽपीति) तदमद्दे—ओदनमाधनताज्ञानपदे ।

यद्यपि सामान्यतो ज्ञानप्राहकतानिवेसेनोक्तबाधवागेऽपि घटत्वप्रकारकेच्छाविषयोपमित्यादौ शब्दानुपम्भितस्य योग्यजनकपटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य शब्देन महात्तत्वाप्राप्त्यमहात् बाधो दुर्वार एव, ज्ञानप्राहकत्वेनेत्यत्र मविषयकप्राहकत्वविवक्षणे इच्छादिविषयकज्ञानप्रामाण्यप्रशङ्कमते सिद्धसाधनम्—तादृशप्रामाण्यादिकाया व्यवसायमामश्याः प्रामाण्याप्राहकत्वेन इच्छास्यविषयकप्राहकत्वेन भट्टानुपगमत्वात्तद्विजयानुमित्यादिनामर्थप्राप्त्यस्य प्रामाण्ये ह्यज्ञानं, अन्तु वा ज्ञानमित्यादिनाञ्जानमकस्यवसायमामश्यावत्तद्वयं प्रमाणं यद्यवहिर्भूतम्, अन्तु च ज्ञानपदमविषयपरमेव, तथापि कम्बुपीवादिमानित्यादौ पटत्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वमापि पदानुपम्भितस्याप्यपिशवच्छेदकतया मानात्तादृश-

[दी] शब्दाजन्वकाम्यसाधनताज्ञानघटितत्वाद्यशब्दसामग्र्या भट्टेनान-
भ्युपगमात् ।

[ग] ज्ञानप्रामाण्यस्य च तत्रागानात् बाधस्य दुर्बलत्वात्, तथापि सामा-
न्यतो ज्ञानग्राहकत्वनिवेशमभ्युपेत्य सम्मवाभिप्रायेणोक्तम्वल एव प्रका-
रान्तरेण बाध सहमयति (शब्दाजन्वेति) शब्दाजन्वकाम्यसाधनताज्ञा-
नोपस्थितिघटितसमुदायपर्याप्तसामग्रीत्वस्य ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकत-
या भट्टमतासिद्धत्वादित्वर्थः ।

न च तत्र शब्दबोधम्यानुभाषिकत्वे तज्जनककाम्यसाधनताज्ञानो-
पस्थिते पदजन्यत्वमेव भट्टेन कल्पनीयम्, तथा च तत्साधारणसामग्री-
त्वमपि तादृशशब्दबोधोपधायकसमुदायपर्याप्तत्वादिप्रकारेण प्रामाण्याविष-
यकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टाभिमतमिति वाच्यम्, यत्कालीन-
काम्यसाधनताज्ञानोपस्थितौ पदजन्यत्वविरहो भट्टेनापि निश्चितः तत्काली-
नशब्दबोधजनकतज्जन्यज्ञानोपस्थिते शब्दबोधानुपधायकत्वेन भट्टाभि-
ताया शब्दबोधोपधायकत्वेन भट्टेनाज्ञानात् तत्साधारणसमुदायत्वम्योक्त-
प्रकारेण तदीयानभ्युपगमेऽमान्यत्वात्तत्कालीनसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्बलत्वात् ।

यदि चोक्तविशेषदर्शनदशाया तत्कालीनकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थिति-
त्वादिरूपविशेषधर्मपुरस्कारेण तादृशोपस्थिते शब्दबोधोपधायकतया भट्ट-
ज्ञानविषयत्वासम्बेऽपि तादृशविशेषदर्शनशून्यतादक्षामाशुक्तविशेषधर्मप्रका-
रेण ज्ञानदशायामपि उपस्थितित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण तदीयज्ञानविषय-
त्वसम्मवादुक्तरूपेण तदुपस्थितिसाधारणसामग्रीत्व भट्टाभ्युपगमविषय भूवे-
त्तुच्यते, तदा चक्षुस्संयोगादिघटितजन्यत्वस्यसामग्र्याः अपि क्षमात्तयो-
ज्ञानग्रहोपधायकत्वेन भट्टाभ्युपगमविषयत्वे बाधकमानाशुक्तिरूपमुदीर्यत्व-
मपि दुस्सम्बद्धं स्यात् ।

न च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टमतासि-
द्धमित्येव वक्तव्यम्, व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धितज्ञानग्राह-

[म] कत्वप्रकारक भट्टज्ञान गुरुमते न्यायमते च न प्रमा, गुरुमते
 तस्याः प्रामाण्याप्राहकत्वस्य न्यायमते ज्ञानप्राहकत्वस्य बाधादिति वाच्य-
 ए, - एष सत्यनुव्ययसाधसामप्रयाः सामान्यतो ज्ञानप्राहकत्वप्रकारकभट्टज्ञा-
 नस्य प्रामाण्यप्राहकत्वविषयकत्वेऽपि नैव्यायिकमते उभयात एव प्रमात्वा-
 त्प्रामाण्यानुमित्यादिसामग्रीणामेव साध्यघटकतया निषेधसाधने बाधात् ।
 तस्माद्येव रूपेण स्वाध्ययग्रहोपधायकतावच्छेदकता सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य
 तादृशरूपे प्रामाण्यप्राहतावच्छेदकत्वविशिष्टज्ञानप्राहकतावच्छेदकत्वप्रकार-
 कभट्टाभ्युपगमविषयानवच्छेदकत्व विवक्षणीयम् । नक्षुस्सयोगादितत्कारण
 सप्तुदायपर्याप्तधर्मत्वेन च व्यवसायादिसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य स्वाध्ययग्रहोपधा-
 यकतावच्छेदकता, तादृशधर्मत्वस्य न निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेद-
 कत्वमिति गुरुमतोदिसमग्रहः । उक्तशब्दबोधसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य पदजन्य-
 काम्यमाधनताज्ञानोपस्थितिनिवेद्य पाकविशेष्यकतादृशज्ञानविषयत्वरूप-
 योग्यताज्ञानादिरूपतत्कारणपर्याप्तधर्मत्वेन तादृशज्ञानप्राहकतावच्छेदकता
 पदजन्यकाम्यमाधनताज्ञानोपस्थित्यादिपर्याप्तधर्मत्वेन च निरुक्तभट्टाभ्युपग-
 मविषयतेति बाधे दुर्वार एव ।

न च तादृशयोग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दधीहेतुतया तन्मतंऽपि
 तस्य सामग्रीशरीरे निवेशनमावश्यकम् तथा चाधिकपदजन्यतादृशयोग्यता-
 ज्ञानोपस्थितिनिवेशेऽपि * वर्तितसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमन्वेति वाच्य-
 ए, एवमपि पदजन्ययोग्यताज्ञानविरहकालीनदर्शितशाब्दसामग्रीमादाय
 बाधस्य दुर्गुरत्वात् । (* येन रूपेण गुरुमते सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य ज्ञान-
 प्राहकतावच्छेदकता तुदूपस्य निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेदककोटिप्र-
 वेष्टोन्माहृत एवेति वाच्यम्, अधिकान्तर्भावेन पर्याप्तिपटितधर्मस्य विल-
 क्षणया न्यूनपर्याप्तताऽपटितत्वात् । पाठान्तरम्)

योग्यताज्ञानम् शाब्दधीहेतुत्वेऽपि पदानुपस्थितयोग्यताया शाब्द
 बोधे विषयत्वानभ्युपगमात् नोक्तसामग्री काम्यसाधनताधीमाहिकेति तथा

[दी] मैवम्-शाब्दबोधे हि योग्यताज्ञानं कारणम् । सा च तेषामन्य-
यप्रयोजकरूपवत्त्वम् । तेन तज्ज्ञानं प्रथमं मृम्यते । न च शाब्दबोधे
तदनुपवेशोऽपि नियतो मानाभावात् । न हि उपस्थितत्वादेव शाब्दबोधे
मानम्, उपस्थितावधितयावत्सदार्पणमेव तथा मानप्रसङ्गात् । नियोग्या-
न्वयेऽपि काम्यसाधनताज्ञानस्य प्रथमं ज्ञानम्-न तु शाब्दबोधेऽपि तद्वत्-
नमित्यपूर्वं वक्ष्यते । क्वचिच्छिद्रेतरत्वादेरपि मानम्, एकविशेषभावे शाब्द-
बोधसामान्यसामग्र्या विशेषान्तरप्रकारकबोधजननत्वाभावात् ।

[ग] तत्प्रामाण्याग्रहेऽपि न क्षतिरिति समाचरे (मैवमित्यादिना) पद-
जन्योपस्थित्यादिसत्त्वे योग्यतावाद्शाब्दबोधप्रवेशे 'बोधकाभावे' इत्यतो
नियत इत्युक्तं ।

नन्वेवं स्वर्गकामौ यत्रेतेत्यादौ कामनाविशिष्टस्य यतो कार्यताबो-
धोपयोगित्वरूपनियोज्यत्वेनान्वये काम्यसाधनताज्ञानोपयोगित्वरूपयोग्यता-
याः पदानुपस्थिताया अपि अन्वयितावच्छेदकतया मानमिति तत्तिद्धान्तो
मन्येतत्पत आह (नियोग्यान्वयेऽपीति) (प्रथमं ज्ञानमिति) तैस्त्वी-
क्रियत इति शेषः । तावत्तदेष्टसाधनताषट्कारपूर्वोपास्तित्वाच्चर्च-
ताया आवश्यकत्वादिति भावः । (न तु शाब्दबोधेऽप्यपि) न चैवं
“इष्टसाधनताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः, कार्यताविधिपक्षेऽपि अन्वयप्रकार-
तया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विषय” इति मणिकारलेखनविरोध
इति वाच्यम्, तादृशप्रमथस्य हि फलीभूतशाब्दबोध एवेष्टसाधनताया
अन्वयितावच्छेदकतया माने न तात्पर्यं किन्तु स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रका-
रतयान्वयप्रयोजकरूपयोग्यतस्यकतया तज्ज्ञानस्य फलीभूतबोधात्पूर्वमवश्यं-
मङ्गीकर्तव्यतया तद्वोधकप्रमाणान्तरविरहेण शाब्दमेव ज्ञानं पूर्वमङ्गीकर्त-
व्यम्, तत्रापि विधेस्तात्पर्योपगमादित्यत्रैव । अधिकं नियोग्यान्वये वक्ष्यामः ।

नन्वेवं घटन जलमाहरेत्यादौ पदानुपस्थितं छिद्रेतरत्वादिकमन्वयि-
तावच्छेदकतया भासन इति तत्तिद्धान्तमग्न इत्यत आह (क्वचिदिति)

[५] [एकविशेषवाच इति) न चैवं यथा छिद्रे षटे जलाहरणसाधन-
तावच्छिद्रेतरषट्त्वावच्छिन्ने पदानुपस्थितेऽपि जलाहरणसाधनतान्वय-
धीस्तथा, काम्यसाधनताज्ञानाविषयवाके कार्यतार्थाविषयत्वबाधमलात्पदानु-
पस्थितेऽपि, काम्यसाधनताभीविषयत्वविशिष्टे पक्षे कार्यतान्वयधीरावश्यक-
ति तादृशसामग्रीमादायैव बाध इति वाच्यम्, भट्टैरपीतरबाधबलेन पदानु-
पस्थितार्थस्य शान्दबोधे भानोपगमात् ।

अथैवमप्यर्थाध्याहारवादिनां गुरुणाम्मते तात्पर्यसत्त्वे पदानुपस्थि-
तस्यापि काम्यसाधनताज्ञानादेर्भानावश्यकतया बाधवारणमशक्यमेवेति चेत्;
यद्यद्व्यावच्छिन्नसमुदायपर्यासत्वेन प्रत्याख्याविषयकज्ञानमाहकतावच्छेदकता
महाभ्युपगतां तत्तद्व्यपशून्यकारणान्तर्भावेन पर्यासत्वस्य स्वाध्वमाहकताव-
च्छेदकत्वविशेषणत्वोपगमेन सामञ्जस्यात् । गुरुमते व्यवसायसामग्रीपटक-
चक्षुस्संयोगादेर्मिश्रमते चानुपवसायसामग्रीपटकव्यवसायादेस्तत्तद्व्यपशून्य-
त्वावच्छेदन्तर्भावेन पर्यासस्य ज्ञानमाहकतावच्छेदकरूपस्य संग्रहः । अध्याह-
तज्ञानमाहकतामगम्यां पदजन्यतदुपस्थितेरधिकाया भट्टमते निवेशेऽपि तन्म-
तासिद्धकारणस्य गुरुमतेऽनिवेशाद्गुरुमतसिद्धतादृशसामग्रीपर्यासज्ञानमाह-
कतावच्छेदक रूपं न निरुक्तरूपशून्यकारणान्तर्भावेन पर्यासमिति तद्व्याव-
च्छिन्नामासत्वेऽपि प्रामाण्यस्य न बाधः ।

न च तादृशपदवन्न्योपस्थितित्वादिशून्यपदाजन्योपस्थितिमन्तर्भाव
गुरुमतसिद्धज्ञानमहापथायकतावच्छेदकरूपस्य पर्यासत्वात् तादृशधर्मव्यावृ-
त्तिरिति वाच्यम्, पदाजन्योपस्थितेरपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादि-
विधया भट्टमते तादृशशब्दोभेदबलत्वेन तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञा-
नत्वाविधर्मवत्त्वेन निरुक्तरूपशून्यताविहात् ।

वस्तुतो गुरुमतेऽपि पदाजन्यार्थोपस्थितेस्तत्तदर्थोपस्थितित्वेन शान्द-
सामग्रीपटकत्वं नोपेयते, तात्पर्यादिज्ञानस्य तत्तदर्थविषयातामिधमेव तसि-
द्धेर्नैवोपपत्तेः; तथा च गुरुमतसिद्धसामग्रीपटकनिसिलकारणानां भट्टमते-

[ग] प्युक्तसामग्रीघटकत्वं निर्विवादमेवेत्युक्तीत्या सामञ्जस्यम् । ज्ञात-
ताल्लिङ्गकानुमितिसामग्रीघटकादिद्वयमात्रबाधविशेषाभावादीनां प्रामाण्यावि-
षयकज्ञानग्रहोपधायकभट्टमतसिद्धसामग्र्यभावनन्तर्भावात् तादृशसामग्र्यास्त-
न्मते परिग्रहः । अतो ज्ञातताल्लिङ्गकपरामर्शस्य ज्ञातत्वप्रकारकोपस्थितित्वौ-
दिना प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकपदज्ञान्योपस्थितिपटितान्वयबोधसा-
मग्रीघटकत्वेऽपि न क्षतिः । एवञ्च पदानुपस्थिताया अन्वयप्रयोजकरूपा-
त्मकयोग्यताया योग्यताज्ञानबलादेव शाब्दबोधे मानस्वीकारेऽपि तादृशयो-
ग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दबोधहेतुतया तत्सामग्रीघटकत्वेन तादृश-
योग्यतापटकानां पदज्ञान्योपस्थितेर्भट्टमतेऽधिकार्यास्तादृशयोग्यताविषयकशा-
ब्दबोधेऽपेक्षितत्वेऽपि उच्यते । तादृशसामग्र्या वारणसम्भवात्, शाब्द-
बोधे तात्पर्यास्तत्वे योग्यताज्ञानबलाद्योग्यताभावात् निर्युक्तिकमिति वस्तुगतप-
रुषेन ग्रन्थकृता तन्निराकृतम् ।

अथैवमपि सामग्र्यघटिते प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन
यद्भट्टमतसिद्धं तदन्वयावच्छानमाश्रित्यरूपराश्याऽध्याहृतज्ञानविषयकज्ञानवा-
नात्मेत्याध्याकारकशाब्दबोधाविषयतया प्रामाण्यस्य गुरुमते बाधो निरास्य
एवेति चेत् ? तत्कल्पे शाब्दान्वयेन तादृशज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् ।

यत् तादृशशाब्दबोधस्यानुभाविकत्वे भट्टेनापि पदार्थाहारकस्यस्या
तादृशबोध उपपादनीय इति स शाब्दबोध उक्तरूपेण भट्टमतसिद्धोऽपीति
समाधानम्, तदसत्-यत्र पदजन्याया ज्ञानोपस्थितेरभाव उभयबाधिसिद्धस्तत्र-
त्यबोधे ज्ञानविषयताया भट्टानभ्युपगतत्वात् तदभावेत्त्वमादाय बाधस्य
दुर्गारत्वात्, ज्ञानमासकज्ञानमध्यनन्तरोत्पन्नं ज्ञान ज्ञानविषयकमिति सामा-
न्यतोऽभ्युपगमः—अथ घट इत्याकारकस्वयकाग्रतमकव्यवसायधापि विषयी-
करोतीति तादृशभ्युपगमन्यावृत्तरूपेणैवाभ्युपगमस्य निवेद्यत्वम् ।

वस्तुतस्तु यदात्मदेः पदार्थान्तरस्य पदानुपस्थितिः ज्ञानस्य चा-
न्यत उपस्थितिस्तत्राप्युपनीतमानम्बर्लीयो ज्ञानान्वयबोधो भट्टाभ्युपगतः,
परन्त्वसौ गुरुमते तात्पर्याविज्ञानघटितसामग्रीजन्य शाब्दवार्तात्यनुप-
१

(दी) न च स्वर्गकामकर्तव्यताद्योषविषयो यागविषयकं कार्यमिति वेद-
जन्य ज्ञान गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ब्राह्मज्ञानप्रामाण्याप्रहाद्याधः,
वेदजन्यतादृशज्ञानस्य भट्टनये शशविषयककल्पतया तदग्राहकसामग्र्या
भट्टनानभ्युपगमादिति वाच्यम्,—अन्यथास्यातिवादिनस्तस्य शशविषयं
द्रव्यं विषयत्वादित्यनुमानादौ विरोधाभावात् ।

[ग] नायविषय, भट्टमते स्वसप्तगोप्रहपर्यायं स्थित्यात्मकसामग्रीमात्रा-
धीन उक्तानुव्यवसायविषयः, एतावतैव च शब्दादनुपस्थितस्यार्थस्य शाब्द-
बोधेऽप्रवेश इति भट्टमतसिद्धान्तस्योपपत्तिरिति कथिताध्याहृतार्थविषयक-
शाब्दबोधः प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन च भट्टमतसिद्ध एवेति
बोध्यम् । आनुमानादिनेत्यादिना तादृशशाब्दबोधस्मृतिसामग्रीपरिमहः ।
(ब्राह्मज्ञानेति) तादृशवेदजन्यज्ञानेत्यर्थः (वाच इति) गुग्मत्त इत्यादिः ।

इदमुपलक्षणम्—मनस्त्युक्तसमवायजन्य घटमह जानामीति ज्ञानं गुणो
ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ब्राह्मज्ञानप्रामाण्याप्रहात् मिथ्यमते वाच इत्यापि
द्रव्यम् ।

(वेदजन्यतादृशज्ञानस्येति) मनस्त्युक्तसमवायजन्यस्योक्तज्ञानस्या-
पि तथात्वं वाच्यम् (तदग्राहकेति) तादृशज्ञानग्राहकेत्यर्थं (भट्टनानभ्यु-
पगमादिति) तथा च तादृशसामग्र्या निरुक्तरूपेण भट्टमतसिद्धा या
सामग्री तद्विषयत्वेन तज्जन्यग्रहस्य साध्यघटक्यावद्ग्रहान्तर्गतत्वादिति भावः
(इत्यनुमानादौ विरोधाभावादिति) तथा च यथा प्रसिद्धविषाणे शशीय-
न्यावगाहिन्याः शशविषयं द्रव्यमित्याकारकानुमितेर्भट्टमतसिद्धतया तत्सा-
मग्र्यपि तन्मतसिद्धा, तथा स्वर्गकामनियोजकं यागविषयक कार्यमित्या-
कारकसामग्र्यन्तरजन्यनोपपन्नं वेदजन्यत्वाद्यशे अयमरूपतया भट्टाभ्युपग-
ताया उक्तानुमित्यादेर्मान्यग्र्यपि प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकतया भट्टमत-
सिद्धेवेति तदग्राह्यत्वेऽपि तादृशज्ञानप्रामाण्यस्य न वाच इति भावः ।

[दी] भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकशाब्दानुमितिसमग्रीभिन्नत्वेन

[ग] उक्तानुमित्यादिसामग्र्या भट्टानुस्युपगतत्वमिमानिनो विशेषणान्तर-
प्रवेशेनोक्तबाधसमाधानमुपन्यस्यति (भट्टमतासिद्धेति) उक्तानुमित्यादि-
सामग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकतया व्यावृत्तिः । ज्ञाततालिङ्गकानु-
मितिसामग्र्या भट्टमते संप्रदाय ग्राहकताकान्तं सामग्रीविशेषणम् । तस्याश्च
ज्ञानग्राहकता न भट्टमतासिद्धेति तत्संग्रहः । भट्टमतासिद्धसामग्र्यास्तन्म-
तेऽप्रसिद्धा तन्वत्संग्रहाय भट्टमतासिद्धत्वं सामग्रीविशेषणमुपेक्ष्य भट्टमता-
सिद्धज्ञानग्राहकताकत्वपर्यन्तं तद्विशेषणमुपात्तम् । तादृशी च सामग्री तन्मते
षट्पाद्यनुमितिसामग्र्येण प्रसिद्धा, ज्ञानग्राहकतया भट्टमतमिदं यत्तदव्यव-
स्य तत्र भट्टमतेऽपि सत्त्वात् । भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकसामग्रीसामान्य-
भेदनिवेशे गुरुमिषमतासंग्रहः, व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्ज्ञानग्राहक-
तया भट्टमतसिद्धत्वादिति शाब्दानुमितित्पूरुतामुपादानम् । तासां च प्रत्य-
क्षान्यत्वेनैव निवेशः, न तु विशिष्य, तेनानुमितौ ग्राहकान्तविशेषणेनैव
भट्टमतसंग्रहे शाब्दादिसामग्रीसामान्यभेदनिवेशेऽपि क्षतिविरहात्तत्सामग्र्यां
शाब्दाविशेषणवैयर्थ्यमित्यपि समाहितम् । अतीन्द्रियगुरुत्वादिविषयघटित-
प्रामाण्यं पक्षाद्विर्भावनीयम्, तेन गुरुमते तादृशप्रामाण्याश्रयव्यवसायसा-
मग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकपरोक्षसाधर्म्यत्वनियमेऽपि गुरुमते न बाधः ।
अथवा ज्ञानांशे परोक्षस्य सामग्री विवक्षणीया । ज्ञानांशे परोक्षत्वं
च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वम् । गुरुत्वादिप्रकारकव्यवसायस्यापि ज्ञानविष-
यकज्ञानजन्यतया तत्सामग्र्या अपि गुरुमते संग्रहः । एवं च दर्शिताका-
रानुव्यवसायविषयकोपनीतमानसामग्र्या ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याप्रहेऽपि न मिश्र-
मते बाधः, तादृशोपनीतमानेऽपि उक्तानुमित्यादिवधिरुक्तस्य ज्ञानांशे
परोक्षत्वस्य सत्त्वात्तत्सामग्र्या उक्तविशेषणेन व्यावृत्तेः । एतन्मते दर्शित-
पञ्चजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्या अप्यन्येनैव विशेषणेन व्युत्प-
स्तद्वारणाय दर्शितप्रयासो नास्तीति बोध्यम् ।

एवं षट्ज्ञानकाकीनषट्ज्ञानवानहमित्याद्याकारकषट्ज्ञानांतोपनीत-
मानात्प्रकटज्ञानानुव्यवसायसामग्र्या षट्ज्ञानाद्यभावग्राहकतामग्र्या च

[दी] सामग्रीविशेषणीयेत्यापि कश्चित् । तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन यो महत्प्रतीतिद्वस्तदन्वो यावान् प्रित्तिष्टोऽविशिष्टो ज्ञानग्रह-तद्विषयो न भेति निष्प्रष्टमर्थं वक्ष्यति स्वाश्रयेत्यादिना ।

[ग] महत्प्रतीतिद्वया घटज्ञानप्रामाण्याग्रहेण मिश्रमते बाधोऽनेनापि विशेषणोऽन्येन शक्यवारण । उक्तानुमित्यादिसामग्र्या दर्शितरीत्येव वारणसम्भवात्, तद्वारणायाधिकाविशेषणप्रवेशो व्यर्थ इत्यस्वरससूचनाय "कश्चिदि" ति । अत्र ज्ञानग्रहत्वेन ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहनिवेशसम्भवे तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन तत्त्वितेश्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनमनुधावतीति ज्ञानग्रहत्वेन ग्रह निवेद्य तद्विषयत्वकोटिकविप्रतिपत्त्यकथनेन मूलस्य न्यूनता, एवमथमविप्रतिपत्तायपि ज्ञानपदस्य स्वाश्रयार्थकताया उक्तत्वातृतीयविप्रतिपत्ता ग्राहकपदस्य ग्राहकसामग्रीपरत्वे तन्वास्ततो न भेदः, न चाप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणाप्रवेशादेष्ट विशेषः, पक्षसकोचेनैव अप्रामाण्याग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकप्रामाण्ये बाधवारणसम्भवादेति मिश्रमतं सम्यक्, तथा सति यादृशज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्तत्प्राधान्यस्य पक्षवतिर्भावेन तत्र भीमासर्के स्वतत्त्वासाधनात्, प्रामाण्यसंगत्यानुपपत्तिरूपक्षयमाणवूपणासङ्गते, एकस्यैव ज्ञानप्रामाण्यमिति पक्षबाधकपदस्य प्रथमविप्रतिपत्त्यनुरोधादप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकपरत्वम्, तृतीयविप्रतिपत्त्यनुरोधेन च तदितरप्रामाण्यपरत्वमिति विरोधाच्च, एव ज्ञान गुण इत्यादिशब्दबोधमामग्रीवागणाय प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादिरूपाप्रामाण्याग्राहकत्वस्य तृतीयविप्रतिपत्तावश्यकत्वं विवक्षाणागतया दुर्वार एवोभयाविशेषः, यथा स्वाश्रये ज्ञानत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्या मिश्राविहितो विशेषः सोऽप्यसङ्गतः, प्रयोजनसत्त्वे उभयत्रैव तत्त्ववेशावश्यकत्वात्तदसत्त्वे उभयत्रैव तदप्रवेशादित्यालोच्य तृतीयविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य गृह्यति-विपरीकरोतीति न्यूनत्वा ग्रहपरत्व गृह्यत इत्यस्य च विषयाक्रियत इत्यर्थपरत्वमभिसन्धाय तृतीयविप्रतिपत्तेरेव सामग्र्यघटितमा यपरत्वमाह (तत्प्रामाण्येति)

[दी] यथा च तस्माद्यमर्थो लभ्यते तथैवकारार्थविवेचने प्रपञ्चितम-
स्माभिः ।

[ग] विशिष्टोऽविशिष्टो वेत्यस्य विषयवाच्यमाभावेनेत्यादिः । पूर्ववन्मत-
भेदेन विकल्पः ।

ननु तत्र यावत्पदाश्रयणात् कुतो ज्ञानग्रहे यावत्स्वतामः; न चैव-
कारादेव तद्व्यापः, एवकारस्य यावत्पदसमानार्थकत्वविरहात्; न च
विशेषणसङ्गतैवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थकतया शङ्कः पाण्डर एवेत्यादौ
यथा यावच्छङ्के पाण्डरत्वबोधः तथात्रापि यावद्ग्रहे प्रामाण्यमाहकत्वयो-
धनिराह इति वाच्यम्, शङ्कः पाण्डर एवेत्यादौ पाण्डरत्वस्य शङ्कविशेषण-
तया पाण्डरत्वे शङ्कनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वत्प्रामाण्यविशेषणमाहताबोधकप्रद-
समभिव्याहृतैवकारात् प्रकृते स्वाभ्यग्रहविषयतायामेव प्रामाण्यत्वव्यापकता-
स्तमसम्भवेन विवक्षितस्य प्रामाण्यमाहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वस्यालाभात्;
सरोजेन नीलेन मूयत एवेत्यादौ क्रियासङ्गतैवकारेणान्तायोगव्यवच्छेद-
स्यैव मत्यायनात्मकृतेऽप्येवकारस्य क्रियासङ्गततयाऽयोगव्यवच्छेदबोधकरता-
सम्भवाच्चेत्याशङ्कां परिहरति (यथा चेति) (एवकारार्थविवेचने प्रपञ्चित-
मस्माभिः) ज्ञानमर्थं गृह्यात्येवेत्तिवत् ज्ञानं रजतं गृह्यात्येवेत्यप्रयोगात् ग्रह-
णाविरूपार्थवाचकधातुसमभिव्याहृतेनाप्येवकारेणयोगव्यवच्छेद एव मत्या-
प्यते; ज्ञानमर्थं ग्रह्यात्येवेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तरि ज्ञाने यथा क्रियाक-
र्तृत्यायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते तथा ज्ञानेनार्यो गृह्यत एवेत्यादौ कर्मप्रत्य-
यस्थले विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि विशेषणीभूतेऽपि कर्तरि अविशेषण-
स्यापि क्रियाकर्तृत्वस्यायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते, न तु विशेष्यकर्मणि विशे-
षणीभूततत्तत्कर्तृक्रियाकर्मत्यायोगव्यवच्छेदः, ज्ञानब्रह्मत्यायोगस्याप्रसि-
द्धेः; विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदस्यायोगव्यवच्छेदरूप-
त्वेऽप्रसिद्धिविरहेऽपि उक्तस्थले तद्वोधस्वीकारे ज्ञानब्रह्मत्वे रजतत्वव्यापक-
ताया अबाधेन ज्ञानेन रजतं गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगापत्तेर्दुर्भारत्वात्; एत-
ज्ज्ञानब्रह्मत्वेऽर्थत्वव्यापकताविरहेण एतज्ज्ञानेनार्यो गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगा-

[दी] केचित्तु तत्र ग्राहकयावत्त्वेन विशेषणीयम्, एवकारश्च प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभायेत्याहुः । अन्ये तु—तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन यदुभयवासिद्वन्द्व-
तद्विभक्त्यग्राहकान्तार्थः ।

[ग] नुपपत्तेश्च, एष च प्रकृतेऽपि प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वं
प्रत्येतव्यमिति विवक्षितार्कलाभः, तद्भाष्यो यथाकथञ्चिदुपपादनीय इति भावः ।

अत्रापि विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणायोमध्यवच्छेद एव-
कारेण प्रत्यायत इत्यभिमानिना यावत्सदूपरूपेण सिद्धसाधन वारयता मिश्रा-
णा मनमुपन्यस्यति (कोचोरेणते) (आरत्त्वेन विशेषणीयमिति) नन्वेव-
मेवकारस्यैवमन्त आह (एवकारश्चेति) प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभाय-
पक्षतावच्छेदकप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदेन साध्यवत्त्वलाभाय । तत्सा-
मानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधने योगिज्ञानादिमात्रवृत्तिप्रामाण्यविशेषे अश-
स्तिसिद्धसाधनापत्तिरिति भावः ।

अत्र च प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तरूपेण पक्षत्वे साध्यस्य स्वत्वघटितत्वेना-
ननुपमेनाश्लेषा बाधः, उपदर्शितैवकारव्युत्पत्त्यैव ग्राहकस्य यावत्त्वलाभे
यारत्सदूपरण चानुचितमित्यस्वरसः ।

ज्ञान गुण इति शब्दबोधोवादिना प्रामाण्याग्रहात् बाधस्य चारणाय,
ओदनकामकर्तव्यताबोधप्रियव पात्र इत्यादिशब्दबोधे पदानुपस्थितस्मो
दनसाधनत्वादित्ज्ञानस्य योग्यताबल्यत् अन्वयितानच्छेदकमप्य भागे तादृश
शब्दबोधे तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधस्य च चारणायासम्बन्धितम्मतमन्ये-
षामुपन्यस्यति (अन्ये हिनि) तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन—तत्प्रामाण्यग्रहाजन-
कत्वेन । उभयवादिद्वन्द्वम्—नैयायिकमीमांसकोमय्यादिसिद्धम् । अग्राह-
कान्तार्थः, सामग्रा विशेषणमिति शेषः । व्यवसायानु-यस्यतामत्राप्रयो प्रा-
माण्याग्राहकत्वेन नैयायिकमिद्वन्द्वतया तत्सद्भावोभयसिद्धत्यनिवेशः ।
गुरुमतासिद्धाया दर्शितकाम्यसाधनताज्ञानादिविषयकसामग्र्या प्रामाण्याग्रा-
हकतया गुरुनैयायिकोमयसिद्धतया न तत्सद्भावः ।

[दी] यदा ययोरिविवादस्तदा तत्पर्यवशाज्जुभयपरमुभयपदम्, अतो नाननुगमो दोषाय । नैयायिकासिद्धया ज्ञाततापटिततत्पर्यक्षजनकसामग्र्या प्रामाण्या-
ग्रहात् ज्ञानग्राहकेति । न च ज्ञानं द्रव्यमित्यन्यथास्त्यतिसामग्र्या प्रामा-
ण्याग्रहादुक्तयावत्सामग्रीग्राहत्वाभावरूपपरतत्त्वसाधने सिद्धसाधनमिति
वाच्यम्,—

[ग] न च शब्दाजन्यतादृशज्ञानोपस्थितेः नैयायिकमते शब्दसामग्र्य-
प्रतिष्ठतया तद्वर्णितशब्दसामग्री न नैयायिकसिद्धेति कथं तद्वारणमिति
वाच्यम्,—तादृशोपस्थितिपटितकारणस्तोमस्य शब्दसामग्रीत्वेन नैयायिका-
सिद्धत्वेऽपि प्रामाण्याग्रहकत्वेन तत्सिद्धत्वात् ।

नन्वत्र मीमांसकसामान्यं यः कश्चन या निवेश्यते ? आद्ये व्यव-
सायानुव्यवसायसामग्र्योर्गुरुमिश्रमते सङ्ग्रहानुपपत्तिः, प्रथमायाः प्रामाण्या-
ग्रहकतया मीमांसकसिद्धत्वावच्छिन्नभेदाभावात्; द्वितीये च सप्तमपदार्थ-
रूपबाधाघभावपटितज्ञानानुमित्यादिविशेषसामग्र्याः प्रामाण्याग्रहकत्वेन गु-
रुमतसिद्धमित्रतया प्रामाण्यस्य तथा अग्रहेण मष्टमते बाध इत्यत आह
(यदा ययोरिति) अतः—तात्पर्यभेदात् । अननुभवः—अनुगतरूपेण मीमां-
सकानुपादानम् । न दोषायेत्यन्वयः । विवादभेदेन साध्यभेदस्वाकारे क्षति-
विरहात् शब्दैक्यमात्रस्यानपेक्षितत्वात् सामग्रीपदार्थानुगमेनार्थभेदस्य
दुष्परिहरत्वादिति भावः । ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेष्यांशसार्थव्योपपत्तये नैया-
यिकोपादानमिति दर्शयति (नैयायिकेति) ज्ञातताया मष्टमसिद्धत्वेऽपि
नैयायिकासिद्धतया उभयासिद्धत्वमाविष्कर्तुं नैयायिकसिद्धत्वमिधानम् ।
तादृशज्ञाततापटितत्वेन तत्पर्यवशाज्जुभयपरमुभयपदम् (प्रामा-
ण्याग्रहादिति) बाधवारणायेति शेषः । भेदेन समं विवन्दे प्रामाण्याग्रह-
कत्वेन तन्मतमात्रासिद्धत्वनिवेशे बाधाप्रसक्त्या ज्ञानग्राहकत्वरूपोपादानमनर्थ-
कमापद्येतेति भावः । (अन्यथास्त्यतिसामग्र्येति) गुरुमतासिद्ध-
त्वेन उभयमतसिद्धमित्रयेति शेषः । सिद्धसाधनम्—व्यर्थान्तरम् । नैयायि-
कसिद्धतादृशान्यथास्त्यतिसामग्र्याः प्रामाण्याग्रहकत्वरूपेण तन्मते उक्तपरत-

[ग] स्वसत्त्वेन चरितार्थतया गुरुणा सम विवादे तस्या प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु सिद्धसाधन यथाश्रुतमेव, गुरुणा प्रामाण्याविषयकग्रहत्वेन तादृशपरतस्त्वाम्युपगमासम्भवात् ।

अथैवमपि अनुव्यवसायसामग्र्या गुरुमतासिद्ध्या प्रामाण्याग्रहादर्थान्तरस्य वक्ष्यमाणविशेषणेनापि वारणासम्भवादसङ्गतिः, यदि चानुव्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तत्सामग्र्या तत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमस्त्येवेति मन्यते तदा तादृशसामग्रीत्वेन तस्या प्रामाण्यग्राहकत्वमपि गुरोरनुमतमिति प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतासिद्धत्वं दुरुपह्वमेव, यदि च मनस्सयुक्तसमवायादिसमुदायत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वं तस्या गुरुणा स्वीक्रियत इति न तादृशानुव्यवसायसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमित्युच्यते तदा उक्तान्यथाख्यातिमामग्र्या दोषादिरूपाया ज्ञानसामग्रीत्वादिना गुरुमतासिद्धत्वेऽपि दोषादिघटितसमुदायत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्वं तस्या गुरुमतासिद्धमेवेति कथमियमाशङ्का ? यदि च व्यवसायसामग्र्या अपि प्रामाण्याविषयकज्ञानजनकसामग्रीत्यादिना प्रामाण्याग्राहकत्वस्य गुर्यादिमतासिद्धतया तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमविषयभिन्नत्वमवश्य निमक्षणीयमिति शङ्कासङ्गतिः, अन्यथाख्यातिजनकसामग्र्या दोषादिघटितायास्तेन रूपेण गुरुज्ञानभ्युपगमेन तद्वारणासम्भवात्, नैयायिकसिद्धार्थज्ञानतदनन्तरवातरोध्यस्मरणरूपज्ञानद्वयोपेरान्यथाख्यातिस्थले तादृशज्ञानद्वयस्यैव गुरुणा भ्रमत्वस्वीकारात्, एकरतरव्यक्तिसामग्रीत्वस्य न्यायमतासिद्धान्यथाख्यातिकारणकलापे असत्त्वात् तादृशकारणकलापस्य न्यायमते गुरोस्तादृशभ्युपगमविषयत्वाभावादित्युच्यते तदानुव्यवसायसामग्र्या अपि व्यवसायरूपतया स्वीकृतज्ञानग्रहव्यक्तिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकरूपाया एव गुरुणाङ्गीकारात् तदग्राह्यतयार्थान्तरेण व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिदुर्वारेवेति ।

[दो] व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेन सामग्रीविशेषणात् । पूर्वोक्तदिशा-
त्रापि निष्कर्षो बोध्य इत्याहुः । इति प्रथमा विप्रतिपत्तिः ।

[ग] मैवम्-अनुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धावपि ज्ञानस्य
स्थप्रकाशानिराकर्तृणां नैय्याधिकारानां प्रापनिकज्ञानग्राह्यत्वरूपस्वतन्त्रत्वस्य
प्रामाण्ये निराकरणेन उद्देश्यसिद्धेः । अन्यथा व्यवसायसामग्र्या न्यायमतं
ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेषणानाकान्ततया तस्यास्माच्छब्दकत्वेन तदग्राह्यता-
याः कथञ्चिदपि निराकरणायोगेन समीहितासिद्धेर्वज्रलेपायितत्वात् ।
(व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेनेति) व्यधिकरणप्रकारकमिच्छादिकं प्रसि-
द्धमेव तन्मते ।

न चैवं ज्ञानमिच्छामीति विशिष्टज्ञानसामग्र्या गुरुमतासिद्धतया
तदग्राह्यतामादाय परतन्त्रसाधने सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यम्, तस्यापि
दोषस्यैतन्मतेऽस्वरसवीजत्वात् (अत्रापि निष्कर्ष इति) सामग्रीनिवेशस्या-
नतिप्रयोजनत्वात् प्रामाण्याविषयत्वेन मतद्वयसिद्धमिन्नव्यधिकरणधर्मप्रका-
रकान्यसकलज्ञानमहत्प्रिवत्वरूपानेकृष्टसाध्योपादानमित्यर्थः । अत्र कल्पे
ज्ञानजन्या शक्ततेति प्रत्यक्षसामग्र्यग्राह्यतया भट्टमते वाचः । मतत्रये एक-
रूपेण साध्यत्वानिर्याहः ।

न च मतान्तरसामग्र्यननुगमानुयोगस्तुभ्यः, फलोत्पत्तिप्रयोजकता-
यच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदनुगमात् ।

न च प्रत्येकं मीमांसकेन विवादेऽन्यमतासङ्ग्रहो न दोषाय, त्रिमिरे-
कदा विवादे मीमांसकत्रयस्यैवोपादाने साधारण्यसम्भव इति वाच्यम्;—त्रिमिरे-
कदा विवादे मीमांसकत्रयेन त्रयोपादाने पूर्वादिमते प्रामाण्यग्राहकतया
मिश्रादेनतासिद्धव्यवसायादिसामग्र्यसङ्ग्रहस्योक्तस्य दुर्वारत्वात् । मीमांस-
कत्रयत्वेन निवेशो सप्तमपदार्थरूपामावर्तितज्ञानग्राहकसामग्रीविशेषणानां तत्त-
दग्रहजनकत्वेन गुरुमतसिद्धप्रामाण्याग्राहकताकत्वेन पूर्वोक्तदोषवारणेऽपि

[दी] तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोग्यर्थकमजन्या-
न्तम् । कारणाभावप्रयुक्तश्च कार्याभाव इत्यपि केचित् । तच्चिन्त्यम् ।

(ग) चिप्रसाररूपे अमत्प्राप्ते, तथापि तादृशज्ञानप्रकाररूपमात्र सा-
ध्यमिति विवक्षान्तगनुवरेण अत्र सिद्धिर्मिहिता । तज्ज्ञानाशे प्राद्वत्यस्य
साध्यस्य निषेधमाधेन बाधा बोध्य । मिश्रमतमाह (तज्ज्ञानेति) जन्य-
पदस्य तद्व्यतिरेकप्रयुक्तानिरेकप्रतियोग्यर्थकनया अनन्यपदेन यद्यपि
तत्प्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावाप्रतियोगित्वं बोध्यते, तथापि तावता ईश्वरज्ञान-
व्यावृत्त्यसम्भारात्तथाऽन्तराप्रवेगित । एवं च परमेश्वरज्ञानस्य प्रागभावप्रति-
योगितादिरहेण तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगित्वविर-
हान् चरमज्ञानत्वेन तदुपादानसम्भारा न या मध्यमज्ञानपदनेति पूर्वोक्तदो-
षोद्धार । ईश्वरज्ञानस्य प्रामाण्यानुमितेश्चेतराभावाप्रयुक्तात्यन्तान्योन्याभावा-
प्रतियोगित्वादभावमामान्यप्रतियोगित्वमुपेक्ष्य प्रागभावप्रतियोगित्वं निवेशि-
तम् । प्रथमं प्राक्पदं सम्प्रानायातम्, नियतामन्वन्धनं जन्यमात्रहेतोरीश्वर-
ज्ञानस्य तादृशसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या अन्यसम्बन्धा-
च्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धावपि कार्याभावाप्रयोजकतया तज्ज्ञानविषयकज्ञान-
स्याभावाभामान्यान्नेशेऽपि श्रुतिरिहान् । प्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकगराम-
र्शादिन्यप्रामाण्यानुमितादिप्रागभावा परामर्शादिप्रागभावप्रयुक्तनयैव व्या-
यतयितुं शक्यं न तु तदीयाभावान्तरप्रयुक्तरूपेण, ध्वमप्रागभावयोरत्यन्ता-
भावनिरोधिनया तद्विपर्यये परामर्शादेरत्यन्ताभावासत्त्वान् । काण्णध्यसस्य
कार्याभावाप्रयोजकतादिति सूचनार्थं वा तत् । तदप्रयुक्तत्वं च तदर्धानस-
त्त्वरूपम् । अधोऽन्तरं च स्वल्पसम्बन्धविशेष । कारणस्य प्रागभावरूपप्रति-
रेके स्वप्रागभावाभेदविकार्ये नान्यत्र इति कार्यप्रागभावसत्त्वं कारणप्राग-
भावाधानमिति तस्य तदप्रयुक्तत्वमित्याह (काण्णेति)

केचित् तदुत्तमस्वमस्ति तद्व्यतिरेकोत्तरं नियमनोऽमत्तं तदप्रयु-
क्तम्, प्रामाण्यानुमितिप्रागभावश्च तज्जनकपरामर्शप्रागभावव्यक्तेरुत्तर-
स्मिन्प्रागभावेत्यतिशये स्मिन्, तादृशप्रागभावव्यतिरेकरूपस्य परामर्शस्य चो-

[ग] सरस्मिन्पराभरं द्वितीयक्षणादौ नियमतो न तिष्ठति, परामर्शोदिद्वितीय-
दगे तृतीयक्षणे वानुमिते तत्त्वोचरेति तत्प्रयुक्त एव । प्रथमवक्ष्यमवशात्
सहादृशस्यानुव्यवसायादिप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयत्वात्मकज्ञानतादृशत्वो-
त्तरज्ञानान्तरप्रागभावनात्तोत्तर नियमेनासत्त्वेऽपि न तादृशप्रागभावाप्रयुक्त-
त्वम् । चरमदण्डभवेरावदनुव्यवसायादिपूर्वं किञ्चित्कालनातन्तरसाधविषय
कानुमित्यादिप्रागभावोत्तरकाले मतोऽप्यनुव्यवसायादिप्रागभावस्य न तादृ-
शानुमित्यादिप्रागभावप्रयुक्तत्वम्, तादृशानुमित्यादिप्रागभावनाशोत्तरमपि
तादृशानुव्यवसायादिप्रागभावात्तत्त्वेन तद्व्यतिरेकस्य तादृशातीतानुमित्या-
दिप्रागभावव्यतिरेकोत्तरकाले नियतासत्त्वाभावात् । यादृशानुव्यवसायादे-
रव्यवहितपूर्वकाले तद्वत् पुनोऽन्यस्य वा कल्पचिद्व्यवसायविषयकमनु-
मित्यादिरूप योगजप्रत्यक्षरूप वा ज्ञान जात तत्प्रागभावस्य तत्प्रा-
गभावाप्रयुक्तत्वेऽपि न क्षति, सर्वस्यैवानुव्यवसायस्य अत्र्यवहितपूर्व
व्यवसायविषयकतादृशज्ञानोत्पत्तौ मानाभावेन तादृशानुव्यवसायमादायैव
प्रमाण्ये माध्यमसत्त्वस्य परेत्पपादनीयत्वात् । अत्र चाभावस्य गुरुमतेऽधि-
करणरूपस्य ज्ञानप्रागभावस्य चत्वरूपस्य व्यतिरेककालाप्रसिद्ध्या गुरु-
मते ज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तत्वाप्रसिद्धिश्चेन्नैव जन्मवेत्याहुः ।

स्वरूपसम्बन्धरूपाधीनतत्पटितप्रयुक्त्यानिवेशेऽपि व्यवसायजनका-
त्मनोयोगप्रागभावस्य आत्मनिष्ठस्य तन्निष्ठतद्विषयज्ञानप्रागभावत्वात्मकतदा-
त्मत्वरूपतया तत्प्रयुक्तगुरुमनमह्वस्यव्यवसायप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयक-
ज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तत्व तन्मते दुर्घटमिति किन्तावीजम् ।

तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावत्वेन प्रयोज्यताविशेषे स्वरूपसम्बन्ध-
रूपाधीनतस्याप्रामाणिकता तद्दीजम् । मतान्तरे तज्ज्ञानविषयकतत्तज्ज्ञान-
व्यक्तिप्रागभावत्वविशिष्टाधिकरणकालोत्तर यद्धर्मे विशिष्टस्य सत्तत्तादृश-
प्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणकालोत्तर च नियमेनासत्त्वं तद्धर्मात्मितप्राग-
भावत्वरूपानुपेक्षितानिरूपकत्वस्य अजन्यानार्थत्वे आत्मस्वरूपप्रागभा-
वाधिकरणकालाप्रसिद्धेरुद्धारसम्भवेऽपि पूर्वोक्तप्रसिद्ध्यादिवशेन यत्र परा-

[दी] ननु यथार्थघटेच्छासस्कारतत्त्वादिहेतुकया पक्षधर्मतामलाद्वटप्रमा-
त्वविशिष्टापूर्वव्यक्तिप्राहिण्या अनुमित्या प्राप्यत्वात्सिद्धसाधनम्,

[ग] मर्शादितृतीयक्षण एव प्रमाण्यानुमित्यादिकमुत्पन्न तत्परामर्शादि-
प्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणतत्परामर्शाद्युत्पादक्षणेचरमपि तदनुमित्यादि-
प्रागभावत्वविशिष्टसत्त्वेन तादृशानुमितिनिरूपितप्रागभावत्वस्य निरुक्तधर्म-
मिश्रत्वेन तादृशानुमितिप्राप्यतया सिद्धसाधनमित्यादिक चिन्तावी-
जमवसेयम् (यथार्थघटेच्छेति) यायाय्यं घटे घटत्वप्रकारकत्वम्, तच्च
संस्कारादावप्यन्येति । तद्वेतुका घटत्वप्रकारकप्रमाणमित्यर्थः समवायेन
तादृशप्रमासाध्यका आत्मपक्षका, जन्यतासम्बन्धेन तत्साध्यका तज्ज-
न्यत्वसाध्यका वा तादृशेच्छादिपक्षिका च, आत्मनि पक्षे समवायेन
हेतुता, अन्यं च तादात्म्येनेति बोध्यम् । घटप्रमात्य घटे घटत्वप्रकारक-
त्वम्, तद्विशिष्टा या अपूर्वा-तदनुमितिजनकपरामर्शाविषयो व्यक्ति तद्प्रा-
हिण्या । मीमांसकमते सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया विशेषणज्ञानस्य विशिष्ट-
बुद्धारहेतुत्वेन प्रमात्वेन व्यक्त्यन्तरविषयपरामर्शादपि अज्ञातव्यक्तिप्र-
कारकानुमितेर्मन्मन्वादिति भावः । सिद्धसाधनम्-अर्थान्तरम् । मीमांसक-
मते तादृशानुमितिप्राप्यतयेव विधिप्रसिद्धेश्चरितार्थतयोद्देश्यप्रत्यक्षादिविशेष-
प्राप्यत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु यथाश्रुत सिद्धसाधनम्, विशेषणधी-
हेतुनावादिभिर्नम्यायैः पूर्वागृहीतव्यक्तिप्रकारकानुमित्यनुपगमेन तन्मते-
ऽनुमितिमादायोक्तसाध्यसत्त्वानिर्वाहात् ।

अथ ज्ञानपदं यदि तज्ज्ञानव्यक्तिपरमुच्यते, तदाऽऽर्थव्यक्तिवि-
षयकज्ञानाजन्ययोक्तानुमित्या तद्व्यक्तौ प्राप्तागादायार्थान्तरप्रसक्तिः, त-
ज्ज्ञानपदस्य घटत्वरनीत्यादिप्रागाप्याश्रयपरत्वे घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रय-
परत्वेवा नायं दोषः, उक्तमर्थे परामर्शेन प्रमात्वरपुरस्कारेण तदाश्रय-
व्यत्यन्तरायगाहनात्तादृशानुमितेर्मन्मतेऽपि तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वा-
निर्वाहात् ।

न चैवमपि यत्र घटत्वादिमात्रप्रकारकमेव ज्ञान घटत्वरनीत्यादि-

[दी] अथ तज्ज्ञानपदेन तस्य-प्रामाण्यस्य तदघटकस्य तत्प्रकारक-
त्वादेर्वा आश्रयमात्रस्याभिधानाददोषः, इति चेन्न—भट्टमतपरिमहप्रस-
ञ्जात् ।

[ग] प्रामाण्यप्रकारेण परामर्शनावगाढम्, तत्रत्यानुमितिर्नैवमपि वारयितुं श-
क्यत इति मिश्रमहमते तद्भाषातामादायैव पर्यवसानं कथं न स्यादिति वा-
च्यम्, व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वविशेषणेन तादृशानुमितेरपि वारणसम्भ-
वात्, एवं ज्ञानत्वेन षटादिज्ञानविषयकपरामर्शाच्चत्र घटत्ववति घटत्वप्रका-
रकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानात्तेन रूपेण घटज्ञानानुमितिः सापि कथाञ्चि-
द्वारणीयेत्याशङ्कते (अथेति) लाघवमनुमृत्याह (तदघटकेति) आदिना
तद्वद्विशेष्यकत्वस्य विकल्पेन परिग्रहः । ज्ञानत्वनिवेशेऽपि प्रयोजनविर-
हाद्यन्विताव्यवच्छेदाय मात्रपदम् । सामान्यपरं वा । तेन यत्किञ्चि-
त्तवाश्रयविषयकज्ञानजन्यतया तादृशज्ञानसामान्याभाववत्त्वविरहात् उक्ता-
नुमितिव्यावर्तनं स्पष्टीकृतम् । उत्तरज्ञाने चैत्रादिनिष्ठत्वेन विशेष्ये, न
तु प्रामाण्याश्रयसमानाधिकरणत्वेन, ईश्वरज्ञानस्यापि प्रामाण्याश्रयतया
सस्यापि च तत्समानाधिकरणतया तद्व्यावृत्त्यनुपपत्तेः । (भट्टमतपरिमहो-
क्ति) क्त्वमते प्रमात्पमपुरस्कृत्य ज्ञानत्वेन व्यापकत्वज्ञानात् प्रमात्वेनानु-
मितेर्षिथमतखण्डनावसरे निराकृतत्वात् प्रमात्वावच्छिन्नव्यापकज्ञानस्य
च प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमाद्भट्टमते सङ्गादाया ज्ञाततालिङ्गकानु-
मितिरुक्तरूपानाकान्तत्वादिति भावः ॥

अथेतद्भवीयमाधमिकषटादिज्ञानात्पूर्वं तदीयप्रामाण्यस्यानुपस्थित्या
तेन रूपेण व्यापकताज्ञानासम्भवात् ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या तदीयप्रा-
माण्यं न गृहीतुं शक्यत इति घटत्वादिक्रमादाय या यद्धर्मवशिष्टा यत्प्र-
कारिका ज्ञातता ॥ तद्वति तत्प्रकारकज्ञानजन्येत्यादिमामान्यव्याप्तिप्रहात्
पक्षधर्मनावलेन घटत्वादिघटितप्रामाण्यमिषिष्टज्ञानानुमिति मट्टैरतीकार्या,
सा च घटतादिप्रकारकज्ञानज्ञानमन्तेरेणापि भवन्ती न घटत्वादिप्रकार-
कत्वघटितप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्येति न भट्टमतपरिमहः ।

[दी] यत्तद्व्याप्तिं सामान्यतो ज्याप्त्या प्रामाण्यविशेषलाभस्तु प्रकृतेऽपि दुर्वाङ् । यत्र एतादृशानुमानावनारम्भस्य पक्षग्रहिर्भावे तु सर्वज्ञा एव तदवतारभाजन प्रामाण्यं प्रष्टव्या ।

[ग] न च यत्तदर्थाननुगमान् घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यप्रकारकानुमित्यपि कथं इत्यादीनरतत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यावाच्छ्रुतिनिश्चितव्याप्तिनामानन्त्यादमवज्ञदुजेयनया प्रामाण्यप्रकारकानुमितेर्न सम्भवति, यत्किंचिदेकधर्मघटितसाध्यसाधनव्याप्तिज्ञानादेव प्रकृतधर्मघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानात्तद्व्यतिरिक्तमात्रसिद्ध्युपगमे प्रकृतधर्मघटितहेतौ तद्व्यतिरिक्तमाध्यस्य व्यभिचारज्ञानदशायामपि यत्तत्त्वदार्थान्नरघटितकिंचित्साध्यसाधनव्याप्तिज्ञानात्प्रकृतानुमित्यापत्तिः, यद्यदयद्यद्व्यतिरिक्तसाध्यसाधनोभययदोपस्थित तदानीन्तनानुमितौ तत्साध्यसाधनोभययार्थानां ज्ञानस्य हेतुतास्वीकारे तदानीमप्राप्तिद्विसाध्यस्यैव तदीयव्याप्तिज्ञाननिरपेक्षानुमितिस्वीकारेऽपि च नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः, तत्साध्यप्राप्तिद्विस्थितीयानुमितिसामग्र्या तत्साध्यस्य तद्धेतौ व्यभिचारज्ञानदशायामपि सत्त्वान् तत्कालस्यापि तत्र हेतुतया अतिप्रसङ्गवारणे व्याप्तिज्ञानहेतुतावैयर्थ्यादिनि वाच्यम् — तत्तदर्थघटितमायमाधनोभयव्याप्तिज्ञानविहरविशिष्टतत्तद्व्यतिरिक्तसाध्यसाधनोभयोपस्थिते प्रतिबन्धकता यत्किंचिदेकधर्मघटितमाध्यसाधनोभयस्य सिद्धान्तस्य च हेतुता स्वीकृत्यानिप्रमत्तस्य वारणीयत्वात्, तत्तदर्थघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानमेव पक्षे तत्तदर्थघटितमाध्यविद्वां नियामकमाश्लेभ्यम् । सामान्यमुक्तीयव्याप्तिप्रयोजनानुमितिप्रयोजिका तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानानपेक्षायामपि न क्षतिः, विलक्षणायास्मान्प्रयाम्प्रोपादेयत्वादित्यभिप्रायिकाभाशङ्का निगच्छेति (यत्तद्व्याप्तिमिति) प्रकृतेऽपि — इच्छालिङ्गकप्रमानुमितिसंभवेऽपि । या यद्धर्मवद्विशेषिता यद्धर्मप्रकारिकेच्छा सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाधनव्याप्यकारकपटादिज्ञानरिषयकव्याप्तिज्ञानात्पक्षधर्मतावलन पटादिप्रमात्वरिशिष्टलाभो दुर्वार एवेत्यर्थः । तथा च प्रकृतप्रामाण्याप्रयतिप्रयज्ञानावन्वितनिरोऽपि तादृशानुमितिप्राप्तनया सिद्धमाधन दुर्वाङ्मिति भावः । ननु सर्वज्ञेनादृशानुमानानियमेन यादृशप्रामाण्यं स्वाध्यायविषयकज्ञानानुमितेन रिषय तदेव पक्षीकृतं न त न सिद्धमाधनावकाश इत्यत्र जाह (सर्वज्ञा एवेति) तदवतारभाजनम् स्वाध्यायविषयज्ञानावन्वितप्रामाण्यव्याप्तिवर्धनानुमितिरिषय प्राप्तम् (प्रामाण्यं प्रष्टव्या इति)

[दी] अत्राहुः-सादृशज्ञानजन्यत्वेन यन्नेवाप्येकसिद्धं तद्विवर्धनान्तेन विवक्षितम् । नैयायिकनये ज्ञातताविशेषविशेषकत्वात्तत्त्वज्ञादिकमपि ज्ञानमसत्कल्पमेव ।

[ग] तथा च कालस्थानवधिकतया आत्मनां धर्मन्येन सर्वत्रैव प्राप्ताये किञ्चित्पुरुषार्थकिञ्चित्कालीयतादृशानुमितिविषयत्वंसम्भावेनया विशिष्य पक्ष-
स्यैव दुष्यतिपचितया विचारसम्भव इति भावः (तदृशज्ञानजन्यत्वेनेति) प्रकृतप्रामाण्याभ्यविषयकचैत्रादिज्ञानजन्यत्वेनेत्यर्थः । (तद्विज्ञमन्नन्यान्तेन विवक्षितमिति) तथा च विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतावादिनां नैयायि-
नामज्ञातप्रमाया अनुमितावपि अप्रकारतया उक्तप्रमासाध्यकानुमितित्वात्-
प्रमात्वरूपविशेषज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धेवेति न तद्व्याप्यतया कथित-
सिद्धसाधनावकाश इति भावः । भट्टोद्देश्यप्रामाण्यप्राप्तकत्वासिद्धाविषयानु-
मितेरुक्तरूपेण नैयायिकसिद्धं वत्तदभ्यत्वमुपपादयति (नैयायिकनय इति)
असत्कल्पमिति)

यद्यपि व्यवसायानन्तरं द्विचतुरादिक्रमाम्यन्तरभातं ज्ञानं भट्टेज्ञात-
सादृशकानुमितित्वेन स्वीकृतमपि साक्षात्कारित्वेनैव नैयायिकसिद्धम्,
तथाप्यात्मभिवाविशेष्यकज्ञानग्रह एव तथा, न तु ज्ञातताविशेष्यको ज्ञान-
जन्यत्वग्रहो विषयविशेष्यको ज्ञानविषयत्वग्रहो वा, सादृशानुमितिप्राप्त-
मादायेव भट्टमते पक्षे साध्यवत्त्वमुपपादयीयम् ।

च च ज्ञातताविशेष्यकानुमितित्वेन भट्टाम्युपगतास्यापि प्राथमिक-
ज्ञानग्रहस्य नैयायिकैरात्मविशेष्यकज्ञानग्रहत्वेन स्वीकारात् तस्य नैयायि-
कासिद्धत्वमिति धाच्यम्, यद्यपि व्यवसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन
तस्य नैयायिकासिद्धत्वात्प्राथमिकज्ञानग्रहस्य नैयायिकैर्ज्ञानविशेष्यकत्वे-
नैव स्वीकार्यमत्रात् पूर्वं विशेषणज्ञानार्थत्वेन तन्मते तस्य विशे-
षणत्वात्सम्भवात्सादृशज्ञानस्यैव भट्टेकानुमितित्वस्य ज्ञातताज्ञानोत्तरत्वस्य च
स्वीकारात्प्राप्तताभावात् भट्टानां साध्यवत्त्वोपपत्तेः । एवं चासत्कल्प-
मित्यस्य तद्विज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वाम्युपगमनीयानुमितित्वाभ्युपगमादपि

[दी] व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव च ज्ञान मिश्राणा प्रामाण्यमाहकम् ।
ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयक वक्तव्यमित्यपि कश्चित् ।

[ग] एवेत्यर्थः । ज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्य व्यवसायविषयकज्ञानजन्यतया
नैयायिकसिद्धतया तमादाय न मिश्रमते साध्यवत्त्वनिर्वाह इत्याशङ्का परि-
हरति (व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव चेति) (मिश्राणा प्रामाण्यमाहकमिति)
तथा च विशेषणार्थाहेतुत्वमनङ्गिकुवाणेन मुरारिमिश्रेण प्राथमिकज्ञानज्ञान
तद्विशेषणकत्वेन स्वीकृतमपि नैयायिकैर्ज्ञानविशेष्यकतयैव स्वीक्रियते, अत-
स्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धतद्ब्राह्मत्वमादाय मिश्राणा पक्षे
साध्यवत्त्वोपपत्तिरिति भावः । नैयायिकैर्ज्ञानप्रकारकतया स्वीकृतमप्यनु-
व्यवसायप्रकारान्तरेण सङ्गृह्यतः कस्यचिन्नतमाह (ज्ञानत्वादीति) एतच्च
स्वरूपकथनम् । किञ्चिद्विशिष्टविषयकत्वमेव निरक्षितम् । वक्तव्यम्-ज्ञान
विषयैरत्यनेन निरक्षयम् । तथा च जानार्मात्याकारकोऽनुव्यवसायो व्य-
वसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन न्यायमतसिद्धोऽपि न ज्ञानत्वादिविशिष्ट-
विषयकज्ञानजन्यत्वेन तन्मतसिद्धः, निर्विकल्परूपविशेषणज्ञान विषय-
कज्ञानादेव विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या उदुत्तादस्य तैरपगमादिति
सत्प्रबहः ।

अक्षिद्रित्यम्बरसमूचनम् । तर्हीनन्तु- प्राथमिकज्ञानमहम्यापि
न्यायमते उपस्थितविषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वे बाधकाभावात्तदंशे नि-
र्विकल्परूपत्वामम्भत्र, ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयकत्वाविरोधेन प्राथमिकज्ञान
महम्य ज्ञानत्वादे निर्विकल्परूपतया जानार्मात्याकारकतज्जन्यानुव्यवसाय
महम्येऽपि म्भनम्भविवादविषयवाधार्थमात्रस्य पक्षत्वे तस्य ज्ञा-
नत्वविशिष्टविषयकज्ञानजन्यता घटत्वमिति घटत्वप्रकारकवानयमित्ये
तादृगानुभवादिबुद्ध्या महासिद्धनाथन दुर्वारम्, एवमुक्तरीत्या नि-
र्वादेऽधिकविशेष्यनिमित्तरीत्यादिकम् ।

नज्ज्ञानपदस्य नतद्वयक्तिपरत्वे सानान्यश्चजात्रन्यप्रमात्वविशि-
ष्टापूर्वव्यक्तिविषयकज्ञानपदतया सिद्धसाधनस्य दर्शनीयतया तस्य

[दी] तज्ज्ञानार्थस्तु पूर्वोक्तो ग्राह्यः । तेन प्रमात्वरूपसामान्यलक्षणया-
ऽपूर्वव्यक्तौ प्रमात्वमहेऽपि न क्षतिः । तादृशज्ञानग्राह्यत्वं तु तस्मिन् ज्ञाने
तादृशज्ञानग्राह्यत्वम् ।

[य] प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरत्वं तद्व्यवहृतत्वादिप्रकारकत्वादाश्रयपरत्वं ये-
त्याह (तज्ज्ञानार्थस्त्विति) न क्षतिः—न सिद्धसाधनम् ।

अथैवमपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्ये प्रयमानुव्यवसाये प्रामाण्यवद-
कप्रकारिताद्युपनायकज्ञानवशात्प्रामाण्यस्य भानसम्भवात्तदग्राह्यतामादाय सि-
द्धसाधनं दुर्वारमेव ;

न च घटत्वादिप्रकारितायाः प्राथमिकज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षरूपं
तदाश्रयवद्विस्तृप्तिकर्षाधीनमिति नियमस्तदाश्रयविषयकमेव, तथा च
प्रयोज्यत्वरूपजन्यत्वविवक्षया तदाश्रयविषयकज्ञानप्रयोज्यतदुपनतिमानमा-
दाय न सिद्धसाधनावसर इति वाच्यम्,—घटत्वादिप्रकारितायास्तदाश्रया-
विषयकस्यापि प्रकारितावादिसामान्यलक्षणया प्राथमिकप्रत्यक्षस्य सम्भवा-
च्चानूलक्षोपनीतमानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ;

न च ज्ञाननिष्ठं प्रकारित्वादिकं हि ज्ञानस्वरूपमेव, तथा च तज्ज्ञा-
नमेव तदाश्रयज्ञानमिति न तज्जन्यतदुपनीतमानग्राह्यतया सिद्धसाधनमिति
वाच्यम्,—एवं सति यज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वं यदीयप्रामाण्ये वा ग्राह्यत्वं तज्ज्ञान-
व्यक्तैः तज्ज्ञानार्थस्त्वेऽपि नोक्तसामान्यलक्षणजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधन-
मिति तज्ज्ञानार्थस्त्वित्यादिविरोधादिनि चेन्न; यत्र पूर्वं यदुद्गृहीतं तत्रैव तस्योप-
नीतमानमिति प्राचीननियमानुसारेणैवं विप्रतिपत्तिरिति दर्शितोपनीतमानमा-
दाय सिद्धसाधनस्यानवकाशात् । तादृशनियमानुसारेणैव तु तज्ज्ञानविषयक-
ज्ञानस्यैव प्रकृतप्रामाण्यवदकप्रकारिताविषयकज्ञानं निवेद्य सामान्यलक्षणजन-
म्योक्तप्रत्यक्षमुपनीतमानात्मकप्रत्यक्षग्राह्यताया सिद्धसाधनस्य वारणीयत्वात् ।
ग्राह्यत्वस्य विषयताभावात्प्रत्यक्षत्वे दोषस्य कक्षव्यवस्था कल्पितेति (तादृशेति)
तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वम् तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपिततज्ज्ञानविषय-
कज्ञानाजन्यज्ञानीयप्रकारत्वम् । ज्ञानाजन्येत्यम्योक्तोऽर्थः । प्रामाण्यस्य

[दी] तददृशज्ञानप्रकारस्तु वा । तेन घटभिन्नत्वमिदं प्राप्ताप्यव्यवहारेऽपि न दोषः, न वा निषेधस्याप्रसिद्धिः, तस्मिन्नेव ज्ञाने मूलमत्वात् ।

[ग] तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रकारितारूपस्य तत्तज्ज्ञानव्यक्तिस्वरूपतामते प्रामा-
ण्याश्रयतत्तज्ज्ञानं तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपपद्यते, प्रमात्वसामान्यलक्षणाज-
न्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनवत्कारादित्याशयेन तस्मिन् ज्ञान इत्युक्तम् ।
तद्वत्तन्मुपादाय तादृशज्ञानप्रकारतामात्रनिवेशे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्व-
त्वादिना पक्षतायाः तज्ज्ञानव्यक्तिमित्यतएव प्रमात्वप्रकारकज्ञाननिष्ठतादृशज्ञान-
प्रामाण्ये तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानान्तरपक्षकानुमित्यादिमङ्गलतया सिद्ध-
साधनप्रसङ्गात्, प्रार्चनैः पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि अज्ञानसिद्धमात्रस्य दोषतो
एवमात्, तददोषत्वेऽपि अज्ञाने बाधेन नैयायिकानामुद्देश्यतायाः घटत्ववति
घटत्वप्रकारकत्ववच्छेदेन स्वतन्त्राभावासिद्धेरनिर्वाहात् ।

यदि च प्रकारिता ज्ञानस्वरूपातिरिक्ता, तदा प्रमात्वसामान्यल-
क्षणाजन्यतद्विधित्वापूर्वन्यक्तिप्रत्यक्षप्राप्तस्य सिद्धसाधनवत्प्रत्यक्ष तज्ज्ञान-
पदस्य प्रमात्वादाश्रयपरत्वे नोक्तदोषावकाश इत्याशयेन तस्मिन्नेव ज्ञान इति
परित्यजति (तादृशेति, न दोषः-न सिद्धसाधनम् । घटभिन्नत्वादिसामान्य-
जन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षे तस्य विषयत्वेऽपि प्रकारत्वाभावादिति भावः । घटत्व-
प्रकारकत्वत्वादिसामान्यज्ञानं घटत्वप्रकारकत्वाप्यश्रयज्ञानमन्तरेण न सम्भ-
वति, प्रकारितात्वादिरस्यलक्षणादिसिद्धान्तविरोध इति तादृशसामान्योपे-
क्षा । प्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तादृशज्ञानविषयत्वसाधने नेह
सिद्धसाधनम्, घटभिन्नत्वादिसामान्यप्रकारकप्रामाण्यप्रवृत्तिप्रत्यक्षतायाः प्रामाण्यत्वान-
वच्छिन्नत्वात्, अत उक्तविवक्षायाः प्रयोजनान्तरमाह (न वेति) निषेधस्य-
तादृशज्ञानप्राप्ततागावरूपनैयायिकसाध्यस्य । (अप्रसिद्धिरिति) वस्तुमात्र
स्वेव सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमाविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तादृशज्ञा-
नविषयत्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । प्रकारतापर्यन्तनिवेशे निषेधम-
सिद्धिगुद्गति (तस्मिन्नेति) । द्वितीयकस्याभिप्रायेणेदम्, प्रथमकत्वे
तज्ज्ञानादिसामान्यत्वमन्यत्रापि प्रसिद्धे (मूलमत्वादिति) । तज्ज्ञानस्य त-

[वी] तज्ज्ञानवदितविशिष्टान्तरे तत्प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । विधिप्रसिद्धि-
स्तु घटत्वप्रकारकत्वादौ,

[ग] उज्ज्वलरूपविशेषज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धेः पृथक् काले प्रकारस्ता-
तद्विशिष्टज्ञानप्रकारत्वादावस्य तत्र सम्भवादिति भावः ।

न च प्राथमिकतज्ज्ञानप्रत्यक्षादावपि भीमासकमते तज्ज्ञानस्य प्रका-
रतया तादृशज्ञानस्य च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धाद्विती-
यानुव्यवसायादिभिन्नतया भीमासकमते द्वितीयकस्य निषेधाप्रसिद्धिर्दुर्वीर-
येति वाच्यम्, -स्वरूपसम्बन्धवच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकस्य साध्यघट-
कतोपपत्तेन स्वरूपसम्बन्धेनावृत्तौ तज्ज्ञाने द्रव्यत्वादावपि परमते निषेधस्य
प्रसिद्धेः सम्पादनीयावत् । मिथादिमते स्वरूपसम्बन्धेनावृत्तावपि तेन
सम्बन्धेन अन्यथास्यातिप्रकारत्वस्य सत्त्वेऽपि तादृशवृत्तेः सर्वस्म
तादृशप्रमे मनाभावात् कचिदभावप्रसिद्धिसम्भवात् । तज्ज्ञानपर्यन्तानु-
षादन च प्रकास्तत्त्वच्छेदकसम्बन्धविशेषाप्रवेक्षेऽपि स्वमते तत्र प्रसिद्धिः
सम्भवतीत्यभिप्रायात् । गतान्तरमाह (तज्ज्ञानयटितेति) विशेषणतया
तज्ज्ञानं यद्यप्यटकं तादृशविशिष्टे इत्यर्थः । तादृशविशिष्टस्य न्यायमते
तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञान एव विषयत्वात् । एवं च-विषयतामा-
त्रस्य साध्यघटत्वोऽपि निर्वाहो बोध्यः । कश्चिदित्यनेनास्वरसस्तु-
षितः । केवले विदोष्ये तद्विशिष्टज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन विशिष्टेऽपि
विशेष्ये तदभावस्य दुर्लभत्वमिति तर्हीजम् ; प्रथमकस्य विधिप्रसिद्धि-
स्थलमाह (विधीति) (घटत्वप्रकारकत्वादाविति) अभावत्वप्रतिपक्षित्वयोर्वि-
न्यायमते प्रकारित्वादेरनुपस्थितस्य प्रकारत्वात्, व्यवसायानन्तरस्वप्नोत्पन्ना-
नुद्यत्रसाये व्यवसायविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धिर्भावे व्यवसायज्ञा-
नात्मकविशेष्यनिरूपितप्रकारताया घटत्वप्रकारकत्वादौ सत्त्वादिति भावः ।

वक्ष्येव प्रामाण्ये निषेधरूपनैयायिकसाध्यस्य बाधो दुर्वारः ।
प्रामाण्यस्यैव घटत्वप्रकारकत्वत्वादिमात्रपुरस्कारेण तन्मतेऽपि ज्ञानविषयक-
ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्र तदभावस्य दुर्पटत्वात् ; तथापि विषयेऽपि

[दी] घटादौ वा । मद्धाना ज्ञानताल्लिङ्गकानुमितौ तस्य प्रकारत्वसम्भवे तु तस्यापि ।

[ग] विषयतानवच्छेदकरूपावच्छेदेन विषयत्वामावमभ्युपेत्येतदभिधानम् । अन्यथा प्रकारित्वादिकमप्युपस्थित न प्रकार इति मतमवलम्ब्य बाधः परिहरणीयः । ज्ञानाग्रे विषयितासम्बन्धेन प्रथमानुव्यवसाये प्रकारोभूत विषय एव व्यवसायकार्त्वाभावात्तदवशात्तदनन्तरतस्त्यक्त एव सत्प्रकारी-भूतज्ञानत्वादौ च तज्ज्ञानरूपघटत्वप्रकारकत्वाद्याध्वविषयकज्ञानान्न्यज्ञान-प्रकारकत्वप्रसिद्धिः । आदिपदादेव च तत्परिग्रहः । द्वितीयकल्पे ज्ञाना-वृत्तावपि वस्त्वन्तरे प्रसिद्धिमौल्यमित्याह (घटादौ वेति) स्वरूपमन्वन्धा-वच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे विवक्षितत्वे अन्यथास्यत्यनर्त्ताकर्तृगुरु-मते तादृशमन्वन्धेनावर्तमानघटादौ तादृशी प्रकारिता न सम्भवतीत्याशयेन आदिपद तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमताममावादीना पारम्प्राहकम् । विने-प्यभूतनैयायिकसिद्धमतेन तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धमिन्न ज्ञान-मात्रायापि महमतमात्रसिद्धमसिद्धिस्थानमाह (मद्धानामिति) (प्रकारकत्वस-म्भवेति) ज्ञानरूपसाध्याये समानकार्त्वातत्वसम्बन्धेन प्रकारत्व इत्यर्थः । तस्यापि-ज्ञानतायापि । ज्ञानाग्रे आद्यत्वघटितमाध्यम्यापि प्रसिद्धिरे-त्यर्थः । निश्चय साध्यविशेषणतयानुमिता भाव सविवादमित्यतः 'सम्भवे' तित्यभिहितम् । द्वितीयकल्पे घटादिनिशेष्यकज्ञानताप्रत्यक्षप्रकारतामादाया-पि तेषां स्वमते साध्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

यद्यपि ज्ञानताल्लिङ्गकानुमितिप्राप्ततामादायापि ज्ञानत्वादावपि प्रसि-द्धिमम्भवः, तथापि तत्रोपपन्नमत एव तत्प्रसिद्धेस्तस्य घटत्वप्रकारत्वादा-वित्यादिपदेन प्रागुपादानात् ज्ञानतापर्यन्तानुषासनम् । ज्ञानतात्वे ज्ञानाग्रे आद्यत्वरूपसाध्यवत्त्वाभावात्तदुपेक्षितम् ।

ननु नैयायिकमिदं मत्वादिप्रवृत्तिजनकत्वादि लिङ्गकानुमित्या प्रामा-ण्यप्रकारेण ज्ञानावगाहने सति दर्शितसाध्यप्रसिद्धौ सम्मूलकज्ञानताल्लिङ्गकानु-मित्या प्रामाण्यग्रहणैव महमते दर्शितसाध्यनिर्वाहदनु व्यवसायम्यहोयपूर्वाप्र

[दी] तादृशज्ञानविषयकसामानाधिकरणज्ञानाजन्यसामानाधिकरणत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यम् ।

केचित्तु तादृशज्ञानाजन्यत्वेन नैयायिकमिदं तद्भाष्यत्वं वाच्यम्, व्यवसायानन्तरत्रिचतुरक्षणाभ्यन्तरोत्पन्नं ज्ञानं भट्टैर्ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन स्वीकृतं

[ग] स्वीततत्तज्ज्ञानविषयकसामान्यमुखव्याप्तगभीरज्ञाततालिङ्गकानुमितेने प्रमाण्यावगाहिता तन्मते सिद्धयति, न वा तावदेव तेषां स्वतस्त्वसिद्धिः, मा भाष्ये तादृशप्रामाण्यभासकसामग्र्या यवार्थेच्छादिलिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टानुमितिसामग्र्यतोऽविशेषात्, नैयायिकामिद्विज्ञाततालिङ्गकत्वेन विशेषस्य स्वतस्त्वसम्पादकत्वोपगमे परिभाषामानोपगमेन स्वतः परतो वेति विवादपर्यवसानात्, ज्ञाततारूपपदार्थान्तरतद्भाष्य एव विवादविश्रामादिस्थाशङ्क्य चकानुमितिव्यावर्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति (तादृशज्ञानेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यद्वयं तत्रिरूपितम् । एतच्च विशेषणं यथाश्रुतमूलकम्यमेव । एतद्विशेषणेन च पूर्वोपदर्शितयथार्थसंस्कारादिलिङ्गकसामान्यव्याप्युपलब्ध्यानुमितिप्राप्ततया अर्थान्तरवारणासम्भवस्य दर्शितत्वाच्चादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वलोकविशेषणोपादानमि-त्यवधेयम् ।

दर्शितज्ञाततालिङ्गकानुमितर्या अर्थान्तरवारणाय तादृशज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धभिन्नत्वमुपेक्ष्य तादृशज्ञानजन्यभिन्नत्वेन नैयायिकसिद्धत्वं केचिन्निवेद्यन्ति विशेषणम्, उक्तज्ञाततालिङ्गकानुमितेस्तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वेऽपि न तद्वदन्यतया नैयायिकसिद्धत्वमतस्तद्भाष्यतया न सिद्धसाधनमिति वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्येति (केचित्स्त्विति) मन्येदमनु-व्यवसायप्रामाण्यज्ञाततालिङ्गकानुमितेरपि भट्टमतेऽसङ्गहः, तस्या नैया-यिकसिद्धत्वादित्यन आह (व्यवसायेति) व्यवसायानन्तरं ज्ञाततोत्पत्त्यधि-करणव्यवसायद्विर्भावक्षणादाय दणनवस्य क्षणचतुष्टयस्य च नध्ये जाय-मानमित्यर्थः । ज्ञातताद्विर्भावक्षणे ज्ञाततायाः प्रत्यक्षव्याप्तिस्मरणयो भट्टमते युगपदुत्पादगम्भवाद्भिन्नविष्टरागर्भपर्यन्तानुमितानपेक्षायां तत्तु-

[दी] नैवार्थिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवाभ्युपगम्यत इति न तन्मतापरिमह इत्याहुः ।

ननु योगिना सादृशाश्रयमपतीत्यापि ज्ञानेऽपूर्वप्रामाण्यप्रहातिपेक्षसाधने बाधः ।

[ग] तीयक्षण एव ज्ञानानुमितेस्सम्भव , विशिष्टपरामर्शपेक्षाया तदा विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्या चतुर्भक्षणेऽनुमिनिरित्याशयेन "त्रिचक्षुरे" त्युक्तम् (नैवार्थिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवेति) साक्षात्कारित्वव्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नत्वान्म्यामेवेत्यर्थः । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतया स्वीकृतत्वेन व्यवसायविषयकज्ञानाजन्यतया स्वीकृतत्वकाम । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतास्वीकारे अनुमित्युपगमो न सम्भवतीति तदेतुतया साक्षात्कारित्वोपगमाभिधानम् । एवकारेणानुमितित्वव्यवसायनृतीयक्षणेत्पन्नत्वाविस्वीकारव्यवच्छेदः । तन्मतापरिमह - न महमतिसिद्धज्ञाततात्त्रिकानुमित्यपरिमह । तस्या ज्ञाततात्त्रिकानुमितित्वेन न्यायमतमिद्वत्तरे तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तन्मतसिद्धतयैव तत्सिद्धहसम्भवादिति भावः । सादृशाश्रयप्रकृतप्रामाण्याश्रयम् । अपूर्वप्रामाण्यप्रहात्-पूर्वप्रतीतिज्ञानवृत्तिप्रामाण्यत्वयोगजप्रमदत्तेन तज्ज्ञानासे प्रहात् । (निपेक्षसाधने बाध इति) तन्मते योगिनामभावेन तद्व्यवस्थापनं विना सिद्धसाधनाव्यवस्थितेरिति तन्नोक्तम् ।

य च प्रामाण्यज्ञानं विना प्रामाण्यस्य प्रकारत्वासम्भवात्तत्र दोषः , योगजधर्मादेव प्रथम प्रामाण्यप्रदेष्टे विशेषणज्ञाननिर्वादे तज्ज्ञानेऽपि नित्यवस्तुमाने बाधकाभावात् सादृशज्ञानजन्यतयैव प्रामाण्यप्रकारकज्ञानस्य तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्व दुर्घटम् , प्रामाण्यस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपत्वे तद्वानान्तर्गतमेव वैशिष्ट्यघटकतज्ज्ञानमानमिति वाच्यम् , प्रमाज्ञानं विनापि प्रमाप्रदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेना प्रकृतप्रामाण्यरूपविशेषणस्मरणादिसहकृतात्प्रामाण्यघटकप्रकारित्वादस्मरणसहकृताद्वा योगजधर्मात् अकारकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

न चैव वक्ष्यमाणरीया योगिनामवाग्नेऽपि उपदर्शितस्मरणादिन न्यप्रामाण्योपनीतमान ज्ञानासे लौकिके प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यमपि

[दी] अत्र केचित्-तत्प्रामाण्यस्याश्रयो न वक्तव्यः, अपि तु स्वग्राह्यप्रामा-
ण्यस्य, तथा च तज्ज्ञानसमानाधिकरणस्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञा-
नजन्यं यत् तद्विज्ञतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानमाहं न वैत्यर्थः,

[ग] सम्भवतीति निषेधे बाधो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्, उपर्युक्तमानस्थले
दर्शितानियमसत्त्वे प्रामाण्याश्रयज्ञाने प्रामाण्यमानं विना तदंशे. प्रामा-
ण्योपनीतमानासम्भवात् तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वविरहस्य बाधासम्भवात् । प्रमा-
पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनोपस्थितप्रकृतप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यक्षतत्त्व-
कारकप्रत्यक्षमादायापि न बाधः, तत्सम्बन्धेन सामान्यप्रकारमेव ज्ञानं
सत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयमासकमिति मतस्यावलम्बनीयत्वात्, तादृशज्ञा-
नस्य च प्रमात्वरूपस्य प्रमाविशेष्यकत्वात् । अधिकरणप्रकारकाजन्यत्वेन अ-
न्तिमज्ञानं विशेष्यप्रमाविशेष्यकप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यक्षतत्त्वजन्यग्रहस्य
चारणीयत्वात् । तावत्तैव च तज्ज्ञानविशेष्यज्ञानरूपितत्वाविशेषितत्त्वप्रकारसा-
मावस्य ग्राह्यतास्वरूपत्वकल्पे अमरूपं पक्षं व्याप्यत्वघटकतयापि प्रमास्व-
रूपसाध्याश्रयत्वेन अममवगाहमानेन परमार्थेन जनितां प्रामाण्यानुमिति-
मादाय निषेधस्य बाधवारणं सम्भवतीति ध्येयम् । तदाश्रयपदेन तदाश्रय-
ग्रहविषयार्थकतया अमजन्यज्ञानव्यावृत्तिरित्यपि केचित् ।

मिथ्यानुसारेण समाधानमुपक्रमते (केचित्स्विति) न वक्तव्यः—न
तज्ज्ञानपदेन विवक्षणीयः । स्वपदस्याजन्यज्ञानरूपानुयोगिपरत्वे चरम-
ज्ञानपदेनानुव्यसायादीनां न्यायमते नोपादानसम्भवः, तन्मते प्रामाण्यस्य
तदग्राह्यत्वादिति प्रामाण्यमाहकं च ज्ञानं तन्मते स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानज-
न्यमेवेति स्वपदार्थाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य भेदकूटं निवेश-
यति (तथा चेत्ति) (तज्ज्ञानसमानाधिकरणेति) तज्ज्ञानसमानाधिकरणं च यत्स्व-
ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतज्ज्ञानविषयकं ज्ञानं तज्जन्यत्वेन नैवापिकसिद्धं यद्यत्त्वं
तत्तदन्वयतज्ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञानं तदग्रहं न वैत्यर्थः । प्रथमतस्तज्ज्ञा-
नधिकरणान्तानुपादाने यद्यपि स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकत्वेन परमेश्वरज्ञा-
ननिवेशेऽपि न न्यायमते तदजन्यास्मदादिज्ञानाप्रसिद्धिः, प्रामाण्यवि-

[ग] पयकानुमित्यादेरेव स्वपदेनोपादानात्तदन्यत्वरूपाजन्यान्तार्थस्य प्रामा-
 ण्याविषयकज्ञान एव प्रसिद्धे, प्रामाण्याविषयक च ज्ञान न्याय-
 मते प्रामाण्यविषयकत्वेन भीमासकमतसिद्धमनुव्यवसायादिकमपीति निषेधे
 साध्ये घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वसिद्धेरप्रत्यूहतया तत्पक्षकवि-
 प्रतिपत्तौ न काचिदनुपपत्तिः । प्रामाण्यघटितप्रामाण्यपक्षकस्थले विषयी-
 भूतप्रामाण्यविषयकस्येदं प्रमेत्यादिज्ञानानुव्यवसायादेर्न्यायमते स्वग्राह्यप्रामा-
 ण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया तदजन्यज्ञानाग्राह्यत्वस्यैव तन्मते
 साध्यतयाऽनुव्यवसायादेः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्ध्या उद्देश्यासिद्धिस्तु प्रथ-
 मसमानाधिकरणान्तोपादानेऽपि तादृशानुव्यवसायादेः स्वग्राह्यविषयीभूतप्रामा-
 ण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेन तद्धर्मिकप्रामाण्यप्रकारकोक्तव्यवसायरूपत
 ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानेन जनितत्वादसद्ब्रह्मेण समानैव, तादृशप्रामाण्यस्य
 पक्षबहिर्भावेन समाधिरपि सभान एव, तथापि घटादिज्ञानानुव्यवसायस्य
 न्यायमते घटत्वादिप्रकारकत्वेन तत्प्रामाण्यावगाहितया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्र-
 यव्यवसायविषयकपरमेश्वरज्ञानजन्यतया प्रामाण्यत्वेन ग्राह्यतापर्यन्तस्य चा
 विवक्षितत्वात्कथित यद्यत्स्व तदन्यत्सु दुर्घटम्, एव पुरुषान्तरीयप्रमाविष-
 यकान्यपुरुषीयप्रामाण्यविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य ग्राह्य तद्विषयीभूतप्रामाण्य
 तदाश्रयपुरुषान्तरीयज्ञानविषयके व्यवसाये तज्ज्ञानसमानाधिकरण्यासत्त्यात्प्र
 थमसमानाधिकरणपदोपादाने तादृशानुव्यवसायस्याजन्यान्तेनोपादानसम्भ-
 वः, तदनुपादाने तादृशानुव्यवसायस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेनान्य-
 पुरुषीयज्ञानेन भगवज्ज्ञानेन च जनितत्वात् तदुपादानसम्भव इति प्रथम-
 समानाधिकरणपदोपादानम् । एव प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारकतद्विशेष्यकज्ञा-
 नीयप्रामाण्यस्य यत्र पक्षता तत्र तादृशज्ञानानुव्यवसायस्य प्रामाण्यधर्म-
 त्वादिप्रकारत्वावगाहिनो न्यायमतेऽपि प्रामाण्यग्राहकतया स्वग्राह्यप्रामाण्या-
 श्रयविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने न सद्ब्रह्मः
 स्यादिति तत्सद्ब्रह्मापि तदुपादानम् । द्वितीयसमानाधिकरणान्तव्यावृत्तिः
 पूर्वप्रदेव । मिश्रमते जन्यमित्तत्वानिवेशेऽपि न क्षतिः, तन्मते स्वप्रति-
 योगिग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानप्रागभावप्रयुक्त यद्यत्स्व तदन्याप्रागभाव-

[दी] योगिप्रत्यक्षं च ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यम् ; वस्तुतो ज्ञानभिन्नत्वे-
नात्ममननं ; निखिलज्ञानविषयकतया सकलप्रामाण्याश्रयविषयकमेवेति ।

परेतु-अनागतविषयकत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यम्,

[ग] प्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । उक्तविवक्षया योगिज्ञान
व्यावृत्तिं स्पष्टयति (योगिप्रत्यक्षं चेति) योगजधर्माधीनं प्रत्यक्षमित्यर्थः ।
(ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यमिति)

अथपि तादृशमननस्य निदिध्यासनद्वारा सार्वज्ञ्यसम्पादकधर्मविशे-
षहेतुतया योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वमेव, न तु जनकत्वम्, तथापि
जन्यपदस्य प्रयोज्यपरत्वाच्चासङ्गतिः, साध्येऽपि अजन्येत्यनेन अप्रयोज्य-
ताया एव विवक्षणीयत्वात् । अत एव मिश्रोक्तनिदिध्यासनमुपेक्ष्य मनन-
मेव तन्मूलभूतमुपात्तम् । निदिध्यासनस्यापि जनकताया अप्रामाणिक-
त्वात्प्रयोज्यघटितसाध्यस्यावश्यं विवक्षितत्वे निदिध्यासनमूलभूतमननप्रयोज्य-
तयापि तद्वारणं सम्भवतीत्याशयात् । आत्मनो नित्यत्वादिबोधकयाध्या-
नजन्यत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नभिन्नतयेधात्मनश्चक्षणमस्ति, न तु ज्ञानत्वा
दिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नभिन्नतया, तादृशधर्मावच्छिन्नबोधकागमाश्रुतेरि-
त्याशयेन श्रवणमुपेक्षितम् । श्रवणं ज्ञानभानानियमात्, ज्ञानविषयकज्ञा-
नापेक्षायामेव विषयीभूतज्ञानस्य प्राण्यत्किञ्चित्प्रामाण्याश्रयतया सिद्धसाध-
नवारणसम्भवात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्ममननश्चावश्यकम्, वि-
ज्ञानत्वादिसमुत्थापितज्ञानाभेदवासनानिवर्तकतद्भेदसाक्षात्कारनिर्वाहकतद्बो-
ध्यानुष्ठानमूलभूतज्ञानभेदवासनावीजत्वात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन
आत्मनोऽनुमितौ भेदप्रतियोगितया सकलज्ञानमाने बाधकाभावः, सामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्या अनुमितिजनकसाध्यप्रसिद्धौ सकलतद्ज्ञानात्, विशेषा-
मावकूटस्य सामान्याभावत्वमते सामान्याभावमाने सकलप्रतियोगिभानमाव-
श्यकमेव, सामान्यधर्मविशेषितस्वस्वप्रतियोगिप्रकारेणैव तदभावानां भा-
नात्, अन्यथा अगत्वापत्तेः, एवञ्च प्रकृतप्रामाण्याश्रयमाधनिवेशेऽपि
योगिप्रत्यक्षवारणसम्भव इत्याशयेनाह (वस्तुत इति) अत्रैव समाधाने स्थि-
र्भरः (अनागतेति) अनागतत्वं आहकज्ञानाधिकरणकाल्यपेक्षया विचारकाला

[दी] नोपादेय च तत्र सामानाधिकरण्यम्, अनागतज्ञानप्रामाण्यन्तु न पक्षः, पूर्ववर्तित्वादिरूपसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानन्तु न तेन वार्यते ।

[ग] पेश्यैव वा ग्राह्यम्, अन्यथा जन्यमात्रस्यैव किञ्चित्कालोपेक्षया अनागतत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेनाभिमतानामनुव्यवसायादीना अनागतव्यवसायादिविषयकत्वेन नित्यमात्रविषयकज्ञानस्यैव अनागताविषयकतया बाधापत्तेः ।

नन्वेव योगिज्ञानस्यैव परमेश्वरज्ञानस्याप्यनागतविषयकत्वेन वारणादन्तिमज्ञाने तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यविशेषमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य तत्परित्यजति (नोपादेयञ्चेति) नन्वनागताविषयकत्वेन अन्तिमज्ञानविशेषणे अनागतत्वप्रागभावासमानकालीनत्वादिप्रकारकज्ञानप्रामाण्ये बाधः, तादृशप्रामाण्यग्रहस्य तदघटकानागतविषयकत्वनियमादित्यत आह (अनागतेति) अनागतविषयकज्ञानमात्रस्य प्रामाण्यपक्षाद्वाहिर्भावनीयमित्यर्थः । घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अनागतघटादिघटितत्वेऽपि अतीतादिघटमात्रविषयकानुव्यवसायादिनापि ग्रहात् साध्यसत्त्वेन न पक्षवहिर्भावः ।

यदि च विशेष्यव्यक्तिमेवेन घटत्ववतीत्यादिकं प्रामाण्यमपि भिद्यत एव, तदघटितत्वात्, तथा चानागतघटादिव्यक्तिघटितस्य नानागतादिविषयकज्ञानप्राप्तयेति बाधो दुष्परिहर एवेति मन्यते, तदा तत्कालीनविचारे तदनन्तरोत्पत्त्यमानघटादेव्यक्तिघटितं घटत्ववतीत्यादिकं पक्षाद्वाहिर्भावनीयमेव, ग्राहकज्ञानोपेक्ष्यानागतत्वानिवेशेऽनागतघटादिघटिततादृशप्रामाण्यमपि तादृशघटादिपूर्वकालेतरकालीनतज्ज्ञानानुव्यवसायादिना स्वापेक्ष्यानागतघटादिव्यक्त्यन्तरमनवग्राह्यत्वेन गृह्यत इति तत्र साध्यसत्त्वेन तस्य पक्षान्तर्भावोपि सम्भवति, तादृशघटादिव्यक्तिपूर्वकालेनैव अनुव्यवसायादिना भद्रव्यक्तिघटितप्रामाण्यविषयीकृतम्, तादृशव्यक्तेः प्रामाणिकत्वे तद्व्यक्तिघटितमेव तत्पक्षाद्वाहिर्भावनीयमिति बोध्यम् । नन्वेव भटमित्रत्वादिसामान्यजन्यज्ञानस्य अनागतविषयकत्वविशेषणैव वारणे पूर्वोक्तप्रकारतानिवेशव्यावृत्त्यसङ्गतिरित्यत आह (पूर्ववर्तित्वादीति) तेन-अनागताविषयकत्वविशेषणेन (न वार्यत इति) तथा च तादृशज्ञानविषयताशरकत्वेनैव तादृश-

अन्येतु-तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन तद्विशेष्यम्, इत्थं च निषेधो ज्ञानान्तरे सुलभ इति ।

अन्ये तु-तद्वति तत्प्रकारकत्वेन विशिष्टं ज्ञानत्वं प्रामाण्यम्, वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यम्, तच्चाश्रयगर्भम्; न च नैयायिकानां विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानसम्भवः,

[ग] प्रकारताविषयक्षणावश्यकतेति भावः (तज्ज्ञानभिन्नेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयमिहेत्यर्थः । प्रतियोगिकोऽयं ज्ञानत्वप्रवेशवैयर्थ्यात् अनुयोगिनि-ज्ञानत्वविशेषणं अप्रसिद्धिचारकम्, सविषयमात्रस्यैव ज्ञानादिभिन्नवि-पयत्वात् । तत्-अन्तिमज्ञानम् । अनेनापि विशेषणेन विश्वविषयकस्य योगिज्ञानस्यैव भगवज्ज्ञानस्यापि चारणात्, तत्र सामानाधिकरण्यविशेषण-मेतत्कल्पेऽप्यनुनादेयम् । एवं च प्रकारतापर्यन्तस्य स्वतो प्राप्तिरूपत्व-विहेऽपि न निषेधाप्रसिद्धिरित्याह (इत्थं चेति) ज्ञानान्तरे-तज्ज्ञानभिन्नज्ञाने (सुलभ इति) तज्ज्ञानभिन्नज्ञानस्य तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकज्ञानाविषयत्वात् सम्वादिति भावः ।

एतत्कल्पे पूर्वकल्पे च ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानानुन्यवसायस्य सामा-न्यरक्षणया यावज्ज्ञानाविषयकत्वे बाधकाभावान्नपायमते प्रकृतप्रामाण्याश्र-यभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन अनागतविषयकत्वेन च तदवच्छेदः, तादृशज्ञानी-यप्रामाण्ये परतत्त्वसाधने सिद्धसाधनाद्यस्य पक्षबहिर्भावावश्यकत्वे सामा-न्यतो ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेश एव सम्भवति, तादृशज्ञानजन्यतया नै-मायिकसिद्धमिन्नत्वस्यावश्यकतया भट्टमतपरिमहस्यापि सम्मवादित्यस्वरसः । (तच्चाश्रयगर्भमिति) तथा च प्रामाण्याश्रयज्ञानस्य प्रामाण्यघटकतया तद्वि-षयकज्ञानजन्यतयैव योगजधर्मजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षवारणं सम्मधतीति भावः । आश्रयघटितत्वेऽपि योगिनां तज्ज्ञाने कथमाश्रयज्ञानापेक्षेत्याशङ्क्यामाह (न चेति) नैयायिकानामित्यनेन स्वनस्त्वगादिनां गीमांसकानां विशिष्टेषु द्वौ विशेषणज्ञानहेतुनानर्थाकारात् प्रामाण्यघटकतदाश्रयज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वेऽपि प्रथमानुव्यवसायादिना तन्मते प्रामाण्यग्रहसम्भवात् बाध इति दर्शितम् ।

[दी] योगजघर्मस्य च निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वं सार्वश्यसम्पादकमनुगुणमेवेति, यदि च किञ्चित्प्रामाण्यं विनाश्रयग्रहं दुर्महम्, तदा तत्पक्षे नान्तर्भावनीयम् ।

[ग] ननु योगिज्ञाने विशेषणधियो हेतुरपि लौकिकसन्निकर्षवद्योगजघर्मस्यापि निर्विकल्परकजनकत्वोपगमः स्यादित्यग्रेष्टापत्तिमाह (योगजघर्मस्येति) (सार्वश्यसम्पादकमिति) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्य । घटो न वेत्यादिसंशयनिवर्तकस्य सघट इत्याकारकनिखिलधर्मज्ञानस्य सम्पादकमित्यर्थः । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तदवगाहिज्ञानस्य हेतुतायाः सामान्यलक्षणया सार्वश्यवारणायावश्यवक्तव्यतया निर्विकल्पकं विना तादृशज्ञानासम्भवादिति भावः ।

न च विशिष्टबुद्धिं प्रति विनोपणधियो हेतुत्वेऽपि प्रामाण्यघटकविशेषणानां ज्ञानसत्त्वे ज्ञानस्याज्ञातस्यापि ससर्गताया भाने बाधकाभावे, ससर्गस्याप्रकारत्वादिति कथं योगिज्ञानं वारणीयमिति वाच्यम्, — विशिष्टविशेषणकज्ञाने विशिष्टस्यैव विशेषणस्य धियो हेतुतया विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टप्रामाण्यज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन विशिष्टप्रामाण्यज्ञानस्य तद्घटकाश्रयविषयकत्वनियमेन विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकबुद्धेस्तदाश्रयज्ञानजन्यत्वासम्भवात् । तत्प्रकारकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टमेव वा ज्ञानत्वपक्षः, तद्भावे सामानाधिकरण्यवटकस्याश्रयस्य प्रकारतानियमात् तज्ज्ञानापेक्षा निष्पत्त्युद्देव ।

ननु सर्वं ज्ञानं गुण इत्यादिज्ञानीयसर्वविशेष्यताघटितप्रामाण्यं सर्वविरयकत्रयवसायाधीनैव अनुव्यवसायेन मिश्रमते गृह्यते, तथा च तन्मते तत्र बाधः, तादृशन्यवसायस्य तादृशप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमादित्यत आह (यदि चेति) (विनाश्रयग्रहं दुर्महमिति) आश्रयस्यैव नियमत आश्रयग्रहरूपत्वादिति भावः ।

अत्र च ज्ञानमित्याद्याकारकस्यैव सर्वं ज्ञानमित्याकारकस्यापि सर्वज्ञानविषयकत्वानियमः ,

[दी] केचित्तु—सर्वज्ञानविषयकेत्याद्युक्तिगद्गवा नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकभिन्नज्ञानमाद्यत्वमेवोक्तम् । निषेधप्रसिद्धिः परेषां प्रामाण्यत्व-

[ग] न च पर्याप्तिसम्बन्धेन सर्वत्रप्रकारकस्य सर्वत्रपर्याप्त्यधिकरणसर्वाविषयकत्वे तत्त्वमात्रमेव न निर्वहतीति तादृश्यमायाः सर्वज्ञानविषयकत्वनियम इति वाच्यम्,—समुदायस्य पर्याप्त्यनुयोगित्वे तदन्तःपातिन-एकादेरपि तदावश्यकत्वात्तन्मात्रविषयकसर्वत्रज्ञानस्यापि प्रमात्वस्य दुर्निवारत्वात्; एकोऽयं द्वापित्यादिवृद्धेरप्रमात्वस्य कथञ्चिदुपपादनीयत्वात्; तथा च सर्वत्रप्रकारकज्ञानविषयकस्यापि सर्वं ज्ञानमिति प्रमात्मकज्ञानस्य सम्मवात्तदनुव्यवसायस्य दर्शितप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वं सम्मवतीत्यालोच्य “यदि चे” त्युक्तम् । अत्रापि—तद्वति तत्प्रकारकरमात्रं प्रवृत्त्युपपुक्तं न तु तद्विशिष्टज्ञानत्वरपर्यन्तम्, इत्थं च विशिष्टे स्वतस्त्यसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे स्वतस्त्यसिद्धावपि विशिष्टस्य परतस्त्यसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे परतस्त्यसिद्धिरिति तन्मात्रस्य पक्षत्वमुच्यते न विशिष्टस्यैवस्वरस. (उक्तिगद्गवा-उक्तमिति) नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताका-नुमित्यादेः प्रायशस्तदाश्रयविषयकज्ञानजन्यत्वादिति भावः । एवं च योगि-ज्ञानादेः प्रामाण्यग्राहकतया नैयायिकसिद्धतया तद्विन्नत्वाभावेन सिद्धसाध-नोद्धारः ।

अथैवमुक्तायास्तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धेः अनवकाशः, नैयायिकमते यादृशज्ञानेन प्रामाण्यं नावगाह्यते सादृशेऽपि प्रत्यक्षादौ प्रामाण्याश्रयज्ञान-स्योपस्थितस्य प्रकारत्वादित्याशङ्क्य अन्यत्र निषेधप्रसिद्धिं दर्शयति (निषेधेति) (प्रामाण्यत्वेति) प्रामाण्यस्य प्रमेतरवृत्तित्वादिघटितस्य प्रामाण्यविषय-कज्ञानेनैव अवगाहनाच्च न्यायमतसिद्धप्रामाण्यविषयताकान्यज्ञानविषयत्वाभावस्य मुलभत्वादिमते भावः । नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकरिज्ञ-प्रथमानुव्यवसायादिना मीमांसकमते प्रामाण्यत्वावशिष्टप्रामाण्यावगाहने प्रा-माण्यत्वेन मतद्वये साध्यप्रसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम्, तद्वद्विशेषकत्वावच्छि-

[म] परतः पक्षे ज्ञात एव ज्ञाने प्रामाण्यग्रहः, स्वतस्त्वे
प्रामाण्यवत एव ज्ञानस्य ग्रहात् ।

[दी] प्रामाण्याभावत्वादविति कृतं पक्षवितेन ॥

[म] चतुर्विधरूपितत्वसहितप्रकारितात्वरूपाखण्डधर्मरूपप्रामाण्यत्वस्यैव भीमा
सकमते अनुव्यवसायादिना ग्रहात्, न तु प्रमेयरावृत्तिरवादिघटितस्य,
तस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । स्पष्टार्थं स्थलान्तरं दर्शयति (प्रामाण्याभाव-
त्वेति)

अत्र च विशिष्टप्रामाण्यविषयकान्यज्ञाने प्रामाण्यत्वप्रामाण्याभावत्वादि
घटकविशेष्यस्य विषयतया विशिष्टेऽपि विशेष्ये तदभावस्य न प्रसिद्धि-
सम्भव इत्यस्वरसः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरमहाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ द्वितीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

[म] स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा,

• मतत्रयसाधारणं लघुविप्रतिपत्त्यन्तरमाह (स्वाश्रयेति) स्वाश्रयज्ञानविषयकग्रहेणैव विषयीक्रियते न वेत्येवकारव्यत्यासेन योजना । एवकारश्च यावदर्धकः, स्वपदं सामान्यतः पक्षीमूतघटत्ववतीत्यादिपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । ज्ञानमेवेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेर्विभिन्नत्वे तु स्वाश्रयपदं पक्षीमूतप्रामाण्यव्यक्त्यायपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिनैवायिकसिद्धप्रामाण्यानुमितिसमादाय विधौ सिद्धसाधनवारणाय यावदिति ग्रहविशेषणम् । तदर्थश्च दोषितिकृन्मतोक्तरीत्या प्रथमविप्रतिपत्त्यनुसारेण बोध्यः । प्रकारता च प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्योक्तान्यतररूपा ग्राह्या, नातस्तत्रोक्तार्थान्तरावकाशः । एवं इदं ज्ञानं निष्प्रकारकम् इदं ज्ञानं निर्विशेष्यकम् इदं ज्ञानं प्रमात्वामावदादित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षमादाव गुरुमिश्रयोर्मते विधौ बाधवारणाय तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकीमूततत्प्रामाण्याश्रयविषयकग्रहाविशिष्टत्वेन ग्रहो विशेषणीयः । तत्पदं विशिष्य पक्षीमूतप्रामाण्यपरिचयाय । वैशिष्ट्यं च स्वज्ञानस्याव्यहितोचरक्षणान्यतरक्षणावच्छेदेन एकस्मिन्वृत्तित्वम् । स्वपदं च ग्रहपरम् । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानविषयकत्वं न तादृशज्ञानांशे लौकिकविषयतागून्यत्व— साक्षात्कारत्वाविशिष्टविषयसोभयाभाव—

• ✽ इतिविकृता तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यातत्वात्, यदापरमद्वन्द्वार्थपरि-
तदमाप्यातृमिहृतीविप्रतिपत्तेरव्याख्यानार्थ, तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यानरूपो मू-
लमधुरानार्थमग्न्य एवाह समुद्यतेति शेषम् ।

इति- सम्पादकः ।

[मथु] त्वम्, एवं पक्षे तज्ज्ञानविषयकत्वमपि तज्ज्ञानाशे तादृशो मयाभाववत्त्वम्, तेन प्रामाण्यविषयकज्ञानस्योपनीतबाधुपमादाय न बाध । महमतसाधारण्याय उभयाभावानुधाधनम् । न च गुरुनये तादृश-विवक्षण व्यर्थम्, तेनोपनीतबाधुपादेरनभ्युपगमादिति वाच्यम्,—सर्वमते सर्वनिवक्षासाफल्यभावेऽपि क्षतिविरहात्, यत्किञ्चिन्मते सार्धकत्वस्य कर्तव्यत्वात्, गुरुमतेऽप्युपनीतमानस्य लाघवेन ग्रहण-स्मरणात्मकैकज्ञानरूप-तया तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च । अत एव लौकिकविषयत्वस्यापि नाप्रसिद्धिः । सुरभि चन्दनमित्यादे लाघवेन ग्रहणस्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तत्र सौरभ पश्यामीत्यनुव्यवसायवारणाय बहून्वाद्यनुमितेरपि स्वाशे मानससाक्षात्काररूपतया तत्र पि बहूनि साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायवारणाय तदभ्युपगमस्यावश्यकत्वान् । परन्तु तदेतन्मते साक्षात्कारत्वमिति परं विवादः । तादृशज्ञानाशे इत्यभावान्वयि, तेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्य व्युदासः, तत्र च तादृशज्ञानाशे तादृशोभयाभाववत्त्वविरहात् ।

ननु प्रथमविप्रतिपत्त्युक्तरीत्या ज्ञानपदजन्यशाब्दबोधं ज्ञानवानित्यनुमिति-स्मृत्यादिक घटज्ञानपदादिजन्यशाब्दबोधं घटज्ञानवानित्याद्यनुमिति-स्मृत्यादिक धादाय बाधो दुर्वार इति चेत् न—घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकपरोक्षभिन्नत्वेन ग्रहणशेषणात्, तादृशग्रहणं तादृशज्ञानसाक्षात्कार तादृशज्ञानविषयकप्रामाण्यानुमित्यादिश्च । सिद्धसाधनवारणाय परोक्षेति । परोक्षत्व च बाधुपादिभेदपञ्चकवज्ज्ञानत्वम् । महमतसाधारण्यायाविषयकान्त परोक्षविशेषणम् । शेष प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्यमन्तर्गतरीत्यानसेयम् ।

वस्तुतस्तु न ह्येकदा त्रिभिर्द्वाम्या वा विवादः, अतः प्रत्येकमतमात्रसाधारण विप्रतिपत्तिद्वयमाह, (स्वाश्रयग्राहकेणेत्यादि) इदन्तु मिश्रमन्तः । स्वाश्रयग्राहकेण—स्वाश्रयविषयकमाक्षात्कारेण, गृह्यत एव न वा—प्रकारीनियत एव न वेत्यर्थः । भिन्नक्रमव्यवहार स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारस्य यावत्त्वमात्राय । अन्यथा प्रामाण्यस्मृत्यादिकालानेनानुव्यवसायेन

[ननु] नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यग्रहात् सिद्धसाधनपक्षेः, तथा च स्वाश्रयविषयक्यावत्साक्षात्कारप्रकारताबध्नेति कलितम् । साक्षात्कारश्च स्वाश्रयादे संयुक्तसमवायजन्यत्वेन लौकिकत्वेन वा विशेषणीयः, तेन प्रामाण्याविषयकोपनीतमानमादाय न बाधः । तत्राप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवाहितत्वेन साक्षात्कारो विशेषणीयः, तेनैदं निष्प्रकारकं इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षमादाय न बाधः । अनुव्यवसीयमानज्ञानप्रामाण्यमेव पक्षः, नातो बाधः । प्रका-
रता च ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्टप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्र-
कारता-घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतयोरन्यतरप्रकारतारूपा आद्याः । अन्यथा प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रकारत्वत्यादियत्किञ्चिद्वेषेण वा प्रमात्वप्रकारकत्वेन चावान्तरापत्तेः । घटत्व-
घट्टिशोप्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्त-
तया सिद्धसाधनपक्षेऽपि न्यायनयेऽप्यनुभवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमात् इदं ज्ञानं न वेति संशयोत्पत्त्या विधिकोटिनिराकरणानुपप-
त्तेः । यथा कथंचित् तत्सत्त्वेऽपि सादृशसंशयसम्भवात् । एवमग्निमविप्रति-
पत्तिप्यपि क्षोभ्यमित्येव सारम् ।

इति श्रीमधुरानाथतर्कदाग्रीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिज्याख्याने

प्रामाण्यवादे

॥ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ चतुर्थविप्रतिपत्तिः ॥

[म] स्वाश्रयेण गृह्यत एव न चेति प्रत्येकमेव वा ।

[दी] न हि त्रिमिरैकदा विवाद इत्यभिप्रेत्याह (स्वाश्रयेणेति) रीतिरुक्तैव ।
इति-अनेन प्रकारेणैव, प्रत्येकं विप्रतिपत्तिर्बोध्यः । मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यव-
सायेन ॐ

[ग] (न द्वैकदेति) तथा च मतत्रयसाधारणविधिकौटिप्रयासोऽनर्थ इति
भावः । नन्वत्र यावत्पदाभावात् प्रामाण्याश्रयप्रामाण्यानुमित्यादिप्राक्षतया
सिद्धसाधनम्, यावत्त्वानिवेशे प्रामाण्यभाननिरोपिद्रोपादिसमवहितस्वाश्रये-
णाग्रहाद्वाध इत्यन आह (रीतिरुक्तैवेति) पूर्ववदेवकारबलादेव सामग्र्या या-
वत्त्वयत्नः, प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वविश्रुत्या च बाधः परिहर-
णीय इत्यर्थः । मिश्रमते भट्टमते च विप्रतिपत्तेरप्रदर्शनेन मूलम्य न्यूनता
स्यादिति इति शब्दस्यैव तत्प्रदर्शकत्वामाह (इति-अनेन प्रकारेणैवेति) वि-
शिष्य मिश्रादिमते विप्रतिपत्तिं स्वयं दर्शयति (मिश्रेति) (स्वाश्रयानुव्यव-
सायेनेति) प्राक्षं न वेत्याग्रमेणान्वयः । स्वाश्रयविषयकलौकिकप्रत्यक्षविषयो

* अत्र यत्रापि “स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा” इति तृतीयविप्रति-
पत्तिर्भूतानायेन प्रथमतो मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तित्वेन व्याख्यातयिषि सदन-
न्तर ‘वस्तुन’ इत्यादिना मिश्रमतमाश्रयसाधारणविप्रतिपत्तितया व्याख्याता । उच्य-
ते च “स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वा” इति विप्रतिपत्तिर्गुरुमतमाश्रयसाधारणवि-
तिपत्तितया च व्याख्यायि । अथापि “स्वाश्रयग्राहकेण” इत्यादिविप्रतिपत्ति-
मैतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तिरित्येव दीधितिः कृतमभिमतम् । अत एव मूले मिश्रमत
माश्रयसाधारणविप्रतिपत्तेरनुमिषान्नात्वेत्येव “मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यवसायेन याव-
द्विवा तैर्ग्राह्यं न चेति” इति सम्प्रतमाश्रयसाधारणविप्रतिपत्तिं प्रदर्शयत् । व्याख्या
वश्यं गदाघटमृष्टाचार्यैस्तथैव । एवञ्च तृतीयविप्रतिपत्तेर्मतत्रयसाधारणतया मत-
त्रयसाधारणविप्रतिपत्तौ वक्तव्याशाना श्रवणं पूर्वमेव निरूपिततया तृतीयविप्रति-
पत्तेरव्याख्यं नमपि सङ्गतं भवताचक्षणेयम् ।

[दी) यावद्विर्था तैर्ग्राह्यं न वेति । शेषं पूर्ववत् । भट्टमते प्रामाण्याविषयकत्वेन भट्टमतसिद्ध यच्चद्वित्रयावद्विषयो न वेति । विधेर्ज्ञानत्वाद्दी निषेधस्य च तत्प्रामाण्यादटक्कर्मन्तरे प्रसिद्धिः ।

[ग] प्रामाण्यमुपादाय तद्भेदकूटसाधने बाधान् । परमते प्रामाण्यस्य स्वपदे नोपादानासम्भवाच्च । अप्रामाण्यादिमात्रोपदाने च सिद्धसाधनात् ।

यत्तु स्वाश्रयघटितसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताकस्य स्वाश्रयानुव्यवसाय प्राप्सत्वमिति । तदसत्, न्यायमतेऽपि घटत्वप्रकारितात्वादिना प्रामाण्यस्य लौकिकमन्निकर्षार्थानभानविषयतया निषेधसाधनं बाधात् । इत्यलं पल्लवि तैर्न ।

(यावद्विर्था तैरिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नत्वाद्यलौकिकप्रत्यक्षैर्यावद्विर्ग्राह्यं वेत्यर्थः । उपदर्शितरीत्या सिद्धसाधनस्य वारणाय यावत्पदम् । प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतगानाग्राह्यतया बाधवारणाय लौकिकत्वनिवेशनम् (शेषं पूर्ववदिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नत्व निवेश्याप्रामाण्यभवात्प्रकानुव्यवसायाग्राह्यत्वेन बाधो वारणीय इत्यर्थः (प्रामाण्याविषयकत्वेनेति) प्रामाण्यविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धयावद्माहत्वस्य साध्यत्वे ज्ञातनाल्लिङ्गकानुमितेर्नैयायिकासिद्धतया तन्मतसिद्धप्रामाण्यमाहकमेव तन्मते यावदन्तर्गतम्, तथा च यावदाहत्वाभावासाधने बाध इत्यभावद्वयगर्भता । तदुपादाने भट्टमतासिद्धानुव्यवसायस्य यावदन्तर्गततया नाभावसाधने बाधः ।

अद्यपि प्रामाण्यविषयकानुमितित्वेन भट्टमतसिद्धो न्यायमतेऽनुव्यवसायोऽस्ति निषेधद्वयानुपादानेऽपि सामञ्जस्यम्, तथापि व्यवसायसन्नितिज्ञानप्रहे प्रामाण्यविषयकत्वानुमितित्वममरूपता न भट्टानुपगम्या, अपि तूभयसिद्धकालान्तरीणानुमितौ, व्यवसायसन्नितित्वममरूपतैरेत्यस्यापि भग्नवान्, तथा सति चानुव्यवसावम्योक्तरूपेणापि भट्टानुपगतत्वा सम्भव इत्याशयेन निषेधद्वयनिवेशनम् (ज्ञानत्वेति) ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यमेव प्रामाण्याविषयकेति प्रामाण्यपदेन विरक्षितमित्याशयेन । यावच्छ्रममात्रविर-

[मं] यत्तु योगजमर्धसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या स्वाश्रयप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इत्यंशतस्सिद्धसाधनमतो योगजधर्माद्यजन्यत्वं विशेषणमिति । तन्न, परं प्रत्यसिद्धेः ।

[दी] ननु तद्विशेष्यकत्वादेः प्रतिज्ञान भिन्नत्वात्तद्व्यतिप्रामाण्यस्यापि प्रतिज्ञान भेदः, तथा च योगिज्ञानादिप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति पूर्वपक्षे केपाचित्समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति (यस्त्विति) "योगजधर्माजन्ये" ति "जन्ये" नि च

[ग] क्षानुपारेण प्रामाण्यघटकघटत्वादिपरमादिपदम् । वस्तुमात्रस्यैव प्रामाण्यघटकतया तद्विति विशेषणम् ।

न चैवमपि भैरवादिमर्तात्यादिप्रामाण्यं यत्र प्रकृतं तत्र तद्व्यतिप्रामाण्यमिति वाच्यम्,—तादृशप्रामाण्यघटकप्रमेयत्वहीना भेदेन—तस्यापि भिन्नतया प्रत्येक तद्व्यतिप्रामाण्यं तत्र तत्प्रामाण्यविशेषकयाद्विषयकत्वाभावस्य च प्रसिद्धे ॥

ननु योगिज्ञानादिवृत्तेर्धटत्वमतीत्यादिप्रामाण्यस्य तद्विषयकज्ञानान्तरेऽपि सत्त्वात् न यावत्स्याद्ययमाक्षत्वमिति सिद्धसाधनाप्रसक्त्या "यस्त्विति" स्याद्विमूढासङ्गतिः । न च सर्वविषयकयोगिज्ञानादिमात्रविषयतद्व्यतिप्रामाण्यरूपप्रकारव्यतिप्रामाण्ये सिद्धसाधनवारणपरतया तत्सङ्गतिरिति वाच्यम्,—प्रामाण्यत्वस्य सर्वप्रामाण्यसाधारणस्यैकस्याभावात् घटत्ववति घटत्वप्रकाररत्नरत्नादेरेव पक्षतावच्छेदकत्वात्, योगजधर्माद्यजन्यत्वविशेषणस्यान्यावर्तकत्वादित्याशङ्क्य ज्ञानन्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदे इति मतमाह-न्य तत्सङ्गममिति (नन्वित्यादिना) (मतिज्ञान भिन्नत्वादिति) विशेष्यता प्रकाशितयो स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेन तत्ज्ञानस्वरूपत्वादिति भावः । ईश्वरज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये तद्व्यतिप्रामाण्यसिद्धसाधना योगजधर्माद्यजन्यत्वस्य ज्ञानविशेषजतयापि दुर्भारमतो जन्यत्वरूपविशेषणान्तरमपि पूरयति (जन्येति चेति) पक्षसङ्कोचं विना साध्यघटकत्वाद्यर्थे उक्तविशेषणप्रवेदो योगिज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य तादृशविशेषजातान्तर्गताश्रयाप्रसिद्ध्या साध्या

[म] प्रामाण्यमात्रपक्षत्वे प्रामाण्यं स्वाश्रयेण गृह्यत एवेत्युद्देश्यप्रतीतिरसिद्धेश्च नांशतस्सिद्धसाधनम् ॥

[दी] पक्षविशेषणं बोध्यम् । स्वयं दूषणमुद्धरति (प्रामाण्येति) तद्वद्विशेष्यकत्वादिरननुगतत्वमतेऽपि तद्वद्विशेष्यकतात्वादिना अनुगतेन पक्षत्वात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन च साध्यसिद्धेरद्देश्यत्वाच्चांशतस्सिद्धसाधनमित्यर्थः । निषेधसिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणोद्देश्यत्वाच्चांशतो वाधः ॥

[ग] प्रसिद्धिरिति मूलस्थविशेषणपदस्य पक्षप्रविष्टज्ञानविशेषणपरत्वं स्पष्टयति (पक्षविशेषणमिति) प्रामाण्यमात्रेत्यादिमन्यस्य परकीयसिद्धसाधनप्रसक्तिदूषणपरत्वञ्च सम्यक्, सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधनोद्देश्यतयापि तत्प्रसक्तेः तत्पक्षावलम्बनैव विशेषणदानसङ्गतेश्च, स्वयमपि पक्षतावच्छेदकैक्येऽप्यंशतस्सिद्धसाधनं दोष इति प्राचीनमतानुसारेण पक्षविशेषणस्यानेकत्रोपात्तरादित्यतः पक्षविशेषणमनुपादाय स्वीयपूर्वपक्षसमाधानपरतया तत्सङ्गमयति (स्वयमिति) दूषणं-सिद्धसाधनरूपम् । ज्ञानव्यक्तिभेदभिन्नघटत्ववतीत्यादीनामनुगमेन पृथक्पृथक् पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकैक्यभावादवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरद्देश्यतयापि न सिद्धसाधनपरिहारस्सम्भवतीत्याशङ्का परिहरति (तद्वदिति) (अनुगतेनेति) विशेष्यतादेः ज्ञानादिस्वरूपत्वेऽप्यनुगतप्रतीतिनिर्वाहाय विशेष्यतात्वादीनामनुगतानामतिरिक्तानामवश्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । पक्षत्वात्—पक्षघटकत्वात् । पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावबोधसिद्धिर्विरोधिर्न्येत्यत आह (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) नांशतस्सिद्धसाधनम्—दोष इति शेषः । ननु योगिज्ञानादिप्रामाण्यसाधारणरूपेण पक्षत्वे उक्तरीत्याशतस्सिद्धसाधनस्यादोषत्वेऽपि निषेधसाधने तत्रांशतो वाधात्तदनुपपत्तिरित्यत आह (निषेधेति) नांशतो वाधः, दूषणमिति शेषः । किञ्चिज्ज्ञानप्रामाण्यस्य परतस्त्वसिद्धौ यादृशकारणविरहाच्च तत्र स्वतस्त्वम्, तादृशकारणविरहादन्यत्रापि योगजधर्माद्यजन्यज्ञाने प्रामाण्यस्य न स्वतो ग्रहण-

[१०] केचित्तु सद्बुद्धिं तत्प्रकारकत्वस्य तत्तदर्थमेवेन भिन्नत्वान्, सर्वेषां विशिष्टोपादानासम्भवात् प्रामाण्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वम्; तत्तदप्रवृत्तिनिमित्तस्य लापवाच्यत्वमिति तत्प्रकारकत्वमेवेति मूल एव व्यक्तम्; तथा च सर्वविषयत्वमिति सर्वविषयत्वप्रकारकत्वस्य स्ववृत्ते, योगिज्ञानेन महणादंश-सत्सिद्धसाधनमित्याहुः ।

[११] सम्भव इति सामानाधिकरण्याभावेन स्वतो माद्यत्वाभावसाधनेऽपि नैयायिकाभिमतसिद्धिरिति भावः । मिथ्याणां समावाकारकनानाज्ञानप्रामाण्यैक्येऽप्यतस्सिद्धसाधनप्रसङ्गसङ्गमनप्रकारमुपन्यस्यति (केचित्स्थिति) (सर्वेषां विशिष्टोपादानासम्भवादिति) घटत्वपटत्वादिवद्विज्ञानन्तप्रामाण्यानां घटत्वमिति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना सर्वज्ञानासम्भवेन सर्वत्रैकदा स्वतस्त्वादिसाधनासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वेऽनर्च्छेदकावच्छेदेन साध्यमिद्वैकदेश्यनया स्वयमंशतस्सिद्धसाधनपरिहृणस्य असङ्गतिः, विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्ये स्वतो प्राद्यत्वस्याशतो बाधादित्याशङ्क्य तस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं निराकरोति (तत्तदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेति (मूल एवेति) “तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा प्रामाण्य” मित्याद्यमिदं चिन्तामणि-मन्य एवेत्यर्थः । योगिज्ञानेन — ज्ञानमिदं सर्वविषयकमित्यादिभोगिज्ञाने नेत्यर्थः । ग्रहणात्—प्रामाण्यघटकसर्वान्तःपातित्वेन प्रकारतया विषयीकरणात् । प्राद्यत्वायाः प्रकारतारूपत्वे सर्वत्वमिति सर्वत्वप्रकारकरूपप्रामाण्यस्य सर्वमित्याकारकत्वाश्रययावज्ज्ञानाप्रकारतया न सिद्धसाधनप्रसक्तिरिति सर्वविषयत्ववैतत्यादिप्रामाण्यानुमरणम् ।

अत्र च साध्ये स्वपदेन विशिष्य घटत्ववतीत्यादिकमेवोपादेयम्, न ॥ प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन, तदाश्रययावद्प्राद्यत्वस्य कचिदपि प्रामाण्येऽपत्त्वात्, तथा चैकदा सकलप्रामाण्ये साध्यसाधनासम्भव एतन्मतेऽप्यविशिष्टः, घटत्ववतीत्याद्यौ घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रययावद्प्राद्यत्वा-सत्त्वेनाशतो बाधश्च दुष्परिहारः; यत्किञ्चित्स्वाश्रयाप्राप्तं यद्यत्त्वं तत्तद्वैकदस्य सर्वसाधारणानुगतस्य साध्यत्वे च तादृशस्वपदेनाप्रामाण्यादिमात्रोपादाने सिद्धसाधनम्, प्रामाण्यस्यानुपादाने बाध इत्यादिकमन्वर

[ग] सवीजम् । न च स्वयमपि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमुपगम्य योगजघर्माद्यजन्यत्वविशेषणेन परेषां सिद्धसाधनवारणस्य, घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अननुगतत्वमुपगम्य च पक्षतावच्छेदकैक्यनिर्वाहेण मणिकाराणां तद्वारणस्य च सङ्गमितत्वादुक्तानुपपत्तिस्तुल्यैव, साध्ये घटत्ववतीत्यादेरनुगतरूपेण निवेशे तदाश्रययावद्माद्यत्वस्य प्रत्येकं सर्वत्र प्रामाण्यव्यक्तौ बाधात्, तच्चद्वयकित्वेन निवेशेऽप्यंशतो बाधस्य दुष्परिहरत्वादिति वाच्यम् ; — स्ववृत्तित्वमाद्यत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वस्य साध्यतया बाधानवकाशात् । ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमनभ्युपगच्छतां मिश्राणां मते उक्तसाध्येऽप्यभेदे यत्किञ्चित्त्वाश्रयमाद्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्भारत्वात् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरनृपाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ चतुर्थी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ पञ्चमी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ चिन्तामणिः ॥

यदा षटोऽयमिति ज्ञानप्रामाण्यं एतज्ज्ञानग्राहं न वा, एतज्ज्ञान-
ग्राहकमात्रग्राहं न वेति ।

॥ मधुरानाथीयम् ॥

● नन्विदमयुक्तम्—यदि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदः तदा साध्ये स्वपदस्य
तत्त्वप्रामाण्यव्यक्तिरत्वे कस्यापि साध्यस्य पक्षत्वच्छेदकावच्छेदेना-
वृत्तेरंशतो बाधपक्षेः, सामान्यतो घटत्ववति घटस्वप्नकारकत्वादिपरत्वायां
सन्नाथविषयक्यावलयक्षविषयत्वस्य कुत्राप्यभावाद्वाधपक्षिरित्यम्बरतादाह
(यद्वेति) (षटोऽयमतीति) (ज्ञानप्रामाण्यमिति) एतज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः ।
(एतज्ज्ञानमाहकमावेति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्, तथा चैतज्ज्ञानविषयकमा-
चलौकिकप्रत्यक्षप्रकारो न वेत्यर्थः । व्याख्याततत्त्वमेतत् ।

इति श्रीमधुरानाथ तर्कवागीशविरचिते

सत्त्वचिन्तामणिव्याख्याने

प्रामाण्यवादे

॥ पञ्चमीविप्रतिपत्तिः ॥

● अत्र च शिष्येभ्यश्चिदापरमदृष्टान्तामस्य विप्रतिपत्तेरव्याख्यानान्मधु-
रानाथीयनेशमुच्यते चेदम् ।

[म] तत्र प्रथमं विशेष्यादुत्पत्त्यप्रकारकत्वमगृहीतग्राहित्वं वा, सर्वधीयथार्थत्वपक्षेऽनुभवत्वजातेरभावेन स्मरणान्य-
ज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न
वा अनुव्यवसायेन ग्रहणयोग्यम्; विशेष्यादुत्पत्त्यप्रकारक-
त्वादेर्विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्विशिष्टस्य ज्ञातुमश-
क्यत्वात् ।

[दी] विशिष्टज्ञानत्वम्—अगृहीताससर्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वम् । प्राक्-
—पूर्वम् । अनुपस्थितौ—उपस्थितेस्तत्सामग्र्या वा विरेहे ।

[ग] ननु—“विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न वाऽनुव्यवसाये-
ने” त्यादिमूलमसंगतम्, विशिष्टज्ञानत्वस्य सम्प्रकारकज्ञातृत्वरूपस्य वैशि-
ष्ट्यविषयकज्ञानत्वस्य वा ज्ञानग्राहकसामग्र्या ग्रहे बाधकाभावात्,
पुरोनर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादेर्न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायेन ग्रहणादित्याशङ्का
निरसितुं विशिष्टज्ञानत्व व्याचष्टे (विशिष्टज्ञानत्वमिति) तत्र तद्विशिष्टज्ञान-
त्वमित्यर्थः । (अगृहीताससर्गकेति) तत्र धर्मिण्यगृहीतोऽगृह्यमाण ससर्गो
यस्य धर्मस्य, तद्धर्मविषयकत्वे सति तद्धर्मविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । नायं
घट इति यथार्थज्ञानस्य घटादिरूपधर्मिणि घटत्वादिनिशिष्टबुद्धिरवधारणा-
याऽसमर्गाग्रहणिवेशः । धर्मधर्मिभ्यां प्रत्येकमन्वितस्य विषयताद्वयस्य पृथक्-
पृथक् ज्ञानयोरप्यन्यथः सम्भवति, तथा सति ज्ञानद्वयमपि धर्मधर्मि-
गोचरज्ञानेत्यनेन लभ्यते, अत एव धर्मधर्मिण्यविषयकत्वयोस्तामानाधि-
करण्यत्वात्तद्वयमप्येकस्मिन् ज्ञाने उभयान्वयतात्पर्यस्य लभाय ।
प्राग्दर्शनोपस्थितपदस्य समामे घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणमेवादि-
त्तं पूर्वकार्त्तनोपस्थितेर्विग्रहः प्रत्येतुं शक्यते, न च ता विवक्षितः, किन्तु-
पस्थितिरूपकारणामात्रे पूर्वकार्त्तनत्वमेव, तादृशस्यैव कारणभावस्योत्तर-
काले कार्याभावनिर्वाहकत्वान्, अतोऽसमास स्फुटयति (प्राग् पूरमिति)
“विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्विशिष्टस्य ज्ञातुमशक्यत्वा” इति मूल-
ज्ञानोपस्थितौ विशेषणज्ञाने तु नानावर्तीकर्तृमीमांसकमते प्रामाण्यस्य न स्वतो
ग्रहणयोग्यमिति पुरास्थितिपद न्यायमते यथाधुनार्थकतया, परमते तत्साम-

[स] नापि ज्ञानातीन्द्रियत्वे ज्ञानानुमित्या तद्गृह्यते, ज्ञान-
मात्रलिङ्गस्य प्राकट्यादेस्तद्वैधभिचारात् । नापि प्रमाहित-
ज्ञातताविशेषात्, तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वात् । अन्यथा अ-
प्रमाहितज्ञाततया अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरिति ।

[दी] प्रमाहितत्वमेव विशेषः, प्रमाजन्यतावच्छेदकं ज्ञाततात्वत्त्वान्तरवै-
जात्यं वा। जाये (तस्येति) अन्ये प्रमया विजातीया ज्ञाततेवाऽप्रमयापि वि-
जातीया सा जनयितव्या, तथा च ततोऽप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्ति-
रित्याह (अन्येति) वैशिष्ट्यं धर्मधर्मिभावो न तु समवायः, भट्टेन तस्य

[ग] भीषस्तथा व्याकुरुते (अनुपस्थिताविति) “तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वा”
दिति मूले तत्सदस्य प्रमाजन्यज्ञाततानिष्ठवैजात्यपरत्वे ज्ञाततात्वत्त्वेन तद्व्या-
प्यवैजात्यस्यापि प्रथमं प्रत्यक्षेण सुग्रहतया “दुर्निरूपत्वा” इत्यसङ्गतम्,
प्रमाहितत्वपरत्वे प्रमात्वघटिततया प्रथमं दुर्निरूपत्वोपपत्तावपि प्रथमं तस्य
सुग्रहत्वामतवत्त्वा तस्य सुग्रहत्व इत्यर्थकस्यापिमस्य “अन्ये” त्वस्यास्-
ङ्गतिः, अतो विशेषं वितर्क्य उभयं सङ्गमयति (प्रमाहितत्वमेवेत्यादिना)
विशेषः प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकोऽप्रमाहितज्ञातताव्यापृत्तौ धर्मः ।
प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकवैजात्यरूपविशेषस्य सुग्रहत्वस्य अन्य-
येत्येतदर्थस्याप्रमाहितज्ञाततयाऽप्रमात्वस्य स्वतो ग्रहणान्नादकतया अन्य-
येत्याद्यसङ्गतिमाशङ्क्य, प्रमाजन्यतावच्छेदकजातिविशेषस्वीकारस्य तुह्य-
युक्त्याऽप्रमाजन्यतावच्छेदकजातिप्रसङ्गकतयाऽप्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्व-
प्रसङ्गकत्वं दर्शयति (प्रमयेति) एवञ्चाप्रमाजन्यतावच्छेदकमिव प्रमाजन्यता-
वच्छेदकमपि ज्ञाततानिष्ठं वैजात्यं अनुपलम्ब्याधितमिति मूलागमः ।
घटत्वादिवैशिष्ट्यस्य तत्सामानाधिकरण्यारूपत्वे तदवगाहितघटितं प्रामाण्यं
न गुरुभट्टयोस्तुमतमिति स्वयं वक्ष्यमाणतया वैशिष्ट्यं व्यावष्टे (वैशि-
ष्ट्यामिति) धर्मधर्मिभावः— धर्मत्वं धर्मित्वं च, तच्च तयो-
रपि विशिष्टबुद्धिविषयतयाऽनुमतमिति न समवायपक्षवक्ष्यमाणबोधवसर-
इति भावः । तस्य— समवायस्य, अनुपपुनगमादित्येवैजान्वयः ।

[न] धर्मिवत्तत्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यास-
त्तेस्तुल्यत्वात्; सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्तया

[दी] सिद्धिरत आह (व्यवसायेति) सामग्रीसत्त्वेन तस्यापि भानमित्यर्थः ।
नन्वेतावतापि समूहालम्बनसाधारणमनुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं सि-
द्धम्, न तु तावदेव कृतकृत्यत्वा, घटत्वप्रकारेण घटविषयतां विना भटे
घटत्वप्रकारकमित्याकारकतानुपपत्तेरित्यतस्तथोपपादयति (सम्बन्धितेति)
सम्बन्धितावच्छेदकं

[ग] ता, पटाविज्ञानात् पटाभावादिग्रहापत्तेः, नापि तत्तत्सम्ब-
न्धिकप्रत्यक्षे तत्तद्विषयकज्ञानत्वेन, पटाभावत्वादिना घटाभावाद्यवगाहि-
भ्रमे व्यभिचारात्, अपि तु तत्तद्धर्मविशिष्टविज्ञेयितसत्सम्बन्धिकप्रत्यक्षे तत्त-
द्धर्मविशिष्टज्ञानत्वेन, तथा च घटत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य
घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिरवतिद्धावेव तादृशप्रत्यक्षजनकतावच्छेदक-
विषयताकरूपतादृशज्ञाननिरूपकत्वं तादृशज्ञानसाक्षारकारस्वरूपाय कविषय-
ताकरूपसाधकलिङ्गं वैशिष्ट्ये सेदुमर्हति, तत्रैव च विवादेन वैशिष्ट्यरूप-
विषये तदसिद्धावित्यर्थः । प्रत्यासत्तिसत्त्वेऽपि कारणान्तरविरहेण तद्वतो
विषयस्याभानसम्भवात् प्रकृते ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्व एव सकलतद्भासककार-
णसम्भवाद्वैशिष्ट्यमानं दुर्वारमिति मूलभावमाविष्करोति (सामग्रीति)

न च-तत्संसर्गकस्यापि ज्ञानस्य तदुपनायकत्वे तत्संसर्गकज्ञानात्तत्सं-
सर्गकमिव तत्प्रकारकं तद्विशेष्यकं च ज्ञानं स्यादिति वाच्यम्, -इष्टत्वात् ।
तस्य-वैशिष्ट्यस्य । एतावतापि-सामग्रीचलेनापि (समूहालम्बनेति) घट-
त्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिविषयकं ज्ञानमित्यादिवाचेत्यर्थः (सिद्धमिति) घटत्वा-
दिविशिष्टघटादिविषयतापर्यन्तस्य उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वादिति
भावः । घटत्वादिना यत्किञ्चिद्घटादियान्नविषयकज्ञाने घटत्वादेस्तद्विषय-
त्वरूपतत्सम्बन्धिताया अतिरिक्तवृत्तितया तत्सम्बन्धितावच्छेदकत्वं न स-
म्भवतीत्याह (सम्बन्धितेति) व्यवसायरूपवर्तमानज्ञानभावाद्यापि ज्ञायमाने

[म] ज्ञायमाने सम्बन्धिनि ससम्बन्धिकपदार्थनिरूपणमित्ये-
 नुव्यवसायस्य रजतत्वावच्छिन्नत्वेन पुरोवर्तिविषयत्वाच्च ।
 अन्यथा पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति तदाकारः स्यात्, न
 तु रजतत्वेन पुरोवर्तिनमिति ।

[दी] सम्बन्धिनि विशेषणम् । ज्ञायमाने—विषयीक्रियमाणे । निरूपणम्—
 साक्षात्कारः । अन्यथा—वस्तुतः पुरोवर्तिरजतविषयता स्यात्, न तु
 रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेत्यर्थः ।

[ग] सम्बन्धिनीत्यादिनियमनिर्वाहज प्रकृतसिद्धिरित्यतो आचष्टे (ज्ञायमा-
 न इति) (विषयीक्रियमाण इति) स्वेन ससम्बन्धिकविशेषणतयेत्यादिः । तेन
 व्यवसायविषयीकरणेन अयं घटो घटत्वप्रकारकं च जानामीति समूहालम्ब-
 नस्तिद्वयः च न चरितार्थता । अनुमित्यादनुक्तनियमप्रमाणम्—(निरूपणम्
 —साक्षात्कार इति) लौकिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । ईदृशनियमस्याप्रयोजकता-
 निराकरणारे “अन्यथे” त्यादिमूले “पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति
 तदाकारस्या” इति न सङ्गच्छते, तादृशप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकरज-
 तत्वादिना सम्बन्धिनो भानाद्वस्तुतद्व्याचष्टे—(अन्यथेति) (पुरोवर्तिरजतवि-
 षयता स्यादिति) पुरोवर्तित्वरजतत्ववैशिष्ट्यधर्मिज्ञानानां विशकलितानां
 ज्ञानप्रत्यक्षार्था भानं स्यादित्यर्थः । (न तु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेति)
 न रजत्वेन पुरोवर्तिनं जानामीत्याकारकताप्रयोजकविशिष्टविषयतेत्यर्थः ।
 तदाकारे ज्ञाने धर्मिणि तृतीयायं रजतत्वादिवैशिष्ट्यस्यावश्यम्भानादित्यभि-
 मानः ।

ननु—ज्ञानादिप्रत्यक्षस्य विषयांशे निर्विकल्पकत्ववारणाय धर्मिताव-
 च्छेदकीभूतेदन्त्वादिप्रकारेणैव विशेष्यभानमुपेयम्, न तु रजतत्वादिप्रकारे-
 णापि, रजतत्वेनेदं जानामीति बुद्धौ ज्ञानांशे मासमानप्रकारिनाया एव
 तृतीयार्थत्वादिति रजतत्ववर्तीत्यादिप्रामाण्यभानासिद्धिः ;

[क्षी] वस्तुतस्तु-येन रूपेण यत्स्योपनयस्तेनैव रूपेण तत्स्योपनीतमानम्, अत एव जातित्वेन मोक्षस्योपस्थित्वावपि जातिमानित्वेव भानम्, न तु गौरितीति ध्येयम् । - - -

[ग] न च-इदन्त्रादिरूपधर्मितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्यैव रजतत्वादिरूपप्रकार-वैशिष्ट्यस्यापि विशेष्यविशेषणतापन्नविषयाशे सामग्रीवत्वात् भाने चाप-कामावः, रजतत्रयेदर्थं धर्मिनावच्छेदकता तत्र तथा तद्भानस्यावश्यकतया तत्स्थलीयविशेषणशून्यादिघटितज्ञानप्रवाः प्रकृतेऽप्यविशिष्टत्वादिति वा-च्यम्,—तत्र तद्धर्मितावच्छेदककल्पवसामस्यापि हेतुतया तदभावात् तत्र तत्स्थलीयसामग्र्यभावात् ;

न च-तादृशप्रपञ्चायस्य तथात्वेन हेतुत्वरूपप्रामाणिकम्, तद्धर्म-वच्छिन्नविशेष्यताकस्येव तादृशस्यापि तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्मावच्छि-न्नविक्षेप्यताकत्वेन प्रत्यक्षकारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्प्रकारकमत्यशे तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशव्यवसायस्य विशिष्य हेतुताया आपश्यकत्वात् ; तदवच्छिन्नविशेष्यताकत्वमानस्वरूप एव च तद्धविशेष्यताकरवमानोपगमेन तज्ज्ञानेऽपि तादृशान्वयवसायापेक्षणात् ; घट इत्यादिगम्यवसायस्य घटत्वमक्त-रकत्वेनैव भानमुपेयते, न तु धर्मिविशेष्यताकत्वेनापीति न तस्य विशेषणा-नवच्छिन्नधर्मविषयताप्रसङ्ग इत्युपवर्धितप्रामाण्यभानमुक्तेरभिहितकरतया स्वयं विशेष्यविशेषणतया इदन्त्यादिना भासमाने धर्मिणि रजतत्वादि-वैशिष्ट्यस्यापि भाने युक्त्यन्तरमाह (वस्तुतस्तिति) (येन रूपेण यत्स्योपनय इति) येन रूपेण यत्स्योपनयकज्ञाने भानमित्यर्थः । उपावाचकज्ञाने पदंशे यः प्रकार इति यावत् । (तत्रैव रूपेण तत्स्योपनीतमानमिति) तत्स्योपनीत-भानं तत्प्रकारकमेवेत्यर्थः । तद्वत् तदुपनीतभाने तदंशे प्रकार इति यावत् । तथा चाप्यं घट इत्यादिज्ञानानुगम्यवसाये विशेष्यतात्रतियोगितया उपनीत-मर्यादया भासमाने धर्मिणि घटत्वादेः प्रकाररूपमावश्यकमिति भावः । उक्त-नियमे युक्तिमाह (अत एवेति)

[दा] तदेव मिश्रमतेनैवाय ग्रन्थ, अत एव—“अत एवे”त्यादिकमस्मि
सङ्गच्छते ।

[ग] न च—त्रयोपस्थितजातित्वभावे बाधकारमात्राज्जातिमानित्येव मानम्,
प्रकृते च व्यवसायविशेषरूपकारणाम्भारूपराधकमुक्तमेवेति वाच्यम्,
जातित्वभावेऽपि जातिमान् गौरिति द्विविधविषयताशालिवोधोदाहृत्या स्वरू-
पतो गौरानुपदेशितेश्चाया तादृशवोधानुत्पाद एव कथितनियमावष्टम्भा
विधानात् ।

न च—तत्र तादृशवोधोत्पत्तावपि कथितनियमाभावेन उपप्लम्भासङ्ग-
तिरेव, फलीभूतज्ञानीयोपनीतयस्तुविषयताया उपनायकज्ञानविषयतावच्छे-
दकभावद्वयवच्छिन्नत्वनियमस्य च जातित्वेन स्वरूपतश्च गोत्वोपस्थितिजन्य
दर्शिताकारगोत्वोपनीतभानीयानवच्छिन्नविषयताया जातित्वानवच्छिन्नत्वा-
सत्त्वेनासम्भवापि वाच्यम्,—यद्वर्त्मप्रकारकयदीयविषयताशालिज्ञानाभयो-
रप्या योपनीततद्विषयता सा तद्वर्त्मप्रकारिकेत्यादनियमस्योपगन्तव्यरसात् ।
ईदृशस्य नियमस्तद्वर्तमानवच्छिन्नतद्विषयताकोपनीतभावे तद्वर्तमानवच्छिन्न-
तद्विषयताकज्ञानत्वेन हेतुतयोपपादनीय ।

न च—स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तद्विशेषणावगाहिज्ञानस्य
फलहेतुत्वैवोक्तानिप्रसन्नवारणसम्भवे उपनीतमानस्यहीनोक्तनियमनिर्वाह-
ककारणताकम्पनमयुक्तमिति वाच्यम्,—मीमांसकै विशिष्टबुद्धौ विशेष-
णज्ञानवारणतानुपाभात् ।

न च—तद्वानुक्तकायकारणभावमुपेक्ष्य लाघवेनोक्तमानस्यैव
स्वरूपतस्तद्विषयकोपनीतभावे स्वरूपतस्तद्विषयज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमु-
चितम्, तावता च न प्रकृतनिर्वाह इति वाच्यम्,—एतत्तद्विषयमेव सि-
द्धान्ते स्यात् प्रामाण्यग्रहस्य सङ्गतीयत्वात् । इदानीमापत्तो दर्शितनिय-
मावलम्बनेन स्वतन्त्रदृग्दृष्ट्यवस्थापनान् । अत एव तादृशग्रन्थस्य गुरु-
मतपरत्वाभावात् (अत एवेत्यादिमपीति) तेन ग्रन्थेन अमानुष्यवसायस्य
श्रुत्यादौ धार्मिणि रपतत्तादिविशिष्टभावगाहितया अपि सम्भवेन

[दी] अभ्युपेत्य तु मतत्रयसाधारण्येन व्याख्यायते (विषयेत्यादि) प्राकृतिकं हि ज्ञाननिरूपणं स्वयमज्ञानपर्यायं अन्यथा वा जायमानं तद्विषयमविषयीकृत्यासम्भवद्विषयान्तरवदविषयैर्द्विशिष्टमपि विषयीकरोति ।

[ग] रजतत्वादिना भासमानमपि विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वापगाहिताया उपपादितत्वात् मिश्रमत एव च तत्सम्भवादिति भावः । “निरूप्यं ही” त्वस्य ग्रन्थस्य मतत्रयसाधारण्ये विषयग्रहाधीनसाक्षात्कारस्वरूपपूर्वापदर्शितविषयनिरूप्यत्वार्थकता न सम्भवति, गुरुमते ज्ञानप्रत्यक्षस्य व्यवसायरूपविषयमहत्त्वतया तदजन्यत्वात्, भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन तत्साक्षात्काराप्रतिदेशरिति विषयाविषयकज्ञानाविषयस्यैव विषयनिरूप्यत्वं मियैर्व्याख्यातम्, तत्र ज्ञानपदस्य ज्ञानसायान्यार्थकता न सम्भवति, ज्ञानस्य स्वविषयाविषयकशाब्दादिज्ञानविषयत्वादिति ज्ञानपदं ज्ञानवर्तमानतार्थानप्रकृतज्ञानविषयताकज्ञानपरं वाच्यम्, भट्टमते विषयोपरकज्ञानविषयता ज्ञानसालिङ्गकानुमितौ ज्ञानवर्तमानतार्थानेवेति श्रुत्यादितम्, एवं च स्वविषयाविषयकतादृशज्ञानाप्रसिद्ध्या तदविषयमत्वरूपस्यविषयकतादृशज्ञानत्वव्यापकविषयविषयताकत्वसाधकहेत्वप्रसिद्धिः, स्वविषयाविषयकज्ञानावृत्तिज्ञानवर्तमानतार्थानस्वविषयताकत्वस्य हेतुत्वेऽपि तादृशस्वविषयताव्यापकत्वविषयताकत्वसाध्यमसिद्धयैव कृतवृत्त्यतया उक्तहेतुत्वा तदनुमानमयुक्तम्, भट्टमते विषयोपहितज्ञानस्य ज्ञानसालिङ्गकानुमितिविषयतासिद्धायेव ज्ञानविषयतायाः ज्ञानवर्तमानतार्थानतासिद्ध्या तदर्थानविषयताघटितहेतोर्ज्ञाने प्रसिद्धिः, तत्साधकं चोक्तानुमानमन्वेत्यन्योन्याश्रयश्चेति तादृशग्रन्थमन्यथा ज्वाचष्टे (प्राकृतिकमिति) सामग्रीविशेषस्तथावादिशेष्यावगाह्यतर्यः । अन्यथा—अनुव्यवसायादिरूपतया । (विषयमविषयीकृत्यासम्भवदिति) विषयावगाहने विनासम्भवज्ञानविषयताकमित्यर्थः । विषयाविषयकत्वप्रसजितज्ञानविषयकत्वाभावेति भावः । प्रकृतज्ञाने च विषयानुपहितज्ञानमानप्रयोजकताम-

[दी] अविशेष व्युत्पादयति (व्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ते-
तुल्यत्वदित्यर्थः ।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये या प्रत्यासत्तिस्तस्यास्तुल्य-
त्वात्— घटघटत्वाभ्यामिव धर्मधर्मियोवेनापि सम सत्त्वादित्यर्थः । भट्टनये
व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपके वा घटघटत्वादी या प्रत्यासत्तिस्तज्ज्ञा-

[ग] अथ जन्यत्वे सति विषयाविषयकत्वज्ञानविषयकत्वाभावापादकम् । एव च
विषयविषयकत्वसाधकतर्कप्रदर्शक मूलमिति भावः । असम्भवदित्यन्त 'वि-
षयनिरूप्य हि ज्ञान' मित्यस्य व्याख्या । अनुव्यवसायत्वेनाभिमतं ज्ञाने
नैयायिकानामपि वैशिष्ट्यातिरिक्तविषयमानस्य निर्विवादतया युक्तिपुरस्सर-
मपि ज्ञानवित्तौ विषयवेदनकथनं न प्राधान्येन तत्परम्, अपि ह तद्धर्म-
धर्मविषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधानमिति
सूचयितुम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इत्येतन्नोपपत्तिर्न । भेदे सत्येव
दृष्टान्ततेति मूलोक्तधर्मधर्मिणोर्विषयान्तरत्वेनाभिधानम् । भासकसामग्र्यवि-
शेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यत इति तदविशेषरूपहेतु पूर्यति (अविशेषादिति)
सामान्यतो भासकसाम्यस्य हेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकाङ्क्षाया व्यवसाये-
त्यादिग्रन्थ योजयति (अविशेषमिति) व्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविषया
विषयभासकता गुरुभट्टमते नोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थमन्यथा व्या-
ख्यास्यमानो मिश्रमते तादृशयथाश्रुनार्थपरतामाह (मिश्रमत इति)
व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थम् । या प्रत्या-
सत्तिः—यो विषयभासकश्चाश्रुरादिलैकिकसन्निकर्षः । तुल्यत्वात्—
साधारणत्वात् । तदेव विवृणोति (घटेति) गुरुमते समवायम्याती-
न्द्रियतया वैशिष्ट्यपदेन तत्परम्, नातिरिक्तवैशिष्ट्यपर-भट्टेनैव तदङ्गी-
कारादिति तस्य धर्मत्वधर्मित्वार्थकतामाह (धर्मेति) रूपपदस्य स्वरूपा-
र्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थान्तरासम्भवं एव तदौचित्यमित्याशयेनाह (व्यव-
सायनिरूपाक्रेति) अथवा—विषयतासम्बन्धेन प्रमासाध्यज्ञाततादिभक्त
यद्यप्यमाणानुमाने ज्ञानगाननियामकज्ञाततासम्बन्धो व्यापकत्वम्, नृसौ

[दी] ननिशामकस्सन्धस्तस्य वैशिष्ट्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाहि—
अयं घट इत्यादिप्राथमिकप्रत्यक्ष इव तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेऽपि पुरोवर्तिनि
घटत्वं भासते, तद्धेतोरिन्द्रियसन्निकर्षादेस्तदानीमपि सत्त्वात् ।

[ग] विषये, अपि तु व्यापकतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्ध एवेति ज्ञातता-
पक्षकप्रमाजन्यत्वसाध्यकानुमाने ज्ञानस्यापि व्यापकतावच्छेदकतया तद-
भिप्रायेण (व्यवसायस्वरूप इति) विषयपक्षकानुमानाभिप्रायेण (व्य-
वसायनिरूपक इति) जन्यतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापक-
त्वाघटकत्वेन जन्यताया एव साध्यत्वमित्यवधेयम् । सम्बन्धो ज्ञा-
ततात्वस्य, तस्या वा छिन्नस्य । स चाग्रे विशेषतो व्युत्पाद्यवि-
ष्यते । “व्यवसायरूपप्रत्यासत्ते” रित्यस्य विषयतारूपव्यवसायस-
म्बन्धस्य वर्तमानज्ञानप्रदे विषयमानानियामकस्य तुल्यत्वादिति मिश्र-
व्याख्यानं शुद्धेन ज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन वा व्यापक-
ताज्ञानात् घटत्वविषयकत्वोपरकज्ञानानुमितिमभ्युपगच्छतां तेषामेव मुच्यते,
व्यापकतावच्छेदकककोट्यप्रविष्टस्य विषयस्य विधेयतावच्छेदकतया भागे
वर्तमानव्यवसायविषयताया एव नियामकत्वस्य तद्विषयकव्यवसायोपलक्षि-
तकालविशेषस्य ज्ञातताछिन्नकपरामर्शेन तद्विषयोपहितज्ञानानुमितिजनने
सहकारित्वमित्याशयेन तैरङ्गीकारात्; अनेन तु ज्ञातताछिन्नकपरामर्शे
तथा स्मभावस्य प्रथमविप्रतिपक्षौ दूषितत्वादन्यथा तादृशसम्बन्धो व्याख्यायते ।
अत एव वैशिष्ट्यपर्यन्तस्य विषयस्य व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्यो-
पलक्षितज्ञाततात्वस्य ज्ञातताया वा सम्बन्धो घटत्ववैशिष्ट्यवद्भूमिघटितप्रामाण्यप्र-
कारेण ज्ञानस्य साध्यतायामेवोपपद्यते, तथा सति च व्यभिचारवारणाय
ज्ञातताया घटदृष्टित्वमपि हेतौ निवेशनीयमित्याशयेन तद्ग्रहोपायमाह
(तथा ह्येत्यादिना) (तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेऽपीति) तादृशप्रत्यक्षजनिताया
ज्ञातताया घटघटितेन्द्रियसन्निकर्षादेस्तदानीमपि सत्त्वादिति । (तदानीमपि
सत्त्वादिति) अन्यथा सन्निकर्षाभावेन ज्ञातताया एव प्रत्यक्षायोगादिति

[दी] अनिशेष व्युत्पादयति (ज्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानरक्षणाप्रत्यासत्ते-
रतुल्यत्वदित्यर्थः ।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये या प्रत्यासत्तिस्तुल्य-
त्वात्— घटघटत्वाभ्यामिव धर्मधर्मिणोर्बेनापि सम सत्त्वादित्यर्थः । भट्टनये
व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपके वा घटघटत्वादौ या प्रत्यासत्तिस्तज्ज्ञा-

[ग] प्रयजन्यत्वे सति निषयाविषयकत्वं ज्ञानविषयकत्वाभावापादकम् । एवं च
निषयविषयकत्वसाधकतर्कप्रदर्शक मूलमिति भावः । असम्भवदित्यन्त 'वि-
षयनिरूप्य हि ज्ञान' मित्यस्य व्याख्या । अनुव्यवसायत्वेनाभिमतं ज्ञानं
नैयायिकानामपि वैशिष्ट्यानिरिक्तविषयमज्ञस्य निर्विवादतया युक्तिपुरस्सर-
मपि ज्ञानवित्तौ निषयेदन्वयः न प्राधान्येन तत्परम्, अपि तु तद्धर्म-
धर्मिनिषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधानमिति
सूचयितुम्, अन्यो ज्ञानवित्तिषो विषय इत्येतन्नोपपन्नम् । भेदे सत्येव
दृष्टान्ततति मूलोक्तधर्मधर्मिणोर्विषयान्तरत्वेनाभिधानम् । भासकसामग्र्यवि-
शेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यत इति तद्विशेषरूपहेतु पूरयति (अविशेषादिति)
सामान्यतो भासकसाम्यस्य हेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकाङ्क्षाया व्यवसाये-
त्यादिग्रन्थ योजयति (अनिशेषमिति) व्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविषया
विषयभासकता गुरुमष्टमते नोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थमन्यथा व्या-
ख्याम्यमानो मिश्रमते तादृशयथाश्रुतार्थपरतामाह (मिश्रमते इति)
व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थम् । या प्रत्या-
सत्तिः—यो विषयभासकश्च पुरात्रिलै किञ्चिन्निकर्ष । तुल्यत्वात्—
साधारणत्वात् । तदेव निवृणोति (घटेति) गुरुमते समवायम्याती-
न्द्रियतया वैशिष्ट्यपदं न तत्परम्, नानिरिक्तवैशिष्ट्यपर-भट्टेनैव तदङ्गी-
कारादिति तस्य धर्मत्वधर्मित्वार्थकतामाह (धर्मति) रूपपदस्य स्वरूपा-
र्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थांतरासम्भवा एव तदौचित्यमित्याशयेनाह (यव-
सायनिरूपकेति) अथवा—निषयनासम्बन्धेन प्रमासाध्यवज्ञाननारिक्तक
यद्यप्यमाणनुमाने ज्ञानगाननियामकज्ञानतासम्बन्धो व्यापकत्वम्, नासी

[दी] अन एव अपमापि प्रमेत्येव गृह्यते, प्राथमिकप्रमेतेनोद्देश्यं ज्ञात-
ताप्रत्यक्षदशायामपि मत्त्वान् । धर्मिणस्तदभाववत्त्वं न गृह्यते, तेनैव
प्रतिवन्द्यान् । अतोऽप्रामाण्यप्राश्निकलिङ्गस्य तदभाववद्वृत्तिरवकारकज्ञात-
तात्वादेरप्रदानं स्वतन्त्रम् ।

[ग] भावः । अत एव—अमविषयपुरोतिनि घटत्वग्रहसम्भवेन
अमजन्यरटन्वप्रकारकज्ञाननायानरि घटवृत्तित्वग्रहसम्भवात्तस्या अपि प्र-
माप्याप्यभावच्छेदकरूपेण ग्रहोदेवेत्यर्थः । (प्रमेत्येवेति) क्वचिन्प्रमेत्याका-
रकग्रहविषय इत्यर्थः । तादृशज्ञाने प्रमान्वयटक्घटत्वरूपिणो न मासते,
अपि तु घटत्वेनाघट एवेति वस्तुप्रामाण्यानवगाहनात् अप्रमायां प्रामाण्यं
गृह्यत इति नोक्तम् । प्रत्यक्षदशायाम्—प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वकाले । क्वचित्
मत्त्वान् । वर्तमानज्ञानप्राश्निकपक्षगनशम्योक्तस्वभावानुपगमे सवादीच्छादिलि-
ङ्गकानुमितिमानप्रयविटक्षप्रसामग्रीमात्रादेर प्रामाण्यभावे प्रामाण्यविषय
कानुमितिमामग्रीममग्रीममग्रीतोऽप्रामाण्यस्यापि मुग्रहतया तस्य न
स्वतन्त्रम्, अपि तु प्रामाण्यस्यैवेति विशेषः कथमिति पक्षघगक्षेत्रमात्रे
प्लुमप्रामाण्यप्राश्निकलिङ्गदुर्ग्रहानुपगदयति (धर्मिण इति) अमविशेष्यस्या-
घटन्यायीत्यर्थः । तदभाववत्त्वम्—घटत्वभाववत्त्वम् । तेनैव—उद्देश्येन ।
(न स्वतन्त्रम् इति) तदग्रहस्यास्वतन्त्रप्रवाद इत्यर्थः । क्वचिदोपनाश
वशाद्वर्मिणस्तदभावग्रहेणाप्रामाण्यलिङ्गस्य ग्रहसम्भवेऽपि अप्रामाण्यग्रहे अ-
प्रामाण्यप्रयोजकप्रसामग्रीविषयकदोषवादापेक्षया परस्वम्, प्रामाण्यग्रहे
च न स्वप्रयोजकप्रतिरूपपेक्षेति विशेषः ।

यद्यपि—न्यायमनमिदमप्रादोच्छादिनिङ्गकानुमितिममशीलेव ज्ञा-
ततादिङ्गकानुमितिगिति नया ग्रहेण चेत् स्वतो ग्राह्यत्वं तदा न्यायमद-
मिदतादृशानुमित्या ग्रहणे न तथात्वनिति विरोधो गोपपचन इति निश्चा-
णामात्रेणो दुर्ग्रह, तथापि—भट्टनेन व्यवसायेन द्वितीयक्षणे ज्ञातनायां
अनिताया तृतीयक्षणे घटन्वप्रकारकत्वेन तत्प्रत्यक्षे ज्ञायमाने घटवृत्ति

[म] अत एवाप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, अनुव्यवसायस्य भ्रमविषयवैशिष्ट्यविषयत्वात् । न च न प्रामाण्यं प्रथमतो ज्ञातमिति न तदारेपः स्यादिति वाच्यम्,—प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वेन ज्ञानवित्तिवेद्यत्वात्, अभावप्रतीतौ प्रतियोगित्वाभावत्वयोरिव । तदभाववति तत्प्र-

[वी] महानियामको यस्सम्बन्ध सामान्यस्य विशेषस्य वा व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं, नस्य वैशिष्ट्येऽप्यवशिष्टत्वं । एव घटो घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषय, घटवृत्तिघटत्वंप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति प्रमात्त्वानुमितौ घटघटस्वविषयकत्वे यन्निमित्त व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं तच्चद्वैशिष्ट्येऽपीति ।

अभावत्वम्—भावव्यावृत्तौ धर्मविशेष ।

[प] नृपपक्षिरेतन्मन्त्रे दोष एव, अतीतानागतविषयकज्ञानेन ज्ञातताया एवाजननात् । असन्निरूप्यविषयकानुमित्यादिना ज्ञानताजननेऽपि तस्या प्रत्यक्षासम्भवात्, ज्ञानान्तरोपध्याभावात् । लिङ्गज्ञानासम्भवेन ज्ञानग्रहानुपपत्तिवत् । सामान्यस्य—यत्त्वतत्त्वघटितसामान्यधर्मोपरक्तस्य । विशेषस्य—तादृशसामान्यधर्मानुपरक्तस्य । अस्य च प्रविष्टत्वमित्यनेनाभिसम्बन्ध । अत्रैशिष्ट्यं—तुल्यसत्त्वम् । ज्ञाततालिङ्गकज्ञानसाध्यकानुमितिपक्षेऽपि “व्यवसायरूपे” त्यस्य व्यवसायनिरूपकार्थतया व्याख्यामवस्थान्य “व्यवसाये” त्यादिकं योजयति (एवमिति) एतन्मतेऽपि कथितदिशा सामान्यव्याप्तिर्विशेषव्याप्तिर्वानुमितिप्रयोजिका स्वयम्भूता । द्रव्यादिपदकन्योन्याभावरूपगभावत्वे लौकिकप्रत्यक्षाद्योम्य ज्ञानानुपनीत न भासितुमीष्टे, अतस्तस्याज्ञानप्रामाण्यभावे दृष्टान्तताविरोध इत्याशङ्क्याह (अभावत्वमिति) (भावव्यवृत्त इति) प्रतियोगिनिरूपित इत्यर्थः । भावसाधारण्येऽपि प्रकृतसङ्गतेयथाश्रुतासङ्गते । प्रतियोगिनिरूपितत्व तु सम्बन्धनिर्वाहकमिति ‘स्वरूपसम्बन्धविशेष’ इत्यत्रानुपद वक्ष्यमाणे तदभिधानोपयोगः । घटो नास्तीति बुद्धौ प्रतियोगिनः सम्बन्धोऽभावासे

[म] कारकज्ञानत्वमप्रामाण्यं परतो ज्ञायते, तदभावेवैतत्स्य
अमानुह्यित्वितत्वेनानुव्यवसायाविषयत्वात् । न चैवमनु-
व्यवसायस्य यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वे अन्ति-
अन्तिज्ञसङ्कर इति वाच्यम् ।—

[दी] 'सा च' स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽखण्डोपाधिर्वैतन्यदेतत् । अन्तिम्-अम ।
अन्तिज्ञम्-अमविषयकं ज्ञातम् । सङ्करो अमत्वेम । अमज्ञातस्य अमत्वाप-
चिरित्यर्थः ।

[म] सम्बन्धतयैव भासते न तु प्रकारतया, तस्य प्रकारत्वोपगमेऽपि तद-
नुगमाय तदंशोऽखण्डधर्मान्तरस्य प्रकारताया आवश्यकत्वेनाभावानुयमका-
सण्डर्भे स्वीकृत्य तस्यैवाभावात् प्रकारतोऽप्यम उचित इत्याशयेनाह
(अखण्डोपाधिर्वैते), (अन्यदेतदिति), उभययेवाज्ञातस्य प्रकारत्वासम्भवादिति
भावा । न्याममतेऽपि विशेषणधियस्तत्त्रिशेषणमेवेन कारणताभेदात्तत्वा-
त्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य कारणत्वाकल्पनादनुपस्थितस्य तस्य प्रकारत्वो-
पपत्तिर्द्रष्टव्या । अन्तिज्ञपुरुषमात्रस्य परमते अन्तवत्या अभेदरूपस्तदुभ-
यसङ्कर इष्ट एवेत्यतो न्याचष्टे (अन्तिमित्यादि) (अम इति) अन्तिपदस्य
भावकान्तत्वादिति भावः । (अमविषयकमिति) ज्ञातातोर्विषयितार्थकत्वा-
दिति भावः । अमरूपस्य व्यपसायतदनुव्यवसाययोरभेदरूपसाङ्करस्थापा-
दकं दुर्घटमिति सादृश्यमेव सङ्करपदेन विवक्षणीयम्, तथा च ज्ञानत्वा-
दिना सादृश्यस्य दृष्टत्वादापावसादृश्यघटकधर्म पूरयति (सङ्करो अमत्वेनेति)
तथा, च अमत्वापत्तयेव पर्यवसानात् तथैव न्याचष्टे (अमज्ञानत्वेति)
अमानुव्यवसायस्येत्यर्थः, अनुव्यवसाये यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वरूप
भूतोक्तापादकस्य ज्ञानान्तरे अमत्वानापादकत्वात् ।

एतेन— सङ्करापादनमनुव्यवसाये प्रवर्तकत्वापादनरूपतया व्या-
ख्याय जनकज्ञाने विद्यमाने याथावतारस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकरमनुक-
मिति "तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वा" दिनि सिद्धान्तोपरि अनुशयेन

[म] बाधानवतारदशायां तस्येष्टत्वात्; तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, उपनायकभ्रान्तेरभावाच्च । अत एवान्यभ्रान्तिस्तस्य न भ्रमः । अथ—तद्वत्त्वं न धर्मधर्मिवैशिष्ट्यमात्रम्, किन्तु तस्य विशेषणताविशेषः, स च व्यवसाये भासने, नानुव्यवसाये, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यादिति चेन्न; व्यवसायोपनीतित्वेन विशेषणविशेष्ययोरिव विशेषणताविशेषस्यापि तद्विषयत्वात्, विशेषणताया निराकरिष्यमाणत्वाच्च । एतेनास्वप्रकाशे न स्यत् प्रामाण्यग्रहः, धर्म्यग्रहे तद्वर्माग्रहात्;

[दी] बाधानवतारदशायामनुव्यवसायस्य विषये तद्वत्तावगाहित्वमिष्यत एव, बाधावतारे तु यदि तत्र न तदग्रहः तदा तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, अन्यथा स्तिष्टापचिरेव, उत्तरकालश्च घटत्वप्रकारकत्वादित्याज्ञानोपस्थितावपि न तथा ग्रहणम्, उपनायकस्य व्यवसायस्य अभावोदित्याह (बाधानवतार इत्यादिना)

[ग] “उपनायकभ्रान्तेरभावाच्चे”ति कविककामवतार्यं भ्रमस्य बाधरूपप्रतिबन्धकवशेनानुव्यवसाये वैशिष्ट्योपनायकत्वासम्भवात् प्रवृत्त्यापादनमित्येतत्तरतया मिथ्याणा तद्व्याख्यानं कुमृष्टिरेवेति सूचितम् ।

स्वव्याख्यातभ्रमत्वापत्त्यनुसारेण “बाधानवतार” इत्यादि कविककात्रयं व्याचष्टे (बाधेति) विषये तद्वत्तावगाहित्वम्—भ्रमविषये शुक्त्यादौ रजतत्वाद्यवगाहित्वम् । न तदग्रहः—निर्धर्मितावच्छेदकमपि तद्वत्त्वमानम् । तस्यैव—बाधग्रहस्यैव । वाच्यम्—समानविषयतामात्रेण तादृशमानेऽपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । अन्यथा—असमानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं । निर्धर्मितावच्छेदककृतद्वत्त्वमानेन भ्रमत्वे इष्टापत्तिः । इदमधिकं मूलमन्यूननामजायाभिहितम् । उत्तरकालम्—बाधनाशोत्तरम् । अनोपस्थितावपि—भ्रमरूपव्यवसायोपस्थित्या तदुपनीतमानेऽपि । न तथा ग्रहणम्—न

[म] शब्दगन्धवयोंग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपि ज्ञानं प्रमाणमिति धी-
र्न स्यात्, स्वप्रकाशेऽपि स्वमात्रसाक्षिणः स्वधर्मग्रहेऽसाम-
र्थ्यात्; सामर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृहीयात्,

[दी] (योग्यत्वादिति) स्वप्रकाशनये ज्ञानस्य स्वसामर्थ्यावलात् स्वस्वधर्म-
स्वविषयमादिस्वकत् अस्वप्रकाशेऽपि तत् एव तस्य स्वधर्ममाहकत्वोपगमेऽपी-
त्यर्थः । अप्रामाण्यम्—अगृहीतमेदज्ज्ञानद्वयत्वादिरूपम् ।

[ग] तद्विषये शुक्त्यादौ रजतत्वादिमत्त्वग्रहणम् । व्यवसायासत्त्वे विषयाभावेन
व्यवसायस्यैव मानासम्भवाच्चद्विषये रजतत्वादिभानाप्रसक्तेः उपनीतमान-
सम्पादकव्यवसायोपस्थितेरपिकाया अभिधानम् ।

ननु—“शब्दगन्धवयोंग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपी” ति मूलमसन्नम्, श-
ब्दगन्धादौ तद्ग्रहपूर्वं सन्निकर्षसत्त्वात्, प्रकृते च व्यवसायपूर्वं तद्वृ-
त्तिधर्मं तद्वदितेन्द्रियसन्निकर्षासत्त्वात्, तदसत्त्वे च योग्यताया अकिञ्चि-
त्करत्वादित्याशङ्काभिरस्मति (स्वप्रकाशनय इति) (स्वस्वधर्मस्वविषयमादि-
त्त्ववदिति) तथा च—यथा तन्मते विषयग्रह एव पूर्वकाले तत्र सन्निकर्षा-
पेक्षा, न तु—स्वस्य स्वधर्मस्य वा ग्रहे, स्वोत्पादकसामग्र्या एव तद्भा-
सकत्वात्, तथाऽस्वप्रकाशनमतेऽपि स्वप्राप्ते न सन्निकर्षापेक्षा, अपि
तु विषयग्रह एवेति भावः । तत् एव—स्वसामर्थ्यावलादेव । महसिद्धयेव
प्राप्तस्य योग्यासिद्धेस्तद्वलात् विवादविषयग्रहनिर्वाह इत्यतो “ग्रहेऽपी-
ति” गृह ग्रहोपगमपरतया वर्णितम् ।

गुरुमते व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपमत्वस्य ज्ञानधर्मत्वाभावात् “सा-
मर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृहीया” दिनि मूलमग्राह्यमतो व्याचष्टे (अप्रामा-
ण्यमिति)

[म] परप्रकाशे लिङ्गेन मनसा वा ज्ञाप्यमानं ज्ञानं न अम-
न्यावृत्तं प्रामाण्यं गृहीयात्, व्यभिचारात्; न च—यत्
यदस्ति तत्र तद्गृह्यते! अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तेः;
अनुव्यवसायस्यानुमिनेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेति निर-
स्तम्—तद्वन्ति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वन्ति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं
वा प्रामाण्यं व्यवसायस्येति स्थेनानुव्यवसायेनानुमित्या
वा तद्ग्रहात्, तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च ज्ञानग्राह-
कसामग्रीग्राह्यत्वात् । यदि च प्रामाण्यं परतो ज्ञाप्येत, तदा
ऽप्रामाण्यज्ञानेऽपि तदनुमापकलिङ्गपक्षव्यासवादिज्ञानेषु च
स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे फलसुग्री का-
रणमुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञाप्येतैवेति परि-
शेषादपि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[दी] (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चय-
रूपत्वादिति भावः । (न ज्ञप्तंतेवेति) तथा च अर्थनिश्चयाधीना निष्कम्प-
प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । परिशेषः—अन्ययोपपत्तिविरहः ।

[ग] अनुव्यवसायां प्रामाण्यं न ज्ञाप्येतैवेत्यत्रापि शङ्कास्ति स्याति (तथा चेति)
प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे परतोऽग्राह्यत्वेऽप्यति ग्राह्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतु-
त्वं न सम्भवति, भीमासकैरप्यनुमित्यादिग्राह्यत्वरूपस्य परतो ग्राह्यत्वस्य
प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धेरतः परिशेषं व्याचष्टे (परिशेष इति) अन्ययोपप-
त्तिविरहः । स्वतो ग्रहं विना ग्रहानुपपत्तिः । सा च तर्करूपः परमते प्रमा-
णान्तरम् ।

इति भीमहासद्वैताध्याय धीमतापरब्रह्मचार्यविरचिते

प्रामाण्यवादे

॥ पूर्वः पक्षः ॥

—५८२३—

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

[म] सिद्धान्तस्तु—प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदशोत्प-
न्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात् ।
अनिश्चयं वा न स्वतः प्रामाण्यग्रहः । ज्ञानग्रहे धर्मिज्ञाना-
भावात् न संशयः ।

ननु—कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वकणे व्यवसायवि-
भाशात् तद्विशेष्यको मानसस्संशय इति चेत् ? न,
ज्ञानोपनीते व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात् ।

ननु—धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिज्ञानविशेषात्तद्वि-
धर्मिन्द्रियसन्निकर्षः प्रामाण्यसंशयरूप एव ज्ञानग्रहोत्पद्य-
त इति चेत् ? न, ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञानं विना तद्विधर्मि-
मानससंशयानुपपत्तेः, लिङ्गं च न संशयजनकम्, तस्य
निश्चायकत्वात् । ज्ञानस्य मानसत्वे च प्रामाण्यज्ञानवद्

[दी] लिङ्गं—लिङ्गनिश्चयः । स च प्रकृते गवतामस्येवेति शब्दः । प्रमा-
ण्यस्य ज्ञानं निश्चयः ।

[ग] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशयकतया “लिङ्गं न संशयजनक” मिति
मूलसङ्गतिरितौ व्याघटे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयादेव प्रामाण्यसंशयो
भविष्यतीत्याशङ्कं निरस्यति (स चेति) लिङ्गनिश्चयभेदपर्यः । (गवताम-
स्येवेति) प्रत्यक्षप्रमाणस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुगितेरयोगा-
दिति भावः । प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकतया प्रामाण्यज्ञा-
नसामान्यास्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तत्वासम्भवात् “ज्ञानय” दि-
त्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याघटे (प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चय इति)
“तन्निश्चायकत्वा” दित्यभिप्रायस्येन प्रामाण्यं परामृश्यत इत्यादि-
प्रामाण्यस्येति विगृह्य षष्ठम् ।

ननु—प्रामाण्यज्ञानं निश्चय इति लेखने ज्ञानान्तसमुदास्य विषया-
विशेषितनिश्चयार्थस्यासम्भवादसङ्कतिः, प्रामाण्यज्ञानं—प्रामाण्यनिश्चय

[म] परप्रकाशो लिङ्गेन मनसा वा ज्ञापयमानं ज्ञानं न ग्रम-
 व्यावृत्तं प्रामाण्यं गृहीयात्, व्यभिचारात्; न च—यत्र
 यदस्ति तत्र तद्गृह्यते? अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तेः;
 अनुव्यवसायस्यानुमिनेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेति निर-
 स्तम्—तद्वन्ति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वन्ति तद्विशिष्टयज्ञानत्वं
 वा प्रामाण्यं व्यवसायस्येति स्वनानुव्यवसायेनानुमित्या
 वा तद्ग्रहात्, तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च श्रुतग्राह-
 कसामग्रीप्राप्त्यात् । यदि च प्रामाण्यं परतो ज्ञेयत्वं, तदा
 अप्रामाण्यज्ञानेऽपि तदनुमापकलिङ्गपक्षव्यासवादिज्ञानेषु च
 स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे फलसुखी का-
 रणसुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञाप्येनेवेति परि-
 शेषादपि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[न] (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चय-
 रूपत्वादिति भावः । (न ज्ञाप्येनेवेति) तथा च अर्थनिश्चयार्थना निष्कम्प
 प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । परिशेषः—अन्ययोपपत्तिविरहः ।

[ग] अनुव्यवसायां प्रामाण्यं न ज्ञाप्येनेवेत्येतावन्ति शङ्कास्ति (तथा चेति)
 प्रामाण्यस्य स्वतो माद्यत्वे परतोऽप्याद्यत्वेऽप्यति माद्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतु-
 र्त्वं न सम्भवति, मीमांसकैरप्यनुमित्यादिमाद्यत्वरूपस्य परतो माद्यत्वस्य
 प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धेरेव परिशेष व्यावृत्ते (परिशेष इति) अन्ययोपप-
 त्तिविरहः । स्वतो महं विना ग्रहानुपपत्तिः । सा च सर्वस्या परमते प्रमा-
 णान्तरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीमदाधरमहाचार्यविरचिते
 प्रामाण्यवादे

॥ पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

[म] सिद्धान्तस्तु—प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदृशोत्प-
न्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात् ।
अनिश्चये या न इत्यतः प्रामाण्यग्रहः । ज्ञानग्रहे धर्मिज्ञाना-
भावात् न संशयः ।

ननु—कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वक्षणे व्यवसायवि-
नाशात् तद्विशेष्यको मानसस्संशय इति चेत् ? न,
ज्ञानोपनीते व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात् ।

ननु—धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिज्ञानविशेषादर्शन-
धर्मोन्द्रियसन्निकर्षः प्रामाण्यसंशयरूप एव ज्ञानग्रह उत्पद्य-
त इति चेत् ? न, ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञानं विना तद्वर्त्मक-
मानससंशयात्पपत्तेः, लिङ्गं च न संशयजनकम्, तस्य
निश्चायकत्वात् । ज्ञानस्य मानसत्वे च प्रामाण्यज्ञानवत्

[दी] लिङ्गं—लिङ्गनिश्चयः । स च प्रकृते भवतासत्त्वेवेति भावः । प्रामा-
ण्यस्य ज्ञान-निश्चयः ।

[ग] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशयकतया “लिङ्गं न संशयजनक” मिति
मूलसङ्गतिरितो व्याचष्टे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयोदेव प्रामाण्यसंशयो-
भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यति (स चेति) लिङ्गनिश्चयश्चेत्यर्थः । (मयताम-
स्त्येवेति) प्रत्यक्षप्रमाणस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुमितेरयोग्य-
दिति भावः । प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिवन्धकतया प्रामाण्यज्ञा-
नसामान्यस्य तत्संशयाप्रतिवन्धकत्वे दृष्टान्तत्वासम्भवात् “ज्ञानव” वि-
त्पन्न ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चय इति)
“तन्निश्चायकत्वा” दित्यभिमतत्वेन प्रामाण्ये परामृश्यत इत्यादिपक्षे
प्रामाण्यस्येति विगृह्य प्रतप्तम् ।

ननु—प्रामाण्यज्ञानं निश्चय इति हेतुने ज्ञानान्तसमुदायस्य विषया-
विशेषितनिश्चायार्थकतासम्भवादसङ्गतिः, प्रामाण्यज्ञानं—प्रामाण्यनिश्चय

[म] तत्सामग्र्यपि संशयप्रतिबन्धिका, तन्निश्चायकत्वात् ।
अन्यथा विशेषदर्शनकालेऽपि संशयापत्तेः । .

[दी] अन्यथा —यन्निश्चयस्य यत्र प्रतिबन्धिकत्वं तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्रापि
तिबन्धकत्वे । विशेषदर्शनस्य—विशेषनिश्चयस्य, उत्पत्तिकाले संशयापत्तेः ।

इति व्याख्याने अक्षराधिक्यम् . . ज्ञानं— निश्चय इति व्याख्याने
“ज्ञानस्येति” ज्ञानपदव्याख्यानं वेदमिति शङ्कासम्भव इति प्रामा-
ण्यस्य ज्ञानमिति व्याख्यातमिति । तन्न, ज्ञानवत्-निश्चयवदिति व्या-
ख्येयपेक्षाया निर्बाजतापातात् । मूले तत्सामग्र्यपि—ज्ञानमानससामग्र्यपि ।
प्रामाण्यस्य संशयप्रतिबन्धिका स्यात्, तस्यास्तन्मते, निश्चायकत्वाद्—ग्राह-
ण्यनिश्चयसामग्रीत्वादित्यर्थः । यन्निश्चयो यत्संशयप्रतिबन्धकस्तन्निश्चयसाम-
ग्र्या अपि तत्संशयप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः । “अन्यथे”ति
मूलस्य—तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्संशयाप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थकतायामसङ्गतिः,
विशेषपदस्य व्यावर्तकसामान्यपरत्वेन व्याख्येयतया एककोटिव्यापकदर्श-
नाद्युत्पत्तिकाले संशयापत्तेरेककोटिनिश्चयसामग्र्यास्संशयाप्रतिबन्धकत्वापाद-
कत्वलाभप्रसङ्गात्, सत्र च तस्य बाधितत्वात्, आतो “यन्निश्चय” इत्यादि
वर्णितभावायैव विपरीतार्थकतयाऽन्यथेति व्याचष्टे (अन्यथेति) आनुमानिका-
दिविरोधिनिश्चयदशायामपि संशयस्य अनिष्टतया दर्शनपदस्य न साक्षा-
त्कारपरता, संशयकाले च संशयापत्ययोगात् ज्ञानसामान्यपरतापि सम्भ-
वतीति तन्निश्चयसामान्यपरतया व्याचष्टे (विशेषेति) व्यावर्तकधर्मदर्शना-
न्तरक्षणे तत्प्रतिबन्धकतयैव संशयापत्ययोगात् कालपदमुत्पत्तिविशिष्टका-
लपरतया व्याचष्टे (उत्पत्तीति) विशेषपदस्य मिश्रव्याख्यातमेककोटिव्याप्य-
परत्वं न सम्यक्, व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले संशयानुत्पादानुरोधेन कोटिनि-
श्चयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रकृतस्यासिद्धेः, तत्पूर्वं कोटिनिश्चयसाम-
ग्र्या अभावात्, प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसदृभावेन हेतुतायास्सामग्रीप्रति-
बन्धकतावादिनानभ्युपगमात्, तथा सति व्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतयैव तदु-
त्पत्तिकाले संशयवारणसम्भवात्, सामग्रीप्रतिबन्धकताया नितरामसिद्धेश्च ।

[ग] यत्तु-विशेषदर्शनस्य निर्णयसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकता, न तु तत्त्वेन, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्या असम्भवात्, निर्णयसामग्रीत्वस्य च निर्णयान्यवहितप्रावक्षण्यैतिष्ठ्यस्वरूपस्य सर्वत्रानुगतत्वात् निर्णयसामग्र्यभावेन च कार्यसहभावेन हेतुत्वे कोटिस्मरणसत्त्वे चक्षुस्संयोगादिसम-बन्धानद्वितीयक्षण इव प्रथमक्षणेऽपि संशयो न स्यादिति तु न देश्यम्, वदानी संशयानुत्पत्तेरिष्टत्वात् । यदि च कदाचिच्चक्षुस्संयोगाद्युत्पत्तिकाले संशयोत्पत्तिरनुस्यूते तदा चक्षुर्मनोयोगामावेन तदनन्तरक्षणे निर्णय एव भोक्ष्यते, अपि तु क्षणैक्यवधानेनेति कल्पनात् निर्णयत्वस्य संशयान्यत्व-निर्वाह्यतया संशयानुत्पादाधीनतादृशप्रतिबन्धकसमवधानं न संशयानुत्पाद-प्रयोजकं भवितुमर्हति-परस्परश्रयाविति दूषणन्तु “अथे” स्यादिना मणिकृतैव शक्तिष्यते । कोटिमासकसन्निकर्षासत्त्वेऽपि न्याय्यदर्शनस्यानु-मित्युत्पादकतया निश्चयसामग्रीत्वम् । वस्तुतो विशेषदर्शनकाले उपनामकज्ञानं घटिता प्रत्यक्षालम्बककोटिनिश्चयसामग्री नियतैव । एतेन व्याप्तिविशि-ष्टवृत्तानिश्चयस्यानुमितिसामग्रीत्वेऽपि ज्ञानद्वयादिरूपं पुरुषत्वव्याप्यकंरा-दिनांश्यामिति ज्ञानं न न्यायमते पुरुषत्वनिश्चयसामग्रीति तस्य प्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्योपावश्यं कल्पनीयम्, तत्प्रतिबन्धकतावच्छे-दकं निश्चितव्याप्तिकथमवद्याज्ञानत्वं व्याप्तिविशिष्टवृत्ताज्ञानसाधारणमेवेति विशेषदर्शनस्य न सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता; न च ज्ञानद्वयादिकं न संशयविरोधीति युक्तम्, अवेच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानद्वयादिरूपस्य व्याप्तिसंसर्गकज्ञानघटितस्य प्रतिबन्धकतामविवादेन व्याप्तिप्रकारकज्ञान-घटितज्ञानद्वयादेस्तृतीये विषादायोगात् । अथ भवतु ज्ञानद्वयादिरूपं विशे-षपर्यन्तं दर्शितविशिष्टधीसाधारणरूपेण स्वतः प्रतिबन्धकम्, तथाप्यालोक-समवधानदूरत्वावभावघटितसामग्र्या निर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात् तद्व्याकृतविशिष्टज्ञानमपि सामग्रीविधयापि प्रतिबन्धकमेवेति चेत्, अतएव, तथापि विशेषदर्शनस्य तत्प्रतिबन्धकत्वेन तदुत्पत्तिकाले संशयवधारणसम्भवात् सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदुत्पत्त्यन्वयकतासत्त्विकिरिति परास्तम्; एवं परादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे यदादिन्याय-

[३३] विशयश्च तदभावादिरूप परामर्शे विवेचयिष्यते । न च कार्यकाल-
वृत्तित्वेन विशेषदर्शनाभावस्य हेतुत्वोपगमेन सामञ्जस्ये तत्सामग्र्याः प्रति-
बन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्, कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्तत्त्व-
कार्योत्पत्तिनियामकताया सम्प्रदायसिद्धत्वात् । न च प्राक्काले तत्सम्भव
इत्याशयात् ।

[३४] वृत्ताज्ञानस्य सत्त्वेऽन्धकारे षटादिसंशयापत्तिरनुमितिसामग्र्यसत्त्वादि-
स्यपि परास्त्वमिति, तत्र, आलोकसमबधानादिषट्पितसामग्र्युत्तरकाले संशयस्य
कोटिनिश्चयाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव कारणसम्भवात्, तदुत्पत्तिकाले
संशयस्य चेष्टत्वात्, विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयवारणाय तस्य तत्त्वेनैव
प्रतिबन्धकताया लाघवेनौचित्यात् । व्याप्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धादिभिन्न-
नानाविधव्याप्तिविषयकज्ञानाना निश्चयसामग्रीत्वेनानुगमस्य लाघवादेकमति-
बन्धकत्वमिति चेत् ? तेषां केन रूपेण हेतुता ? न तावदननुगततद्रूपै ।
व्यभिचारात् । न संशयविरोधित्वेनानुगतेन, तथा सति निश्चयोत्पादक-
त्वेन संशयविरोधित्वेऽन्योन्याश्रयात्, अव्यवहितपूर्वत्वादेरनुगतस्य दुर्वच-
स्त्वाच्च ।

विशेषदर्शनकाले—एकतरकोटिनिश्चयकाल इति प्राचीनव्याख्यान
अपि न साधु, उदक्षरत्वात्, व्यावर्तकमात्रस्यैव विशेषपदार्थत्वात् ।

व्याप्यदर्शनाद्युत्पत्तिकालेऽपि संशयस्य तत्सामग्रीप्रतिबन्धकतयैव वा-
रणीयत्वात् तत्सामग्र्या अप्रतिबन्धकत्वे तदुत्पत्तिकाले संशयापत्तेरप्रदर्शनं
न्यूनता च स्यादतो व्यावर्तकसामान्यपरतामेवाह (विशेषश्चेति) तदभावादीं
स्यादिना तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मपरिग्रहः । विशेषदर्शनाभा-
वस्य—व्यावर्तकधर्मदर्शनाभावस्य । सामञ्जस्ये-कोटिनिश्चयस्य, व्याप्यदर्श-
नादेशोत्पत्तिदशया संशयवारणसम्भवे । स्वयं कारणतावच्छेदकोपलक्षित
कारणसत्ताया एव लाघवेन कार्योत्पत्तिप्रयोजकताया जायमानलिङ्गस्थानुमि-
तिरूपतानिराकरणप्रस्तावे वक्ष्यमाणतया सम्प्रदायसिद्धत्वादित्युक्तम् । ता-
वता कार्यकालवृत्तित्वेन हेतुताया का क्षतिरित्याकाक्षायामाह (न चेति)

[य] प्राक्काले—कार्यव्यवहितप्राक्क्षणे । तत्सम्भवः—कार्यकालवृत्ति-
त्वरूपकारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वसम्भवः । तथा च कदापि कार्यं
नोत्पद्येतेति भावः ।

अत्र च सर्वत्र न कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्व कायो-
त्पत्तौ तन्त्रम्, विषयप्रतियोग्याद्यवच्छिन्नहेतुताकज्ञानासादीना कारणता
वच्छेदकविषयाद्यसत्त्ववशाद्यामपि कार्यकारित्वात्, किन्तु—इन्द्रियसंयुक्त
समवायामाण्यज्ञानाभावविशिष्टपरामर्शादिना प्रत्यक्षानुमित्यादिरूपकार्यं
जनन एव, आश्रयचक्षुस्सयोगादिविगमेऽपि रूपचाक्षुषादिप्रसङ्गस्यान्यथा
दुर्वारत्वात्, एवञ्च कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्त्वाया अन-
पेक्षणात्तौक्तदोषः, न न कार्यकालवृत्तिरस्योपरक्षणतापि न सम्भवति,
तथा सति मण्यदिरूपप्रतिबन्धकसमवधानोत्तरकाले दाहाघापचेर्विना
सामग्रीप्रतिबन्धकता दुर्वारत्वात्, कार्यकालवृत्तिरूपलक्षितमण्याद्यभावस्य
स्वसत्त्वकाल एव सत्त्वेन मणिसमवधानाद्युत्पत्तिप्राक्कालेऽपि सत्त्वादिति
यावत्, —मण्याद्यभावरूपकारणस्य प्राक्काल इव कार्यकालेऽपि सत्त्वाया-
स्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वात्, तत्क्षणतत्पूर्वक्षणोभयावच्छिन्नमण्याद्यभा-
वाधिकरण तत्क्षणे दाहादिरूपकार्यवदित्येव सामग्री-शाप्युपगमात्, एव
सति कार्यकालवृत्तिरस्य कारणतावच्छेदकनिवेशनमनुपयुक्तमिति चेत् । न
तत्कारणतावच्छेदकम्, अपि तु पूर्ववृत्तिरन्तरकारणताशरीरघटकमेव । यदा
यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र तदा तत्प्राक्काले च कारणमिति विलक्षणव्यापकता
यास्तत्र तत्र कारणतापटकत्वात्, यथा—अत्र कार्यव्यवहितपूर्वक्षणे
कारणासत्त्वेऽपि कायोत्पत्तौ व्यापकतापटितकारणतास्यतेस्तादृशक्षणसत्त्व
कायोत्पत्तावपेक्षितम्, तथा—मण्यादिसमवधानकारे दाहाद्युत्पत्तावपि
निरुक्तव्यापकतापटितकारणता मन्वेतेति कार्यकालसत्तापि मण्यभावादेर्दाहा-
द्युत्पत्तावपेक्षितेति,

[दी] यत्तु—प्रतिबन्धकमात्रसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धकमणिसामग्रीकाले दाहामावप्रसङ्ग इति । तत्तुच्छम्, अनुमितौ सिद्धयभावस्येव दाहे मणिसामग्र्यभावस्यापि पूर्ववर्तितामात्रेण

[ग] अस्तु वा उपलक्षणीमूतस्वानन्तरक्षणेनावच्छिन्ना या अधिकरणता तन्निरूपकत्वसम्बन्धेन क्षणवैशिष्ट्य मण्यभावादिकारणतायामवच्छेदकम्, मणिसमवधानोत्पत्तिमात्रक्षणस्य नैतादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, मण्यभावे तदधिकरणतायास्तदनन्तरक्षणानवच्छिन्नत्वात्, देशान्तरनिष्ठतदधिकरणता तरक्षणानन्तरक्षणावच्छिन्नेति चेत्, एवमपि देशान्तरनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वविशिष्टस्येव तेन सम्बन्धेन क्षणविशिष्टस्याप्यधिकरणसदृश एव न तु यदधिकरणे कार्यमापाद्यत इति न मणिसमवधानदेशे कार्योत्पत्तिरित्यालोच्योक्त (आशयादिति) ।

निश्चयजनकविशेषदर्शनोत्पत्तिकाले सशयाऽपि प्रतिबन्धकससर्गाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारयितुं शक्यते, विशेषदर्शनस्य स्वतन्त्रयेणाप्रतिबन्धकत्वादिति मिश्रा मूलाशय व्याचक्षते, तदुपरि च प्रतिबन्धकमात्रस्यैव सामग्री यदि प्रतिबन्धिका तदा मणिसामग्रीसमवधानकाले दाहानुपपत्तिस्तादृशप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वादिति पूर्वपक्ष—ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसामग्र्या एव प्रतिबन्धकतानियम—न तु प्रतिबन्धकान्तरसामग्र्या, अतो मणिसामग्र्यभावो दाहे हेतुरेव न, अपि तु मण्यभाव एव कार्यसहभावेन तथा, तावतैव मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहवारणादिति मिश्रैस्समाहितः, तत्समाधानमाश्लेष्य मणिसामग्र्यभावस्य दाहहेतुत्व कुत्रचित् कार्ये कस्यचित् कार्यसहभावेन हेतुत्वञ्चाभ्युपेत्यापि समाधास्यन् त पूर्वपक्षमुपन्यम्यति (यच्चिरिति) (प्रतिबन्धकमात्रेति) मात्रपद—कृत्स्नार्थकम् । (पूर्ववर्तितामात्रेणेति) मात्रपदेन सहभावव्यवच्छेदः । कार्यसहभावेन हेतुताया विचारसहत्वे मण्यभावस्य तथा हेतुतयैव मण्युत्पत्तिकाले दाहवारणसम्भवान् तत्सामग्र्यभावस्य हेतुताया अप्रामाणिकत्वात्—सम्भवादि-

[म] अथ धर्मिणि विशेषादर्शनद्वयायां एककोटिस्मरणे तदारोपः कोटिद्वयस्मरणे संशय इति निश्चयसामग्रीतत्त्वं-

[दी] हेतुत्वसम्भवात् । निश्चयसामग्र्यभावमाशङ्कते (अयेति) । विशेषदर्शनाद्यभावाविशिष्टकोट्यन्तरोपस्थितेरन्यकोटिनिश्चयस्य प्रतिबन्धिकायास्तत्त्वे न तत्सामग्रीत्यर्थः । (निश्चयसामग्रीतः) इन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टान्यकोट्युपस्थितेः । सामग्रीसत्त्वे कार्यवश्यम्भावात् ।

स्युक्तम् । पूर्वोक्तप्रमत्त्वज्ञानादिरूपोत्पन्नकनाशोत्पत्त्यपिकरणे विशेषदर्शनद्वितीयक्षणे संशयो जायते, तथा चोत्पन्नकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वात्, पूर्ववृत्तितामात्रेण हेतुता वाच्येति प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । "अये"त्यादिकां शङ्का प्रकृते सङ्गमयति (निश्चयसामग्र्यभावमिति) प्रकृत इत्यादिः । पदार्थमन्याख्यायैव निश्चयसामग्र्यभाषसत्त्वं स्फुटीकर्तुं पर्यवसितार्थमाह (विशेषदर्शनाद्यभावेन) एककोटिव्याप्यदर्शनकाले कोटिद्वयस्मरणेऽपि निश्चयोत्पत्तेस्तदभावस्य कोट्यन्तरोपस्थितौ वैशिष्ट्यनिवेशः । "तत्सामग्री"ति तत्त्वेन कोटिनिश्चयपरामर्शस्फुटीकरणाय निश्चयत्वेत्यतमासल्लेखनम् । न तत्सामग्री—न तदुपधानप्रयोजककारणसमुदायः ।

अथ-निश्चयं प्रति विशेषदर्शनसहकृतकोट्यन्तरोपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वे निश्चयसामग्र्यास्तंशयप्रतिबन्धकत्वकल्पनं निर्वृत्तिकम्, निश्चयसामग्रीदश यां तत्सामग्रीषट्कीमूलायाः संशयजनकविशेषादर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितेर्विरहादेव संशयापत्त्ययोगादिति चेत् ! माम्निश्चयसामग्री संशयपतिबन्धिका, तदपि मीमांसकानामनुपलभेव, तथा सति भामाण्यसंशयस्य निवृत्तिर्वाहात्, एकदा संशयनिश्चययोरनुत्पादात्, कलनियतकारणतो मरूपायाः निश्चयसामग्र्यास्तादृशसंशयसामग्रीकालेऽसम्भवात् परस्परमपेक्ष्य तादृशसामग्र्यास्सम्पन्नदुर्बलभावोक्तिर्न सङ्गच्छत इति प्रकृतनिश्चयसामग्रीपदार्थं व्याचष्टे (निश्चयसामग्रीत इति) (इन्द्रियसन्निकर्षादीति) तादृशसामग्री च संशयकाले तत्सत्त्वेऽशुन्येति भावः । तस्या दीर्घत्वञ्च

[म] संशयसामग्री बलवतीति कोटिद्वयस्सरणे संशय एव
स्यात् न तु निश्चय इति चेत् ? । न,

[दी] (संशयसामग्री) तथाविधकोट्यन्तरोपस्थितिः । आत्मादिसाधारण
घटितायास्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । संशयत्वनिश्चयत्वयोः
कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिन्मवेदेवं न तु तदस्तीत्याह (विरुद्धोभयेति)

[ग] संशयसामग्रीदशायां निश्चयानुत्पादकत्वमेव, न तु ज्ञानानुत्पादकत्वम्,
सद्यापि तदानीं संशयरूपतत्कोटिज्ञानजननावित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्तरया
अशेषकारणरूपसंशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधितारूपनिश्चयसामग्र्य
अधिकबलवत्त्वासम्भवेन तत्रापि सामग्रीपदं प्रागुक्तासाधारणविपरीतकोटि-
मासकसमुदायपरतया व्याचष्टे (संशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्श-
नाद्यनावविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्यावीजमाह (आत्मादीति) साधारण-तत्कोटिभा-
नप्रयोजम् । तेन कोट्युपस्थित्यान्दरेकोटिनिश्चयप्रतिबन्धकशरीरप्रवेशलाभः
(मानाभावादिति) बाह्यकारणासत्त्वे इतरकारणसत्त्वेऽपि सामग्रीप्रतिबन्ध
ज्ञानं जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवे-
शस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्यो-
क्तत्वात् तदुपरि “विरुद्धोभयारोपे” त्यादिमूलं सङ्गमयितुं तादृशप्रतिबन्ध
कतावीजस्य संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य खण्डनपरतां
तस्याह (संशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति संशयसाम-
ग्र्या प्रतिबन्धकत्वं प्रामाणिकं स्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छि-
न्नस्य संशयदशायामापादकाभावेन तत्प्रतिबन्धकतारूप्यनवैयर्थ्यादिति
भावः । निश्चयत्वस्य किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्वृत्तात्संशय
काले तदवच्छिन्नापत्तिर्विचारसहा, तदघटकतदभावाप्रकारकत्वे तदभाव
प्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्य तदवच्छिन्नाऽहेतुभूतस्यापि प्रतियोगि
प्रयोजकत्वावविधयाऽपेक्षणादतः कदाचिदित्युक्तम् ।

[म] विरुद्धोभय

[दी] उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्ववत् एकत्रावि-
रुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्ववच्च, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं
न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येकप्रयोजकसमाजाधीनत्वात् ।

[ग] यद्यपि-संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि निश्चयत्वस्य का-
र्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितिरूपा
यास्तस्यमायप्रयाः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं शक्यकरूपं च भवतीति निश्च-
यत्वमात्रस्य तथात्वखण्डनमुचितं न तु संशयत्वस्य, तथापि-दृष्टान्तवि-
धया निदधयत्वस्य प्रयोजकसमाजाधीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वं संशयत्वा-
मपि कार्यतानवच्छेदकमास्तामिति प्रतिबन्दिनिरासाय वा तस्य तथात्व-
खण्डनमिति ध्येयम् ।

यद्यपि—प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूर्खे-
नास्त्येवेत्यसङ्गतिः, तथापि—स्वयं तत्पूरयिष्यतीत्युच्यते । यद्येकधर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाहमपि जन्यताव-
च्छेदकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कोट्योर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकार-
तात्पर्यविशेषं च परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवेत्, एवमेक-
त्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेति निवेद्य उभयप्रकारकेत्यत्र तद्विपरीतैकप्रकार-
कत्वं निवेद्य विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्वम्, एवं विरो-
धस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं च,
जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिनसूचनाय तादृशपरमप्रयस्य दृष्टान्ततयो-
पन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादिप्रकारकत्वप्रयोजकतत्त्वकोटिविशिष्टबुद्धि-
सागम्यासंवलनाधीनत्वादित्यर्थः ।

ननु—सामग्रीसमाजादुभयप्रकारकज्ञानाभेदनिर्वाहेऽपि परस्परवि-

[म] संशयसामग्री बलवतीति कोटिद्वयस्सरणे संशय एव
स्यात् न तु निश्चय इति चेत् ? । न,

[दी] (सशयसामग्री) तथाविधकोट्यन्तरोपस्थिति । आत्मादिताधारण
घटितायास्सामग्र्या प्रतिग्रन्धकत्वे मानामावात् । सशयत्वनिश्चयत्वयो
कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिद्भवेदेव न तु तदस्तीत्याह (विरुद्धोभयेति)

[ग] सशयसामग्रीदशाया निश्चयानुत्पादकत्वमेव, न तु ज्ञानानुत्पादकत्वम्, तथापि तदानीं सशयरूपतत्कोटिशानजननादित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या अशेषकारणरूपसशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधित्तरूपनिश्चयसामग्र्य अधिकबलवत्त्वासम्भवेन तत्रापि सामग्रीपद प्राशुक्तासाधारणविपरोतकोटि-भासकसमुदायपरतया व्याचष्टे (सशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्श-नाद्यभावविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्यावीजमाह (आत्मादीति) साधारण तत्कोटिभ-नप्रयोजम् । तेन कोट्युपस्थित्यादरेककोटिनिश्चयप्रतिबन्धकशरीरप्रवेशालाम (मानाभावादिति) यादृशकारणासत्त्वे इतरकारणसत्त्वेऽपि सामग्रीप्रतिबन्ध-ज्ञान जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवे-शस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । सशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्यो-क्तत्वात् तदुपरि ' विरुद्धोभयारापे ' स्यादिमूल सङ्गमयितु तादृशप्रतिबन्ध-कताधीनस्य सशयत्वनिश्चयत्वयो कार्यतावच्छेदकत्वस्य खण्डनपरता-तस्याह (सशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्न प्रति सशयसाम-ग्र्या प्रतिबन्धकत्व प्रामाणिक स्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छि-न्नस्य सशयदशायाभावादकामावेन तत्प्रतिबन्धकताकल्पनवैयर्थ्यादिति भावः । निश्चयत्वस्य किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्वृत्तात्मशय-काले तदवच्छिन्नापत्तिर्विचारसहा, तदष्टकतदभावाग्रकारकत्वे तदभाव-प्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्य नदवच्छिन्नाऽहेतुभूतस्यापि प्रतियोगि-प्रयोजकभावविधयाऽपेक्षणादत कदाचिदित्युक्तम् ।

[म] विरुद्धोभया

[दी] उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्ववत् एकत्रावि-
रुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्ववत्, षष्ठ्य विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं
न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येकप्रयोजकसमाजानीनत्वात् ।

[ग] यद्यपि-संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि निश्चयत्वस्य का-
र्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनसहितकोशान्तरोपस्थितिरूपा
मास्तसंशयसायमयाः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं ज्ञान्यकरूपनं च भवतीति निश्च-
यत्वमात्रस्य तथात्वस्तण्डनमुचितं न तु संशयत्वस्य, तथापि-दृष्टान्तवि-
धया निश्चयत्वस्य प्रयोजकसमाजानीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयस्या
मपि कार्यतानवच्छेदकमास्त्यामिति प्रतिबन्दिनिरासाय वा तस्य तथात्व-
स्तण्डनमिति ध्येयम् ।

यद्यपि—प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूले
नास्त्येवेत्यसङ्गतिः, तथापि—स्वयं तत्पूरीयिष्यतीत्युक्तोपः । यथैकधर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाह्यमपि जन्यताव-
च्छेदकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कौश्लोर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकार-
तात्पर्यविशेषं च परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवेत्, एवमेक-
त्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेति निवेद्य उभयप्रकारकेत्यत्र तद्विपरीतमेकप्रकार-
कत्वं निवेद्य विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्वम्, एवं विरो-
धस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं च,
जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिस्तूचनाय तादृशधर्मत्रयस्य दृष्टान्ततयो-
पन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादि प्रकारकत्वप्रयोजकतत्वेति विधिशिष्टबुद्धि-
सामग्र्यासंबलनानीनत्वादित्यर्थः ।

ननु—सामग्रीसमाजोभयप्रकारकज्ञानाभेदनिर्वाहेऽपि परस्परवि-

[दी] कचिद्विरोधमानस्यापि तत्प्राप्तप्रयत्नत्वात् ।

[ग] रोधावगाहितव्यतिरेकसंशयत्वानिवोह , प्रत्येककोटिभक्तसामग्र्यास्तदप्रयोजकत्वात् . तयोन्तत्प्रयोजकत्वे कोटिद्वयसमुच्चयस्यापि तद्यात्वापत्तेरित्येतद्व्याह (कचिदिति) तत्प्राप्तप्रयत्नत्वात्-विरोधभासकसामग्र्यर्थनित्यात् । सा च विरोधोपस्थितितदसंसर्गग्रहस्था । तदनुपस्थितिकालीनसंशये चामंसंसर्गग्रह एव संसर्गविषया विरोधभासक , संसर्गभावे सन्निकर्षम्याप्यहेतु-तया ज्ञानसन्निकर्षविषयापि विरोधोपस्थित्यनपेक्षणात् । विरोधानुपस्थितिदशाया कोटिद्वय समुच्चय एव जायत इति ॥ न युक्तम् , अव्याप्यवृत्ति-त्वज्ञान विना भावाभावसमुच्चयस्यानुभवविरद्धत्वात् । विरोधस्तु कोट्यो-स्तन्वन्व ।

न चैवमेककोट्यशेषपरकोटेः प्रकारतापत्ति , अभावकोट्यशेषे प्रति योगितया भावकोटे प्रकारतायाम्भेदमभ्यस्तत्वात् तत्संसर्ग एव विरोधम्या-प्यन्तर्भावत् । विरोधविशिष्टमयोगादिरेव बाधधिकरणे कोटिमन्वन्व , वि-भिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्वरूपान्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य विरोधभागप्रतिब-न्धकतया तदानी कोट्योन्ममुच्यते ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकाले विरोधाविषयक एव संशय , विरोध-स्य सामर्ग्यविषयताया अप्रामाणिकत्वात् , संशयत्वस्य विरोधविषयकत्वा-व्यतिरेकमद , अतो विरोधभावेऽपि न संशयत्वानुपपत्ति , न च—संशय-त्वशरीरे विरोधविषयकत्वाप्रवेशे समुच्चयस्य संशयत्वप्रमङ्ग , संशयत्वस्य विषयिताविशेषरूपत्वात् , न च—समुच्चयविषयित्यावृत्तिविशेषपदार्थो-दुबेच , भावाभावोभयप्रकारकत्वस्य समुच्चयविषयितासाधारणमिति बा-ध्यम्,—समुच्चये प्रकारभेदेन विषयताभेदान् , विरद्धोभयप्रकारकैकविष-यताप्रतियोगिकज्ञानत्वरूपमशयत्वस्य अनतिप्रमत्तत्वात् , तादृशविषयता-शक्तिज्ञान प्रत्यन्याप्यवृत्तित्वज्ञान विरोध्यविषयकमपि मणिमन्त्रादिवत् पृथ-गेन प्रतिबन्धकम् , संशयत्वस्य विरोधविषयतानियमत्वेऽपि विरोधाप्रकारके-ऽप्रमत्तकृतेन अव्याप्यवृत्तिविषय पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यक

[ग] त्यात्, तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव तद्विपरीतज्ञानप्रतिवच्यतावच्छेदकत्वात्, तत्संसर्गकधियः तद्रूपानाकान्तत्वादित्याहुः । तत्तु—दीधितिकृतोऽसम्भ-
तम्, तेन संशयस्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वसंभवात् । विषयिताविशे-
षस्य सामग्रीत्यावृत्तस्य सामग्रीसमाजानियाम्यतया अन्याप्यनृत्तित्वज्ञाना
भावजन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् ।

न च—विरोधविषयतायाः संशयवच्छेदकत्वस्य दीधितिकारसम्भ-
त्वे कचिदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, एकावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावो
भयवतावगाहिंसंशये विरोधावगाहिताया अनियमात्छेदनोपपत्तेः, अन्या-
सिवृत्तित्वधीदशायामपि मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्या
ऽनुमविकतया तस्य विरोधविषयकत्वासम्भवात् ।

न च—तत्र एकावच्छेदकावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधभावे
बाधकभावाः, तादृशविरोधावगाहिनोऽपि विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभा-
वादिमत्त्वावगाहिनो ज्ञानस्य समुच्चयतया सामान्यत एकाधिकरणावृत्तित्वरू-
पविरोधानवगाहिनि भावाभावोभयप्रकारकज्ञाने एकावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
गाहितायास्संशयत्वमयोजकत्वावश्यकत्वादवच्छेदकघटितविरोधभानस्यानुप-
युक्तत्वात्, संसर्गनिभया तद्विषयतायाः कल्पकभावेन तत्प्रयोजकसामग्र्या
अप्यकल्पनात्, बलसंसामग्रीतस्तदुपस्थितिदशाधामेव प्रकारतया तद्भा-
नम् ।

वस्तुत एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहिन्यपि ज्ञाने विरोधस्य
गुरुशरीरस्य संसर्गतया भानमप्रामाणिकम्, तादृशसंशये अनवच्छिन्नाधार
ताया एव संसर्गतया भानोपगमेन समुच्चयात्तद्वैलक्षण्योपपत्तेः । संयोगतद-
भावयोरेकत्र द्रव्यादौ वर्तमानत्वग्रहेऽपि गुणादौ तत्संशयस्याऽनुमविक-
तया तत्रानवच्छिन्नाधारतायास्संसर्गतयैव समुच्चयवैलक्षण्योपपत्तेः । न च—
तत्राप्यवच्छिन्नाधारताघटितविरोधभानमुपेयते, तद्भावे बाधकभावादिति

[ग] व्यर्थ इति तत्तद्वर्तिनि तद्विरुद्धप्रकारकत्वशून्यत्वमेवोपादेयम् । तद्वर्तिनि तत्प्रकारकत्वं चाधिकं निवेश्यम्, हूदो न वह्निमान् पर्व-
तश्च यन्दिमानित्यादिवुद्धेर्वदन्यादिनिश्चयत्वनिर्वाहाय । प्रतियोगिकोटौ-तद्व-
र्तिणीनि-तद्वर्मितावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकम्, अतः-पाषाणमयो न वह्नि-
मान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिनिश्चयसङ्ग्रहः । समानविषयकत्वमात्रेण
बाधादिवुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमते तु पाषाणमयत्वादिना पर्वते तदभावनिश्चय
स्यापि पर्वतत्वादिना तत्र बहुधादिज्ञानविरोधित्वादुक्तज्ञानं न निवच्यते,
अपि तु संशय एवेति समानप्रकारकत्वेन विरोधितावादिनीनमत एव
धर्मितावच्छेदकान्तर्भावः । तन्मते च न धर्मिणोन्तर्भावः, समानधर्मिताव-
च्छेदकविभिन्नधर्मिकबुद्धेरपि संशयत्वात् । एवं तन्मते धर्मितावच्छेदक-
सामानाधिकरण्यमात्रेण विभिन्नधर्मिणीव एकधर्मिणि कोटिद्वयावगादिज्ञान-
मपि निवच्यते, तथाविधकोटिनिवचययोः परस्परविरोधात्, अतोऽवच्छे-
दकावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव निवेश्यम् । धर्मितावच्छेदकसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिनमवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्तामवगाहमानस्य
तन्निश्चयत्ववारणाय तद्वर्मितावच्छेदकविशिष्टे तद्विरुद्धप्रकारकत्वविशिष्टस्य
तद्वर्मावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वस्याप्यभावः पृथग्विनिवेशनीयः । अन्यकृतसंश-
यत्ववदकज्ञानरमात्रपरित्यागोऽप्यत एव उक्तच्छेते, ईदृशाभावप्रतियोगि
कोटौ कोटिद्वयप्रकारकत्वनिवेशात् ।

यत्तु-धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहित्वं तदवच्छेदेन
तद्वत्तावगादिसंशयवृत्तितत्सामानाधिकरण्येन तद्विरोध्यवगाहित्वस्य स्ववृ-
त्तितत्तावगादित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनातु
गम्यैकोभाव एव तन्निश्चयस्वरूपे निवेश्यते, संशयनिष्ठं विरोध्यवगा-
हित्वमपि संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमेव, संशयनिश्चयसाधारणतद्विषयता-
या ऐक्यात्, संशयस्याभावविशिष्टतादृशविषयतायाः प्रतिबन्धप्रयोजकत्वात्
न संशयेन संशयप्रतिबन्ध इति । तदसत्, स्वत्वघटितत्वेनानुगतत्वात्,
संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकनिश्चयत्वस्याऽऽत्माश्रयेण तद्वत्तासम्भवाच्च ।

[ग] समानविषयकतामात्रेण विरोधिनामते च एकधर्मिविषयकं धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाद्यपि ज्ञानं संशय एव, तन्मते अवच्छेदकत्वावगाहनस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतायामनन्त्रत्वादित्यवधेयम् । धर्मिविशेषान्तर्भावस्यावश्यकतया प्रकारभेदेनेव तद्वेदेनापि निश्चयतभेद इष्ट एव । समानधर्मिकम्यैव निश्चयस्य प्रवृत्त्यादिजनकतया विपरीतज्ञानादि विरोधितया च धर्मिभेदेन निश्चयकारणत्वादिभेदस्यावश्यकत्वात्, तदवच्छेदकनिश्चयत्वस्य धर्मिविशेषनियन्त्रितताया अदूषकत्वात् । तत्र तत्र समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य सप्रकारकत्वविशिष्टविरोधिप्रकारकत्वान्वयमेव कारणतावच्छेदकं वाच्यम्, सप्रकारकत्वस्य च धर्मिविशेषणकतया ह्रदो न बहिमान् पर्वतो बहिमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वताद्यवच्छेदेन बह्व्यभावादिप्रकारकत्वाभावविशिष्टस्य पर्वतादौ विशेष्यतासम्बन्धेन सत्त्वास्तानुपपत्तिः । ह्रदो बहिमान् वा पर्वतो बहिमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वतत्वावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वाभाववतोऽपि ह्रदादौ तद्विशिष्टस्य विशेष्यतासम्बन्धेनासत्त्वात् तत्र विशेष्ये तादृशकार्यजननप्रतिबन्धप्रसङ्गः । धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च तद्वत्ताज्ञानत्वेनैव कारणत्वादि-कम् । प्रत्यासत्तिश्च स्वनिष्ठविरोधिप्रकारकत्वाभाववत्त्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशिष्टं धर्मितावच्छेदकत्वम् । पापाणमयो बहिमान् वा पर्वतो बह्नि-निरपादिनिश्चये पापाणमयत्वावच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन बह्व्यभावादिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन तत्प्रकारकत्वाभावोऽक्षत एवेत्यलमधिकेन ।

समुच्चयसाधारण्याय च कोट्योर्विरोधावगाहिताधटितसंशयत्वशून्य-त्वं प्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदके निवेशनीयम्, न तु विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया तावत्पर्यन्तनिवेशः; तत्तदभावसमुच्चयस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा समुच्चयस्याप्यनुपपत्तेः ।

न चैवं समुच्चयोत्तरं संशयापत्तिः, समुच्चयजनकस्याऽन्याप्यवृत्ति-त्वमहस्य भावाभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वेन समुच्चयस्य च विरोधमानप्रतिबन्धकत्वात् । कथंशिविरोधभानगम्भरे समुच्चयवत्संशयस्यार्थाष्टत्वं, ,

[ग] समुच्चयस्य समुच्चयताधारणकोटिमानाविरोधित्वे ऋणे विरोधमानविरो-
धिताया एव संशयविरोधिताबीजत्वात् ।

न च वस्तुगत्या यद्विरोधि तत्रकारकत्वशून्यत्वं न निश्चयत्वघटकम्
अयं स्याणुः पुरुषश्चेति समुच्चयस्य पुरुषत्वाभावमहविरोधितानुपपत्तेरिति
गृह्यमाणविरोधनिरूपकत्वावच्छेदकावच्छिन्नाप्रकारकरमेव तथा, तथा च
पुरुषत्ववांस्तदभाववांश्चेति समुच्चयास्यापि पुरुषत्वाभावमहविरोधिरयं दुर्वा-
रमेवेति वाच्यम्,—पुरुषत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाप्रकारकरस्यैव पुरुषत्वादि
निश्चयत्वघटकत्वोपगमात् । स्याणुरां पुरुषो वेति संशयोऽपि स्याणुत्व-
पुरुषत्वाभावमादाय कोटिचतुष्कोट्याही, अतस्तस्य पुरुषत्वाभावादिमहा-
विरोधिता ।

यदि च स्याणुत्वपुरुषत्वाद्योरभावानुपस्थितायपि परस्परप्रामाणा-
धिकरण्यग्रहे भावद्वयमात्रकोटिकः संशयोऽनुभवसिद्धः सामग्रीबलसिद्धश्च ;
न च तद्विरोधिर्भावत्तग्रहस्याभावकोटिकसंशयभित्तस्य तद्वत्ताधीप्रतिबन्ध-
कतया तदभावस्य कार्यकालेऽप्यस्यात्र सामग्रीति वाच्यम्,—परस्परविरो-
धेन कोटिद्वयमाने कोटिद्वयमानविरोधिर्भावत्तग्रहाभावस्य कार्यकालेऽश्रुत
तयोभयमानस्यैव दुर्वातरत्वात् ; युगपद्विरोधिकोटिद्वयमाने विरोधिर्भ-
वतामहाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुता न सम्भवतीति चेत् ! अस्तु
पूर्ववर्तितामात्रैव तद्वैयर्थ्या, विरोधिर्वैयर्थ्यानेन तुल्यवत्त्वाया अपरमान-
सानमद्याः प्रतिबन्धकत्वं चाप्तेदम् ; न च—शङ्कत्वपीतत्वयोर्विरोध-
महदशयां दोषविशेषवशात्पीतत्वावगतिः शङ्कोऽयं पीत इति भ्रमस्य
संशयत्वाभावात् भावद्वयकोटिकत्वं न संशयत्वप्रयोजकमिति वा-
च्यम्,—साक्षात्करोमीति प्रतीतिमाश्रितविलक्षणविषयान्न्यकोटिद्वयविषय
तया एव संशयत्वनिर्वाहकप्रयोजकत्वे च पीतत्वावगे सादृशविषय-
तानिमोचनानादृशविषयताविरहादसंशयत्वादित्युच्यते ; तदा तादृगसंशयस्य
तत्कोटिनिर्देशग्रहानिवन्धकत्वोपाये तत्रकोटिनिश्चयनिष्ठतद्विरुद्ध-
ग्रहानिवन्धकत्वावच्छेदकनिश्चयत्वशरे गृह्यमाणविरोधप्रकारकत्वं

[म] रोपसामग्रीद्वयसमाजादुभयारोप एव भवति, स एव
[म] संशयः । न त्वेकारोपसामग्र्यापरारोपसामग्रीप्रति-
यन्धः,

[दी] एकैकरूपप्रयोजकविरहाधीनत्वात् । नीलानीलघटत्वादिकन्तु प्रसि-
द्धतरो दृष्टान्त इति । आरोप — विशिष्टज्ञानम्, सर्वत्र कोटिद्वयस्यारोपा-
सम्भवात् । आरोपपदामिधानं च सामग्र्योस्तुल्यबलत्वबोधनाय । एकारोप
सामग्र्या—तुल्यबलत्वा ।

[ग] भाषाभाषसमुच्चयस्य तत्समुच्चयाविरोधित्वोपपत्तये च गृह्यमा-
णविरोधित्वाविशेषिततदभावाप्रकारकत्वं चार्गत्या प्रवेशनीयमिति दिक् ।
(एकैकरूपेति) तादृशनिश्चयत्वादीनां स्वघटकीभूताभावप्रतियोगिविरो-
धिप्रकारकत्वादिप्रयोजकसामग्रीविरहसहिततत्प्रकारकर्षीसामग्रीनियम्यत्वादि-
त्यर्थः । (नीलानीलघटत्वादिकमिति) संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेद-
कत्वे नीलसामग्री घटसामग्रीसमाजनिर्वाह्य नीलघटत्वादिकम्, निश्चयत्व-
स्यातथात्वे च नीलसामग्रीविरहसहसृत्तघटसामग्रीनिर्वाह्यनीलघटत्वं प्रसि-
द्धतरो दृष्टान्त इत्यर्थः । “उभयारोप” इत्यत्रारोपपदस्य अमार्थकत्वासम्भ-
वादन्यथा व्याचष्टे (आरोप इति) अमार्थकत्वासम्भवे नीजमाह (सर्वत्रेति)
शिंशुपादावाग्रत्यपनसत्वाद्युभयकोटिकसंशयस्य कोटिद्वयाश एवारोपत्वात्
सर्वत्रेत्युक्तम् । संशय इति शेषः । लाक्षणिकेनारोपपदेन विशिष्टज्ञाना-
मिधानप्रयोजनं दर्शयति (आरोपपदेति) (तुल्यबलत्वबोधनायेति) बलवत्या
लौकिकसन्निकर्षदूरत्वादिदोषाभावादिपटिताया एककोटिभासकसामग्र्या अ-
परकोटिभासविरोधित्वं सूचयितुं तुल्यबलत्वाबोधनस्यावश्यकत्वादिति
भावः । आरोपस्य विरोप्यघटितसन्निकर्षशून्यविशेषणकतया प्रायशः उप-
नीतमानत्वेन कोटिद्वयोपनीतमानलाभात्तत्सामग्र्याश्च तुल्यबलतया तत्ताभः ।
एककोटिभाससामग्र्या अपरकोटिभासविरोधित्वे सामग्रीसमाजान् संशयो
न सम्भवतीति नम्या अतथान्वमाह मूले (न त्वेकेति) सामग्रीप्रतियन्ध-
सामग्रीप्रतिपदनम् । चतुर्था एककोटिभाससामग्र्या अपरकोटिभास प्रति-
यन्धनं प्रत्येकं पूरयति दाधनी (तुल्यबलवन्ति) अप्रतिपत्त्ये

अविरोधात् । न चोभयारोपसामग्र्या एकनिश्चयसामग्रीप्र-
तियन्ध इति धाच्यम्,—प्रत्येकारोपसामग्र्यतिरिक्तायास्त-
स्या अभावात् । न च सामग्रीद्वयात्कार्यद्वयम्, समूहालम्बन-
धनुपपत्तेः ।

[दो] अविरोधात्-प्रतियन्धौपयिकापिकवल्यस्यविरहात् । (प्रत्येकेति)
उभयविशिष्टज्ञानलैकमात्रविशिष्टज्ञानत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य निरा-
सात् तुल्यमष्ट्या च एकज्ञानसामग्र्या अपरज्ञानसामग्रीप्रतिपादे संशयो-
च्छेद इति भावः ।

[ग] अप्रतियन्धरूपस्याऽविरोधस्य हेतुत्वामम्भवेनामङ्गतेरविरोधपदार्थ व्याचष्टे
(प्रतियन्धौपयिकेति) ननु भवतु सामग्रीममात्रात् संशयः, तावता प्रकृते
किमायातम्, तथापि प्रामाण्याप्रामाण्योभयविशिष्टज्ञानसामग्र्या निश्चयप्र-
तियन्धात् प्रामाण्यसंशयो निराबाध एवेत्याकांक्षायां मूले (न चोभयारो-
पेति) न चेत्यनन्तरमेवं सतीति पूरणायम् । धाच्यम्— वक्तुं
शक्यम् । अत्र कथं तानिवृत्तये आशयं प्रकाशयति (प्रत्येकारोपेति)
संशयोत्पत्तौ कोटिद्वयमासकमामग्रीसंवन्धनापेक्षायामपि संशयत्वस्य कार्यता-
वच्छेदकत्वे उभयसामग्री प्रत्येकारोपमानमोतो विलक्षणैव, निश्चयत्वस्य
तयात्वे च तादृशसामग्र्यास्तद्वच्छिन्नं प्रति प्रतियन्धस्त्वं युज्यते एवेति
शङ्कानिरासाय संशयत्वनिश्चयत्वयोः-कार्यतावच्छेदकत्वमेवैवं सति नास्ति,
उक्तमुक्तेरिति मूलं व्याचष्टे दीधितौ (उभयेति) संशयत्वादेः कार्यतावच्छे-
दकत्वेऽपि अधिकजन्तुमपुरस्कृत्यैककोटिज्ञानसामग्री अपरकोटिज्ञानं प्रति-
यन्धीयादिति न प्रकृते प्रामाण्यनिश्चयो भविष्यतीत्याशङ्कं निराकर्तुमधिक-
मलत्वपुरस्कारे सुक्तिं दर्शयति (तुल्यमष्ट्येति) सामग्रीद्वयममात्रात् संशय
इत्यत्र शङ्कते मूले (न चेति) समाधत्ते (समूहालम्बनवदिनि) ज्ञानमूले
सामग्रीभेदो न कार्यभेदमगोत्रकोऽपि नू सानमग्रीसंघटनमेव, तत्संघटनं

[ग] कतया “कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे” ति न सङ्गच्छत इति शङ्का-
परतया “न चे”त्यादिमूलं व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता, किं तु सामग्रीद्वयम्, तत्र तत्कोटि-
भानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धिका विरोध्यग्राहकत्वात्, विरोधि-
कोटिग्राहकसामग्र्यास्तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽपि आरोपसामग्रीपदेन
विरोधिग्राहकसामग्र्यभावातिरिक्तनिश्चयसाधारणकारणसमुदायस्य विवक्षित-
त्वाच्च दोष इत्यर्थकतया “प्रत्येकारोपेत्यादीनि मूलं व्याख्येयम् ॥

“तस्मा” दित्यादिग्रन्थश्च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वात्, ज्ञान-
ग्रहपूर्वं सदभावेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वाच्च ज्ञानग्रहस्तत्संशय-
रूपो न वा सदुत्तरमपि संशयः, धर्मिज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषादर्शनविरहेण
तत्सामग्रीविरहादिति व्याख्येयः ।

संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्या-
ख्यातवतो दीधितिकारस्य मते—“धर्मिज्ञानश्चे” त्यादिना संशयं
प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुतामिधानं न सङ्गच्छते, तथा सति संशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञातव-
र्गविशेष्यकज्ञाने व्यभिचारेण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञानजन्यताव-
च्छेदकत्वासम्भवात् । संशयत्वस्यैवाप्रमात्वस्याप्यर्थसमाजप्रस्ततया तस्याप्ये-
तन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतुतापरतयापि न मूलसङ्ग-
ति ॥

वस्तुतः—साधारणाधिधर्मवद्धर्मिज्ञानहेतुतयैव संशये धर्मिनियमस्य
दर्शनीयतया संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्तदभावसहच-
रितधर्मवत्ताजानतयैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैकैककोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य
तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणामम्भवात् तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञा-
नत्वनदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्या पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सह-

[म] धर्मिज्ञानं च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्य संशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयामात्रं व्युत्पादयति (धर्मिज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] चरितधर्मवत्ताज्ञानापेक्षायामपि अबाधितकोटिविशिष्टबुद्धौ तत्सहचरित-धर्मवत्ताज्ञानापेक्षणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयस्त्वनिवेशनावश्य-कत्वादित्यर्थसमाजमस्तधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमपरतया मूलं दीधितिकृद्ग्राह्ये (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदक-गमे संशयस्त्वनिवेष्टेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचाराद्यद-व्ययहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकज्ञया आवश्यकत्वात् संशयस्त्वनिवेशो-निर्मुक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदमानानियमाद्धर्मिज्ञानपदं धर्मिताव-च्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे— (धर्मितावच्छेदकेति) तद्धर्मि-तावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्धर्मा-श्रयसकलधर्मिणां भानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञातत्वेनैव हेतुता वा-च्या न तु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीयमित्यवधेयम् ।

ननु—धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानसामान्यहेतुतया संशये तद्भान-नियम इति नोपपद्यते, धर्मान्द्रियसन्निकर्षादेरेव धर्मिज्ञाननियमोपपद्यते । न चानेकधर्मान्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि कुत्रचिदेव धर्मिणि संशयः कुत्रचित्तेति नियमो न धर्मान्द्रियसन्निकर्षादितो निर्गहतीति धर्मिज्ञानमेव सन्निकर्षादिकमिति बाध्यम्, संशये धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मि-ष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचित्तेत्यत्र नियम-कामावेन सर्वेषामेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावर्जनीयतया संशये धर्मिज्ञाननियमानिर्वाहान् ।

[ग] कतया “कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे” ति न सङ्गच्छत इति शङ्का-
परतया “न चे”त्यादिमूल व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता, किं तु सामग्रीद्वयम्, तत्र तत्कोटि-
मानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिपत्तिरन्विका विरोध्यग्राहकत्वात्, विरोधि
कोटिग्राहकसामग्र्यान्तत्कोटिनिश्चयप्रतिपत्तिबन्धकत्वेऽपि आरोपसामग्रीपदेन
विरोधिग्राहकसामग्र्यभावातिरिक्तनिश्चयसाधारणकारणसमुदायस्य विवक्षित
त्वान्न दोष इत्यर्थे कतया “मत्प्रेकारापेत्यादीनि मूल व्याख्येयम् ॥

“तस्मा” दित्यादिग्रन्थस्य धर्मिज्ञानस्य सशयहेतुत्वात्, ज्ञान
ग्रहपूर्वं तदभावेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वाच्च ज्ञानग्रहस्तत्सशय
रूपो न वा तदुत्तरमपि सशय, धर्मिज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषादर्शनविरहेण
तत्सामग्रीविरहादिति व्याख्येय ।

सशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्या-
ख्यातवतो दीधितिकारस्य मते—“धर्मिज्ञानस्ये” त्यादिना सशयं
प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुनामिषान न सङ्गच्छते, तथा सति सशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्, सामान्यलक्षणाप्रस्थामतिजन्यज्ञातव-
र्गिविशेष्यकज्ञाने व्यभिचारंण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञानजन्यताव-
च्छेदकत्वासम्भवात् । सशयत्वस्येताप्रमातृम्याप्यर्थसमाजप्रस्ततया तस्याप्ये-
तन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतुतापरतयापि न मूलसङ्ग-
ति ॥

वस्तुतः—साधारणादिधर्मवद्भिर्ज्ञानहेतुतयैव सशये धर्मिनियमस्य
दर्शनीयतया सशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्तदभावसद्वच-
रितधर्मवत्ताज्ञानेनैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैकैककोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य
तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणामम्भवान् तत्कोटिमहचरितधर्मवत्ताज्ञा-
नस्तत्तदभावसद्वचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्या पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सह-

[म] धर्मिज्ञानं च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्य संशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयाभावं न्युत्पादयति (धर्मि ज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] चरितपरमवत्ताज्ञानापेक्षायामपि अवाधिनकोटिविशिष्टबुद्धौ तत्सदृचरित-धर्मवत्ताज्ञानानवेषणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयत्वनिवेशानावश्यकत्वादित्यर्थसमाजमस्तपरमस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वाम्युपगमपरतया मूलं र्चाधितिहृद्व्याचष्टे (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदक-गर्मे संशयत्वनिवेशोऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्यसंगये व्यभिचारात्तद-व्यवहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् संशयत्वनिवेशो निरुक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदमानानिष्पन्नाधर्मिज्ञानपदं धर्मिताव-च्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे— (धर्मितावच्छेदक इति) तद्वर्मा-तावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्वर्मा-श्रयसकलधर्मिणां मानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता वा-च्या न तु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीयमित्यवधेयम् ।

ननु—धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानसामान्यहेतुतया संशये तद्वान-नियम इति नोपपद्यते, धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादिरेव धर्मिमाननियमोपपद्यते । न चानेकधर्मीन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि कुत्रचिदेव धर्मिणि संशयः कुत्रचिन्नोति नियमो न धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादितो निर्वहतीति धर्मिज्ञानमेव सन्निकर्षाहकमिति वाच्यम्, संशये धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मि-ष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचित्त्वेत्यत्र नियम-कामावेन संबंधमेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावर्जनीयतया संशये धर्मिमाननियमानिर्वाहात् ।

[म] अन्यथा संग्रहे धर्मिनियमः

[दी] अन्यथा इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनि-

[ग] यदि चानुगततत्सन्निकर्षादिव्यक्तिघटितसामग्रीसशयजनकज्ञाने धर्मि-
माननियामिकोपेयते, तदा सशयस्य तद्धर्मिविषयकतायामेव सा प्रयोजि-
कास्तु किमन्तरा धर्मिज्ञानान्तरकल्पनया । यदि तत्तद्धर्मिविषयकप्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नोत्पत्तौ अननुगततत्सन्निकर्षक्यक्तिघटितसामग्रीणां प्रयोजकत्व-
प्रौढ्येऽपि तद्धर्मिविषयकसशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ यदनुगतसामग्र्या प्रयो-
जकत्वसम्भवस्तदा तत्कल्पनमेवोचितमिति मन्यते, तदा तत्तद्धर्मिमान-
प्रयोजकसामग्रीत्वेनैव तत्तद्धर्मिकसशयत्वावच्छिन्न तत्तद्धर्मिकविशिष्टबुद्धि-
त्वावच्छिन्न वा प्रति हेतुत्व कल्प्यताम् । तादृशानुगतरूपावच्छिन्नकारण-
घटितसामग्र्येव तत्तद्धर्मिकसशयत्वावच्छिन्नप्रयोजिकास्तु । तत्तद्धर्मिमान-
प्रयोजकसामग्रीत्वापेक्षया तत्तद्धर्मिज्ञानत्वं लघ्विति चेत्, भवत्येव तथापि
तेनैव रूपेण धर्मिज्ञानहेतुत्वे तद्धर्मिज्ञानसत्त्वे तद्धर्मिभासकचक्षुस्सयोगादि-
विगमेऽपि तद्धर्मिकसशयापत्तिः । न च तदा चाक्षुषादिसशयस्य विशेष-
प्यभासकलौकिकसन्निकर्षाभावेनानुत्पादेऽपि मानसस्तादृशसशय इष्यत
इति वाच्यम् । तदानीमन्यविषयचाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वे मानसोत्पादासम्भ-
वात् । अत एव निश्चयेऽपि न विशेष्यज्ञान हेतुरपि तु तत्सामग्र्येवेति
कोट्युत्कटत्वं च न स्यादिति युक्त्यन्तरमवतारयितुं मिथे पूर्वोक्तयुक्तौ
उपवर्णितानुशयबीजभूतामनुपपत्तिं स्वयं पूर्वयुक्तामेव निर्भरस्य वक्तव्यतया
द्धनुं माधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानादिरूपकारणस्य सशये धर्मिमाननियामक-
त्वमित्येतत्प्रदर्शनपरतया “अन्यथेत्या” दिमूल व्याचष्टे (अन्यथेति)
धर्मिणि सशयो भवेदित्यन्त “सशये धर्मिनिवमो न स्यादित्यस्य व्याख्या
साधारणादिधर्मवत्त्वेन धर्मिणो ज्ञानमपि इन्द्रियसन्निकर्षरूपधर्मिभासकसाम-
ग्रीसहकारेणैव सशयजनकम्, अन्यथातिप्रसङ्गान्, तथा च तादृशसाम-
ग्र्यैवान्यथासिद्धिरित्याशङ्कामपनेतुमाह (इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनीति) इ-

[दी] अगृह्यमाणसमानादिधर्मधर्मिणि संशयो भवेत् ।

न च “तद्धेतोरेव तदस्ति” ति न्यायात् समानादिधर्मिज्ञानस्य सामग्र्येव हेतुः ; अननुगमात् ।

[ग]न्द्रियसन्निकर्षणलाद्रगृह्यमाण इत्यर्थः । आदिपदादालोकसंयोगद्वृत्तादिवोपाभावयोग्यतानां परिग्रहः (अगृह्यमाणेति) अगृह्यमाणः समानादिः-कोटिद्वयसहचरितः; धर्मो यत्र स तादृशधर्मा, तस्मिन्नित्यर्थः । आदिपदावसाधारणधर्मपरिग्रहः (संशयो भवेदिति) अत्रेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् भवतीति भावः । ननु समानादिधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानजन्यतया भिन्नतत्संशये समानादिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो भानोपगमात्तादृशधर्मिभासकसामग्र्या एव संशये धर्मिभाननियामकत्वमस्तु, किन्तादृशधर्मिज्ञानहेतुतयेति शङ्कां निरस्यति (न च तद्धेतोरेवेति) ज्ञानस्य सामग्रीत्य-समासल्लिखनमग्निमतस्यदाभ्यां ज्ञानस्य परामर्शं स्फुटीकर्तुं (हेतुरिति) आस्तां संशय इति शेषः । समानादिधर्मवत्ताविषयक एव नियमतत्संशय इत्याशयेन तद्माहकसामग्रीहेतुतोक्तिः । अनुमित्यादां च न व्याप्यवत्ताविज्ञानसामग्र्या हेतुता सम्भवति, प्रत्यक्षादिनानुमितेरयोग्यत्वात्, व्याप्यवत्ताप्रत्यक्षादिसामग्र्या अनुमितिहेतुत्वायोगात्, तद्विषयकानुमितिसामग्र्याध्यान्यस्या अकलसत्त्वादिति भावः । (अननुगमादिति)

यद्यपि अननुगतानामपि साधारणधर्मादिभासकसामग्रीणां संशयहेतुत्वं बलवत्, संशयेऽपि तत्, भानोपगमात्, तथापि तादृशसामग्रीणां भूयसीनां संशयोपधानप्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृशधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतामुपेत्य तद्वर्धितानुगतसामग्र्यास्वभावकल्पने लाभवम् । धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि यथा धर्मिभासकसामग्र्या अपेक्षा, तथा साधारणादिविशिष्टधर्मिज्ञानहेतुत्वे-न तद्विशिष्टधर्मिभासकसामग्र्यावश्यकता, धर्मिभासकसामग्रीसामान्यापेक्ष-यैवानतिप्रसङ्गादिति भावः ।

[म] कोदयुत्कटत्वञ्च न स्यात् :

[दी] तत्सामग्रीत्वेन हेतुत्वे लाघवात्तत्वेनैव हेतुत्वात् । तथा च व्यवसाय-
स्य ज्ञाने तत्प्रामाण्यनिश्चयात्, तेन प्रतिगन्धात्, अज्ञाने च धर्मिज्ञानस्य
कारणस्याभावात्, तत्र न प्रामाण्यसंशयसम्भव इति । कोदयुत्कटत्व-
चेत्यन्वाचये चकार । तथाहि—उत्कटत्व च यदि जातिम्यात्तदा कल्प्ये-
तापि तन्नियामकम् । तत्कोटिसहचरितमूयोधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानम्,

[ग] ननु समानादिधर्मवत्तामासकसामग्रीणां नानात्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानोत्पत्ति-
प्रयोनकत्वावच्छेदकविशिष्टत्वेनानुगमस्य तासां कारणत्वं कल्पयित्वा तद-
वच्छिन्नतद्वदितानुगतसामग्र्यास्तत्संशयोपपन्नप्रयोनकत्वमुपगन्तव्यमिति दाहं
निराकरोति (तत्सामग्रीत्वेनैवेति) तत्रैवैव—तादृशधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव ।

न च तथा सति धर्मिभासकसामग्रीत्वेनापि हेतुत्वान्तरं वाच्यम्,
तद्वेक्षया समानादिधर्मवत्तद्वर्मिज्ञानसामग्रीत्वेनैव हेतुत्वकल्पनं युक्तमिति
वाच्यम् । निश्चयसाधारणतद्वर्मिकविशिष्टद्वौ तद्वर्मिभासकसामग्रीत्वेन
हेतुताया कल्पसत्त्वात् ।

धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वव्यवस्थिनी प्रामाण्यसंशयो नोपपद्यत इति
दर्शयति (तथा चेति) तेन—प्रामाण्यनिश्चयेन । तत्र—व्यवसाये ।
(न प्रामाण्यसंशय इति)—अभिप्रेतं सम्बन्धः । कोदयुत्कटत्वनियामकतया
धर्मिज्ञानहेतुताया विचारामहत्वात् पूर्वयुक्तावेव निर्मर इत्याह । (अन्याचय
इति) विचारसहत्वमेव दर्शयति (तथाहीनि) तन्नियामक—संशयस्य
तद्वर्मिविशेषणतायै तत्कोट्यग्रे उत्कटत्वनियामकम् । (तत्कोट्येति) तत्को-
टिसहचरितत्वविशिष्टमूयोभिधर्मविशिष्टस्य धर्मिज्ञानं ज्ञानं कारणमित्यर्थः ।
मूलम्बद्धं विपरितकोटिसहचरितत्वेन गृह्यमाणधर्मापेक्षयाऽधिक्यम् । मूलस्तु

[दी] भूयस्तत्कोटिसहचरितधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानं वा कारणम् । तद्वलाच्च संशयसामान्ये धर्मिज्ञानसामान्यम् । न च तत्तथा चाक्षुषत्वादिना सङ्करात् आंशिकत्वाच्च ; परन्तु तादृशधर्मविशिष्टधर्मिविषयत्वम्, न च तदेव तत्र नियामकमिति ।

[ग] स्थानेषु गृहीततत्सहचारात्, भूयोधर्मदर्शनादपि उत्कटतत्संशयस्य कचिदुत्पत्तेः तादृशस्यापि वैकल्पिकहेतुतामाह (भूय इति) उत्कटसंशये, तादृशधर्मिज्ञानविशेषहेतुत्वेऽपि प्रकृते धर्मिज्ञानं विनानुत्कटप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति शङ्कानिरासायाह (तद्वलाच्चेति) यद्विशेषयोरित्यादिनियमादिति शेषः । तत्—उत्कटत्वम् । तथा—जातिः । संशयत्वन्तद्व्याप्यमुत्कट-त्वञ्च मानसत्वव्याप्यमेव, तस्या च न चाक्षुषत्वादिना सङ्कर इत्यत आह (आंशिकत्वाच्चेति)

मिथैस्तु आंशिकत्वस्य जातिवाचकतामनाद्व्याप्यवृत्तिस्संशयजा-तिरित्युक्तम्, तामाहस्य तादृशधर्मविषयकत्वमुपाधिर्वैतस्यभिहितम् । दीधिति-कारस्तु जातेर्व्याप्यवृत्तिरनियमस्य सिद्धान्तसिद्धतया उपाधिनैव व्यवहारा-शुपपत्तावुत्कटत्वजातेरप्रामाणिकतया चान्याप्यवृत्तितादृशजातिमवलम्ब्य सि-द्धान्तमणयनं प्रमात्वजातिं निराकरिष्यतां मूलकृतोऽनुचितमित्याशयेनांशि-कतया जातिपक्षनिराकृत्य उपाधिपक्षं दूषयितुं तादृशोपाधिं निर्वर्त्ति (पर-न्त्विति) प्रकृतधर्मिणि यत्र तादृशधर्मो न गृह्यते तत्र स्वातन्त्र्येण धर्म्य-न्तरविशेषणतया वा तादृशधर्ममानेऽपि न धर्मिणि उत्कटतत्कोटिसंशय-तेति तादृशधर्मप्रकारेण प्रकृतधर्मिविषयतापर्यन्तमुक्तम् । तदेव—तादृश-धर्मिविषयकत्वमेव । तत्र—तादृशधर्मिविषयकत्वावच्छिन्ने । नियामकम्—कारणतावच्छेदकम् । जनकत्वेनाभिमतं धर्मिज्ञानं इव संशयेऽपि तादृशधर्म-विशिष्टधर्मिविषयकत्वस्य सामग्र्यन्तरादेव निर्वाहे तत्र तादृशरूपेण कार्य-कारणभावे मानाभावादिने भावः ।

[म] अथ पीतदृशाह् आदर्शं मुष्ममित्यादिभ्रमो विशेषदर्शनेऽपि यथा दोषान्तरात्, तथा निश्चितेऽपि प्रामाण्ये दोषान्तरात्तत्संशय इति चेत् न तद्वदेवात्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनं विरोधि

[दी] मर्यापि विरोधिन्न्यानुमानिके पीतत्वाभावनिश्चये यथा दोषवशात्पीतत्वभ्रमः, तथा प्रामाण्यस्य निश्चयेऽपि तस्य सशयम्यादित्युक्तं दूषयति (साक्षात्कारीत्यादिना)

[ग] इदं तु तत्त्वम्, अत्रेदं सम्भावयामीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकं सम्भावनात्तमव्याप्यवृत्तिजानिर्निपयताविशेषो वा, न तूक्तोपाधि, तस्य क्वचित् भूयन्तकोटिसहचरितधर्मनिशिष्टधर्मिनिपयकत्वरूपतया क्वचिच्च तत्कोटिमहचरितभूयोधर्मनिशिष्टधर्मिनिपयकत्वरूपतया भूयस्त्वस्य च यथायोगं द्वित्वत्रित्वचतुष्टादिरूपतयाऽननुगमान्, नियामकश्च तस्यागत्यानुगगममेवोपेयत इति । मूले (विशेषदर्शनेऽपीति) पीतप्रज्ञादावपीतत्वादि निश्चये पूर्वं सत्यरीत्यर्थः । (तद्वदत्रापीति) यथा तत्र पीतत्वादिभ्रमे सत्यपि पूर्वोक्तप्रज्ञादावपीतत्वादिनिश्चयात्तत्रकारिकाप्रवृत्तिर्नायेन, तथा रजनादिज्ञानेऽनभ्यामदशापत्रेऽपि— प्रामाण्यमहर्म्वाकारे तदुत्तरं कदाचिदप्रामाण्यसंशयोपपादनेऽपि निश्चितप्रामाण्यकृतयानभ्यासदशापत्रज्ञानस्यापि प्रयत्नकता म्यादित्यर्थः । अप्रामाण्यज्ञानानाम्कन्दिनज्ञानस्य प्रयत्नकत्वे नाय दोषः, अतो दूषणान्तरमाह (साक्षात्कारीति) अनन्यं ग्रन्थेन विशेषदर्शनदशाया पीतत्वादिभ्रमोपपादनं प्रामाण्यसंशयोपपत्तौ मत्यां स्वतः प्रामाण्यमद्वे न दूषणमतो दोषार्थान्तरस्य तदनुपपादकत्वं दर्शनाय दोषरशायथा पीतत्वादिभ्रम इति दृष्टान्नदूषणमित्याह—(मत्यपीति) यत्र प्रथमं दोषामत्त्वात् राहो न पीत इति चापुं दोषममरधानं च तत्र तादृशदोषरशार्थान्तरभ्रमो यथेति यदि “अथ पीतदृशाह्” इत्यादेरभ्यस्तदा तदुपरि साक्षात्का-

[न] साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कार्यैव विपरीतनिश्चयः प्रति-
यन्धकः न त्वानुमानिकादिः । संशये तु निश्चयसामान्यम् ।
अनुमानादिना तन्निश्चये कदाचिदपि तस्यानुत्पादात् ।

[ग] रीत्यादिदूषणासङ्गतिः, साक्षात्कारिविपरीतनिश्चयत्वम्यैव तत्र सत्त्वेन
दोषाधीनतयैव तदुपपत्तेरित्यानुमानिकविपरीतज्ञानदशापर एवामौ ग्रन्थ,
समानेन्द्रियजन्यलौकिकापीतत्वादिनिश्चयस्थले दोषममवधानेऽपि तादृशनि-
श्चयनाश एव पीतत्वादिभ्रमोत्पत्तेः । अन्यथा समानेन्द्रियजन्यताप्रयुक्त-
विरोधिताया एवोच्छेदात् । दोषविशेषाजन्यपीतत्वाधारोपे-विपरीतनिश्चय
मात्रम्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यादिभ्रमं “आनुमानिक” इत्युक्तम् । आनु-
मानिकविपरीतनिश्चयस्योक्तभ्रमाविरोधितालाभाय साक्षात्कारीत्वमन्तरमेव-
कार पूरयति (साक्षात्कार्यैवेति) उभयत्र साक्षात्कारि-साक्षात्त्वप्रहयो-
ग्यत्वम् । अतस्साक्षात्कारित्वजाते पिदानन्वपीतत्वाधारोपात्मकपीतत्वाद्युप-
नीतमानसाधारण्येऽपि न क्षतिः । साक्षात्कार्यपि शङ्कत्वादिदर्शनं न पीत-
त्वाधारोपविरोधीति विशेषदर्शनपत्र ग्राह्याभावनिश्चयपरतया व्याचष्टे
(विपरीतनिश्चय इति) एषकारव्यवच्छेद स्पष्टयति (न त्वानुमानिकादिरिति)
विपरीतनिश्चय इत्यनुपपन्नं । असाक्षात्कारिविपरीतनिश्चये साक्षात्कारिभ्रम
विरोधित्वाभावात् । पूरितैवकारलक्ष्यार्थ एव “तथा दर्शनादि”ति मूलस्य
तथापदेन परामृष्टः । भ्रमनिशेषरूपज्ञानप्रतिबन्धकताया साक्षात्कारित्वस्य
प्रयोजकत्वाभिधानात् सम्यक्प्रज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया तस्याप्रयोजकत्वं
रभ्यते, विशेषनिषेधपरताया आत्मनिष्ठत्वादिति विपरीतनिश्चयसामान्यस्यैव
संशयप्रतिबन्धकतालाभ इति स्फुटयति— (संशयत्विति) तन्निश्चये—
विपरीतनिश्चये । तस्य-संशयस्य अनुत्पादात् ।

न च प्रकृते प्रामाण्यस्य तन्मते साक्षात्कारिनिश्चयस्यैव सत्त्वात्
साक्षात्कारित्वस्य संशयप्रतिबन्धकताया तन्त्रतेऽपि संशयानुपपत्तिसत्त्वा-

[म] दिह्मोहादौ तथा दर्शनात्, तच्च न-पित्तादिना प्रति-
यन्धात् ।

[दी] तथा च प्रतिबन्धकविरहात्पीतत्वादिभ्रमोत्पाद । अनुत्पादश्च प्रति-
बन्धकसत्त्वात् । प्रामाण्यसंशयस्य तु विशेषो वक्ष्यते ।

[ग] चम्या तथात्वस्यातन्त्रताप्रतिपादनं प्रकृतानुपयोगीति प्रकृतोपयोगि-
तया तदभिधानासङ्गतिरिति बाध्यम् । अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यपटकज्ञान-
धर्मप्रकारिताद्यशे लौकिकत्वेऽपि तद्वचकमहिर्विपयांशं अलौकिकत्वमिति
पित्तादिदोषाप्रतिषेद्धम्य शुक्लत्वाद्यशे उपर्णातमानात्मकस्य रूपादिलौकि-
कग्रहस्य सत्त्वे शङ्का न श्वेत इत्यादिसाक्षात्कारिभ्रमोत्पत्त्या साक्षात्कारि-
भ्रमप्रतिबन्धे प्रकारतावच्छेदकाशे लौकिकत्वापेक्षावत्संशयप्रतिबन्धेऽपि तद-
पेक्षायां प्रकृते संशयोपपत्तिसम्भवात् तत्र तदनपेक्षाव्युत्पादनस्यावश्यक-
त्वात् । पीतत्वादिभ्रमस्य तद्वत्स्थल्योरेतावता विशेषलाभेन प्रकृतप्रामाण्य-
संशयानुपपत्तितादवस्थपरतामुक्तग्रन्थस्य स्फुटयति (तथा चेति) (प्रति-
बन्धकविरहादिति)

न च विपरीतनिश्चयसामान्यामनिबद्धत्वं पीतत्वग्रमस्य साक्षात्त्व-
ग्रहयोग्यनापीनम्, तथाग्यनापि लौकिकसन्निकर्षाजन्यस्य तस्य दोष-
विशेषजन्यत्वैव, तथा च दोषविशेषसमवधानमर्थे पीतत्वग्रहप्रति-
बन्धकामात्रं तत्समवधानापीनमेवेति प्रामाण्यमर्थेऽपि दोषसमवधानान्
प्रतिषेधकान्नावनिर्वाहं सम्भवतीत्यविशेष इति बाध्यम् । संशये भविदपि
साक्षात्त्वग्रहेण संशयजनकदोषस्य साक्षात्कारित्वग्रहापयोऽनुरक्तया दोष-
जन्यत्वेऽपि तस्य तदयोग्यत्वेन विरोधात् (विशेषो वक्ष्यते इति) साक्षा-
त्कारिभ्रमप्रतिबन्धकतायां साक्षात्कारित्वमात्रं न तन्त्रम्, अपि ॥ समाने-
न्द्रियजन्यत्वमहितम्, अनन्तरात् उरगन्वाभावादिग्रहेऽपि दोषविशेषाद्-
पादोऽसत्त्वादेवामुपचारोऽपि वक्ष्यते इत्यर्थः । विपरीतनिश्चय-
सामान्यं यथा प्रतिबन्धकं तत्र तदभावाप्यदर्शनादिकमपि, यथानुमि-

[ग] त्यादाविति नियमाद्विपरीतनिश्चयसामान्यस्य संशयप्रतिबन्धकताभिधानेन अमत्वसंशयेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वलाभात् प्रामाण्यानिश्चयेन प्रतिबन्धात्तदमावसंशयो मामूत्, अमत्वसंशये बाधकविरहेण तत एव विषयसंशयादिर्भविष्यतीति शङ्काया अनवकाश इत्यवधेयम् । अत एवात्र अमत्वसंशयप्रमात्वग्रहस्य प्रतिबन्धकतालाभे "अमत्वसंशयश्च तज्ज्ञानाज्ञा-
भाम्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वा"दित्यमिममूलसङ्गविरित्यपि निरस्तम् ।

आलोककारास्तु "विशेषदर्शन"मिति विशेषस्य-विपरीतस्यैव दर्श-
नमित्थर्कम् । एवञ्च प्रतिबन्धकताया साक्षात्कारित्वस्यैव प्राज्ञाभावावगा-
हित्वस्याप्यपेक्षावोचनात् संशयप्रतिबन्धकतायां प्राज्ञाभावावगाहित्वानपेक्षा-
या अपि उक्तव्युत्पत्तिवलेन लाभात् अमत्वनिश्चयस्य अमत्वसंशयप्रति-
बन्धकतालाभ इत्याहुः ।

अनु संशयस्य साक्षात्त्वग्रहायोग्यत्वेन न विपरीतनिश्चयसामान्य-
प्रतिषेधता, दोषविशेषजन्यमलौकिकसन्निकर्षजज्ञानसाधारणतद्योग्यताया
अनुगताया दुर्बलत्वात् । नापि संशयत्वेन, अनुगतिप्राप्त्यसङ्गहात् । नापि
प्रत्यक्षनिश्चयान्यज्ञानत्वेन, निश्चयरूपोपनीतभानासङ्गहात् । न च तदसङ्ग-
हेऽपि न क्षतिः, विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनस्य हेतुतया
बाधनिश्चयसत्त्वे विशेषदर्शनस्य सत्त्वे निश्चयोपनीतभानाप्रसङ्गात्, तत्स-
त्त्वे च तस्यैवत्वादिति याच्यम् । विशेषदर्शनहेतुताया अनेनानभ्युपगमात् ।
अपि लौकिकान्यज्ञानत्वेन, लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयसङ्गहात् ।

अथ लौकिकनिर्णयान्यज्ञानत्वं प्रतिषेधतावच्छेदकम्, अस्तुतो
लौकिकान्यज्ञानत्वमेव तथा, लौकिकसन्निकर्षो न संशयजनकः, सर्वत्र
कोट्युपस्थितिसत्त्वेनोपनयनसन्निकर्ष एव । क्वचिद्विषयानोऽपि लौकिक-
सन्निकर्षो विशेषदर्शनसहितदूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धात् वास्तवकोटिप्राह-
कः । तादृशदोषासत्त्वे च बलवत्या तल्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबन्धाच्च
तद्विपरीतकोटिभानसम्भव इति संशयो नोपपद्यत इति चेत् । तथापि

[म] न च—जात्यैव कश्चिदोपोऽस्ति । न च प्रामाण्यसंश-

[दी] ननु यथा सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ दोषात्त शैत्यस्य ग्रहः, तथा सत्यपि व्यवसायादौ प्रामाण्यस्येत्यत्र, दोषाद्भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चाह (न चेति)

[ग] पितादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपे आनुमानिकाद्यर्थात्स्वनिश्चय-
स्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिदुर्वारैव । अथ दोषविशेषाजन्यालौकिकज्ञानत्वन्तयेति
चेत्, नहि साधूक्तम् । विशेषदर्शने दोषान्तरात् भ्रमवदप्रामाण्यसंशयो
भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, एतदालोच्यैव प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषात्
संशय इत्येतन्निराकरणपरत्वं “न चे” त्वग्रिममूलस्य वक्ष्यति ।

मव्यास्तु अलौकिकज्ञानत्व विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिषेधप्रतावच्छे-
दकम्, अलौकिकत्वं च न लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यत्वम्, अपि तु साक्षा-
त्स्वव्यञ्जकतदीयविषयताविशेषशून्यत्वम् । तादृशी च विषयता लौकिकस-
न्निकर्षजन्यबुद्धिवत् पितादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपेऽपि प्रामाणिकी,
एतत् पीत साक्षात्करोमि पश्यामीति प्रत्ययात्, तत्र लौकिकसन्निकर्षस्य व्यभि-
चारोऽगत्या दोषविशेषाजन्यस्य कार्यतावच्छेदके निवेद्य वारणीयः । इत्थं
च विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिषेधप्रतायामपि दोषविशेषाद्यजन्यत्वमनिवेद्यैव
पीतदृशश्च इत्याधारोप उपादायितुं शक्यं । संशये च न तादृशीरिषयता,
एतत् सन्देहात्येवानुन्यनसायात्, न तु साक्षात्करोमीति । अतस्संशयमात्रस्य
विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिषेधत्वमित्याहुः ।

(व्यवसायादाविति) प्रामाण्यपटक्धर्मधर्मिर्बुद्धिश्चिच्छासात्कव्यवसाया-
दावियर्थः । प्रामाण्यस्य दोषात्त ग्रह इत्यनुपप्रेषणान्वयः । इत्यत्र—प्रामा-
ण्यसंशयोपपादकयुक्तौ । (दोषात् भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चेति) सत्यपि
प्रामाण्यनिश्चये दोषविशेषजन्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानाप्रतिषेधतया ईदृश्या-

[दी] न हि श्वैत्यप्रामाण्यमहप्रतिबन्धकसाधारण प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्,

[ग] द्विमहदशाया दोषविशेषात् स्वर्धमाणपीतिमाचारोपपत्तौ प्रामाण्यस-
शयो दोषान्तरात् स्यादेवेति यदुक्तं तत्र चेत्पर्य । दोषानुगमसङ्गठने उक्त
गौरवेण प्रामाण्यसशयजनकदोषाजन्यत्वस्य विपरीतनिश्चयप्रतिरद्धतावच्छे-
दके निवेशासम्भवात् । प्रामाण्यसशयो भविष्यतीत्युक्तोपरि न चेत्यादि
वृत्तपराक्रान्तिरित्याशयः ।

न च दोषात् प्रामाण्याग्रहेऽपि तस्य स्वतस्त्वक्षतेस्तदाशङ्कनासमिति
इति वाच्यम्, यत्र प्रामाण्यसशयोऽनुभवसिद्धस्तत्र दोषात् प्रामाण्याग्रहे-
ऽपि स्वतो ग्राह्यत्वशरीरे ज्ञानग्रहसामग्र्या प्राप्यग्रहप्रतिबन्धकासमवाहि-
तत्वनिवेशात् स्वतस्त्वोपपत्तेः । “न च ज्ञायैव कश्चिदोषः” इति मूल-
मभेदे तृतीयैस्त्रिभिर्प्रायेण । जात्या-जन्मना, अनभ्यासदशाजन्मनेति या
वत् । तथा च अनभ्यासदशाजन्मनानुगतो दोषः अनभ्यासस्य प्रामाण्या-
ग्रहरूपत्वेन तदुपदिष्टानुगतधर्मावच्छिन्नस्य तदधीनसत्ताकस्य तद्वयो
जक्रवातुपपत्तेरित्यनुगतक्षेपेण तत्प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम्, तच्च गौरवात्
बुद्धमिति व्याख्यातमालोककृता । तत्र सम्यक् । अनभ्यासदशाज-
न्मनोऽनुगतदोषवन्निरकरणेऽपि तादृशदोषान्तरात् प्रामाण्यशङ्काया ज-
निराकरणात् । तन्निराकरणाद्यनभ्यासदशाजन्मवत् अन्योऽपि नानुगत
इति भावो मूलस्य व्याख्येयः, तत्र च जातिपदस्यानुगतस्यार्थक-
तया अनुभतरूपपुरस्कारेण कश्चिदोषो न श्वैत्यप्रामाण्यादिग्रहप्रतिबन्धकः,
न वा पीतःपारोपप्रामाण्यसशयजनक इत्यर्थकत्वमेवोचितमित्याशयेन व्या-
चष्टे । (न हीति) यदि-प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धादिप्रयोजक्यावत्साधारणोऽनु-
तिप्रसक्तो धर्मसम्भवतीति शक्यञ्चङ्गन तदा श्वैत्यग्रहप्रतिबन्धकपितादि
साधारणोऽपि सम्भवेत् । तथा च प्रामाण्याग्रहेऽपि न दोषस्य पृथक्प्रति-

[म] न च—जात्यैव कश्चिदोपोऽस्ति । न च प्रामाण्यसंश-

[दी] ननु यथा सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ दोषाज्ज्ञैत्यस्य ग्रहः, तथा सत्यपि व्यवसायादौ प्रामाण्यस्येत्यत्र, दोषाद्भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चाह (न चेति)

[ग] पिप्तादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपे आनुमानिकाद्यपीतत्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिदुर्धारैव । अथ दोषविशेषाजन्यालौकिकज्ञानत्वन्तमेति चेत्, तर्हि साधूक्तम् । विशेषदर्शने दोषान्तरात् भ्रमवदप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, एतदालोच्यैव प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषात् संशय इत्येतन्निराकरणपरत्वं “न चे” स्थप्रिमूलस्य वक्ष्यति ।

नव्यास्तु अलौकिकज्ञानत्व विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्धतावच्छेदकम्, अलौकिकत्व च न लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम्, अपि तु साक्षात्त्वव्यञ्जकसदीयविषयताविशेषजन्यत्वम् । तादृशी च विषयता लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धिवत् पिप्तादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपेऽपि प्रामाणिकी, तत्र पीत साक्षात्करोमि पश्यामीति प्रत्ययात्, तत्र लौकिकसन्निकर्षस्य व्यभिचारोऽगत्या दोषविशेषाजन्यत्व कार्यतावच्छेदके निवेश्य धारणीयः । इत्थं च विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्धतायामपि दोषविशेषाजन्यत्वमनिवेश्यैव पीतशङ्क इत्याधारोप उपपादयितुं शक्यः । संशये च न तादृशीविषयता, सत्र सन्देहात्पेवानुव्यवसायात्, न तु साक्षात्करोमीति । अतस्संशयमात्रस्य विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यत्वमित्याहुः ।

(व्यवसायादाविति) प्रामाण्यघटकधर्मधर्मवैशिष्ट्यभासकव्यवसायादावित्यर्थः । प्रामाण्यस्य दोषाज्ज्ञैत्यनुपपत्तेरान्वयः । इत्यत्र—प्रामाण्यसंशयोपपादकयुक्तौ । (दोषात् भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चेति) सत्यपि प्रामाण्यनिश्चये दोषविशेषजन्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यतया श्रुत्या

[दो] न हि धैत्यप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारण प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्,

[ग] विग्रहदशाया दोषविशेषात् स्वर्गमाणपीतिमापत्तोपवत् प्रामाण्यस-
शयो दोषान्तरात् स्यादेवेति यदुक्तं तत्र चेत्यर्थः । दोषानुगमस्तण्डने उक्त
गौरवेण प्रामाण्यसशयजनकदोषाजन्यत्वस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छे-
दके निवेशासम्भवात् । प्रामाण्यसशयो भविष्यतीत्युक्तोपरि न चेत्यादि
दूषणसन्नतिरित्याशयः ।

न च दोषात् प्रामाण्याग्रहेऽपि तस्य स्वतस्त्वशतेस्त्वशाशङ्कनासन्नतिः
रिति वाच्यम्, यत्र प्रामाण्यसशयोऽनुभवमिदस्तत्र दोषात् प्रामाण्याग्रहे-
ऽपि स्वतो मास्यत्वशरीरे ज्ञानग्रहसामग्र्या प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहि-
तस्त्वनिवेशात् स्वतस्त्वोपपत्तेः । "न न नास्यैव कश्चिदोषः" इति मूल-
मभेदे तृतीयेत्यभिप्रायेण । आस्या-जन्मना, अनभ्यासदशाजन्मनेति या-
वत् । तथा च अनभ्यासदशाजन्मनानुगतो दोषः अनभ्यासस्य प्रामाण्या-
ग्रहरूपत्वेन तद्व्यतितानुगतवर्मावच्छिन्नस्य तदधीनसत्ताकस्य तस्यो-
जकत्वानुपनयेरित्यननुगतत्वेन तत्रातिबन्धकत्वं कल्प्यम्, तच्च गौरवात्
दुर्ग्रहमिति व्याख्यातमालोक्यता । तत्र सम्यक् । अनभ्यासदशाज-
न्मनोऽनुगतदोषत्वनिश्चरणेऽपि सादृशदोषान्तरात् प्रामाण्यसशयाया ज-
निराकरणात् । तन्निराकरणाया अनभ्यासदशाजन्मवत् अन्योऽपि नानुगत
इति भावो मूलस्य व्याख्येयः, तत्र च जातिपदस्यानुगतवत्सामर्थ-
तया अनुगतत्वरूपपुरस्कारेण कश्चिदोषो न धैत्यप्रामाण्यादिग्रहप्रतिबन्धकः,
न वा पीतत्यारोपप्रामाण्यमशयजनक इत्यर्थकत्वमेवेति तद्विस्थाशयेन व्या-
ख्येयः । (न हीनि) यदि-प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धादिमयोत्र कयावलापारणोऽन-
तिप्रसक्तो धर्मस्तम्भवतीति इत्यन्तरात् तदा स्वैत्यग्रहप्रतिबन्धपरिपादि
साधारणोऽपि सम्भवेत् । तथा च प्रामाण्याग्रहेऽपि न दोषस्य पृथक्प्रति-

[म] याद्विषयसंशयवत् प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयात् प्रामाण्यसंशय इति वाच्यम् । प्रामाण्यज्ञानेऽपि स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः ।

[दी] पीतत्वग्रमप्रामाण्यसंशयसाधारण अनकतावच्छेदक तत्तद्व्यवसायप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणप्रतिबन्धकतावच्छेदक वा दोषत्वमेकमस्तीत्यर्थः । न वा अप्रामाण्योपस्थितिरेवानुगताप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धिका, अनुव्यवसायात्पूर्वं सद्द्विरहेऽपि अनन्तरं तत् अप्रामाण्यसंशयात् । न च तत्तत्क्षणसम्बन्धा एव प्रतिबन्धका, अनन्तानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य अनुव्यवसायस्य प्रामाण्याग्राहकत्वकल्पनाया एव लाघवेनौचित्यात् ।

[ग] बन्धकता, अपि तु श्वेत्यप्रामाण्यग्रहसाधारणरूपावच्छिन्नं प्रति पित्तद्रव्यादिसाधारणरूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वमित्यपि शङ्का स्यात्तामेव प्रथमं निराकरोति (श्वेत्यप्रामाण्येति) ननु पीतत्वग्रमप्रामाण्यसंशयसाधारणरूपावच्छिन्नजनकत्वमेव तथेत्याशङ्का निराकर्तुं तद्वच्छेदकमप्येकम्—दुर्वचमित्याह (पीतत्वेति) माभूत् श्वेत्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणरूपेण प्रामाण्यग्रहं प्रति दोषस्य प्रतिबन्धकता, मा च भूत् सकलप्रामाण्यग्रहे दोषाणामेकप्रतिबन्धकत्वम्, घटज्ञानादिप्रामाण्यग्रहं प्रति दोषाणामेकैकप्रतिबन्धकत्वकल्पनीयमत आह—(तत्तद्व्यवसायेति) (प्रामाण्यग्रहेति) प्रामाण्यलौकिकप्रत्यक्षेत्यर्थः । तेनाप्रामाण्योपस्थितिदशायां प्रामाण्यानुमित्याद्यनुत्पत्तावपि न क्षतिः । तद्विरहेऽपि—अप्रामाण्योपस्थितिर्विरहेऽपि । अनन्तरन्ततः—अनुव्यवसायद्वितीयक्षणे, तत्रापि प्रामाण्योपस्थितिः । अप्रामाण्यसंशयात्, तत्रानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहे बाधकामात्रेणाप्रामाण्योपस्थिते प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकतया तदुपपादनामम्भनादिति शेषः ।

यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

ननु—मा भूदनुव्यवसायस्य ग्रहे तत्प्रामाण्यस्य ग्रहात्संशयाद्भव-
सायप्रामाण्यसंशयः, भ्रमत्वसंशयाच्च तत्संशयः स्यात्,

[ग] ननु—सामग्रीव्यादनुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमावश्यकमिति तस्य
प्रामाण्यग्राहकत्वं दुष्कल्प्यमत आह (यथा चेति) एतत्—अनुव्यवसायस्य
प्रामाण्यग्राहकत्वम्, व्यवसायस्य प्रामाण्यमेव तेषां स्वतोमाद्यं नतनुव्यव-
सायप्रामाण्यमिति भ्रमेण, व्यवसायधर्मिकप्रामाण्यसंशय एव तद्धर्मिज्ञान-
मपेक्षितं न त्वनुव्यवसायप्रामाण्यसंशये वृज्जानमिति भ्रमेण वा “न च
प्रामाण्यसंशयादि” त्यादिका मूलशङ्का । प्रामाण्यमात्रमेव तेषां स्वतोमाद्यं
परतः पक्षे बाधकस्याविशेषात् । एवमविशेषेण संशयमात्र एव तद्धर्मिणीः
हेतुरित्याशयेन भ्रमन्निराकरोति मूले—(प्रामाण्यज्ञानेऽपीति) ननु विरोधिनि-
श्चये प्रमात्वाभावसंशयस्येव भ्रमत्वसंशयस्याप्ययोगात् “सन्धि” त्यादिनाऽ
नुव्यवसाये व्यवसायप्रामाण्यरूपवविषयाद्ये भ्रमत्वसंशयात्तदागृहीतेऽपि व्य-
वसायप्रामाण्ये शङ्कास्यादिति शङ्का नास्त्यस्ति, अनुव्यवसायानुव्यवसायं
विना धर्मिज्ञानाधीनस्य तत्र भ्रमत्वसंशयस्याप्ययोगात्, अनुव्यवसायमहस्य
स्वीकारे तत्र भ्रमत्वविरोधिनः प्रामाण्यस्य निश्चयोऽस्तीति स्वयमेव प्रथमं
स्फुटीकृतत्वादित्यतः साक्षात्कारिभ्रम इव संशयेऽपि ग्राह्याभावावगाहिनि-
श्चय एव विरोधी न तु विरोध्यन्तरनिश्चय इत्ययिमानमूलकत्वेन तादृश-
शङ्कामवतारयति—दीधितौ (ननु मा भूदिति)

यद्यपि “साक्षात्कारिभ्रम” इत्यादितो ग्राह्याभावविषयकत्वं संशय
प्रतिबन्धकतायामतन्त्रमिति लब्धम्, अत एव च ‘भ्रमत्वसंशयस्य तद्व्या-
नाशानाम्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वा’दिति समाधाने “उक्तत्वा”दिति वक्ष्यते ।
तथापि भ्रमरूपविशेषोपादानवलादेव संशयप्रतिबन्धकतायां साक्षा-

[म] ननु ज्ञानमात्रं न विरोधिवृद्धिनियतकम्, असोत्तरं या धकज्ञानोदयात्, किन्त्यनन्यथासिद्धम् । अत एव तेन विनापि तज्ज्ञानं सम्भवतीति अन्यथासिद्धतया शङ्कितं तन्नि-

[दी] न च तस्याभावोऽपि तदा गृह्यते, उपस्थापकाभावादित्याशङ्कते (नन्वित्यादिना) अनन्यथा सिद्धम्—अन्यथासिद्धत्वेन—अमत्वेन, अगृ-

[ग] स्कारित्वस्यातन्त्रतालाभेन सशये विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धता लामादर्भतस्तत्र निरोध्यन्तरनिश्चयप्रतिबन्धता लभ्यते, साक्षात्कार्येवेतिवत् विपरीतविषयक एवेत्यवधारणपरतया सशयप्रतिबन्धकताया प्राप्ताभावावगाहित्वस्यातन्त्रतालाभाद्वा, उभयथाप्यस्फुटतया तत्परत्वानवशोपे नैतच्छ-
 ज्ञानतार । तस्याभावोऽपि—अमत्तस्याभावोऽपि । अनुव्यवसाय इति शेष । तदा—अनुव्यवसायकाले । उपस्थापकाभावात्—अमत्त्वोपस्थापकानैव्यत्यात् । अमत्वेनागृहीतस्य अमत्त्वरूपविरोधिविषयकप्रहस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽनन्यथासिद्धपदमन्यथासिद्धत्वग्रहविषयाभावविशिष्टार्थकतया व्याजष्टे अनन्यथेति) “अन्यथासिद्धत्वेन” त्वस्य व्याख्या अमत्वेनेति ।

यद्यपि ‘अमत्त्वमन्यथासिद्धत्व’ मिति मूलकृतैव विवरणीयं पश्चात् तथापि तदनवलोकनेन प्रथम प्रसिद्धार्थान्तरपरत्वशङ्कानिराकरणायेद् व्याख्यानम्, अन्यथासिद्धतयेत्यभिप्रेतमूलस्यापीद् व्याख्यानमित्यवधेयम् । अन्यथा—निशेध्य यद्गर्भवत्तदन्यप्रकारेण, सिद्धम्—सिद्धि, तस्य ज्ञानमिति यावदिति व्युत्पत्त्याऽन्यथासिद्धपदस्य अमार्थकता । मूले—अत एव—अन्यथासिद्धतया गृहीतज्ञानस्याविरोधित्वादेव । सशय इत्यभिप्रेतास्य सम्बन्ध । “तेन विनापि तज्ज्ञानं सम्भवती” त्यनेन सशयप्रयोजकतयाभिधीयमानस्य तद्वत्ताज्ञानविषयत्वधर्मस्य साधारण्य दर्शितम् । “अन्यथासिद्धतया शङ्कित” मिति विषयमृतपुरुषत्वादिनिश्चयविशेषण परिभवहेतुगर्भम् । परिभूय स्वाविरोधिन कृत्वा । सशयो जायत इत्यध्याहार्यम् ।

[म] अयं परिभूय ज्ञानविषयत्वाद्विषये यथा संशयस्तथा प्रामाण्ये तन्निश्चयस्यान्यथासिद्धिशङ्कया तं परिभूय भवति संशयः । न च व्यवसायस्य ज्ञानत्वे घटविषयकत्वे च यथानुव्यवसायविषयत्वात् संशयस्तथा प्रामाण्येऽपि न स्यात्, अनुव्यवसायस्य प्रमात्वनिश्चयमादिति वाच्यम् । अज्ञाने अविषये च ज्ञानत्वविषयत्वयोरनुव्यवसायेनाग्रहण-
नियमात्, तद्विषयत्वमनन्यथासिद्धं प्रामाण्यविषयत्वं च ते-

[दी] हीतम् । अन्यथासिद्धतया-अवत्वेन । घटविषयत्वे-धर्मिविषयत्वे ।

[ग] एवमेऽपि (प्रामाण्य इति)-अग्निमेण-“संशय ” इत्यनेन, सम्बन्धः । तन्निश्चयस्य-प्रामाण्यविषयस्य । तद्-प्रामाण्यनिश्चयम् ।

ननु घटोऽयमिति ज्ञाने घटविषयकत्वत्वाच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमिव घटविषयकत्वमच्छिन्नमपि सन्दिश्यते । घटत्वप्रकारकत्वशि संशयस्य तत्र कदाप्यनुदयात्, घटविषयकत्वांशस्य संशययोग्यतयैव प्रामाण्यसंशयात् । तथा चानुव्यवसायगृहीततया घटविषयकत्वे यथा न संशय इति दृष्टान्तासन्नतिः, अतो “घटविषयकत्व” इति मूलस्य घट-
विषयत्वत्वस्य संशयकोटितानवच्छेदकत्वे न तात्पर्यम्, किन्तु घटत्वांशस्यो-
पलक्षणतया किंचिद्विषयकत्वाश्रम्यैवातथात्व इति व्याचष्टे दीपितो (घट-
विषयत्व इति) मूले तद्विषयत्वम्-ज्ञानत्वविषयत्वविषयकानुव्यवसाय-
त्वम् । अनन्यथासिद्धम्-तद्विषयत्वांशे अमत्वनिश्चितम् । अतस्तद्मह-
विषयानुव्यवसाये ज्ञानत्वांशे अमत्वसंशयानुदयात् व्यवसायेऽनुव्यवसाय-
गृहीतज्ञानत्वादेस्संशय इति युज्यते इति भावः । प्रामाण्यविषयत्वञ्च-
प्रामाण्यावगाहनन्तु । तेन विनापि-प्रामाण्येन विनापि । अग्रमायामपीति
यावत् । तथा च प्रामाण्यविषयकानुव्यवसायत्वं न प्रामाण्यांशे अमत्वनिश्च-
मिति तद्महविषयेऽप्यनुव्यवसाये प्रामाण्यांशे अमत्वसंशयसम्भाव इति भावः ।

[म] न चिनापि सम्भवतीति तत्र संशय इति चेत्, मैयम् ।
अमत्वमन्यथासिद्धत्वम् । ततश्च प्रामाण्यनिश्चये अमत्व-

[दी] भवेदेव यदि तदभावस्य तदभावव्याप्यत्वेनैव वा धर्मान्तरस्य निश्चय
एव प्रतिबन्धकस्त्वात्, न त्वेवम्, परन्तु यदवच्छेदेन तदभावो निश्चि-
तस्तन्निश्चयोऽपि । तथा चैतत्तथा परामर्शे वक्ष्यामः । तथा च प्रमात्वाव-
च्छेदेन अमत्वस्याभावनिश्चयात् प्रमात्वनिश्चये तत्सम्भव इत्याह (अमत्व-
मित्यादिना) न विषयसंशयस्तवमते स्यात् । ज्ञानप्रामाण्यसंशया-

[ग] तत्र संशय —व्यवसायप्रामाण्येऽनुव्यवसायगृहंतेऽपि संशय । अम-
निराकरणं विना अममूलकोक्तशङ्कासमाधानं न भवतीति तन्निराकरणं स्फु-
टयति दीपितौ (भवेदेवमिति) तदभावव्याप्यस्य तदभावव्याप्यत्वेनैव ज्ञान
यदि तद्वत्ताप्रहप्रतिबन्धकं भवेत्तदा तैरपि अमत्वाभावव्याप्तिविशिष्टस्य
प्रमात्वस्य स्वतोप्राप्तत्वात्तदनुपगमात् अमत्वसंशयस्तत्सम्भवतीति तमपि निरा-
करोति (तदभावव्याप्यत्वेनैवेति) धर्मान्तरस्य—तदभावव्यतिरिक्तस्य ।
(यदवच्छेदेनैति) यत्र धर्मे तदभावावच्छेदकत्वं निश्चितमित्यर्थः । नन्वत्र
का युक्तिरित्यत आह (यथा चैतदिति) पुरुषो न स्याणुरिति निश्चये अयं
पुरुष इत्याकारकस्याणुत्वाभावव्याप्यप्रकारकनिश्चयस्यापि स्याणुत्वसंशय
विरोधिताया आनुभाविक्त्वात्तदभावव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताया अ-
किञ्चित्करत्वमिति वक्ष्यत इत्यर्थः ।

इदमुपलक्षणम्—तदभावावच्छेदकधर्मदर्शनस्याऽविरोधित्वेऽनुव्यव-
साये ज्ञानत्वादिविषयकत्वग्रहोऽपि ज्ञानत्वाशे अमत्वसंशयोत्पत्त्या व्यवसाये
ज्ञानत्वादिसंशयस्य दुर्वारतया परेषां ज्ञानत्वाद्यशे असंशयोपपादनं विरु-
द्धमत इत्यपि बोद्धव्यम् ।

अमत्वसंशयाद्विषयसंशयस्यानुत्पत्तिव्यवस्थापनायोगात्, “एव”-
मित्यादिमूलस्य तेषां तदुपगमात्सम्भवदर्शनपरता स्फुटयितुं पूरयति (तव
मते स्यादिति) एवं चान्यत्र—अनुव्यवसायादन्यत्र पुरुषादिज्ञाने प्रमात्व

[म] संशयेन तद्विषये प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः ।
 भ्रमत्वसंशयश्च तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वात् ।
 एवमन्यत्रापि भ्रमत्वसंशयात् न विषये संशयः स्वतः
 प्रामाण्यग्रहे भ्रमत्वसंशयाभावात् ।

[बी] च द्विषयसंशयं वदन्त एवेत्यमुपालभ्या, न तु वयम् । ययं हि निश्च-
 यसत्त्वात्तत्त्वयोत्साधारणधर्मदर्शनादेव संशय इति वदामः । तथा च यथा
 स्थाणुत्वादेस्तथा प्रमात्वप्रमासाधारणज्ञानविषयत्वादिदर्शनात् प्रामाण्यस्यापी-

[ग] निश्चये तदभाससंशयासम्भवेऽपि भ्रमत्वसंशयाच्च द्विषये पुरुषत्वादी संशय
 इत्यपि तत्र मते न स्यात्—न सम्भवतीति गूढार्थः । प्रामाण्यसंशयात्
 विषये संशयोऽपि तु निश्चितेऽप्यर्थे साधारणधर्मदर्शनादेव संशय इति
 प्रामाण्यसंशयो नाभ्युपेयत एव, विषयसंशयानुरोधविरहादिति "न च
 वाच्य"मित्यादिशङ्काभिप्रायो न सम्भवति, प्रामाण्यमंक्षयमनपेक्ष्यैव निश्चि-
 तार्थगोचरसंशयोपगमे निश्चितेऽपि प्रामाण्ये संशयापत्तरतः व्ययसाये प्रामा-
 ण्यसंशयोपपादनपरतयैव ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशयाहेतुत्वशङ्कां मृच्छते
 सङ्गमयति (ज्ञानप्रामाण्यसंशयानिति) (इत्यमुपालभ्या इति) तत्र निश्चिते
 प्रामाण्यादौ कदापि संशयो न स्यात्तद्वेतुमंशयस्य दुर्घटत्वादित्युपालभ्या
 इत्यर्थः । (निश्चयसत्त्वात्तत्त्वयोरिति) निश्चयसत्त्व इव तत्त्वत्वेऽपीत्यर्थः ।

न च-निश्चयकालीनार्थसंशये प्रमात्वसंशयस्याहेतुत्वेऽपि अप्रामा-
 ण्यज्ञानभासविशिष्टस्य कोटिनिश्चयस्य विपरीतकोटिषोदितोभितया तत्र
 प्रामाण्यसंशयस्नानपेक्षाऽस्त्येवेति प्रामाण्यसंशयानुत्पत्तौ निश्चितार्थसंशयानुप-
 पत्तिदुर्वारिणेति वाच्यम् । एतन्मते विशेषदर्शनजन्यस्यैव विपरीतनिश्चयस्य
 प्रतिबन्धकत्वमित्युपपन्नात् । भवन्मतेऽपि विशेषदर्शनानर्धाननिश्चयस्याप्रा-
 माण्यशङ्कया परिमयेनाविरोधितयानुभयविरोधविरहात् । साधारणधर्मदर्श-

[म] न च वाच्यं प्रामाण्यसंशयाच्च विषये संशयः, माना-
भावात् । ज्ञानविषयत्वात्स्मानधर्मादेव तदुपपत्तेः । न चैवं
सर्वत्र विषयसंशये तन्निश्चयोच्छेदः, प्रामाण्यसंशयेऽपि तु-
ल्यत्वादिति । तस्यासार्वत्रिकत्वात् ।

[वी] त्रित्त निरस्यति (न चेति) (न चैवमिति) साधारणधर्मदर्शनस्यानुवर्त-
मानत्वादिति शेषः । तस्य—प्रामाण्यसंशयस्य । तथा च न तुल्यत्वमिति ।

[ग] नस्य विळम्बादेव कचित्संशयो नस्यादिति प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशये-
ऽनपेक्षायामपि न निश्चयोच्छेद इति “न चैव” मित्यन्तराशङ्कया-
असङ्गतिरिति साधारणधर्मदर्शनस्य सर्वत्र सम्भव हेतुतया पुरयति—
(साधारणेति) अन्ततः प्रमेयत्वादेरपि साधारणधर्मत्वादिति भावः ।
“संशय” इति मूलम् — संशयसामग्रीसत्त्व इत्यर्थकम् । (तन्नि-
श्चयोच्छेद इति) निश्चितेऽपि विषये संशय एव स्यात्, न तु
निश्चय इत्यर्थः । प्रामाण्यसंशयोऽपि सर्वत्र सम्भवतीत्यभिमानेन “प्रामा-
ण्यसंशयेऽपीत्यनेन” मूलेन—तुल्यत्वमापादितम्, प्रामाण्यसंशयेऽपि प्रामा-
ण्यसंशयस्य विषयसंशयकतामेतेऽपि अभिमान निराकृत्य “न च वाच्य”
मित्यादिशङ्कोपरि प्रायशो निश्चयोच्छेदरूप बाधकमेव दृढीक्रियते— (तस्या
सार्वत्रिकत्वादिति) तत्र तत्पदस्य प्रामाण्यसंशयपरामर्शकत्वं न स्फुटम्,
न च वाच्यमिति वाक्यान्तरेण प्रामाण्यसंशयस्य प्रकान्तस्यापि व्यवधानात्,
अव्यवहितवाक्यस्थनेति शब्देन तुल्यत्वादित्यन्तवाक्यार्थस्य बाधेन तदन्त-
र्गतप्रामाण्यसंशयस्य प्रकान्तत्वे तादृशवाक्यार्थे निश्चयादेरपि घटकतया
तेषामपि युगपत्प्रकान्तत्वात् एकपदार्थान्तर्गततया प्रकान्तत्वस्य तच्छब्द-
परामर्शोऽनुयोगाच्चेति तच्छब्दस्य तत्परत्व स्फुटयति—दीधितौ (तस्येति)
प्रामाण्यसंशयस्यासार्वत्रिकत्वं च विशेषदर्शनकार्त्तान्त्राज्ञे प्रामाण्यनिश्चय-
सम्भवेनेति वाच्यम् (न तुल्यत्वमिति) प्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशयहेतुत्वे
निश्चयोच्छेदवत्तस्य ज्ञाते न तदुच्छेद इत्यर्थः ।

[म] भ्रमत्वसंशयं विना निश्चितविषये संशयानुपपत्तेरानु-
मयिकत्वाच्च ।

[दी] अथ माभूतुस्त्यत्वं उच्छिद्यतांश्च तत्र तन्निश्चयः, किं नदिहसमित्य
 आह (अमत्वेति)

[म] अथ तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यम्, तच्च ज्ञानग्राहकेण गृहीतमेवेति न तत्संशयः । न चास्मिन्निश्चितेऽपि प्रामाण्यसंशयात् न तत्प्रामाण्यमिति वाच्यम्, एतन्निश्चयादेव निष्कम्पव्यवहारादिति चेत् ।

[दी] यद्यनुव्यवसायानन्तर व्यवसायस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वे संशयः स्यात्, स्यादपि तदन्ययानुपपत्त्या प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रनिरासः, न त्वेवम्, परन्तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वादानेव संशय इत्याशङ्कते (अथेति)

[ग] न च—प्रामाण्यमशयमर्थमशयाहेतुतया बाधात् (१) प्रामाण्यसंशयासम्भवे अन्वयाग्रहेण कारणताया नान्वयव्यतिरेकसिद्धतेति वाच्यम् । यत्र प्रतिबन्धश्च न तदनुव्यवसायादे प्रामाण्याग्राहकत्वम्—तत्र तन्मतेऽप्युत्तरकाल प्रामाण्यसंशयोऽनन्तरव्यर्थसंशय इत्यन्यग्रहसम्भवात् । अतो याथार्थ्यरूपप्रामाण्यसंशयापत्तेरपि स्वतन्त्रव्यवसायनपरतयैव तद्व्यापष्टे (यद्यनुव्यवसायानन्तरमिति) (न त्वेवमिति) अनुव्यवसायानन्तर तत्प्रशय एव नेत्यर्थः ।

न चार्थसंशयहेतुभूतयाथार्थ्यमशयानुदयेऽर्थसंशयानुपपत्तेः कथमियं शङ्कापीति वाच्यम् । अर्थनिश्चये जानेऽनुव्यवसायादिना तन्नाशे सत्येवार्थमशय इत्याशयान् शङ्कामङ्गते ।

नन्वनुव्यवसायानुपनीते व्यग्रमाये इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयोऽनुभवसिद्धतया दुरपहत्य इत्यत्र आह (परन्तिरिति) 'स्मृत्यन्यज्ञानत्वादानेति' तस्यापि प्रामाण्यपदाधत्तान् तन्कोटिकसंशयस्यापि प्रमा न वेत्याकारकनेति शङ्कितुराशय इति भावः । सूत्रं—(आत्मनिश्चितेपीति) अस्मिन्—याथार्थ्यं । प्रामाण्यसंशयान्—प्रमा न वेत्याकारकमशयान् तद्वद्वयार्थम् । न प्रामाण्यम् । तथा च याथार्थ्यस्य स्वतन्त्रमिद्वयापि नाभिमतमिदिरिति भावः । (एतन्निश्चयादेर्वान्) याथार्थ्यनिश्चयादेवेत्यर्थः । (निष्कम्पव्यवहारादिति) तद्व्याप्यापदाधत्तं भवन्तु मा वयन्यदेतत्,

[म] अस्तु तावद्विदं प्रामाण्यम्, तथाप्यनुव्यवसायानन्तरं
व्यवसायस्य प्रामाण्ये अर्थस्य तद्वत्त्वे न संशयस्यानुभवसि-
द्धत्वान्नार्थतद्वत्त्वं तस्य विषयः ।

[वी] इदम्-स्मृत्यन्यज्ञानत्वादिकम् । तथाविधप्रामाण्यसंशयस्यानुभवसिद्ध-
तया दुरपह्वत्वात्तदन्वयानुपपत्त्या तस्य स्वतन्त्रत्वमेव बाध्यत इत्याह
(तथापीति) प्रामाण्ये-तद्वति तत्प्रकारकत्वे । तद्वति तत्प्रकारकस्य अर्थस्य
तद्वत्त्वं वा तस्य-अनुव्यवसायस्य विषयः ।

[ग] प्रवृत्तौषधिकप्रमाणधिकृत्यैव स्वतन्त्रविचारात्तस्य स्वतोप्राप्तत्वसिद्धौ
च नाभिमतसिद्धिरिति भावः । “अस्तु तावद्विदं” मित्यत्रैवपवस्य
याथार्थ्यपरता न सम्भवति, तस्य प्रामाण्यपदार्थताया निष्कम्प-यथहाराज्ञ-
तायाश्च नैयायिकमतनया तेषामापानतत्पदभ्युपगमासम्भवादतो व्याचष्टे
(इदमिति) एव च “प्रामाण्य” विनि मूल प्रामाण्यपदार्थ इत्यर्थकम् ।
प्रमा न वेति तद्यथकोटिरानुरोधेन प्रामाण्यपदार्थताया स्मृत्यन्यज्ञान-
स्यादौ तेषा संज्ञेतितात्पारापाततस्तदभ्युपगमसङ्गते । स्मृत्यन्यज्ञानत्वव्य-
प्रामाण्यमशयस्यानुभविकत्व न याथार्थ्यस्य स्वतोप्राप्तरो नाधिकमत (तथा
विधेति) याथार्थ्यरूपेत्यर्थकम् । मूलम् ‘प्रामाण्य’ इत्यस्यान्यवदितोत्तम-
त्यन्यज्ञानत्वार्थरूपे ‘तथापीत्यादिममुत्रिनपरिक्रयाम्प्रतिविधप्रामाण्य इ-
त्याशयदर्शनं न घटत इति तदनुगुण्येन तत्पद व्याचष्टे (प्रामाण्य इति)
यत्प्रत्यु-यमादम्यार्थतद्वत्त्वाविषयकत्वलाभे तद्वदितं प्रामाण्याविषयकत्व-
मपि अर्भतो रभ्येन, तथाप्यर्थतद्वत्त्वविषयकत्वेऽपि तद्वद्विगोप्यकत्वप्र-
कारकत्वगौरव-लब्धकञ्छेदकमात्राग्रेण प्रामाण्यमशयस्य तदर्थनिष्प्राप्तिं
तद्वत्त्वमशयस्य चोपपत्ते अर्भतद्वत्त्वाविषयकत्वे निर्भरो नास्ति इति ‘ने’
त्यनन्तरं तद्वति तत्प्रकारकत्वमिति ‘अथतद्वत्त्वमित्यनन्तर’ अनिर्भराम्बु-
त्त-

[म] ननु व्यवसायस्थे इदन्त्वरजतत्वविशिष्टेदं विषयत्वेऽनु-
व्यवसाय एव मानम् ।

[दा] ननु सामग्रीबलसिद्धमनुव्यवसायस्य प्रामाण्यार्थतद्वत्त्व उभयविषयक-
त्वं दुरपवादमित्याशङ्कते (नन्विति) अनुव्यवसायो—व्यवसायविशिष्टात्म-
कज्ञानम्,

[ग] वेति च पूरितम् । धर्मितावच्छेदकेदंत्वयैशिष्ट्यावगाहनेनैवानुव्यव-
सायस्य विषयाशे निष्प्रकारकत्वरूपनिर्विकल्पकतावारणे धर्म्यशे सप्रकार-
कत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्या न प्रामाण्यस्य तद्घटकरजतत्वादिमत्त्वस्य
वा मानं सिद्धयतीति रजतं जानामीत्याकारकतानुपपत्त्या रजतत्वादिमस्य
मानसिद्धावपि रजतत्ववद्विषयकत्वमानमात्रेणैव तथाकारतोपपत्तेः, तत्प्रकारक-
त्वेन तादृशस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य भानासिद्ध्या प्रामाण्यमानञ्च
सिध्यत्येवेति “नन्वि” त्यादिमूलशङ्कायाः सामग्र्याः प्रामाण्यादिमानप्रमा-
णतापरत्वमाह (ननु सामग्रीति)

एवञ्च नन्वित्यादिमूलस्यायमर्थः—इदं रजतमिति व्यवसायस्य इदन्त्वरज-
तत्वरूपस्वप्रकाराश्रयधर्मिविषयत्वेऽनुव्यवसाय एव भानमिति तस्य तद्विष-
यकत्वमायक्ष्यकम्, तथा सति व्यवसायविषयैर्यावद्वि- प्रकारैः विशेषित
एव धर्मी विषयिताविशेषणतयानुव्यवसायविषयो भवति, तद्विशेषितस्य
धर्मिणस्तथा भावे धर्म्यशेऽनुव्यवसायो निष्प्रकारक एव स्यात्, मका-
रान्तरस्य उपनायकविरहणैवाभानात्, तथा चेदं रजतजानामीति तदाकारो-
न स्यात् । ईदृशयुक्तेर्व्यवसायरूपप्रत्यासत्तिषटितसामग्रीबलाच्च विषयिता
विशेषणतापत्तेः धर्मिणीदन्त्वरजतत्वयैशिष्ट्यमनुव्यवसायविषयः । एवं व्यव-
सायस्येदन्त्वरजतत्वप्रकारकत्वेऽपि अनुव्यवसाय एव मानमिति तदपि तस्य
विषयः । एवमिदं विषयकत्वरजतत्वविषयकत्वाभ्यामिवन्त्वप्रकारकत्वरजतत्व-

[म] तथा च पावद्भवसायोद्भिन्नितप्रकारविशिष्ट एव धर्म्य-
नुव्यवसाये भासते । अन्यथा विपर्यये तस्य निर्विकल्पक-
त्वे इदं रजतं जानामीति तद्वाकारो न स्यात् । अतो धर्मि-
णीदन्तर्वजतत्ववैशिष्ट्यमनुव्यवसायेन गृहीतमिति धर्मिणि
स्वतः प्रामाण्यमहवद्भजतत्ववैशिष्ट्येऽपि स्वतः प्रामाण्य-
ज्ञानप्रवर्जनीयम् । अत एव धर्म्ये न कदापि प्रामाण्य-
संशय इति चेत् ।

[दी] तच्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वात्प्रत्यक्षानु-
पान्तुत्तरकाष्ठम् । (धर्मिणीति) धर्मिणि प्रामाण्यमद्वैतद्वयवत् संशयमा-
वश्य ।

[ग] प्रकारकत्वयोरवच्छेदावच्छेदकभावोऽपि वत्साम्नादिषडितसामग्री-
बलाद्विषय इति, धर्मितावच्छेदकेदन्तर्वांश इव रजतत्वाशेऽपि प्रामाण्याव-
गाहनमनुव्यवसायस्यावर्जनीयमिति । अत एवेदन्तरूपधर्मितावच्छेदकांशे
न प्रामाण्यसंशय इति ॥

मनु व्यवसायाव्यवहितोत्तरज्ञानरूपस्यानुव्यवसायस्य जानामीत्याका-
रकता नोभयवादिसिद्धा, विशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुतापादिना नैयायि-
कानां ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकस्य व्यवसायद्वितीयक्षणे उत्पत्तौ तृतीयक्षणे
पूय ज्ञानत्वादिविशिष्टज्ञानसम्भवादिति नैयायिकं प्रत्यनुव्यवसायस्येदं रजतं
जानामीत्याकारकत्वाभावापादनं न सङ्गच्छतेऽतो व्याचष्टे (अनुव्यवसाय
इति) विशिष्टज्ञानकारणत्वात्प्रत्यक्षानुपान्तुत्तराणाम्-मीमांसकानाम् । आहत्य-
व्यवसायद्वितीयक्षणे । अन्येषाम्-तदनुपगन्तृजाधैमाधिकानाम् । तदुत्त-
रकाष्ठम् ।

ननु अस्माकं धर्मितावच्छेदकाशे प्रामाण्यमपि न स्वतो प्राप्नोतया-
ऽनुमतम्, न वा तत्र संशयोऽनुमतः, यद्वयस्य स्वतस्त्वं व्यवस्थाव-
धिष्यसीति धर्मिणीत्यादिष्टान्तासिद्धिरित्यत आह (धर्मिणीति) भवताम्-

[म] मैवम्, इदं रजतञ्च जानामीनि, नानुव्यवसाय, यद्दि-
विशेष्यके मनसोऽस्वातन्त्र्यात् ।

[दी]- भवतामपि सम्मत, तात्पर्यटीकाया तथैव मिश्रैरभिधानादिति

[ग] नैयायिकानाम् । मूले — (यद्विनिशेष्यक इति) रजतत्वादिरूपमहिर्नि-
शेषणविशेष्यनापन्नधर्मविशेष्यकत्वं इत्यर्थः । अस्वातन्त्र्यात् — तादृशधर्म-
विशेष्यकत्वज्ञानाद्यसहकारेणाप्राप्तिरस्वात् ।

नन्वेव “इदमिदन्त्रे”नेत्यादिमूलासङ्गतिः, इदन्त्वस्यापि बहिर्विशे-
षणतया तद्विशेषितधर्मविषयकत्वाग्रहेणेदं जानामात्याकारकतानुपपत्तेः ।

न च बहिः पदं धर्मितारच्छेदकान्यबहिर्विशेषणविशिष्टपरमिनि न
सदसङ्गतिः, अत एव च धर्मितारच्छेदकाशे प्रामाण्यस्य स्वनोपपत्त्यापर-
टीकाया अपि न विरोध इति वाच्यम्, बहिः पदस्य धर्मितारच्छेद-
कान्यविशेषणविशिष्टपरत्वे “अत इदन्तरजतत्त्वविशिष्टञ्च नानु-
व्यवसाय विषयम्” इत्युपसहारावरोधात् ।

यत्तु रजतविषयकत्वविशिष्टरजतत्वप्रकारकत्वमात्रं नेदं रजतमिति
ज्ञानस्येदन्त्रावच्छिन्ने प्रवर्तकतौपयिकं प्रामाण्यम्, इदमशेषं रजतत्वाप्रमा-
त्यग्रहाविरोधित्वात् । अपि तु स्वातन्त्र्यगणदत्तावच्छिन्नस्य रजतत्ववैशि-
ष्ट्यमपि तद्वदृकम्, तथा नेदं रजतन्तद्विशेष्यकं च रजतत्वप्रकारकं
ज्ञानमित्याकार एव प्रामाण्यग्रहात्मकार्यम् । स च न सम्भवति, बहिरान्त-
रोन्मयमुख्यविशेष्यकज्ञानजननं मनसोऽस्वातन्त्र्यादिति मिश्रानुसारेण
मूलार्थवर्णनम्,—

तत्तुच्छम्—अस्मिन् रजते रजतत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति ज्ञानस्य
इदंविषये प्रवर्तकत्वे बाधकाभावान्, तादृशज्ञानस्य च बहिर्मुख्यविशे-
ष्यकत्वविगृहेण स्वनस्तम्भगात्, इदंमुख्यविशेष्यकप्रामाण्यग्रहस्य प्रवर्त-

[म] किन्त्वित्त्वं इदन्त्वेन रजतत्वेन जानामीति । तत्रेदन्त्व
रजतत्वे प्रकारत्वेन भास्यते । तत्प्रकारकज्ञानवत्त्वं चात्मनि

[दां] (इदन्त्वेत्यादि) ननु व्यवसायोपभूतमानविशिष्ट पुरोवर्तिरजतविशेषणत्वेन ज्ञानं भासते ।

[ग] कत्वे वक्ष्यमाणानुमानेन तदजननात्, सन्दर्भविरोधाच्च । एव वदि-
रान्तरोभयपक्षस्यविशेष्यकमानसज्ञानमात्रानभ्युपगमे मानसज्ञानस्य ज्ञानवि-
शेषणतापक्षविषयाशो रज्रतत्वादिवैशिष्ट्यामानस्याभ्युपगतत्वाच्च तस्य विष-
याशो निर्विकल्पकत्वप्रसङ्गिरिति धर्मिणादन्तर्वरजतत्वप्रकारकज्ञानरिषयत्व-
मानेन निर्विकल्पकताधारणमपि विरुद्धमेवेति ।

एतेनेद रजतमिति तादात्म्यारोप्यवर्तनाय मामाण्यशरीरे मुख्य-
विशेष्यता नियेश्या, मुख्यविशेष्यता च प्रकारतानवच्छिन्नविशेष्यता ।
तत्र च प्रकारतानवच्छिन्नत्व न स्वतो ग्राह्यमिति न मामाण्य तथेति
मूलाशयवर्णनमपि न सत्, पुरोवर्तिनि रजतत्वादिवैशिष्ट्याभासस्य
मामाण्यभासप्रयोजकताकथनविरोधाच्चेति ।

मैवम्, बहिर्विशेषणवैशिष्ट्य विशेष्यताविशेषणतत्पत्वे धर्मिणि विशिष्ट विशेष्यताज्ञानाद्यसहकृत मनो न यास्यतीत्येव हि मूलार्थः । अनुव्ययसा-
पत्य इदन्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपेणेदन्त्वेन ज्ञानविशेषणतापन्नधर्मि-
विषयकत्वोपगमादिद रजतत्वेन जानामीत्याकारकतानिर्वाहात् । अत एवामे
धर्मिणि इदन्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वभावेन तदशे-निर्विहस्यकतावाण-
मिति सर्वं समञ्जसम् ।

ज्ञानविषयतया भासमाने धर्मिणि व्यवसायोद्दिग्धनिप्रकारैर्विशिष्टघमपि
भासत इति व्यवस्थापयन् भासाप्यग्रहस्यान्वयत्वत् दीधितिहृदाक्षिपति (नन्वि
त्यादिना) विशिष्टम्-इदन्तरजतत्त्वविशिष्टम् । ज्ञाने-ज्ञानविशेषणतापन्न
विषयत्वादे । विशेषणत्वेन भासन इत्यन्वयः । तद्विशिष्टविशेष्यकत्वमिव

[दी] भवता पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमितिबद्धं पुरोवर्तिनि रजते रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमित्याकारं तत्र रजतत्वप्रकारकत्वज्ञानम् । स एव च प्रामाण्यग्रहः । इत्यमेव च पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा न वेत्याकारकः प्रामाण्यसंशयः, अथ संशये च तदर्धनि बद्धं रजतं न वेत्याकारा-
दिनियमः,

[ग] तदवच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वमपि भासते इत्याह (भवतामित्यादिना) इदन्त्ववैशिष्ट्यमानस्याग्रे व्यवस्थापनीयतया भवता पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमितिबद्धेति दृष्टान्तः (पुरोवर्तिनि रजत इति) पुरोवर्तित्वरूपव्यवसायोक्तिरितिप्रकारविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनेव तादृशरजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनापि रजतत्वप्रकारकत्वमग्रे बाधकमावात्, उपनीतविशेषणविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारितालौकिकप्रत्यक्षे मनसोऽसामर्थ्ये पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमित्यनुव्यवसायस्याप्यसम्भवादिति भावः ।

नन्विदन्त्वविशिष्टविशेष्यकत्वमेव नानुव्यवसायो गृह्णाति, कुतस्तदवच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वम्, कुतस्तथा च रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वमित्यत आह (इत्यमेव चेति) अनुव्यवसायस्य इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकतया ज्ञानावगाहनेनैव चेत्यर्थः । (इत्याकारकं प्रामाण्यसंशय इति) इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वप्रकारकज्ञानविरहे तद्वर्धितावच्छेदकसंशयायोगात्, धर्मितावच्छेदकप्रकारकपियः संशयहेतुत्वादिनि भावः । ननु रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमा न वेत्याकारक एवानुव्यवसायरूपधर्मिज्ञानहेतुकं संशयः न तु पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमा न वेत्याकारकं इत्यत आह (अर्थसंशये चेति) (इदं रजतत्वं वेत्याकारादिनियम इति) तद्वर्धितावच्छेदककार्यनिश्चयकारिणतादृशार्थसंशये तद्वर्धितवद्विशेष्यकार्यज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसंशयो हेतुः, इदं रजतत्वं रजतमिति निश्चयदशायां तद्विशेष्यकरजतत्वज्ञानं प्रमा न वेति संश-

[दी] अप्रामाण्यस्य दाहसमर्थादिविशेष्यकत्वस्य च ग्रहश्च साधु सह-
च्छते । इतरथा तु सर्वं दुर्घटमेवापघेत ।

[ग] येऽपीदं रजतं न वेति संशयानुदयाविति अनभ्यासदशापन्नस्येदं रज-
तमिति ज्ञानस्यानुव्यवसायानन्तरमिदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा-
नं वेति संशयानभ्युपगमे तदुत्तरमिदं रजतञ्च वेत्याकारकसंशयो न स्यादि-
ति भावः ।

ननु तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसंशय
एव तद्वर्मावच्छेदककार्यसंशयोपयोगी वाच्यः, एवञ्चेदन्तर्विशेषित-
धर्मिविशेष्यकत्वस्यानुव्यवसायेनाग्रहणेऽपि विशेष्यतायागिदन्त्वावच्छिन्न-
त्वावगाहिनोऽनुव्यवसायादिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वधर्मितावच्छेदक-
संशयादिदं रजतञ्च वेत्याकारकसंशयो भविष्यतीत्यनुशयेनाह (अप्रामा-
ण्यस्येति) ग्रह इत्यभिप्रेयान्वयः । उपनीतविशेषणविशिष्टविशेष्यकत्व
मानसानभ्युपगमे, बाधबुद्ध्युपनीततदभावविशेष्यकत्वभावेन तदभावयति
तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहकथनं विशेषदर्शनोपनीतदाहसामर्थ्यादिरूपव्या-
प्यधर्मवद्विशेष्यकत्वग्रहेण प्रामाण्यानुमापकहेतुग्रहोपपादनञ्च विरुद्धमेतैति
भावः ।

यद्यपि विशिष्टविशेष्यकत्वे मनसः स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेस्तदभाववद्विशे-
ष्यकत्वस्य दाहसमर्थादिविशेष्यकत्वस्य च तत्रोपनीतमानमेवाङ्गीकरणीयं
मूलकृता, तच्च दाहसामर्थ्यादिविशिष्टस्य विशेष्यतायाश्च विगलितज्ञाना-
देव निर्यहतीति न विशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षसिद्धिः ;
तथापि दाहसामर्थ्यादिविशेष्यकत्वस्योपनयदशायां कथञ्चिदुपस्थितवि-
परीतकोटेरपि मानसम्यगेन विना विशेषदर्शनं निश्चयासम्भवः,
विशेषदर्शनघोरन्त्वादिविशिष्टे दाहसामर्थ्यादिनिश्चये इदन्त्वादिमद्विशे-
ष्यकत्वानिश्चय एव, तदानीमिदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वे दाहसमर्थविशे-
ष्यकत्वतादात्म्यग्रहेण तत्र तद्व्याप्यत्वग्रहात्, इदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वस्य
च निश्चयो लौकिकप्रत्यक्षरूपः, मूलकस्मरणरूपो वाऽध्युरगन्तव्यः, न तु

[दी] अत्राहु — प्रामाण्यस्य सशयान्यथानुपपत्त्या तद्वैविध्यविशिष्टे तत्प्रकार-
कत्वस्य ग्राहकत्वेऽनुव्यवसायस्यासामर्थ्यं कल्प्यते । तेन पुरोवर्तिनि रजत-
त्वप्रकारकमिति ग्रहेऽपि पुरोवर्तिनि रजते रजतत्वप्रकारकमिति न मह ।

[ग] विशकलितेदमाद्युपस्थितिमूलकोपनीतभानरूप , तत्र तद्विपरीतकोटेरपि
माने सम्भवेन निश्चयत्वासम्भवात्, इत्युपनीतविशेषणविशिष्टधर्मिविशेष्यक-
त्वस्य लौकिकप्रत्यक्षमावश्यकम् ।

न चैवम्—दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्यापि लौकिकप्रत्यक्षसम्भवेन किं
तदुपनीतभानानुसरणेनेति वाच्यम् , अयं वहिरिति ज्ञाननाशे तन्निष्ठदाह-
सामर्थ्यविशेष्यकत्वस्य लौकिकसन्निकर्षोसम्भवात्, व्यवसाये स्तोपनीत-
प्रकारवद्विशेष्यकत्वस्यैव लौकिकप्रत्यक्षोपगमात् । ज्ञानान्तरोपनीतदाहविशे-
ष्यकत्ववद्विशेष्यकत्वस्यायं वहिरिति प्राचीनज्ञाने उपनीतभानस्यैव सम्भ-
वात्,

तद्वैविध्यविशेष्यकत्वस्य तदवच्छिन्नधर्मान्तरप्रकारकत्वस्य चानुव्यव-
सायग्राह्यतामङ्गीकृत्यैव परतः प्रामाण्यस्य ग्राह्यतामुपपादयति (अत्राहुरि-
त्यादिना) (अनुव्यवसायस्यासामर्थ्यमिति) तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य
विशेष्यतासम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रति तत्प्रकारकत्वमेव हेतुताकरूपे-
नेदमुपपादनीयम् । न चानुव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वेऽपि तज्ज-
नितज्ञानगोचरसंस्कारात्तृतीयक्षणे प्रामाण्याविषयकज्ञानरूपधर्मिस्मरगं कल्प-
यित्वा प्रामाण्यसंशयोपपादनसम्भवात् किमेतादृशकार्यकारणभावकल्प-
नेनति वाच्यम् , प्रामाण्यसंशयस्थलेष्वनन्तानां धर्मिस्मरणां कल्प-
नापेक्षया तादृशैककार्यकारणभावकल्पनाया एव लाघवेनोचितत्वात् ।

अतस्तन्तु तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमामकानुमित्यादि-
सामग्र्या समावाहकैकिकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यास्ताद्रूप्येण तद्भासकताया

[म] भासते । अन्यथा प्रकारवाचितृतीयार्थसम्भवः । रजतत्ववैशिष्ट्यस्य तदर्थत्वे व्यवसायेऽपि तृतीयार्थोल्लेखापत्तिः । तथा च धर्मिणीदन्त्वरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वे तादृशज्ञानवत्त्वे चात्मनोऽनुव्यवसाय एव मानमिति न विषये तस्य निर्विकल्पकत्वम् । अत इदन्त्वरजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिनि भानुव्यवसायविषय इति न स्यतः प्रामाण्यग्रहः । तस्मादनभ्यासदशापञ्चज्ञानप्रामाण्यं परतो ज्ञापते, सांशयिकत्वाद्प्रामाण्यवदित्याचार्याः ।

[ग] कल्पकभावानानुव्यवसायस्य विशिष्टप्रामाण्यावगाहितेति दर्शितकार्य-कारणभावोऽपि नादियते ।

न च—रजतत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकानुव्यवसायपूर्वं प्रकारित्वादेः प्रत्यक्षमवश्यमस्तीकार्यम्, न्यायमते विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेः । तथा च प्रामाण्यस्य लौकिकप्रत्यक्षविराकरणेऽपि तादृशानुव्यवसाये उपनीतप्रामाण्यभारं दुर्वारमेव, प्रामाण्यघटकप्रकारिताद्युपनायकसत्त्वात्, विशिष्टोपनीतभावे विशिष्टज्ञानानपेक्षणात्, अन्यथा कविकाव्यादिमूलभूता-पूर्वविशिष्टार्थज्ञानानुत्पत्तेः । तथा च कथं न्यायमत एतादृशानुव्यवसाय-नन्तरं प्रामाण्यसंशय इति वाच्यम् ; प्रकारिताद्युपस्थितिं विनापि तत्सं-सर्गकानुव्यवसायसम्भवात् । अनुपस्थितानां ज्ञानत्वप्रकारित्वादीनां प्रकार-तया भानोपगमे क्षतिविरहाच्च ।

यदि च रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावेच्छित्तरजतत्वप्रकारकत्वादिवद्रज-सादिविशेष्यकत्वमपि नानुव्यवसायेन गृह्यते, तदनन्तरं तत्संशयस्याप्यानु-भाविकत्वात्, प्रामाण्यघटकघटत्वप्रकारकत्वादेर्निश्चितत्वेन प्रामाण्यसंशयस्य तद्वद्विशेष्यकत्वसन्देह एव पर्यवसानात्, धर्मितावच्छेदकवद्विशेष्यकत्वमेव च गृह्यते, धर्मिणि प्रामाण्यसंशयविरहादिति मतम्, तदा तद्वद्विशेष्यक-त्वावगादिन्यनुव्यवसाये तद्धर्मितावच्छेदककव्यवसायो हेतुर्वाच्य इति । अधिकं स्वयमूहनीयम् ।

धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वावेच्छेदेन विशेषणप्रकारकत्वस्यानुव्यव-

[म] ननु स्वग्राह्यत्वेऽपि कदाचित्परग्राह्यत्वात् स्वस्याप्यन्या-
पेक्षया परत्वात् महमते च परग्राह्यत्वात्सिद्धसाधनम् । न च
ग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया परत्वम्, ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्य-
त्वेन तदपेक्षया परत्वाभावात्,

[दी] वक्ष्यति च ग्रन्थकारः । करचरणादिमति शरीरज्ञानत्वादेरनुव्यवसायेन
ग्रहणमिति । परमात्रग्राह्यत्वं वक्तव्यं तत्राह (स्वस्यापीति) स्वस्यापीत्युक्तवृ-

[ग] सायेन ग्रहणे स्वीक्ते मूलकृतस्संवादं दर्शयति (वक्ष्यति चेति) मूले-
(स्वग्राह्यत्वेऽपि कदाचित्परग्राह्यत्वादिति) तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य तज्ज्ञानग्राह्य-
त्वादिप्रामाण्यमतेऽपि कदाचित्तस्य प्रामाण्यस्य परेण तज्ज्ञानधर्मिकप्रामा-
ण्यानुमित्यादिना ग्रहादित्यर्थः । सिद्धसाधनमित्यभिप्रेतान्वयः । परग्राह्य-
त्वादित्यस्य च यत्किञ्चिदपेक्षया परग्राह्यत्वादिति नार्थः ; कदाचिदित्यस्या-
ऽसङ्गतेः, तथा च स्वस्याप्यन्यापेक्षया परत्वादिति हेतुः प्रकृते न सङ्गच्छत
इत्यत आभिप्रायिकशङ्कानिराकरणपरतया तत् सङ्गमयति (परमात्रेति)
उक्तसिद्धसाधनवारणायेत्यादि । तथा सति तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य गुरुमते
स्वेनापि ग्रहणान्न परमात्रग्राह्यत्वमिति न सिद्धसाधनमिति भावः । (तत्रा-
हेति) तत्र—उक्तौ । परपदस्य तज्ज्ञानभिन्नार्थकत्वे दोषविरहेऽपि किञ्चि-
दवधिकपरत्वपरताभिमानेन तस्य केवलान्वमितया मात्रार्थाप्रसिद्धिरूपदूषण
माहेत्यर्थः । न चेत्यादिशङ्काया मात्रार्थाघटितसाध्ये सिद्धसाधनपरता न
सम्भवति ; ग्राह्यप्रामाण्यादय घट इत्यादिज्ञानान् परेण प्रामाण्यानुमित्या-
दिना तन्मतेऽपि प्राधान्यग्रहात्, अतस्तच्छङ्कायास्तस्मान्यतः परत्वस्य
केवलान्वमित्वेऽपि प्रामाण्यं यत्र ज्ञाने ग्राह्य तदपेक्षया परत्वस्यातथात्वात्-
देवात्र विवक्षणीयम्, तथा च मात्रार्थाघटितमेव साध्यमिति न सिद्धसाधन-
मित्येतत्परमाह (स्वस्यापीत्युक्तेति) मूले (ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्यत्वेनेति)
प्रामाण्यग्राहकानुमित्यादेरपि ग्राह्यं यत्प्रामाण्यादिघटितप्रामाण्यं तदाश्रय-
त्वेनेत्यर्थः । प्रामाण्यस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनानुगतरूपेण निवेश इत्य-
भिमानेनेदं (तदपेक्षया परत्वभावादिति) तथा च परभिन्नवद्ग्राह्यत्वस्य प्रामा-

[म] स्वप्राप्तप्राप्ताप्यापेक्षया परत्वे अप्राप्ताप्यप्रसङ्गात् ।

[दी] पणस्योद्धारमाद्यद्य निराकरोति (न चेत्यादिना) (स्वप्राप्तेति) ॥
प्राप्तप्राप्ताप्यम्—स्वप्राप्तत्वेन पराभ्युपगतस्य, प्राप्ताप्यस्य घटत्ववति घट-
त्वमकारकत्वादेशयः । तदन्यमात्रप्राप्तत्वस्मै परतस्त्वे साध्ये तद्माहक-
स्यानुमितीश्वरज्ञानादेस्तदाश्रयत्वाद्वापानुमितेरनुत्पादः, बाधानवतारो न
जातामा भ्रमत्वं स्यादित्यर्थः ।

[ग] ये सत्त्वान्न परमात्रप्राप्तत्वं न्यायमतेऽपीति भावः । पक्षीभूततन्मा-
प्याश्रयापेक्षया परतद्विवक्षणात्तैष दोष इत्यत आह (स्वप्राप्तेति) प्राहकार्णां
सर्वेषामेव प्राप्ताप्यापेक्षया परतत्वात् बहुवीहिसमासाभिप्रायेण स्वप्राप्तप्राप्ता-
प्यपदं तदाश्रयार्थकतया व्याचष्टे (स्वप्राप्तप्राप्ताप्य इत्यादि) स्वप्राप्तपदस्य
यथाश्रुतार्थकत्वे गुरुमत एव प्राप्ताप्यविषयकत्वार्यं घट इत्यादेर्न्यवसाप्यस्य
न्यायमते स्वप्राप्तप्राप्ताप्यत्वाभावात्तद्विवक्षणीयस्य तदपधिकपरत्वस्यालामः,
अतो प्राप्तपदं प्राप्ततया प्राप्ताकराभ्युपगतपरतया व्याचष्टे—(स्वप्राप्तत्वेनेति)
प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्राप्ताप्यनिवेशे ज्ञानमात्रस्यैव परमते स्वप्राप्त-
प्राप्ताप्याश्रयत्वमिति पूर्वोक्तदोषानुद्धारात्—प्राप्ताप्यपदस्य पक्षीभूतविक्षेप-
परतामाह—(घटत्ववतीति) मूलोक्तस्य 'परत्व' इत्यस्य परमात्रप्राप्तत्व-
रूपसाध्यघटकतया विवक्षित इति शेषपूर्वाभिप्रायेण व्याचष्टे (तदन्यमात्र-
प्राप्तत्वरूपे परतस्त्वे साध्य इति) अप्राप्ताप्यप्रसङ्गे हेतु पूरयति (तद्माह-
कस्येति बाधादित्यन्तम्) बाधः—साध्यघटकनिरुक्तप्राप्ताप्याश्रयाप्राप्त-
त्वस्य तदमाहृत्यज्ञानरूपः, तदाश्रयत्वात्—स्वप्राप्तप्राप्ताप्याश्रयत्वात् ।
प्राप्ताप्यस्य मुख्यविशेष्यताघटितत्वेऽनुमितिपदमयं घट इदं ज्ञानं प्रमेति
समूहालम्बनानुमितिपर बोध्यम् । (अनुमितेरनुत्पाद इति) —मूलोक्तप्राप्ता-
प्यपदार्थविवरणं प्रमासामान्यार्थरूपदस्यानुमितिरूपविशेषपरत्वात्, क-
ण्ठापोषकस्तुष्टश्च कण्ठोपधानपरत्वात्तत्प्रति । बाधानवतारदशापानुमि-
तिसम्भवादाह (बाधानवतोऽेति) (अप्रतमिति) तथा न प्रमानुत्पादो

[म] उच्यते, अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं न स्वाश्रयग्राह्यं स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यं वा ।

[दी] “अप्राप्तप्रामाण्यापेक्षये”ति शठे अप्राप्तप्रामाण्यम्—स्वाप्राप्तत्वेन नैयायिकमिमत्तस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वादेराश्रयः । तथा च पूर्वोक्त एवार्थः । अप्राप्तप्रामाण्यं प्राप्तप्रामाण्यमिन्नम्—अप्रामाण्यमिति यावत्, तद्विन्नप्राप्तत्वे—प्रमाप्राप्तत्वे, साध्ये, अप्रामाण्यम्—सिद्धसाधनात्ममाया अनुमितेरनुत्पाद इत्यर्थः, इत्यपि केचित् । (अनभ्यासदशापन्नेति)—हेत्वोः स्वरूपसिद्धिप्रदर्शनाय स्वरूपकथनमात्रम्, न तद्विशेषणमेव,

[ग] अमत्वच्छाप्रामाण्यपदेन विचक्षितमित्याशयः । “स्वप्राप्ते” त्यत्राप्राप्तेति शठे अप्राप्तपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे अप्रसिद्धिः, वस्तुमात्रस्यैव प्राप्तत्वात् । स्वाप्राप्तार्थकत्वे अप्राप्तप्रामाण्यपदस्य स्ववृत्तिप्रामाण्याप्राप्तार्थकतया गुरुमते तादृशज्ञानासिद्धिः—प्रसिद्धौ च सिद्धसाधनम्, अतो व्याचष्टे (स्वाप्राप्तत्वेनेति) एतत्पाठपक्षे कस्यचित् व्याख्यामुपन्यस्यति (अप्राप्तप्रामाण्यमिति) प्राप्तप्रामाण्याश्रयमिन्नमित्यर्थः । अत्र प्राप्तत्वस्याव्यावर्तकतया परित्यज्य व्याचष्टे (अप्रमाणमितीति) अप्रमेत्यर्थः । अप्रमाभिन्नत्वेन प्रमा निवेशोऽनुचित इत्यतः पर्यवसितार्थमाह (प्रमाप्राप्तत्व इति) प्रमाया इत्यस्य विवरणमनुमितेरिति । वस्तुमात्रस्यैव प्रमाप्राप्तत्वात् तत्र विवादाप्रसक्तेरनुक्तिः सम्भवात् (कश्चिदिति) अनभ्यासदशापन्नत्वस्य पक्षप्रविष्टज्ञाने विशेषणताया निराकर्ण्यतया तत्पदोपादानप्रयोजनमाह (अनभ्यासेति) (स्वरूपसिद्धीति) पक्षसत्त्वेनेत्यर्थः । अनभ्यासदशापन्नज्ञाने तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयात्, प्रामाण्याश्रयज्ञाने अनभ्यासदशापन्नत्वकथनात् प्रामाण्ये स्वाश्रयानन्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयकोटिकत्वरूपहेतुसत्त्व लभ्यत इति भावः । तत्—अनभ्यासदशापन्नत्वम् । विशेषणम्—पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टम्

[दी] अर्थान्तरप्रसङ्गाजिष्ययोजनत्वाच्च । तथाहि-ज्ञानव्यक्तिभेदेऽपि तत्त्व-
कारकत्वादेरभेदे यावत्स्वाश्रयविषयत्वतदभावा कोटी, तत्र च नाशतन्मि-
द्धसाधनादेरवकाशः । भेदे तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधे तत्सामा-
नाधिकरण्येन च निषेधस्य सिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च तदवकाशः ।

[ग] (अर्थान्तरप्रसङ्गादिति) उक्तविप्रतिपत्तौ तादृशविशेषणप्रवेशात् तद्व्य-
तिरिक्तधर्माविच्छिन्ने परतन्त्रादिकोटेरनिज्ञासितत्वादिति भावः । तद्विशेषणस्य
प्रयोजनसत्त्वे अथवा विप्रतिपत्तिस्थज्ञानपदस्यानभ्यासदशापसङ्गज्ञानपरत्व
स्वीकार्यम्, तथा च नार्थान्तरमित्यादयश्च तस्य निष्प्रयोजनकत्वं दर्शयति
(निष्प्रयोजनत्वादिति) नन्वयं घट इव ज्ञान प्रमेत्याद्याकारकानुमित्यादेः
प्रामाण्यस्य स्वतोपाधतया तस्य पक्षत्वं विधिसाधने अशक्तः सिद्धसाधन
निषेधसाधने माध, उक्तहेतोर्भागासिद्धिश्चेति तद्व्यकरणमेव तद्विशेषणफलम् ।
न चाभ्यासानभ्यासकालीनज्ञानयोर्घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यमेकमेव, तथा
चोक्तविशेषणप्रवेशेऽपि नोक्तज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानव्यक्तिभेदेन
प्रामाण्यभेदाभावे विशेषणप्रवेशे अप्रवेशे चोक्तसमूहात्मन्मानुमितिमाद्यत्वं-
मादाय दोषस्य वारणासम्भवात् तद्वेदमतस्यान्वयवानुमानस्य ध्याम्येयत्वा-
दित्याशङ्का निराकृते (तथाहीत्यादिना) (यावादिति) स्वाश्रयपदस्य याव-
त्स्वाश्रयपरत्वादिति भावः । तथा च तदभेदमते नोक्तदोषावसराः,
यावत्स्वाश्रयान्तर्गतानभ्यामपदशापरज्ञानमाद्यतया सामञ्जस्यादिति तन्मत-
मवनन्वयैकानुमानव्याख्यासम्भवाज्जोक्तविशेषणमर्थवदिति । तत्र च-तन्मते
च । 'सिद्धसाधनादेरितिशब्दपदान् निषेधसाधने विशेषिन्योरशतो वापा-
सिद्धयोः परिग्रहः । अत्रकाशः -पक्षः । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादि
रूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तस्यैककतयाशागम्भवादिति भावः ।

ननु तथापि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदमतमवगम्य तद्विशेषण-
सामर्थ्यमुपपादनीयमन आह-(भेदे त्रिणि) न तदवकाशः-अज्ञानमिद्ध-

[दी] वस्तुतस्तु ज्ञानव्यक्तिभेदेऽपि तत्प्रकारकत्वादेरभेद इति मतेनेदम्, भेदनये ॥ तज्ज्ञानप्रामाण्यं तज्ज्ञानप्राप्तमिति बोध्यम् । अन्यथा शब्द-मात्रानुगमादिति ।

[ग] साधनादेर्न दोषताप्रसक्तिः । अशे स्वाश्रयप्राप्ततानिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमितौ सामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावाऽनुमितौ चाविरोधित्वादिति भावः । ननु अप्रामाण्यप्रादिकया व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्यस्य गुरुमतेऽपि अग्रहात्, प्रामाण्यत्वावच्छेदेन विधेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण चाभावस्य साधनं चार्थासिद्धसाधनाभ्याम् सम्भवति, तथा च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधिस्तदवच्छेदेनैव चाभावस्ताधनीय इति पक्षसङ्कोच आवश्यक इत्यत आह (वस्तुतस्त्विति) इदम्-अनुगतरूपेण प्रामाण्याश्रयज्ञान साध्यपक्षयोर्निवेश्य मूलोपदर्शितपरतत्त्वानुमानम् । तथा चोक्तयुक्त्या पक्षसङ्कोचवैयर्थ्यमिति शेषः । (इति बोध्यमिति) इति-रीत्या तज्ज्ञानव्यक्तीर्विशिष्य निवेद्यानुमानं बोध्यमित्यर्थः । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयत्वेन साध्ये ज्ञाननिवेशे यावत्त्वस्य तदविशेषणत्वे समूहालम्बनरूपतादृशयत्किञ्चिज्ज्ञानप्राप्ततया घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यमात्र एव बाधत्, यावत्त्वस्य तद्विशेषणत्वे च प्रत्येक सकलतादृशप्रामाण्यव्यक्तीनां घटत्वादिप्रकारकत्वावज्ज्ञानप्राप्ततया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्, साध्ये विशिष्य तज्ज्ञानोपादाने च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाभावसिद्धेरुद्देश्यतायामशतस्त्रिंशदसाधनस्य सम्भवतोऽप्यदोषत्वेऽपि सामान्यरूपेण पक्षत्वमफलम्, सामान्यरूपेण पक्षत्वमभ्युपेत्य भागासिद्ध्यादिवारणाय पक्षे विशेषणदानायासोऽपि प्रकृष्टाच्छनाद्धीतिन्यायेनानुचित इति भावः ।

ननु स्वत्वेन सामान्यतः प्रामाण्यनिवेशसम्भवे विशेषरूपेण तत्तत्प्रामाण्याश्रयव्यक्तीनामुपादानं नोचितमित्यत आह (अन्यथेति) अन्यथा—स्वपदेन प्रामाण्योपादाने (शब्दमात्रेति) मात्रपदेनार्थानुगमव्यवच्छेदः । स्वपदेन प्रामाण्यत्वावच्छिन्नोपादाने पूर्वदोषानुद्धारेण तस्य तत्तद्व्यक्तित्वा-

[वी] न स्वाश्रयग्राह्यम्—न यावत्स्वाश्रयग्राह्यम् । अतो वाचः । तत्तद्वर्त्मघटितप्रामाण्यं तादृच्येण स्वशब्देनाभिधेयम्, अननुगतत्वात् । प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनानुगमेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययावद्ग्राह्यत्वस्य परेपामत्र सिद्धत्वाद्विशेषपरताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् ।

[ग] वच्छिन्नपरताया आवश्यकत्वात्तदाश्रयज्ञानव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानौचित्यमिति भावः । ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्याभेदपक्ष एव निर्भरः कृत इति मूलोक्ताश्रयपदस्य यावत्स्वाश्रयार्थकताया निर्भरं दर्शयति (न स्वाश्रयग्राह्यम्—न यावत्स्वाश्रयग्राह्यमिति) घटादिज्ञानप्रामाण्यानामनुगत-रूपेण न साध्यघटकता अपि तु विशिष्येति दर्शयति (तत्तद्वर्त्मघटितेति) तादृच्येण—घटत्वयति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना (मननुगतत्वादिति) तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वस्य तत्पदार्थाननुगमेनाननुगततया सर्वेषां प्रामाण्यानामनुगत-रूपेणाभिधानासम्भवादित्यर्थः । ननु माभूच्छति तत्प्रकारकत्वत्वमनुगतम्, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेरनुगतधर्मस्य सत्त्वात्तद्वच्छिन्नस्यैव स्वशब्दार्थता किं नोपेत इत्यत आह (प्रमापदेति) अनुगमेऽपि—सर्वप्रामाण्यानां सङ्ग्रहसम्भवेऽपि । परेषाम्—नैयायिकानाम् । गुरुणां ज्ञानत्वात्परवादौ तत्प्रसिद्धिसम्भवात् परेषामित्युक्तम् ।

यद्यप्येतदनुमानस्य नैयायिकीयत्वात्तदेन नैयायिकमिधानं दुर्बल-तया प्रतिभाति, तथापि यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वरूपसाध्यसमनिव्याहारात् तत्साध्यव्यवस्थापकापेक्षया परत्वेन तत्पदानैयायिकलामः । एवं च पक्षत्वमपि विशेषरूपेणैव, न तु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना, एकप्रामाण्येऽपरप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वाभावस्य निर्विवादतयोक्त्येण सकलपक्षताया अनौचित्यात् । अत एवेश्वरयोगिज्ञानमात्रवृत्तितदङ्गप्रकारकत्वघटितप्रामाण्ये वाचासिद्धि-वारणायानभ्यास इति विशेषणमित्यपास्तम्, तादृशविशेषणोपादानेऽपि

[म] स्वाश्रये सत्यपि तदुत्तरतृतीयवृत्तिसंशयविषय-
त्वात्, अप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयत्वाद्वा, अप्रा-
माण्यवत् ।

[दी] तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रययावद्माहत्वञ्च न तद्धर्मिधर्मसम्बन्धेभ्योऽन्य-
स्येति सशयकोटिश्च केवलं तत्रैव व्यभिचारीति तद्वारणाय (तदुचरेति)

[ग] सर्वविषयकत्ववति सर्वविषयकत्वप्रकारकत्वादौ बाधस्य दुर्वारत्वात् ।
तादृशप्रामाण्येऽस्मदादीनां तृतीयवृत्तये सशयेन तस्य पक्षतावच्छेदकाकान्त-
त्वात् । हेतुषट्कोत्तरतृतीयत्वस्यानुगतस्य दुर्वचतया भागासिद्धिवारणस्या-
शक्यत्वाच्च ।

घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना प्रामाण्यस्य साध्यघटकत्वे
यावत्तदाश्रयमाहत्वस्य प्रसिद्धिस्थलं दर्शयन्नेव हेतुविशेषणव्यावर्त्यं निरु-
पयति (तद्धर्मेति) (तद्धर्माति)

न च घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य घटादिरूपधर्मभेदेन भेदोऽप्रामाणि-
क इति प्रत्येकं घटादिव्यक्तेर्न तादृशप्रामाण्याश्रययावद्माहत्वमिति कथमेत-
दिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तित्वाद्येकैकमाश्रयवृत्तिप्रकारघटितप्रामाण्यघटित-
स्थलामिमांसेणैतत्प्रज्ञेः ।

वस्तुतो विशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्नतया तद्व्यतिरिक्तेन सामा-
न्यतस्तद्धर्मिघटितत्वेन च प्रामाण्यमपि धर्मभेदात् भिन्नमेव एव च घट-
त्वादिमतद्व्यतिरिक्तविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वमेव प्रामाण्य-
साध्ये निवेशनीयम्, न तु घटत्वादिमद्विज्ञेय्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकार-
कत्वेन, सकलविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानानामेव तादृशघटत्वादिप्रकारक-
त्वाश्रयतया प्रत्येकं कुत्रापि प्रामाण्ये यावत्तादृशज्ञानमाहत्वासत्त्वेन बाधा-
पत्तेः । एवञ्च तत्तद्व्यतिरिक्तविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारक-
प्रसिद्धमेवेति (तत्रैवेति) निषयान्तरं तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रययावद्मा-
हत्वाभावसत्त्वेन व्यभिचारानवभागात्, ज्ञानत्वादौ च हेत्वसत्त्वा-
दिति भावः । (तदुचरेति) तदादेन तत्तत्प्रामाण्याश्रयसामान्याविवक्षणे

[दी] तदा च तादृशप्रामाण्याश्रयद्वयकेरुत्तरतृतीयक्षणे तस्य पुंसः प्रामा-
ण्यसंशयो न तद्वर्मादिषु सा परामर्शनीया । तदधिकरणक्षणोत्तरवृत्तिसंशय-
विषयत्वं प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयकोटौ तद्वर्मे व्यभिचारीति (तृतीयेति)
सत्यन्तश्च संशयस्य तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्यलाभाय । तथा च

[ग] तादृशप्रामाण्याश्रयपूर्वपूर्वज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसस्य क्षणमात्र एव सत्त्वे-
न तादृशज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणध्वंसानाधिकरणक्षणप्रसिद्धिः,
यत्किञ्चित्तादृशज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसनिवन्धे चायं घट इत्यादिव्यवसायो-
त्तरतृतीयक्षणे यत्र कथंचित् घटादावेव धर्मिणि घटत्वादिसंशयस्तत्कोटि-
तामादाय घटत्वादौ व्यभिचार इत्यत आह (तदा चेति) तदा— तच्छ-
ब्देन । (तस्य पुंसः प्रामाण्यसंशय इति) अतस्तदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तितद्वय-
क्तिसामानाधिकरणसंशयविषयत्वं नासिद्धमिति भावः (न तद्वर्मादिव्यति-
अतो नोक्तमभिचार इति भावः (प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयकोटाविति)
तृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयोत्तरजातसंशयकोटावित्यर्थः । यद्व्यक्त्युत्तरतृती-
यक्षणे प्रामाण्यसंशयस्तस्या एव हेतुघटकतया तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयानु-
धावनम् । अर्धसंशयस्य प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं व्यभिचारप्रयोजकमिति
ध्येयम् ।

सत्यन्तस्य स्वाश्रयसमानकालीनत्वार्थकत्वे उत्तरतृतीयक्षणजातस्य
तथात्वाभावादप्रसिद्धिः, स्वाश्रये जातं सतीत्यर्थकत्वे स्वाश्रयोत्पत्त्युत्तरत्व-
पर्यवसितस्य तदर्थस्याव्यावर्तकतया वैयर्थ्यमतस्तत्तिसप्तम्याः सामानाधि-
करण्यपरतया तत् सार्थकयति । (सत्यन्तश्चेति) (तद्व्यक्तीति) तदुत्तरतृती-
यत्वावधिष्यवृत्तित्यर्थः । तद्व्यक्तिः । यदुत्तरतृतीयक्षणे तदाश्रयस्य पुंसो न
घटत्वादौ संशयः पुरुषान्तरस्य तत्र संशय एव सैवोपादेया अतो न
सत्यन्तवैयर्थ्यम् । समुदितहेत्त्वर्थमाह (तथा चेति) यत्संशयविषयत्वं प्रामा-

[दां] इति नामिद्वि । यदि च कचिद्वर्गविशेषघटितप्रामाण्ये न कदाचि-
दापि तादृशसशयमम्भवस्तदा तत्पक्षाद्बहिर्भावनीयम् । स्वमतेनैव हेत्वभि-
धानादुभयसाधारणसशयत्वानिर्वचनेऽपि न क्षतिरिति सर्वं सुस्थम् ॥

[ग] सशयनकृत्वे धर्मिज्ञानप्राक्कालीनकोट्युपस्थितितो न सशयस्सम्भव-
तीति धर्मिज्ञानोत्तरकोट्युपस्थित्यनुवाचनम् । सकलप्रामाण्यस्य उक्तप्रामा-
ण्यात्तदाश्रयनृतीयक्षणे सशयस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाण्यविशेषे हेत्वसिद्धि-
रितिपक्षश्चापरिहरति (यदीति) तन्-प्रामाण्यम् । पक्षाद्बहिर्भावनीयम्-
न पक्षीकार्यम् । प्रामाण्याना विशिष्यैव पक्षत्वादिति भावः ।

ननु व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिनिश्चयप्रकारतामादाय घटत्वादौ
व्यभिचारस्य वारणाय मूले सशयपदमुपात्तम् । सशयत्वञ्च यद्येकधर्मिणि
स्वस्वविरोधुभयप्रकारकत्वं स्वस्वभावोभयप्रकारकत्वं वा विवक्षितम्,
तदा गुरुमते हेत्वसिद्धिः, अनन्यभास्यातिवादिनस्तस्य ज्ञानाशे प्रामाण्य
विरोधिकाटेर्वाधितत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावात् । नापि ज्ञायमाने धर्मिणि
अगृह्यमाणससर्गकस्वस्वविरोधिज्ञानत्व तन्मते स्वतन्त्रकोटिद्वयोपस्थितावेत-
न्मते च कोटिद्वयविशिष्टज्ञानेऽपि प्रसिद्धमिति, तन्मते व्यवसाये प्रामाण्य-
मानेनाप्रामाण्यसंसर्गग्रहसत्त्वात्तृतीयक्षण अप्रामाण्यस्यागृहीतासंसर्गकत्व
विरहेणासिद्धे । नापि स्वविरोधिविषयकज्ञानत्वमात्रम्, यद्व्यवसायोत्तर-
तृतीयक्षणे घटत्वाद्यभावस्य कचिद्वर्गिणि न निश्चया नापि निर्विकल्पक
ज्ञानं स एव व्यवसायमन्तरदेन प्रवक्षित इति निर्विकल्पकज्ञानस्य विप-
रीतज्ञानानिवृद्धयथा प्रामाण्यस्य व्यवसायेन ग्रहणेऽपि न तृतीयक्षणे
तादृशप्रामाण्यज्ञानसम्भवेन तादृशज्ञानविषयत्वस्याप्रयोजकतया व्यवसाया-
विरतत्वात्पक्षश्चात्र । नापि धर्मसाक्षात्-स्वविरोधिकोटिविषयकज्ञानत्वम्-
आकाशा च पदार्थान्तरमिति, न्यायनत्रे तादृशकाशाया अप्रसिद्धेरित्यत्र
आह (स्वमतेनैवेति) तथा च एकधर्मिकस्वस्वभावोभयप्रकारकज्ञानत्वमेव

[शे] एतेन दूषणाभासास्तथासाधनाभासाश्च नादरणीयाः । ते च यथा-
सनु स्वाधयोत्पत्तिरूपेणैव तृतीयक्षणे न तत्संशयस्तम्भवति । अथ
तत्स्थितिक्षणेष्वप्येव तत्रा वक्तव्यम् । -

[ग] संशयत्वम्, संशयस्यान्यथाकृत्यविरूपतां युक्त्यन्तरेण व्यवस्थाप्य
मध्यस्थस्योक्तहेतुमत्तानिश्चयः पक्षे उपपादनीय इति भावः ।

अथप्यन्यधर्मिकसंशयसाधारणरूपेण संशयस्य हेतुपटकत्वे अपयो-
जकत्वं दुर्यमेव, भिन्नधर्मिकसंशयस्य विरोधिज्ञानप्रतिबध्यत्वात् । तथा-
प्यग्रे स्वयमुद्भावविप्यत एष दोष इत्यदोषः । व्यवसायसमानधर्मिकत्वं तु
संशयस्य विवक्षानर्हम्, न्यायमते व्यवसायस्य स्वाविषयकत्वेन तद्वैधर्मिक-
प्रामाण्यसंशयस्य व्यवसायसमानधर्मिकत्वविरहेणासिद्धेः । व्यवसायधर्मिक-
तत्तृतीयक्षणावृत्तिसंशयविपर्ययेन तद्व्यवसायाग्राह्यत्वसाधनेऽप्यप्रयोजकत्वं
दुर्धारमेव, अन्यथैव ग्राह्यत्वासाधारणरूपवच्छिन्नग्राह्यत्वानामन्तरेणापि
प्रामाण्ये पक्षे निरुक्तहेतुमत्तत्वा उपपत्तेः । तद्व्यवसायापेक्षे तद्व्यवसायसाधने
च न्यायनते व्यवसायापेक्षे तद्व्याप्यस्वरूपप्रतियोग्यमसिद्धिः । स्वामाहक-
तद्व्यवसायकत्वस्य साध्यत्वोपपत्ते च स्वस्वानुगमेन साध्यप्रसिद्धौ कृता-
र्थता । व्यवसायं पक्षीकृत्य प्रामाण्याग्राहकत्वसाधनप्रकारः स्वयमग्रे दर्श-
नीयः (एतेनेति) उक्तक्रमेण न्यायमतेऽपि व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे तद्वैधर्मि-
कप्रामाण्यसंशयस्यैववादसिद्धिविरहेण व्यवसायव्यक्तिविशेषोपादानादर्थे व्य-
भिचारविरहेण नेत्यर्थः । दूषणाभासाः—असिद्धिव्यभिचारप्रदर्शनरूपाः ।
तेषामामासता दर्शितस्फुटतरसमाधानसत्त्वेन, समाधानानामामासता च
दोषान्तरसम्पादकत्वेन प्रकृतदोषनिराकरणाक्षमत्वेन चेति व्यक्तीभविष्यति
(सम्भवतीति) न्यायमत्र इति शेषः । क्रमिकानुव्यवसायात्मकधर्मिज्ञानको-
शस्य स्थित्योरोपेक्षणादिति भावः । तथा चासिद्धिदोष इति सूचनम् ।
असिद्धिपरिहारमाशङ्कते (अथेति) (तत्स्थितिदोषेति) स्वाधयद्वितीयक्षणेत्यर्थः ।
वक्तव्यम्, तदुत्तरतृतीयत्वमिति शेषः । अत्र च द्वितीयक्षणस्य स्वोत्पत्त्यः

[म] अर्थे निश्चितेऽपि न तन्निश्चयानन्तरतृतीयक्षणेऽर्थसंशयो न वा प्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थव्यभिचारः । विवाद्यपदं न यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यं स्वाश्रयनिश्चये सति तत्तदुत्तरतृतीयक्षणेऽप्रामाण्यसंशयं विना वा सन्दिग्धमानत्वात् अप्रामाण्यवत् ।

[दी] भवति च घटप्रमा, अथ ज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहकोऽग्राहको वाऽनुव्यवसायः, अथ प्रमात्वाप्रमात्वस्मरणम्, अथ प्रामाण्यसंशय इति चेत्, तथापि स्वाश्रयस्य विषयेऽविषये वा धर्म्यन्तरे

[ग] नधिकरणस्वाश्रयकालत्वेन निवेशः । अनधिकरणान्तानिवेशे उत्पत्तिक्षणस्य स्वाश्रयतया तत्तृतीयक्षणध्वंसाधिकरणचतुर्थक्षणस्य पूर्वोपदर्शितविशेष्यदलासत्त्वेनासङ्गत्यापत्तेः । (ज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहक इति) ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धौ ज्ञानत्वज्ञानस्य प्रकारित्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्येवाहेतुत्वमित्यभिप्रायेण, ज्ञानत्वस्य व्यवसायकाले यत्र ज्ञानं प्रकारान्तरेण तत्स्थलाभिप्रायेण वा (अग्राहको वेति) विशेषणज्ञानं हेतुः ज्ञानत्वस्य प्रकारान्तरेण यत्र नोपस्थितिरित्यभिप्रायेण । तथा च सति ज्ञानत्वरूपधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेण तदधटिनधर्मावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसंशयासम्भवेऽपि घटत्वादिप्रकारकत्वादिमात्रं धर्मितावच्छेदकीकृत्य संशयसम्भवात् तत्रादायैव प्रामाण्ये हेतुसिद्धिस्सम्भवतीति ज्ञानत्वस्य धर्मितावच्छेदकान्तर्भावोऽकिञ्चित्कर इति अनुव्यवसायान्तरापेक्षया क्षणविलम्बस्य नावकाश इति भावः । (अथेति) अनन्तरमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स्वाश्रयस्य — घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयस्यायं घट इत्यादिव्यवसायस्य, विषयेऽविषये वा धर्म्यन्तरे—पटादौ, तथाविधक्षणे—चतुर्थक्षणे तृतीयक्षणे वा, सन्दिग्धमाने घटत्वादावित्यन्वयः । उक्तव्यवसायस्य समूहालम्बनात्मकत्वेऽपि तदुत्तरजातपटादिरूपधर्मिज्ञानवशात् तद्धर्मिकघटत्वादिमंशयसम्भवतीति मिश्रोक्तसमूहालम्बने न निर्भर इति सूचनाय “विषयेऽविषये वे” त्युक्तम् । तत्र व्यवसायतृतीयक्षणे तदीय-

[दि] स्वाश्रय एव वा तथाविधक्षणे सन्दिग्धमाने स्वाश्रयगृहीते घटत्वगुण-
त्वादौ व्यभिचारः । अथ स्वाश्रयानिवर्त्यसंशयविशेष्ये न स्वाश्रयमाद्यत्व-

[ग] प्रामाण्यसन्देहानुदयात् स्वपदस्य तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयप्रामाण्य-
परतया तत्र प्रामाण्याश्रयमाद्यत्वसत्त्वेऽपि प्रामाण्ये तृतीयक्षणवृत्तिसंशयवि-
षयत्वरूपविशेषणभावेन हेतुमति घटत्वादौ विशिष्टभावरूपसाध्यसत्त्वेन न
व्यभिचार इति मिश्रसमाधानमत्र न सम्यक्, तादृशसंशयविषयस्य तस्या-
प्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः साध्यसत्ताया दुरुपपादत्वात् । प्रकृतप्रामाण्याश्र-
योत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वम्ब्रमाह काश्रयकप्रामाण्यकत्वोभयामावयत्-
त्प्रामाण्यकत्वसाध्यानुसरणेन साध्याप्रसिद्धिपरिहारेऽपि तादृशप्रामाण्याश्रय-
व्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे क्वचित्प्रामाण्यस्य संशयात् प्रकृतव्यवसायोत्तर-
तृतीयक्षणजातघटत्वादिकोटिकपटादिधर्मिकमंशयस्यापि तत्प्रामाण्यसंशय-
रूपतासम्भवेन तत्प्रामाण्ये उभयसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । न
च नास्मान्मन्तरोभयविशेष्यकसमूहालम्बनसंशयासम्भवः, बहिर्निन्द्रियजन्य-
तदसम्भवेऽपि उपनीतबहिर्विशेष्यकस्य मानसतादृशसंशयस्य दुर्वारत्वात् ।
एतेन यदुत्तरतृतीयक्षणमात्राय हेतुलक्षणं तादृशम्व्याश्रयस्योभयामावयति यो-
गिकोटिप्रविष्टतृतीयत्वावधित्वविवक्षणेऽपि न निन्तारः । स्वाश्रयाद्ये सन्दि-
ग्धमानत्वस्य हेतुत्वेनोक्तौ न घटत्वादौ व्यभिचार इत्यतः स्थलान्तरे
व्यभिचारमाह । (स्वाश्रय एवेति) स्वाश्रये-गुणत्ववति गुणत्वमकारक-
त्वाद्याश्रये रूपं गुण इत्यादिव्यवसाये, तथाविधक्षणे सन्दिग्धमाने गुणत्वा-
दावित्यन्वयः । व्यभिचारनिर्वाहक साध्यासत्त्वं दर्शयति (स्वाश्रयगृहीत इति)
स्वम्-तत्प्रामाण्यम् । मिश्रसमाधानमाशङ्कते । (अथेति) (स्वाश्रयानिव-
र्तनीय इति) स्वाश्रयाप्रतिषेध इत्यर्थः । गुरुमतेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य
प्राक्स्वाश्रयमत्त्वेऽप्युपपत्तेर्न स्वाश्रयप्रतिषेधत्वमन्तर्द्विशेष्यभूते व्यवसाये
स्वाश्रयप्राप्तत्वाभावादिद्वानुद्देश्यसिद्धिः । न च गुरुमते व्यवसायस्य

[दी] मिति साध्यम्, स्वाश्रयानिर्वर्तनीयश्च प्रामाण्यसंशयवदर्थसंशयोऽपी-
ति तद्वारणाय हेतौ तृतीये इति चेत्,

[ग] स्वधर्मेकप्रामाण्यनिश्चयरूपत्वेन स्वधर्मैकप्रामाण्यसंशयस्य तदप्रति-
बध्यत्वासिद्धिः, समानधर्मिकनिश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकतायास्सर्वमतसिद्ध-
त्वादिति याच्यम् । अगत्या यद्व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे व्यवसाये प्रामाण्य-
संशयः तद्व्यक्तिभेदादेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरनिवेशमभ्युपेत्य सैरपि
सद्व्यवसायानां प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकताया उपपाद्यत्वात् । एवं सति
तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयतायाः प्रामाण्ये व्यवसायप्राप्तत्वसत्त्वेऽपि सूपपा-
दतया हेतोरप्रयोजकत्वमविकटदूषणं द्रष्टव्यम् । घटादिधर्मिकसन्देहकोटौ
घटत्वाद्वा स्वाश्रयानिर्वर्तनीयतत्संशयविशेष्यघटादौ न स्वाश्रयप्राप्तत्वमिति
तत्र नोक्तव्यमिचारावकाशश्चेत्यभिमानः । यद्यपि स्वाश्रयपदस्य यावत्त्वा-
श्रयपरताया आवश्यक्त्वाच्छाश्वतसंशयविशेष्ये पटादौ घटत्ववतीत्यादिप्रामा-
ण्याश्रययावत्प्राप्तत्वमसिद्धम् । स्वाश्रयप्रतिबद्धप्रामाण्यादिसंशयादिविषये
व्यवसाये यावत्स्वाश्रयप्राप्तत्वस्य तन्मते ज्ञानत्वाद्वा प्रसिद्धापि न्याय्यमतेऽ-
प्रसिद्धिर्नि न्याय्यमते घटत्वाद्वा तदभावरूपसाध्यसत्त्वं दुर्घटम् ; तथापि
तदंशे यावत्स्वाश्रयप्राप्तत्वस्य तद्विशेष्यतानिरूपितस्वप्रकारकत्वान्निरूपकम-
हत्तप्रामाण्याश्रयसामान्यकत्वरूपस्य विश्वक्षणौयत्वान्न दोषः । स्वपदे यत्र
निरुक्तमाध्यमत्त्वमुपपादनीयं तत्परम्, तृतीयक्षणवृत्तिस्वकोटिकसंशयविषये
प्रामाण्याश्रयप्राप्तत्वस्य साध्यत्वे हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिविशेषणवैयर्थ्यमु-
द्भाव्य घटत्वरूपस्य मिश्रत्वेवाश्रितत्वादितत्त्वस्य तदवैयर्थ्यमुपपादयति ।
(स्वाश्रयानिर्वर्तनीयश्चेति) अर्थसंशयोऽपि—तदाहितार्थसंशयोऽपि । तद्वार-
णाय—तद्विशयसंशयविशेष्यघटादौ स्वाश्रयप्राप्ततया घटत्वाद्वा व्यभि-
चारवारणाय (हेताविति) हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिमंसयपर्यन्तनिवेशे स्वाश्र-

[दी] विश्राम्यतु तावदर्थान्तरम्, घटादीनां स्वाश्रयानिवर्तनीयस्य देव-
दचीयत्वादिकोटिकस्य प्रामाण्यसंशयाहितस्य संशयस्य विषयता तु केन
वार्यताम् । अथ स्वकोटिकभाषयानिवर्तनीयस्वाश्रययोः उत्तरीयक्षणवृत्ति-
संशयस्य विशेष्ये स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावात्,

[ग] यावत्स्वद्वयं यत्संशयविशेष्यो घटत्वादिना स्वाश्रयविषयो घटादिः
स संशयो न हेतुघटक इति स्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयविषयत्वेन घटादेर्न
साध्यघटकतेत्वयिमानः । अयं घट इत्यादिव्यवसायतृतीयक्षणवृत्तितया
हेतावपि घटकस्य घटादिपरिच्छेदवदचीयत्वादिकोटिकसंशयस्य स्वाश्रयानिव-
र्तनीयस्य विषये घटादौ स्वाश्रयग्राह्यतया हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिसंशय-
निवेशोऽपि सादृशप्रामाण्यसंशयाहितघटादिभौतिकघटत्वादिसंशयस्यापि स्वा-
श्रयानिवर्तनीयत्वेन साध्यघटकताया दुर्वागताया तादृशसंशयविषये घटादौ
स्वाश्रयग्राह्यतापि घटत्वादौ व्यभिचारो दुर्वार इति दूषयति (विश्राम्य-
त्विति) (अर्थान्तरमिति) प्रितिपत्तावकोटितया उक्तशंशयविशेष्ये स्वाश्रय-
ग्राह्यत्वाभावरूपसाध्यस्याभिज्ञासितत्वेनेत्यादिः । न चेतादृशपरतो ग्राह्यत्व-
स्यैव नैयायिकैरुद्वाजनाद्विप्रतिपत्तावस्य कोटितासम्भवः, यावत्स्वाश्रयग्रा-
ह्यत्वमात्रस्यैव गुरुणा साधनीयत्वातिरुक्तस्य तद्विशेषाभावरूपसाध्यस्य तद-
विरोधितया नैयायिकैरुद्वाजनायोगात्, तत्कोटिमादाय संशयस्याप्यस-
म्भवाच्च । हेतौ व्यवशेषविशेषणतामपश्यन् दक्षितसंशयद्वयवारकं साध्ये
स्वकोटिकत्वतृतीयक्षणवृत्तिस्वरूपविशेषणद्वयम् संशये प्रवेशयति । (अथेति)
(स्वकोटिकेति) स्वप्नं साध्यवत्त्वेनाभिमतपरम् । स्वाश्रयेत्यत्र स्वं प्रामा-
ण्यमेव । देवदचीयत्वादिकोटिकस्यापि घटे घटत्वावगाहिव्यवसायोत्तरीय-
यक्षणवृत्तिसंशयस्य घटादौ घटत्वकोटिकतासम्भवात् स्वकोटिकत्वाविशिष्ट-
संशयविशेष्यत्वपर्यन्तं विवक्षणीयम् । व्यवसायस्थितिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणे
व्यवसायरूपप्रतिबन्धकस्याप्यवहितपूर्वकाले अतत्त्वेन तद्विशेषोऽपि घटत्वा-

[दी] शब्दमात्रानुगमेन वाच्य इति चेत्, स्वरूपेण रूपान्तरेण वा तत्र गृह्यमाणस्य अन्यरूपेण संशयस्य तथाविधत्वात् तद्विषये—तादृशस्य गृह्यमाणत्वेन व्यभिचारात्, एवं धर्मितावच्छेदकभेदादिरपि द्रष्टव्यः निर्वक्तव्यः । कुकल्पनासहसादरे तु हेतौ व्यर्थविशेषणत्वमिति दिक् ।

[ग] दिप्रकारकसंशयसम्भवात् घटत्वादौ व्यभिचार इति स्वाश्रयानिवर्तनीय इति संशयविशेषणम् । स्वकोटिकेत्यत्र स्वपदार्थाननुगमस्य दुर्वारतया (शब्दमात्रानुगमेनेति) स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणोपि कदाचित् प्रामाण्यसंशया-हितार्थसंशयसम्भवात् तादृशसंशयविशेष्ये स्वाश्रयप्रादुर्भावात् व्यभिचार-सत्त्वेऽपि दूषणान्तरमाह (स्वरूपेणेति) स्वरूपेण गृह्यमाणत्वम् स्वाशे निष्प्रकारकप्रहविषयत्वम् । रूपान्तरेण—घटत्वादिना । तत्र—घटादौ । गृह्यमाणस्य—घटत्वादेः । अन्यरूपेण—जातित्वादिना । संशयस्येत्यत्रापि सत्त्वेत्यनुषज्यते । तथाविधत्वात्—स्वकोटित्वादिविशेषणवत्त्वात् । तद्विषये—तादृशसंशयविशेष्ये । तादृशस्य—घटत्वादेः, गृह्यमाणत्वेन (व्यभिचारादिति) (धर्मितावच्छेदकभेदादिस्पीति) संशयनिश्चययोर्धर्मितावच्छेदकादिभेदोऽपि व्यभिचारप्रयोजकतया द्रष्टव्यः । एकरूपावच्छिन्ने धर्मिणि गृह्यमाणस्य धर्मितावच्छेदकान्तरावच्छिन्ने तत्र संशयस्य तथाविधत्वाच्च विशेष्ये गृह्यमाणतया व्यभिचार इत्यर्थः । आदिपदात् संसर्गभेदपरिग्रहः । ननु यद्रूपावच्छिन्नपदसंसर्गावच्छिन्नस्वनिरूपकोटितानिरूपको यः स्वाश्रयानिवर्तनीयस्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयस्तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तेन रूपेण तत्सम्बन्धेन स्वाश्रयाशे गृह्यमाणत्ववि-वक्षायां नोक्तदोषः, तादृशविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्रूपादिना स्वाश्रयागृह्यमाणत्वं च तदवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वानिरूपकत्वाश्रयसामान्यकत्वम्, अतो यथाश्रुते यावत्स्वाश्रयानिवेशे बाधस्य सम्भवे च पूर्वोक्तक्रमेणाप्रसिद्धेः सत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह (कुकल्पे-नेति) (हेतौ व्यर्थविशेषणत्वमिति) यावत्स्वाश्रयप्रादुर्भावत्वादावप्युक्तरीत्या

[दी] केचित्तु स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणस्वार्थकोटिकयावत्संशयपूर्वकालीन-
स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणसंशयकोटित्वादित्यर्थः,

[ग] साध्योपपादनेऽन्यत्र सर्वत्रैव साध्यसत्त्वादिष्यत्वमावस्यैव हेतुतासम्भ-
वादिति भावः । स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तियत्संशयस्य यद्वर्मावच्छिन्ने येन
रूपेण यत्सम्बन्धेन यः कोटितया विशेषणं तद्वर्मावच्छिन्ने स तेन रूपेण
तत्सम्बन्धेन न यावत्स्वाश्रयप्राप्त इति सामान्यन्याप्त्यादरेण हेतुविशेषण-
सार्थक्येऽपि यत्तदर्थाननुगमदोषो दुर्वार एव । एवं स्थितिक्षणापेक्षया
तृतीयक्षणजातस्य प्रामाण्यसंशयानुत्तरस्य तदुत्तरस्य वा संशयस्य विषय-
त्वमर्थेऽपीति व्यभिचारो दुर्वारः, उत्पत्तिक्षणमपेक्ष्य तृतीयत्वनिवेशेऽपि
व्यवसायद्वितीयक्षणे यत्र कथंचित् प्रामाण्यसंशयात्तदनन्तरक्षणेऽर्थसंशयस्त
भादाय व्यभिचार इत्याशयः । केचित्तु चतुर्थादिकक्षणोत्पन्नसंशयविषयार्थ-
व्यभिचारवारकक्षणविशेषणतृतीयत्वोपादानं संशये यावदर्थसंशयपूर्वत्वला-
भाय, अर्थसंशयस्तु न तथा तत्पूर्वत्वस्यैव तत्र विरहादित्याहुस्तन्मतमुप-
न्यस्यति । (केचित्त्विति) चतुर्थादिकक्षणजातार्थसंशयस्याप्युदीच्यार्थसंशय-
पूर्वकालीनतया तद्धारणाय “यावदिति” संशयविशेषणम् । स्वाश्रयोत्तर-
तृतीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्यसंशयस्यापि तत्स्वाश्रयपूर्वकालीनार्थसंशयादपूर्व-
त्वात्सिद्धिरतः (स्वाश्रयोत्तरेति)— उत्तरदलप्रविष्टस्वाश्रयव्यवस्तुत्तरकालीना-
र्थकम् । उक्तप्रामाण्यसंशयस्य द्वितीयतृतीयक्षणजातपुरुषान्तरीयार्थसंशय-
पूर्वकालीनत्वाभावादसिद्धिरतः (समानाधिकरणेति) तद्व्यक्तिसमानाधिकर-
णार्थकम् । न च यादृशव्यवसायद्वितीयतृतीयक्षणे कस्यापि पुंसो नार्थसंश-
यस्तत्तृतीयक्षणवृत्तिप्रामाण्यसंशयभादायैव प्रामाण्ये हेतुसत्त्वोपपत्तेः समाना-
धिकरणेति व्यर्थमेवेति वाच्यम्, पुरुषाणामानन्त्यात् यद्व्यवसायद्वितीया-
दिकक्षणे नार्थसंशयस्तस्य दुर्निश्चयतया सन्दिग्धासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न चा-
सिद्धिगारकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्,

[दी] स्वार्थत्वन्तु स्वाश्रयविषयताप्रयोजकप्रत्यासात्तेशालित्व स्वाश्रयविष-

[ग] स्वाश्रयोत्तरसंशयमात्रस्यैव स्वाश्रयोत्तरयावदर्धसंशयपूर्वकालीनतया स-
 न्दिग्धासिद्धत्वादप्रसिद्धिसन्देहेन व्याप्तिग्रहासम्भवात्तद्वारकस्यापि विशेषणस्य
 व्यतिरेकप्रद्वैपयिकतया सार्थकत्वात् । स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणप्रामाण्यसं-
 शयपूर्वकालीनत्वस्य तत्राभावादसिद्धिरतः (स्वार्थकोटिकेति) प्रामाण्यस्या-
 ध्यर्थतया (स्वार्थेति) स्वार्थत्वं स्वाश्रयार्थत्वं प्रामाण्यव्यावृत्तमग्रे निर्वचनी-
 यम् । प्रामाण्यसंशयस्यापि प्रामाण्यघटकतया स्वार्थविषयकत्वात् तत्को-
 टिकत्वविवेशः । कोटित्वमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वम् । स्वाश्रयज-
 न्यतादृशस्वार्थप्रकारताशालिसंस्कारपूर्वतायाः स्वाश्रयोत्तरप्रामाण्यसंशये अ-
 भावात् संस्कारवारणाय संशयपदं ज्ञानमात्रार्थकम् । प्रामाण्यघटकघटादि-
 रूपधर्मिमुख्यविशेष्यकघटत्वादिनिश्चयस्य यावदर्धान्तःपातित्वेऽपि क्षति-
 विरहात् । यादृशव्यवसायद्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्यत्र न तादृशनिश्चयस्तत्र
 तृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयमादायैव हेतुसिद्धिसम्भवात्, उपदर्शितयाव-
 त्संशयपूर्वकालीनं स्वाश्रयपूर्वकालीनं पुरुषान्तरीयद्वयसंशयमादायैवार्थं व्य-
 भिचारवारणाय स्वाश्रयोत्तरत्वतत्प्रामाणाधिकरणयोर्निवेशः । स्वाश्रयजन्य-
 संस्कारीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रये प्रामाण्यघटकतया तत्संशय-
 विषये चार्थं व्यभिचारवारणाय ज्ञानार्थकसंशयपदतादृशप्रकारकताश्रयार्थक-
 कोटिपदं । स्वाश्रयविषयत्वरूपस्वार्थत्वस्य प्रामाण्यसाधारणतयोपदर्शित-
 स्वार्थकोटिकसंशयत्वस्य प्रामाण्यसंशयसाधारणतया तत्पूर्वत्वस्य तत्राभावा-
 दसिद्धिरतः प्रामाण्यव्यावृत्तं स्वार्थत्वं निर्वक्ति (स्वार्थत्वन्त्विति) (स्वाश्रयवि-
 षयेति) अत्र स्वाश्रयो यावत्त्वेन विशेषणीयः, अन्यथा प्रामाण्यस्यापि
 कुत्रचित् स्वाश्रय उपनीतस्य मानात् तद्विषयताप्रयोजकोपनयसन्निकर्षस्य
 तत्र सत्त्वेन तद्वारणासम्भवात्, एवं च स्वार्थघटत्वादिनिष्ठायामनुमित्वादि-
 रूपव्यवसायविषयतायामिन्द्रियप्रत्यासत्तेरप्रयोजकतया प्रत्यक्षत्वेन स्वाश्रयो
 विशेषणीयः, प्रामाकरानुमता प्रामाण्यनिष्ठा प्रत्यक्षरूपव्यवसायस्यापि विष-

[दी] यत्वेनोभयमने न्यायमते वा सिद्धत्वमित्याहुः । अन्ये तु स्वाश्रये
सरसपीत्यादिविरोधप्रदर्शनमुखेन संशये स्वाश्रयाप्रतिबध्यत्वमुक्तम्, स्वाश्र-
याप्रतिबध्यसंशयमात्रकोटित्वात्, स्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयकोटित्वादिति या-
वत् ।

[ग] यत्ता, स्वनिष्ठतद्विषयतावत् नेन्द्रियप्रत्यासत्त्यवधिना, पूर्वकाले तदाश्रय-
विरहेण तदाश्रयघटितमनस्सन्निकर्षस्य तदा तत्राभावाविति नासिद्धिः ।
परंपरामतीन्द्रियविषयकप्रत्यक्षाप्रसिद्धा तदघटितप्रामाण्यपक्षकस्यैव निर्व-
क्तस्वार्थत्वं न प्रसिद्धयतीति तदघटितहेतोऽभयत्र प्रसिद्धयर्थं तदन्यथा
निर्वक्ति (स्वाश्रयेति) यावत्स्वाश्रयेत्यर्थः । तेन प्रामाण्यस्य स्वाश्रयेधर-
ज्ञानविषयतया न्यायमतसिद्धत्वेऽपि तद्वारणम् । यावत्स्वाश्रयविषयतया
प्रामाण्यं गुरुमतसिद्धमित्येकतरमतसिद्धत्वमुपेक्ष्य उभयमतसिद्धत्वोपादानम् ।
न्यायमतसिद्धत्वनिवेशेनेनैव प्रामाण्यवारणं सम्भवतीति गुरुमतसिद्धत्वनि-
वेशनमनर्थकमित्याभिसन्ध्यायाह (न्यायमते चेति) अत्र स्वार्थकोटिकसंश-
यभाज्यवारणाय कालीदान्तविशेषणस्य स्वाश्रयोत्तरत्वसमानाधिकरणत्वयो-
रुपादानमपेक्ष्य स्वार्थकोटिकान्वयविशेषणोपादानमेवोचितम्, प्रामा-
ण्यस्य स्वाश्रयप्राप्तत्वेऽपि स्वार्थकोटिकान्वयसंशयकोटित्वरूपहेतुसत्त्वं काला-
न्तरीणप्रामाण्यसंशयमादायोपपद्यत इति स्फुटतरमप्रयोजकत्वमिति चेत्तर्हि
तदीयत्वाघघटितौक्तहेतोरपि व्यवसायोत्तरत्वरूपहेतुणादिवृत्तिप्रामाण्यसंशयमा-
दायोपपत्त्या तदोपादावस्थप्यगिरयस्वरसमीचं (विशेषप्रदर्शनेति) यदि प्रा-
माण्यसंशयः स्वाश्रयप्रतिबद्धः स्यात्तदा तत्पूर्वं स्वाश्रये सति तदुत्पत्ति-
विरुद्धचेत्यर्थप्रदर्शनित्यर्थः । तथा च तदेव हेतुघटसंशये विशेषण-
मिति भावः । अर्थसंशयोऽपि प्रामाण्यसंशयजन्योऽन्वयार्थिकश्च स्वाश्रया-
प्रतिबद्ध इत्यर्थे व्यभिचारमाशङ्क्य मात्तन्तर्मात्रेण हेतुं दर्शयति (स्वाश्रयेति)
अप्रतिबद्धमात्रसंशयकोटित्वम्-प्रतिबद्धसंशयकोटित्वे सति अप्रतिबद्धय-
संशयकोटित्वम्, तत्र वैयर्थ्येन विज्ञेयदलं परित्यजति (स्वाश्रयप्रतिबध्ये-

[वी] न यावत्स्वाश्रयप्रकार इति साध्यम्, न तेन धर्मादौ व्यभिचारः । यस्य च धर्मस्य कदाचिदपि न तद्व्यतिष्ठामाण्याश्रयप्रतिबध्यसशयस्तद्व्यतिष्ठित प्रामाण्य पक्षबहिर्भूतमेवेत्याहुः ।

[ग] ति) प्रामाण्यस्य व्यवसायप्राप्तत्वेऽपि व्यवसायस्य प्राप्तत्वेऽपि च प्रामाण्यसशयाज्ञासौ तत्प्रतिबद्धय इत्युभयमत्र हेतुसिद्धिः । अर्थसंशयः प्रामाण्यसशयाजन्य समानधर्मिको व्यवसायप्रतिबद्धय इति तत्कोटावर्धे न व्यभिचारः । प्रामाण्यसशयोऽपि प्रामाण्यविषयकत्वेनोभयसिद्धसमूहालम्बनरूपव्यवसायप्रतिबद्धय इति यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वाश्रयनिश्चयसामान्यपर स्वाश्रयपद वाच्यम् । अर्थसशयरूपसमूहालम्बनप्रामाण्यसशयस्य व्यवसायप्रतिबद्धयतयाऽसिद्धिरिति स्वकोटिकयत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयत्वव्यापकतद्गर्मावच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतप्रामाण्याश्रयनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताकान्यत्वादित्येव हेतुर्विवक्षणीयः । एव चार्थकोटिकलौकिकनिश्चयम्यानुमित्यादिसाधारणव्यवसायसामान्याप्रतिबध्यतया अर्थेनोक्तान्यत्वप्रतियोगिप्रसिद्धिरिति सशयपदम् । धर्मिकोटिकस्य सम्बन्धकोटिकस्य वा सशयस्य समानधर्मितावच्छेदिकाया अपि घटत्वादिवृद्धेरप्रतिबध्यतया स्वाश्रयप्राप्तधर्मितसम्बन्धवोर्निरुक्तहेतुर्व्यभिचारीत्यतो महत्कारत्वरूपप्राप्त्यविवक्षया तत्र साध्यसत्त्वमुपपादयति (न यावत्स्वाश्रयप्रकार इति) (कदाचिदपि नेति) सकलविषये सशयस्याप्रामाणिकतया कस्यचिद्धर्मस्य सशयः ॥ एव न प्रसिद्धयति, कस्यचित् प्रामाण्यसशयानन्तरकालमात्रे तत्प्रसिद्धापि न निश्चयप्रतिबद्धयसशयः प्रसिद्धयतीति भावः (पक्षबहिर्भूतमेवेति) न पक्षीकरणीयमित्यर्थः । प्रतिप्रामाण्य पक्षतावच्छेदकमेवादिति भावः । तथा च तत्प्रामाण्याश्रयप्रतिबध्यसशयाप्रसिद्धया न तद्व्यतिष्ठ-

[दी] (अप्रामाण्येत्यादि) अप्रामाण्यम्—तत्तत्प्रामाण्यविरोधि, तत्तत्प्रामा-
ण्याभावस्तद्भ्रमत्वं च ; तत्संशयजन्यसंशयाविषयत्वादित्यर्थः ।

[ग] साधनाप्रसिद्धिरितिभावः । स्वोक्तरीत्या यथाश्रुतेनैवोपपत्तेरिदंश्रमया-
सौ धर्म इत्येतत्कल्पेऽन्तरसः । तद्वितीयहेतुं व्याख्यातुमुपक्रमते (अप्रामा-
ण्येत्यादीति) अप्रामाण्यपदस्य भ्रमत्वप्रमात्वाभाष्योक्ततरमात्रपरत्वे यादृश-
प्रामाण्याश्रयेऽन्यादृशप्रामाण्यसंशयादेवार्थसंशयः तत्रोपात्ताप्रामाण्यसंशयज-
न्यसंशयाप्रसिद्ध्या साधनाप्रसिद्धिरित्याशङ्क्याप्रामाण्यसंशयपदमनुमतरूपेणो-
भयपरतमा व्याचष्टे (अप्रामाण्यमिति) विषयभेदमित्यप्रामाण्यसामान्यविरो-
धित्वं न कुत्रापि तादृशप्रामाण्ये, यत्किञ्चित्प्रामाण्यविरोधित्वनिवेशे प्रामाण्य-
रूपप्रकारघटितप्रामाण्यविरोधितादृशप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाविषयतया प्रा-
माण्ये हेत्वसिद्धिरित्यतः (तत्तदिति) प्रकृतावैक्यम् । प्रामाण्यसंशयजन्य-
स्येव तदजन्यस्याप्यर्थनिश्चयकालीनार्थसंशयस्य सत्त्वात् तद्विषयकतयार्थे व्य-
भिचारतादवस्थमिति नञ्व्यत्यासेन व्याचष्टे (तत्संशयजन्येति) नच
स्वाश्रये सतीत्यस्यानुषङ्गेन स्वाश्रयसमानकालीनत्वस्य स्वाश्रयान्यव-
हितोचरत्वस्य वा कामादेव सामञ्जस्ये किं नञ्व्यत्यासेनेति वा-
च्यम्, नञ्व्यत्यासं विनाऽन्यधर्मिकस्य प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्य विष-
यतामादाय व्यभिचारस्य दुर्भारत्वात् । स्वाश्रयसमानधर्मिकत्वस्य संशय-
विशेषणत्वे प्रामाण्यसंशये तथात्वस्य स्वमते असिद्ध्या प्रामाण्ये हेत्वसिद्धेः ।
व्यवसायव्यक्तिविशेषोपादाने अप्रामाण्यसंशयाजन्यत्वविशेषणवैयर्थ्येन पूर्व-
हेत्वविशेषापत्तेः । यद्व्यवसायानन्तरद्वितीयक्षणे कश्चित् प्रामाण्यसंशयस्त-
द्वितीयक्षणे च तज्जन्य पूर्वार्थसंशयस्तां व्यक्तिमुपादायानन्यान्तसार्धक्या-
व्यभिचारयोरुपपादनसम्भवेऽपि श्रयासबाहुल्यात् । तत्संशयत्वेन —
तदप्रामाण्यसंशयत्वेन । तथा च तदप्रामाण्यसंशयत्वावच्छिन्नजन-
कतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयताशून्यत्वादिति पर्यवसितो हेतुः ।

[दी] तत्सशयस्य च तत्सशयत्वेन जनकत्वविवक्षितम्, तेन धारावाहिकाप्रामाण्यसशयस्य पूर्वपूर्वतत्सशयजन्यस्य तादृशप्रामाण्यतदीयज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्योभयसमूहालम्बनसशयस्य च विषयत्वेऽपि नासिद्धिः । यदि च कचिद्धर्मविशेषे प्रामाण्यसशयादितो न सशयस्तदा तदधटितप्रामाण्यपश्चाद्वाहिर्भाविनीयम् ।

[ग] तेन—तादृशजनकत्वविवक्षणेन (धारावाहिकाप्रामाण्यसशयस्येति) अप्रामाण्यसशयधारान्तपातिद्वितीयादिसशयस्येत्यर्थः । अस्यैव विशेषणम् (पूर्वपूर्वतत्सशयजन्यस्येति) विशेषणज्ञानविधया पूर्वसशयो यज्जनकस्तादृशस्येत्यर्थः । विषयत्वेऽपि प्रामाण्यस्य नासिद्धिरित्यभिप्रेयान्वयः । केवलस्य सशयत्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशविषयसाम्यामीदृशदोषोद्धारसम्भवेन तत्तदप्रामाण्यविषयकत्वपर्यन्तस्य तथात्वविवक्षाया फलमाह (तादृशप्रामाण्येति) ईदृशसमूहालम्बनस्य प्रामाण्यसशयं प्रति प्रामाण्यसशयत्वेनैव जनकता, न तु धटत्वादिप्रकाशघटितप्रामाण्यसशयत्वेनेति तद्व्युत्पत्तिः । तदप्रामाण्यसशयजन्यविषयसशयरूपसमूहालम्बनरूपप्रामाण्यमशयविषयतयाऽसिद्धेर्वारणाय जन्यसशयविषयताऽजन्यतावच्छेदकविषयतारूपा विवक्षिता । तल्लभायैव च सशयपदम् । वस्तुतो धर्मितावच्छेदकादिन्याकृतकोटिनिष्ठविलक्षणविषयानिवेशलाभावस्तत्, अन्यथा धटत्वादिप्रकाशघटितप्रामाण्यस्य कचित्तादृशसशयजन्यधटत्वादिसशयधर्मितावच्छेदकप्रवेशोनामिष्यापत्तेः । धर्मितावच्छेदकविषयताया अपि तद्धर्मोवच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकाप्रामाण्यसशयजन्यतावच्छेदकगर्भनिवेशादप्रामाण्यसदयजन्यतावच्छेदकत्वविवक्षया तद्धारणासम्भवात् । तादृशधर्मस्य अगत्वसशयात् प्रगत्वाभावमशयाच्च न कदाचिदपि सशयतदधटितप्रामाण्यगुणकानुमाने साधनाप्रसिद्धिमागच्छ्याह (यदि चेति)

[दी] केचित्तु प्रामाण्यप्रामाण्यमात्रकोटिकसंशयकोटित्वादित्यर्थमाहुः । अत्र च हेतौ-कचिदपि हेतावपयोजकत्वम्, कापि च सन्दिग्धासिद्धत्वमिति

[ग] अर्थसंशयवारणायोपात्तं प्रामाण्यसंशयाजन्यपदं प्रामाण्याप्रामाण्य-
कोटिकार्यकम्, सावत्तं प्रामाण्यसंशयाहित इव तदनाहितोऽप्यर्थ-
कोटिकसंशयो धार्यत इति केचिदाहुः तन्मतमुपन्यस्यति (केचि-
त्त्विति) प्रामाण्यसंशयात्मकसम्बुद्धात्मन्यन्यसंशये कोटितयागं व्य-
भिचारवारणाय मात्रपदम् । तन्मात्रकोटिकत्वम्-तदितराकोटिक-
त्वम् । संशयमात्रस्यैव प्रामाण्यादीतरकोटितावच्छेद एव विविधवस्तुतया कोटि-
पदम् । प्रामाण्यादिघटकेऽर्थे व्यभिचारवारणाय चरम् कोटिपदम् । उक्तवस्तु-
मात्रस्वरसमीपम् । हेतुद्वये दूषणमाह (अत्र चेति) अनयोर्हेतोर्यस्य इत्यर्थः ।
(हेतावेति) द्वितीयहेतावित्यर्थः (अप्रयोजकत्वमिति) प्रामाण्यस्य स्वतोऽव-
गाहनेऽपि तत्संशयमात्रस्य तत्संशयाजन्यत्वतया तन्नाप्रामाण्यसंशयजन्यसंश-
याविषयत्वरूपहेतुसत्त्वे विशेषादिति भावः ।

यद्यपि प्रथमहेतोरपि व्यवसायप्रातिपद्व्यभिचारमिहसंशयताधारण-
रूपेण संशयनिर्देशादप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव ; तथाप्यप्रयोजकत्वमित्यस्याप्र-
योजकत्वमात्रातिशयकतया न विरोधः ।

अथवा यादृशव्यवसायव्यवच्छेदस्तृतीयक्षणे न व्यवसायभिर्नि प्रामाण्य-
संशयः अपि तु व्यवसाय एव, तद्व्यवच्छेदे हेतौ प्रवेशात् तत्तृतीयक्षणवृ-
त्तिसंशयविषयत्वं उभयमते व्यवसायरूपधर्मिविशेषणतया स्वाध्वयमात्रे तत्र
स्वाध्वयमात्रलोपमेवोपपद्यत एवेति प्रथमे नाऽप्रयोजकत्वं (कापि चेति)
प्रथमहेतावित्यर्थः । व्यवसायानन्तरक्षणे जायमानः प्रमा न वेति संशयो
धर्मधर्मिज्ञानयोर्भेदाभेदरूपाप्रमात्वप्रमात्वकोटिक एव न तु याथाव्याऽयाथा-
व्याकोटिकः, तादृशश्च व्यवसायनाशे सत्येव, व्यवसायात्मकत्वान्नजन्य-

[दी] द्रष्टव्यम् । मष्टमिधौ प्रत्याह (विवादेति) अत्र विप्रतिपक्षौ उप-
 धर्णितेन तदप्रामाण्याविषयकत्वेन ग्राहकं विशेषणीयम् । अतो न सिद्ध-
 साधनम् । ग्राहकम्—ग्रहः । हेतौ तदा च यावत्त्वाविशेषितस्तादृशो
 ग्रहः । परामर्शनीयः ।

[ग] संस्कारजन्यादुद्बोधकाकल्पनेन घटत्वादिना पुरोवर्त्यविषयकात् पुरो-
 वर्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन व्यवसायरूपधर्मिदिपयकज्ञानादेव
 चतुर्थक्षणादौ जायत इति प्रामाकरूपगमात्, याथार्थ्यरूपप्रामाण्ये स्वाश्र-
 योत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वस्य उभयवाच्यसिद्धतया सन्दिग्धासि-
 द्धत्वमिति भावः (विप्रतिपत्तावुपधर्णितेनेति) प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राह-
 कत्वेन च यद्ग्रहमतसिद्धम् तदन्यस्वरूपेणेत्यर्थः । ग्राहकम्—स्वाश्रय-
 ग्राहकम् (न सिद्धसाधनमिति) अप्रामाण्यभयरूपानुव्यवसायेन ज्ञानपद-
 जन्यशब्दबोधादिरूपेण च प्रामाण्याश्रयग्राहकेणाग्रहण्याद्यावत्स्वाश्रयग्राह-
 त्वसत्त्वेन प्रसक्त सिद्धसाधनं नेत्यर्थः । ग्राहकग्राह्यत्वस्य ग्राहकसामग्री-
 जन्यग्रहविषयत्वरूपस्य निवेशे यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्ध्या यावत्स्वस्य
 फलतो ग्राह्यत्वघटकग्रहविशेषणत्वोपगमे तत्सामग्रीजन्यत्वेन तदुपादानं
 शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यतयाऽनुचितमिति ग्राहकपदस्य ग्रहपरता-
 ग्राह—(ग्राहकमिति) एव च ग्राह्यत्वमपि विषयत्वमेव, न तु जन्यग्रहविष-
 यत्वम्, पूर्वानुमाने स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य स्वाश्रयविषयत्वाभावरूपताकथनात्
 न व्याख्यातम् । यावत्त्वविशेषितस्य स्वाश्रयस्य तच्छब्देन परामर्शो
 कस्यापि क्षणस्य यावत्त्वाश्रयग्रहोत्तरतृतीयत्वाभावेन यावतो ग्रहान्त्येकं
 निवेश्य तदुत्तरतृतीयक्षणानां निवेशे तावत्क्षणवृत्तिसंशयाप्रसिद्ध्या साध-
 नाप्रसिद्धिः, अतः तत्पदपरामर्शनीयग्रहे यावत्त्वविशेषणं जहाति (तदा चेति)
 तादृशग्रहः—प्रामाण्यविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन मष्टमतसिद्धभिन्नः—
 स्वाश्रयग्रहः । घटत्वप्रकारकत्वाद्यनवगाहिस्वाश्रयविषयकशब्दबोधादि-
 मृतीयक्षणे स्वाश्रये सन्दिग्धमानघटत्वप्रकारकत्वादौ यावदनुव्यसायादिग्राहे

[म] यद्वा अनभ्यासदक्षापदैतज्ज्ञानप्रामाण्यं एतत्प्रामाण्य-
संशयपूर्वकालीनैतज्ज्ञाननिश्चयाविषयः, एतज्ज्ञाननिश्चया-
नन्तरं सन्दिग्धमानत्वात् अप्रामाण्यवत् ।

[वी] सन्दिग्धमानत्वादित्यस्य तत्रेत्यादिः । शेषं पूर्ववत् । (यद्वेत्यादि)
यस्य निश्चयस्योत्तरतृतीयक्षणे व्यवसाये प्रामाण्यसंशयस्त निश्चयपक्षे
विवक्षितः । तन्निश्चयव्यक्तिपरिचयाय साध्ये कालीनान्तम् ।

[ग] व्यभिचारवारणाय भिन्नान्तम् । अनुव्यवसायाद्युत्तरतृतीयक्षणे व्यव-
सायभित्ते सन्दिग्धमानज्ञानत्वघटस्वप्रकारकत्वादौ व्यभिचारवारणाय पूरयति
(सन्दिग्धमानत्वादित्यस्येति) तत्रेत्यस्य स्वाश्रय इत्यर्थः । एवं साध्येऽपि
तद्वशे प्राप्तिपर्यन्तं निवेशनीयम्, तेन व्यवसायसि सादृश्यक्षणे सन्दिग्ध-
मानघटत्वगुणत्वादिरूपप्रकारे न व्यभिचारः । व्यवसायसि यावदनुव्यव-
सायप्राप्ततयोमयवासिद्वघटस्वप्रकारकत्वादावनुव्यवसायविषयकात्तद्वशे प्रा-
माण्यसंशयादपि भानुव्यवसायतृतीयक्षणे व्यवसायसि संशय इति न तत्र
व्यभिचारः । सादृश्यसंशयस्वीकारे च स्वपरिताप्रामाण्यग्रहानन्तरक्षणभित्त-
त्वेन क्षणो विशेषणीयः । (शेषमिति) सति सप्तम्यन्तं तदुत्तरतृतीयत्वमति-
योगिस्वाश्रयनिश्चयसामानाधिकरण्यार्थकम्, यत्प्रकारकव्यवसायविषयकानु-
व्यवसायतृतीयक्षणे कचिदपि न प्रामाण्यसंशयस्तस्य यद्वद्विर्भावमेत्यर्थः ।
एतज्ज्ञानविषयप्रामाण्यानुमितिरूपनिश्चयस्यापि स्वलाशोचत्प्रामाण्यसंशय-
पूर्वकालीनतया अन्यवहितपूर्वकाल एव निवेशनीयः, नान्यवधानं चानुगतं
दुर्वचमिति तत्संशयव्यक्तित्वेन संशयो व्यवधानप्रतियोगितया निषेध्यः,
तथा चानुव्यवसायविशेषादिरूपनिश्चयव्यक्तेरेव विशिष्योपादानं युक्तमित्या-
शयेनाह (यस्य निश्चयस्येति) नन्वेवं कालीनान्तवैधर्म्यमित्यत आह (तन्नि-
श्चयव्यक्तीति) निश्चयसंशययोर्विशेष्यतया एतज्ज्ञाननिवेशो व्यभिचारस्य

[दी] तथा च एतज्ज्ञानप्रामाण्यं नात्र ज्ञाने तन्निश्चयव्यक्तिप्राप्तम् । तदु-
त्तरतृतीयक्षणेऽत्र ज्ञाने सन्दिग्धमानत्वात् । प्रकारज्ञानत्वाद्योर्व्यवसायतद्वि-
षययोस्तथा सन्दिग्धमानयोर्व्यभिचारवारणाय साध्यहेत्वोरत्रेति । अयं
व्यवसायस्तत्र प्रामाण्यप्राप्तको न वेति

[ग] दर्शनीयतया तदन्तर्भावेन समुदितार्थमाह (तथा चेति) (प्रकारज्ञान-
त्वाद्योस्ति) प्रकारे—घटत्वादौ । अनुव्यवसायतृतीयक्षणे व्यवसायरूप-
धर्मिणि सन्दिग्धमाने व्यभिचारवारणाय साध्ये “अत्रेति”, तथा च
घटत्वादेः प्रकाशिताविशेषणत्वेन अनुव्यवसायप्राप्तत्वेऽपि ज्ञानांशे अप्राप्त-
तया साध्यसत्त्वज्ञ व्यभिचारः । ज्ञानत्वादौ च तथाविधक्षणे व्यवसाय-
विषयघटांशे सन्दिग्धमाने तज्ज्ञानांशे तन्निश्चयप्राप्ततया व्यभिचारवारणाय
हेतौ “अत्रेति” तथा च ज्ञानांशे सन्दिग्धमानतया तत्र हेत्वसत्त्वेन न
व्यभिचार इत्यर्थः ।

नच भट्टवस्तुघटतृतीयक्षणे व्यवसायादौ न घटत्वादिसंशयस्ता-
दृशनिश्चयव्यवसायसाधनेनैव सामञ्जस्ये किं विशेष्यविधयैतज्ज्ञानविशेषणे-
नेति वाच्यम् । ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदपक्षे एतदनुमानोपपत्त्यात्,
यज्ज्ञानीयानुव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे ज्ञानादौ घटत्वादेः संशयस्तत्प्रामाण्ये
परतत्त्वसाधनार्थतत्प्रयाससार्थक्यात् । गुरुणा सह विचारे उपपाद्यमाना
मूलोपदर्शितप्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्तिर्न साधीयसी, तत्र व्यवसायांशे याव-
त्स्वार्थप्राप्तत्वस्य न्यायमतेऽप्रसिद्धा साध्यशोभनमासम्भवात्, प्रवृत्त्युप-
योगिप्रामाण्यमहमविकृत्यैव स्वतः परतो वा सम्भवतीत्याक्षेपाद्विशेष्यांश-
मनन्तर्भाव्य यावत्साध्यप्राप्तत्वसाधनस्यानुपयुक्ततया तस्यापि साध्यत्वा-
योगात् । एतेनानुमानमपि प्रामाण्यपक्षक व्याख्यातम्, अतः स्वयं
गुरुमते व्यवसायपक्षकं विप्रतिपत्त्यादिकं दर्शयति (अयमित्यादिना) घटत्व-
प्रकारज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे विधौ स्वप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बन-
शब्दादिव्यवसायप्राप्ततया सिद्धसाधनम्, तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसाधने च प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसमवहितव्यवसायस्य प्रामाण्यप्राप्त-

[दी] विप्रतिपत्तिः । अयं व्यवसायस्तत्र प्रामाण्यग्राहकः, तत्र प्रामाण्य-
ग्राहकसामग्रीजन्यत्वात्, इति स्थापनायामयं हेतुस्तन्दिग्यासिद्ध इति
जन्यस्य पूर्वं रूपम् । उत्तरं त्वयं व्यवसायो न तत्र प्रामाण्यग्राहकः, तत्र
प्रामाण्यसन्देहाविरोधित्वात्,

[ग] कतया नाशः । एव घटत्वादिविप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्येन रूपेण
विशेष्यनिवेद्य तत्र प्रामाण्यग्राहकत्वं यदि साध्यते तदा स्वभिलतादशङ्का-
नाशे तद्ग्राहकत्वेनान्तर्गमम्, स्वाशे तदवगाहनमेव च व्यवसायस्य प्रव-
र्तकतायामुपपुन्यते, स्वाशे तद्ग्राहकत्वं चावच्छेदकावच्छेदेन न साध-
यितुं शक्यते, स्वत्वपठिततया साध्यस्याननुगमात्; एकस्य साध्यस्य
पक्षतत्त्वच्छेदकाकान्ते सर्ववासत्त्वादतस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने तत्तद्व्यक्त्यशे
प्रामाण्यग्राहकत्वेनैव साध्यमित्येतत्प्रामाण्यं यक्षे "अयमिति" साध्ये च
"तत्रेति" । तत्पदं पक्षीकृतव्यवसायपरम् । तद्व्यवसायस्य
प्रामाण्यग्राहकसामग्रीजन्यस्य तद्व्यक्तौ प्रामाण्यग्राहकत्वरूपसाध्यव्यभि-
चारितया हेतौ "तत्रेति" । यादृशयुक्तिबलाद्व्यवसायग्राहकत्वं तादृ-
शयुक्ति एव स्ववृत्तिप्रामाण्यविशिष्टतद्ग्राहकत्वं साधनीयम्, अनु-
व्यवसायानभ्युपगमे व्यवसायस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नपदत्वा-
विप्रकारकत्वविशिष्टे स्वस्मिन्प्रमाणत्वात्, पुरोवर्तिनि घटत्वादिमत्त्वा-
धगाहितायाश्च तत्रोभयसिद्धत्वात्, अतो न हेतुसिद्धिरित्यशङ्कः ।
उक्तहेतौ साध्यव्याप्यताया नैयायिकेनाभ्युपगमात् कोऽत्र दोषः, पक्षस्या
शयासौ परतस्त्व साधयिष्यति, न हि वायुपन्यस्ते हेतौ निर्दोषे प्रतिहेतौ-
स्तयात्वसम्बन्धः, विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्याकाङ्क्षायामाह (अयमिति) इति—
उक्तहेतुपयोगान्तम् । अतो हेतौ उक्तदोषाभिधानस्य नादिनोऽकर्तव्यत्वेऽपि
न विरोधः । पूर्वरूपम्—पूर्वभागः. (उत्तरन्त्विति) रूपमित्यनुपपन्यते ।
साध्ये ग्राहकपदं यदि तद्विषयकनिश्चयपरं तदभिप्रायेण प्रथमो हेतुः,
अन्यथा प्रामाण्यसंशयाविरोधिनि प्रामाण्यसंशये व्यभिचारत्वं । प्रामाण्यसं-
शयाविरोधित्वं तत्प्रामाण्याविरोधित्वरूपं वाच्यम्, अन्यथा अर्थप्रशय-
रूपसमूहाकम्बनप्रामाण्यसंशयविरोधिताया व्यवसाय उभयसिद्धतया असि-

[दी] निश्चयत्वे सति तत्र प्रामाण्यसन्देहाविरोधित्वाद्वा इत्यादि । अत्रापि सन्दिग्धासिद्धत्वं द्रष्टव्यम् । अयमनुव्यवसायो व्यवसाये प्रामाण्यग्राहको न वेति विप्रतिपत्तिः ।

[ग] द्वापत्तेः । तथा च तत्रेति विशिष्यानुपादाने अस्मदादिज्ञाने प्रत्येकं कुत्रापि नावाधर्मिकसशयप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धावपि परमेश्वरज्ञानादौ तत्सिद्धयस्तु सदभावस्तु प्रामाण्यानुमित्यादौ व्यभिचारीति तदुपादानम् । ग्राहकपदस्य सशयसाधारणतद्विषयकत्वमात्रार्थकत्वमेव युक्तम्, अप्रामाण्याविषयकत्वेन उभयसिद्धस्य व्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वसाधनेनैव प्रवर्तकतानिर्वाहादिति तन्मात्रसाध्याभिप्रायेण हेतौ निश्चयत्व निवेशयन् हेत्वन्तरमाह (निश्चयत्व इति) अस्यापि हेतोर्निर्दोषत्वे गुरुमतमसम्बद्धुक्तिकमेवेति विचारानवकाश इत्याशयेनाह (अत्रापि) सन्दिग्धमानस्वच्छ पूर्वरीत्या बोध्यम् । मूलानुसारिणि प्रकृते हेतौ सन्दिग्धमानत्वस्य दुष्परिहर्तृत्वेऽपि जन्यत्वे सति तत्र प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यजन्यत्वेन तत्र प्रामाण्याग्राहकत्व साधनीयम्, व्यवसायादिसामग्र्या प्रामाण्यादिनिष्ठसन्निकर्षविशेषनिरपेक्षया प्रामाण्यादिग्राहकत्वोपपत्ते इच्छादिवृत्तिप्रकारि-त्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन अवश्यकल्पनीयसन्निकर्षविशेषहेतुताया व्यभिचारेणा-सम्भवः, सन्निकर्षं विना वस्त्वन्तरग्रहापत्तिश्चेत्यादिदूषणेन व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्यग्राहकत्वं निराकृत्य प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यजन्यस्वरूपहेतु-पक्षे साधनीय इत्यवधेयम् । मिश्रमतेऽपि प्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्त्यादिकमसत्, न्यायमतेऽपि प्रामाण्ये केवलघटत्वप्रकारकत्वत्वादिना बाधदनुव्यवसायग्राह्यतायास्सत्त्वात्, विशिष्टविधिकोटिसाधने सिद्धसाधनानवकाशोऽपि विशेष्यवृत्तेः विशिष्टानुयोगिकाभावान्मुपगमेन बाधस्य दुर्वारत्वात्, कथञ्चिन् वारणसम्भवे प्रयासबाहुल्यात्, तन्मते प्रामाण्यग्राहकपक्षकविप्रतिपत्त्यादिकमाह (अयमनुव्यवसाय इति) विशिष्य तद्व्यक्तिस्त्वन पक्षनिवेश-प्रयोजनमुक्तदिशानभेयं (व्यवसाय इति) स्वविषयज्ञानात् इत्यर्थः ।

[म] न च स्वपदस्य प्रामाण्यमात्रपरत्वात्सदाश्रयाभ्रस्थत्वेन
याचः; स्वपदस्य सम्बन्धिपरत्वेन समभिन्न्याहृतपरत्वात् ।
अन्यथास्वस्य परत्वात्परस्य च स्वत्वात् तदेतत्त्वस्य तदेतद-
त्वस्य च स्वपरसाधारणत्वात् स्वतः परतो वेति संशयो न
स्यात् । प्रामाण्यस्य स्वप्राप्तत्वे याचात्परिशेषेणान्यथाप्राप्तत्वं
परतो प्राप्तत्वमिति कश्चित् । प्रथमं च प्रामाण्यज्ञानं व्यति-
रेकिणा । ननु प्रामाण्यप्रसिद्धिं विना व्याप्त्ययमाहत् कथ-
मनुमानम्, अथ व्याघातदण्डमयेन प्रमा—तद्विषयसिद्धौ
तद्दृष्टान्तेन शेषत्वादिना बहेः प्रमाविषयत्वमनुमेयम्,
ततश्च सामान्यतस्तत्सिद्धौ न साध्याप्रसिद्धिः ।

[दी] शेषं पूर्वंच । एवं भट्टमतेऽपि पूर्वोक्तविश नैयम् । परन्तु तत्र
स्थापनायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरुद्देश्या, प्रतिस्थापनायां
सत्त्वामानाधिकरण्येनेति विशेषः । (अधेत्यादि)

[ग] शेषम्—स्थापनादिकं (एवं भट्टमत इति) (पूर्वोक्तदिरोति) प्रामा-
ण्यपक्षकोक्तविप्रतिपत्त्युपदर्शितप्रामाण्याप्राप्तत्वेन भट्टमतसिद्धं यत्तद्व्य-
ज्ञानत्वेन ज्ञाततालिङ्गकानुमिते पक्षीकृत्येत्यर्थः । ज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्नैया-
यिकसिद्धतया विशिष्य पक्षीकरणासम्भवात् । ननु कस्यस्य पक्षतावच्छेद-
कत्वे नैयायिकादिसिद्धानुमित्यादेः प्रामाण्यमादकतयांशतस्मिन्साधनमित्यत
आह (परन्त्विति) तत्र—भट्टमते (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) सत्र च
नांशतस्मिन्साधनं दोष इति भावः । तादृशानुमित्यादेः प्रामाण्यमादकतया
तदभावात्साधनेऽशतो बाधोऽपि न दोष इत्याह (प्रतिस्थापनायामिति) (इति
विशेष इति) गुरुमिथमते एकैकवच्छेदेव पक्षतया स्थापनायायावे साध्याना-
धिकरण्यमात्रेणैव साध्यसिद्धेरुद्देश्यादिति भावः ।

“व्यापानुद्देश्येनेति”ति—मूलम्; तत्र व्यापात.—अनु१११६

[दी] प्रमाया निषेधे क्रियमाणे तत्सिद्धयसिद्धिभ्यां व्यापातः; सिद्धायां प्रमायां सा सविषया ज्ञानत्वात् भ्रमवत् इति सविषयत्वे सिद्धे; विषयस्यापि तद्विषयत्वमर्थसिद्धमिति

[ग] सैव दण्डः, तद्वलाद्वयवस्थापनीयेऽर्थे विपत्तिपद्यमानवादिनिराकरण-साधनत्वात् तद्वयेन तद्वयेनेत्यर्थः । तत्रानुपपद्यमानमनुपपत्तिप्रयोजकं च पूरयति (प्रमाया इति) (निषेध इति) प्रमा नास्तीति वाक्यप्रयोगरूप इति शेषः । क्रियमाणे, माध्यमिकेनेत्यादिः । व्यापात इत्यभिप्रेतान्वयः । सप्तमी चात्र षष्ठ्यर्थे । तत्सिद्धयसिद्धिभ्याम्—प्रमायास्सत्त्वासत्त्वाभ्याम् । प्रमायास्सत्त्वे तदसत्त्वप्रतिपादकवाक्यस्य प्रमाणरूपस्य व्यापातः, तदसत्त्वे व्यवहर्तव्यव्यवहारीनिविद्यायास्सत्त्याः ज्ञानासम्भवेन सादृशवाक्यप्रयोगस्यैव व्यापातः ।

न च—प्रमासत्त्वे निषेधानुपपत्तिर्न तां साधयति, किन्तु तदसत्त्वे शानुपपत्तिः सैवान्यथानुपपत्तिरूपा तस्माधिकेति वाच्यम् । प्रमाणरूपविरोधिववाक्यस्य वस्तुसिद्धिविरोधितया प्रमा नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तिप्रयोजकं प्रमायास्सत्त्वं प्रमासिद्धानुपपद्यते इति सिद्धयधीनव्यापातोप-दर्शनाविरोधः ।

मिश्रास्तु प्रामाण्यनिषेधरूपस्य परकीयव्यापातस्येत्प्रमिमूलस्वर-सात् प्रमा नास्तीति परकीयनिषेधवाक्यमेव व्यापातत्वेन तदनुपपत्तिमेव भयत्वेन व्याचक्षते, एतन्मते च “प्रामाण्यनिषेधरूपस्ये” ति मूलस्य प्रमानिषेधप्रतियोगिकानुपपत्त्यात्मकस्येत्यर्थकतया विरोधः, उक्तानुपपत्त्या विशेष्यवृत्त्यप्रकारकत्वेन प्रमासिद्धावपि न तद्विषयसिद्धिरिति “तद्विषय-सिद्धा”विति मूलमसन्नतमित्याशङ्का निराकरोति (सिद्धायामिति) (विषय-स्यापि तद्विषयत्वमिति) एतेन प्रमायास्सविषयकत्वसिद्धे विषयसिद्धि-रूपत्वेऽपि प्रमाविषयत्वेन विषयासिद्ध्या न बह्वौ तत्साधनसम्भव इत्या-शङ्का निराकृता । उक्तबह्वनिषेधकानुमानस्यान्वयित्वमेव, सामान्यतः सिद्ध-प्रमाविषयरूपान्वयमवस्थान्तकथनादिति तत्र विशिष्येत्यादिना अन्वयित्व-

[म] विशिष्यानिर्णयाध्वान्वयित्वासाधारण्ये । न च प्रामा-
ण्यं नानुगतं किन्तु प्रतिज्ञानं विषयप्रकारभेदाद्भिन्नम्, तथा
च बहिज्ञानस्य बह्व्यवृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वात्त्रिकं साध्यं
तद्व्याप्तिसिद्धमिति वाच्यम् ।

बहिज्ञानस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं सा-
ध्यमानं पक्षधर्मतात्पलेन बहिविषयकप्रमात्ये पर्यवस्यतीति

[वी] बह्वेक्यत्वे सिद्धे अर्थोज्ञानस्यापि बहिविषयत्वसिद्धम् । तथा च
कायबाह्व्यतिरेकिणा तस्यैव प्रमात्वमनुमातुं युक्तमित्याशयेन तत्र दोषं
निराकरोति (विशिष्येति)

[ग] निराकरणम्, श्रेयस्वेहेतोस्तपस्तत्त्वेन विपक्षाप्रसिद्ध्या तद्व्यावृ-
त्तासत्त्वेन चासाधारण्याप्रसक्त्या तन्निराकरणं चासंभ्रतम् । न चोक्तान्ध-
विमवृत्त्युत्तरकालीनव्यतिरेक्यनुमानदोषनिराकरणपरतया तत्संभ्रतिः, उक्ता-
नुमान एव विषेयतावच्छेदकतया प्रमात्वमानाद्व्यतिरेकवैयर्थ्यात्, व्यापा-
ताधीनसाध्यसिद्ध्या प्रथमतः एव व्यतिरेकिसम्भवेनोक्तान्वयिनः एव वा
वैयर्थ्याशङ्कापनेन व्यतिरेकिण्येव निर्भरामिमायेण तत्संभ्रमपत्तिः (बह्वेक-
स्यादिना) (श्रेयस्वे सिद्धे इति) वनिपक्षकश्रेयस्वेहेतुकोक्तानुमानानुरोधेन
बह्वेक्ये, श्रेयस्वसिद्धिस्वीकार इत्यर्थः । (तथा चेति) ईदृशरीत्या बह्वेक्यविष-
यकज्ञानस्वरूपपक्षानवच्छेदकप्रकारेण ज्ञानरूपपक्षसिद्धौ चेत्यर्थः । 'काय-
बाह्व्ये, अन्तरानुमानान्तराकल्पन इत्यादिः । तस्यैव—बह्विविषयकज्ञा-
नस्यैव । तत्र—ज्ञानपक्षकव्यतिरेक्यनुमाने । "विशिष्यानिर्णयादि"ति
मूलस्य प्रमात्वेन सामान्यतः प्रमासिद्धावपि कुत्रापि ज्ञाने इदं ज्ञानं प्रमेति
प्रामाण्यनिश्चयासत्त्वात् नान्वयित्वम्, हेतुमति विशिष्यसाध्यनिश्चयाधीन-
हेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयात्, हेतुमति साध्यसन्देहसम्भवेन
हेतौ तत्सामानाधिकरण्यसंशयस्यैवोत्पादात्, न चासाधारण्यम्, हेत्वमा-

[म] चेत् ? तर्हि प्रथमं कस्यापि स्वार्थं प्रामाण्यानुमानं न स्यात्, प्रामाण्यनिषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्य तदा अनुपस्थितेः स्वयं प्रामाण्यनिषेधस्य तद्धीपूर्वकत्वात् प्रामाण्यमपरिज्ञाय प्रामाण्यनिषेधेन परकीयव्याघातस्याप्यज्ञानाच्च प्रवृत्तिसंवादविसंवादाभ्यां तद्वेतुज्ञानवैचित्र्यानुमानेऽपि यथोक्तरूपप्रामाण्यस्य विशेष्याप्रतीतेरिति । उच्यते— प्राग्भवीयसंस्काराद्विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यमात्रं स्मृतं बहिर्ज्ञानादौ साध्यमानं सर्वनाममहिम्नां पक्षधर्मतायत्नाद्विज्ञानस्य विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौ पर्यवस्यति । स्वतः प्रामाण्यनिषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वादिति संप्रदायविद् ।। वयन्तु ब्रूमः— प्रथममप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यम्, तत एव निष्कम्पप्रवृत्तेरुपपत्तेः, तदेव वा सिध्यत् पक्षधर्मतायत्नेन तद्वति तत्प्रकारकत्वादिकमादाय सिध्यति, तदनन्तरं अर्थाद्वा सिध्यतीति वक्ष्यते । तथाहि—

[दी] (अयमित्यादि) अयम् धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि बह्वित्—

[ग] वेऽपि उक्तरीत्या साध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयात् इत्यर्थः । इदन्त्वरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वानवाच्छिन्ने बह्वित्वप्रकारकानुभवे अवह्नित्वविप्रकारकत्वाभावरूपसाध्यसाधने न भ्रमस्वशङ्काविरोधिनी भ्रमव्यावृत्तधर्मासिद्धे । बह्वित्वमात्रेण शुद्धादिविषयकस्य भ्रमरूपत्वेऽपि उक्तपक्षतावच्छेदकसहिततादृशसाध्यस्य तत्र निर्वाहात् । एव ज्ञाननिष्ठस्येदन्त्वस्य पक्षतावच्छेदकषट्कत्वे एतदनुमानादुदीच्यस्य ग्रहीताप्रामाण्याभावकज्ञानसमानविषयकज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानिर्वाहः, पूर्वज्ञाननिष्ठेदन्त्वघटितस्याप्रामाण्याभावावच्छेदकधर्मस्य तत्राप्रशदित्वागोच्य पक्षस्थेऽपि धर्मितावच्छेदेऽदन्त्वविशिष्टविशेष्यकार्यकतया व्याचष्टे (धर्मितावच्छेदक इति) धर्मि-

[म] अयं वह्नित्वेनानुभवो वह्नित्वाभावयति वह्नित्वप्रकारको न, अवह्नित्वप्रकारको न, विशेष्यावृत्तिप्रकारको न, वह्नित्वप्रकारकत्वे सति

[दी] प्रकारकोऽनुभव इत्यर्थः । (अवह्नित्वीति) यत्र वह्नित्वं प्रकार-

[ग] जीति—सप्तम्यर्थे विशेष्यत्वमनुभव इत्यनेनान्वयि । अनुभवपदं प्रत्यक्षपरम् । अयं वह्निरिति ज्ञानस्योपादानप्रत्यक्षविधया वह्न्यानयनप्रवृत्तिजनकत्वं नत्वन्यथा, तथा च प्रत्यक्षान्यतादृशज्ञाने प्रवर्तकत्वघटितप्रथमहेतोरसिद्धिरिति उद्धारणाय प्रत्यक्षरनिवेशः । अवह्नित्वप्रकारकत्वाभावे साध्ये पक्षतावच्छेदकाकान्ते द्रव्यत्वादिमति वह्नित्वप्रकारकानुभवे बाधः, उदीच्यज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकावच्छेदकधर्मदर्शननिर्वाहाय अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिध्यपेक्षयांशतो बाधस्यापि दोषत्वमिति साध्ये मात्रपदमन्तर्भावयन् पक्षानूलज्ञाने रूपाद्यंशे अवह्निमात्रवृत्तिरूपत्वाविप्रकारके साध्यसत्त्वं निर्वाहयितुं वह्नित्वेन स्वविषयवर्त्यंशं प्रवेक्षयति (यत्र वह्नित्वमिति) अत्र साध्ये वह्नित्वेन भासमानगुजाया वह्निमात्रगुक्षामात्रवृत्तिवन्त्वप्रकारकं वह्निगुजयोर्मौ वह्नी इति ज्ञानं लोहितोऽयं वह्निरिति ज्ञानवत् विशेषणान्तरनिवेशमेव पक्षाद्विर्भाषनीयम् । हेतोस्तद्व्यावृत्तिश्चामे स्फुटीभवित्यति न च प्रथमे वह्निरूपविशेष्यांशे अवह्निमात्रवृत्तिप्रकारकत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वेन द्वितीये च स्वरूपतो भासमानवह्नित्वविप्रकारांशे तादृशसाध्यसत्त्वेन न बाधादिप्रसक्तिरिति याच्यम् । एवं सति सर्वत्रैव साध्यसत्त्वेन एतत्साध्यकनिश्चयत्वरूपहेतुघटकभेदविशेषणसंशयांशवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तत्प्रकारकत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वे तदवच्छिन्नभेदस्यैव साध्यताया उपमन्तव्यत्वात् ; अन्यथा—साध्यस्य केवलान्वयितया प्रतियोगिन्याभिकरणसाध्याभावापसिध्या तद्व्यतिरिक्तव्यतिरेकन्यासनिर्वाहेण व्यतिरेकिताया अप्यनुपपत्तेः ।

[दी] स्तत्र अवहन्निमात्रवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः । बहित्वमगस्तु धर्मितावच्छे-
दकविशिष्टे धर्मिणि

[ग] यदि च—व्यतिरेकव्याप्त्या अप्रान्तस्य संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादि-
हेतुकानुमितेर्निर्वादाय साध्यवैयधिकरण्यरूपविशेषणावच्छिन्नसाध्याभाव-
व्यापकताया अनुमित्यौपयिकत्वेऽपि सादृशविशेषणानवच्छिन्नतद्व्यापकताया
अपि अनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयते—अतिप्रसन्नविरहात् । अत एव च गुण-
रश्मिभावे संयोगादिव्यापकताज्ञानात् गुणत्वादिना गुणादौ संयोगाद्यभाव-
सिद्धिरभ्युपपद्यते ; हेतुवैयधिकरण्याविशेषितहेत्वभावनिरूपसाध्याभावव्यापक-
ताया एव परमनुमित्यनुपयोगिता ; तथा सति संयोगादिरूपव्यतिरेकिहेतु-
नाप्यप्रान्तस्य वृथिवीत्वाद्यनुमितिप्रसङ्गात् । एतदभिप्रायेणैव चानुमानदी-
पितौ संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयीत्युक्तं ग्रन्थकृतेति—
उपकारकत्वादेरव्याप्यवृत्तिवेऽपि साध्यवैयधिकरण्याविशेषितममत्वं प्रति हे-
त्वसाद्व्यापकताया निर्वाहकतया हेतुविशेषणसार्थक्यसम्भवेत् अमत्वाभाव-
स्यैव साध्यत्वमुचितम्, तावतैवाप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिण्य-
साध्यमिति यथाश्रुतग्रन्थसङ्गतेरित्युच्यते ; तथापि उक्तसमूहात्म्यनादौ
अभावरूपसाध्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगिरूपतदभावस्यापि सत्त्वादेत्वभावस्य च
तत्रासत्त्वे च व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्घटवेति हेत्वाभावसत्त्वं तत्रोपपादनीयमिति
भागासिद्धिवारजायोक्तसमूहात्म्यनादेः पक्षबहिर्भाव आवश्यकः । साध्ये
यदंशे बह्नित्वं प्रकार इत्यनेन विवरणमपि रूपादौ रूपत्वादिप्रकारके
पक्षे साध्याभावसत्त्वे हेत्वभावस्य तं प्रति व्यापकता न स्यादिति व्यति-
रेकव्याप्तिर्निर्वाहार्थेवेति निरुक्तस्य प्रामाण्यस्य पक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्न
विशेष्यताकत्वसहितस्य अमन्यावृत्तत्वमुपपादयति—(बह्नित्वममस्त्विति)
(धर्मितावच्छेदकेति) गुणादिनिष्ठेदन्त्वादिरूपेत्यादिः । एवममेऽपि । “धर्मि-

[दी] तत्रावह्निमात्रवृत्तिधर्मितावच्छेदकत्वप्रकारः । अत्र मात्रार्थघटकावह्नि-
वृत्तित्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वा-

[ग] णीति" समन्वयार्थं विशेष्यत्वं अत्र इत्यनेनान्वयि (तत्रेति) बह्नित्वेन
भासमाने तादृशधर्मिणीत्यर्थः (अवह्निमात्रवृत्तीति) गुञ्जादौ बहिर्वादिभ्रम-
जनकदोषस्य तद्वतीदन्तवग्रहाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अवह्निमात्रवृत्तित्वं
बह्न्यवृत्तित्वे सत्यवह्निवृत्तित्वम्, तत्र अवह्निवृत्तित्वांशस्य निवेशनमफल-
रश्मि, तरपरित्यागे च यष्टसाध्याविशेष इत्यत आह (अत्रेति) (मात्रार्थेति)
मात्रपदघटित अवह्निमात्रवृत्तिपदार्थेत्यर्थः । एतेन मात्रपदेन प्रकारे बह्नि-
वृत्तित्वस्यवच्छेदमात्रबोधनादवह्निवृत्तित्वस्य तदघटकत्वेऽपि नासङ्गतिः
(अनतिप्रयोजनकत्वादिति) अत्रावृत्तिप्रकारकज्ञानसाधारणस्य बह्न्यवृत्तिवृ-
त्तिगत्तमकारकत्वाभावस्य तज्ज्ञानव्यावृत्तवह्न्यवृत्तिप्रकारकत्वाभावातिरिक्ततया
वृत्त्यंशस्यानतिप्रयोजनकत्वम्, अवह्न्यंशस्य तु वैयर्थ्यमेव, तच्च साध्या-
शीयमपि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अभावाशसिद्धिसम्पादकमि-
त्यवधेयम् ।

यथाश्रुतचतुर्गैसाध्यस्य बह्न्यविशेष्यकत्वघटितस्य बह्नित्वेन बह्नि-
गुञ्जाविषयकक्रमसाधारण्यं दुर्वारम्; न च तथा सत्यपि न क्षतिः
बह्नित्ववति बह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यापि तत्रांशतस्सत्त्वादिति
वाच्यम्, अमसाधारणधर्मसिद्धेरप्रामाण्यशङ्कां प्रति न्यावर्तकधर्मवर्श-
नविधया विरोधित्वास्तम्भेन प्रवृत्तावलुपयोगात् । तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य
तद्वग्रमेऽप्यंशभेदेन सत्त्वात्, तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि अमत्वशङ्का यद्यपि नापैति,
तथापि तच्चद्विद्वेष्यांशे तादृशप्रमास्त्वस्य तदंशे अमत्वविरोधितया तादृशप्र-
मास्त्वग्रहस्य अमत्वशङ्कानिवर्तनद्वारा तद्विषयकप्रवृत्तावलुपयोगः यत् । यदस्य-
विशेष्यकत्वञ्च न बह्निविशेष्यकसमूहालम्बनज्ञाने गुञ्जादिरूपविषयावच्छे-
देनापि वर्तते, बह्निविशेष्यकत्वस्य विशेष्यतया बह्नित्वसामानाधिकरण्यस-

[म] दाहसमर्थविषयकप्रपञ्चजनकत्वे सति वद्वित्वप्रकारक

[दी] तथा च बह्व्यवृष्टिर्गम्यमानाधिकरणबह्वनित्वप्रकारकविषयताको-
नेत्यर्थः । (दाहसमर्थेति) तादृशप्रयत्नोपधानमसार्वत्रिकं दुर्ज्ञेयं धर्मगृहीत-
प्रज्ञानकार्यकारणभावे, एवं स्वरूपयोग्यत्वमपि तत्त्वेन, श्रुतरं चेत्ततः

[ग] तदवच्छिन्नेति व्यवहारात् प्रकृते च पावत्याशान्तमार्गवैय-
र्थ्यात्तद्व्यवच्छेदार्थं रूपमात्रपदम्, अवच्छिन्नपदमवच्छिन्नबह्वनित्वप्र-
कारकविषयताकपरमित्याशयेन समुदितार्थमाह (तथा चेति) प्रथम-
हेतावनुसन्धानजन्यसंशयसिद्धिः (तादृशप्रयत्नेति) दाहसमर्थगोचरप्रयत्नेत्यर्थः ।
उपधानम्—उपधायकत्वम् । असार्वत्रिकम्—पुरोवृष्टिविशेष्यकबह्वनित्व-
प्रकारकानुभवस्वरूपप्रकृतत्वच्छेदकान्तापन्नमित्यर्थः । तथा च भागासिद्ध्या
तदवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरनिर्वाहात् नोदीच्यम्यस्माये प्रामाण्यशङ्कानि-
वृष्टिरिति भावः । (दुर्ज्ञेयमेति) उक्तपक्ष इत्यादि । उक्तफलोपधायक-
ताया स्वरूपयोग्यतापरितत्वादाहसमर्थनिशेप्यकभावे तादृशप्रयत्नस्वरूप-
योग्यताप्रवृत्तिर्गोचरं समानविषयकत्वेन ज्ञानवस्तुस्य कार्यकारणभावग्रह-
स्तत्र तादृशप्रयत्नफलोपधायकत्वमप्येवमित्येवमित्येव इति भावः । तथा च तयो
कार्यकारणभावमगृहीतवता प्रामाण्यानुमित्यसम्भवेन प्रवृत्त्यनिर्वाह इत्याश-
याद्ययोः कार्यकारणभावमप्येवमपि फलैस्तद्विपूर्वं तदुपधायकत्वं दुर्निश्चयमि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । स्वरूपयोग्यतामात्रस्य हेतुघटकत्वन्दूषयति (स्वरूपयोग्य-
त्वमपीति) तत्त्वेन—तादृशप्रयत्नस्वरूपयोग्यतात्वेन । उक्तपक्षे "दुर्ज्ञेयमगृ-
हीतज्ञानप्रयत्नकार्यकारणभावे" इत्यनुपपन्नान्वयः । तादृशकार्यकारणभाव-
ग्रहं विनापि जनकतावच्छेदकतद्विषयकज्ञानस्वरूपाया स्वरूपयोग्यता-
यास्तादृशज्ञानस्वत्वादिना ज्ञानसम्भवात्तत्त्वेनेत्युक्तम् (श्रुतरमिति) वद्विग-
हेतुप्रविष्टदाहसमर्थविशेष्यकत्वापेक्षयेत्यादि । अत्रापि तत्त्वेनेत्यनुपपद्यते ।

[म] निश्चयत्वात्, दाहसमर्थविशेष्यकवदित्वप्रकारकनिश्चयत्वाद्वा । यत्रैवं तत्रैवं यथा बह्वचप्रमा ।

[दी] तदुपेक्ष्य सुज्ञेय लघुतर चाह (दाहसमर्थेति) प्रथमे साध्ये दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वमर्थः । अवच्छेदकत्वान्यूनवृत्तित्वम् । दाहसमर्थभात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वन्तु फलितार्थः ।

[ग] प्रथमे—वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नमेव तदभाव-
रूपे वा । साध्ये—साधनीये । प्रयुज्यमानस्य प्रकारकत्वान्तस्य हेतुघटक-
त्वस्येति शेषः । अर्थ इत्यग्निमेणान्वयः । अत्र अवच्छेदकत्व-
यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषगता दाहसमर्थवहन्यशे अवहन्यशे च वह्नित्वप्र-
कारकज्ञाने वह्नित्वाभापवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकस्वरूपसा-
ध्याभाववति हेतुसत्त्वेन व्यभिचार इत्यत आह (अवच्छेदकत्व चेति)
अन्यूनवृत्तित्वम्—व्यापकत्वम् । तथा च स्वनिष्ठवह्नित्वप्रकारकत्वव्याप-
कदाहसमर्थविशेष्यकत्व समुदायार्थः । अत्र च व्याप्यता तादात्म्येन,
व्यापकतावच्छिन्नत्वेन, व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, व्यापकता ता-
दात्म्येनेति वा । वह्न्यवहन्योर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्व-
तादात्म्यनावह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वे सम्बद्धम्, तत्र
दाहसमर्थविशेष्यकत्व नावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, एवन्तादृशवह्नित्वप्रकारक-
त्व अवच्छेदकतया अवह्निविशेष्यकत्वे सम्बद्धं तत्र दाहसमर्थविशेष्यकत्व-
न तादात्म्येन, अतो दाहसमर्थविशेष्यकत्वे न तज्ज्ञानीयवह्नित्वप्रकारक-
त्वस्य दर्शितव्यापकत्वमिति तज्ज्ञानव्युदासः । राघवमनुमृत्य पर्यवसितार्थ-
माह (दाहसमर्थेति) दाहसमर्थतरविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्ववद-
न्यवमित्यर्थः, न तु दाहसमर्थतरविशेष्यकत्वानवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारक-
त्वम्, वह्न्यवहन्यावह्नित्वप्रकारकज्ञानीयवह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नि

[दी] तेन वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वज्ञानभावे न व्यभिचारः ।

[ग] त्वप्रकारकत्वस्य तदितरविशेष्यकत्वानवच्छिन्नतया तज्ज्ञानाभ्यावृत्तेः ।
तेन-मात्रपदोपादानेन (ज्ञानमात्र इति) मात्रपदं कृत्वार्थम्, तथा च
मात्रपदानुपादाने सर्वत्रैव तादृशज्ञाने व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

सत्र वह्न्यशेषे अज्याप्यवृत्तितया उक्तग्रमत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वेऽपि
तत्साधारणग्रमत्वव्यापकत्वं प्रतियोगिन्यधिकरणहेतुभावस्य दुर्घटमेव, अव-
ह्निमात्रविशेष्यकवह्नित्वश्रवणेऽपि प्रकारीभवद्वह्नित्वाशेषे वह्नित्वप्रकारक-
त्वाभावेन ग्रमत्वाभावस्य केवलान्वयितया, तादृशसाध्यव्यधिकरणाग्रमत्व-
रूपतदभाववत्त्वस्यापसिद्ध्या तादृशविशेषणानवच्छिन्नग्रमत्वव्यापकताया एव
शमकतया स्वीकरणीयत्वात् ।

नच तत्प्रकारकत्वस्येव तत्प्रकारकत्वाभावस्यापि विशेष्यरूपविषय-
एवावच्छेदको न तु प्रकारोऽपीति वाच्यम्, प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याय-
च्छेद्याधिकरणसम्बन्धिना अज्याप्यवृत्त्यभावावच्छेदकत्वनियमात्, विशेष-
प्यस्येव प्रकारस्यापि विषयतारूपज्ञानमन्वन्धाविशेषात् ।

नच तादृशसम्बन्धेनावच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिनाः प्रतियोग्यवच्छे-
दकत्वं तादृशसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिना एवाभावावच्छेदकत्वम्, ज्ञानं नवि-
षयार्थवच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वाभावाभावात्, विशेष्यप्रकारयोश्च नि-
षयता नैकजातीयेति विशेष्यावच्छेदेनैव ज्ञाने अग्रत्वाभाव इति वाच्यम्;
विशेष्यताप्रकारतयोर्विषयतात्वेनैव सम्बन्धतया सन्नन्धावच्छेदकरूपस्या-
विरक्षणतया विशेष्यप्रकारयोर्ज्ञानसम्बन्धस्यैकजातीयत्वात् ।

नच विशेष्यावच्छिन्नत्वविशिष्टो अग्रत्वभाव एव साध्यः, तद्वैम-
धिकरण्यविशिष्टसदभावोऽवह्निमात्रविशेष्य इवह्नित्वश्रवणे वतते तत्र च
न हेतुरिति प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावन्यापकतयैव हेतुभा-
वस्य घटत इति वाच्यम्, विशिष्टग्रमत्वाभावस्य योऽभावस्तस्य प्रतियो-
ग्यतात्मकतया अग्रत्वव्यापकतायद्वन्द्वानुपयोगप्रसङ्गात्, साध्यज्ञानन्यापेक्ष-
णीयतापातान् ।

[दी] निश्चयत्वञ्च नोपादेयम् । द्वितीये च निश्चयत्वमात्रं हेतुः । तच्चैकत्र वस्तुतो विरुद्धोभयावगाहिभिज्जत्वम् । तेन लोहितो बह्निरित्यादिभ्रमे न व्यभिचारः ।

[ग] तस्मादुक्तरीत्यैव व्यभिचारवारणं सम्भवतीति दाहसमर्थमात्रे बह्नित्वप्रकारकसंशयस्यापि बह्नित्वाभाववति बह्नित्वप्रकारकत्वाभाव-
रूपसाध्यवत्त्वान्निश्चयत्वनिवेशनमप्यनमित्यालोच्य तदेवात्र साध्ये परि-
त्यजति (निश्चयवगिति) लोहितो बह्निरित्यादिभ्रमे बह्नित्वेन
भासमानवद्व्यंशे बह्न्यवृत्तिलौहित्यादिप्रकारकतया द्वितीयमाध्यग्न्ये वि-
रोधमानपटितसंशयत्वान्यत्वस्वरूपनिश्चयत्वस्य व्यभिचारितया वास्तवविरुद्ध-
त्वपटितनिश्चयत्वं प्रकृते निवेशयति (तचेति) एकत्र—एकपरिमिति ।
एतन्निवेशश्च इमौ बह्निषट्ठादित्यादिसमूहालम्बने भागासिद्धिवारणाय ।

न चायं लोहितो बह्निरित्यादिज्ञानस्य दाहशसमूहालम्बनस्यापि
पञ्चबहिर्मात्रेणैव सामञ्जस्यमिति क्रियेकपरिमित्यनिवेशनेनेति वाच्यम्,
इदन्त्वावच्छिन्ने बह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पञ्चनावच्छेदकताया द्वितीयसा-
ध्यकानुमाने स्वीकरणीयतया तत्रायं लोहितो बह्निरिति बुद्धेः पञ्चबहि-
र्मात्रात्, उक्तसमूहालम्बनवारणाय पक्षे विशेषणान्तरप्रवेशानौचित्यात् उपा-
दानप्रत्यक्षविधया प्रवर्तके बह्नित्वज्ञाने बह्नित्वविरुद्धरूपस्यादेरवश्यं प्रकार-
त्वात् पञ्चदुर्भिक्षपरिहाराय एकपरिमित्यस्य हेतुभूतभेदपनियोगिनि अपदस्य-
निवेशनीयत्वाच्च ।

न चैवमयं लोहितो बह्निरित्यादिज्ञानस्य पञ्चबहिर्मात्रायेदन्त्वाव-
च्छिन्ने बह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पञ्चनावच्छेदकप्रवेशोऽपि न सम्भवति,
प्रवर्तकोऽयं बह्निरित्यादिप्रत्यक्षे इदन्त्वावच्छिन्ने बह्नित्वमित्युक्तादेरपि प्रका-
रतया पञ्चदुर्भिक्षमम्रादिनि वाच्यम् ; दाहसमर्थानुतिप्रकारतया एव व्य-

[दी] एवमेव पठेत्तु । तृतीये दाहसमर्थमात्रविशेष्यकवदित्वप्रकारकनिश्च-
यत्वमर्थः । तेन वदित्वमात्रेण वदित्ववदित् रणे अवदित्वमात्रेण
वदिमात्रस्मरणे—

[ग] वच्छेद्यत्वात् (एवमेवेति) निरुक्तनिश्चयत्वमात्रस्य हेतुत्वमित्यर्थः ।
तृतीयसाध्ये विशेष्यावृत्तिस्व विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, तेनाभा-
वादिरूपविशेष्ये प्रकारतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि अ-
भावस्वरूपस्य अभावादिविशेष्यकसमवायसम्बन्धावगादिभ्रगन्यावृत्तत्वं—
निर्वाहः । स्वनिरूपकविशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगिनिष्ठा या प्रभारता
तनिरूपको नेति समुदितसाध्यार्थः । एतादृशसाध्ये नूतोपादसकल-
विशेषणानामेव सार्धव्यमिति दर्शयति — (तृतीय इति) मात्र-
पदव्यावृत्तिमाह (वदित्वमात्रेण वदित्वविस्मरण इति) न व्यभिचार-
इत्यभिप्रेतान्वयः । अवहो वदित्ववच्छेदवृत्तिवदित्वविरुद्धताया अपि प्रकार-
त्वे दास्तयविशेष्यवदित्वनिश्चयत्वाभावादेव न व्यभिचार इति "वदित्वमात्रे-
णे"ति मात्रपदम् । तादृशप्रत्यक्षेऽवदिवृत्तितामाने बाधनाभावात् स्मरण-
पर्यन्तानुधावनम्, तत्र उच्यते दोषसम्भवात् । दाहसमर्थमात्रविशेष्यक-
त्वं दाहासमर्थविशेष्यकत्वम् । पक्षीमृगजानस्यापि दाहासमर्थवदित्वादिवि-
षयत्वादिविशेष्यतानिवेदाः । वदित्वविशेष्यविशेष्यविशेष्यत्वमपि स्वयमेव वक्षा-
हर्हिर्मावनीयम् । वदित्वप्रकारेण दाहासमर्थविशेष्यकान्यत्र निषेध हेतो-
स्तादृशधीसाधारण्यसम्पादनमसत्, तथा सति वदित्वेन वदिमात्र परत्वा-
दिमात्रेण च पटादिकमवगाहमाने स्मरणे विशेष्यावृत्तिवदित्वादिरूपकारकतया
साध्यशून्ये व्यभिचारप्रसङ्गात् । वदित्वप्रकारकत्वविशेषणव्यावृत्तिमाह
(अवदित्वमात्रेण वदित्वमात्रस्मरण इति) अस्यापि न व्यभिचार इत्यनेन
राम्यम् । अत्र विशेष्यावृत्तेरवदित्वस्य प्रकारतया साध्यासत्त्वम्, वदि-
वृत्तितया भावे तस्यावदित्वरूपप्रकारविरुद्धताया निश्चयत्ववृत्तेन व्यावृत्ति-
रिति प्रथममात्रपदम् । अवदित्वेनावहोरपि भावे दाहसमर्थमात्रविशेष्य-

[दी] लोहितो वह्निरिति स्मरणे च न व्यभिचारः । विशेष्यावृत्तिवद्वित्वन्यून-
चुत्त्यप्रकारकत्वेन विशेषणात् न तार्णे वक्ष्ये अतार्णत्ववद्वित्वोभयमात्रप्रका-
रके स्मरणे व्यभिचारः, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वाच्च वैयर्थ्यम् । अत्र
वह्निमात्रविशेष्यकानुभवः पक्षः ।

[ग] कत्वद्वयेन तद्व्यावृत्तिरिति द्वितीयमात्रपदम् । स्मरणानुधावनप्रयोजन
पूर्ववत् । ईदृशस्मरणस्यावह्नित्वघटकतया वद्वित्वप्रकारकत्वेऽपि मुख्यविशे-
ष्याशे तत्प्रकारकत्वविवक्षया व्युदासः । निश्चयत्वस्य व्यावृत्तिमाह (लोहि-
तो वह्निरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिलौहित्यप्रकारकतया साध्यासत्त्वम् ।

नन्वेवमपि तार्णत्ववद्वित्वरूपाविरुद्धोभयमात्रप्रकारेणातार्णवह्निवि-
षयकस्मरणे विशेष्यावृत्तितार्णत्वप्रकारकतया साध्यशून्ये हेतुघटकोक्तसकल-
विशेषणवति व्यभिचारो दुर्वार एवेति अतो विशेषणान्तरपूरणेन तन्निरा-
करोति (विशेष्यावृत्तीति) विशेष्यावृत्तिवद्वह्नित्वन्यूनवृत्तितत्प्रकारकान्यत्वेने-
त्यर्थः । तादृशतार्णत्वप्रकारकतया उक्तज्ञाननिरासः । पक्षीकृतज्ञानस्य
वह्नित्वन्यूनवृत्तीदन्त्यप्रकारकतया तत्सङ्गहाय “वृत्तीति” । विशेष्यावृ-
त्त्यप्रकारकत्वनिवेशे साध्याविशेषो हेतुविशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्ततो विशे-
ष्यद्वयम् । व्यभिचारावारकतया विशेष्यद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गं निराकरोति (अ-
खण्डेति) अखण्डाभावस्य—विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभाव-
स्य । अतिरिक्तत्वात्—विशेष्यावृत्तिसामान्यप्रकारकत्वाभावमित्येव ।
अत्र वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वस्याने वह्निवृत्तित्वमात्रनिवेशेऽपि साध्याविशेषपरि-
हारो निवेदयति, किन्तु प्रथमहेतुविशेषणवैयर्थ्यं भवेत्, वह्नित्वेन वह्न्य-
वह्निस्मरणस्य विशेष्यावृत्तिवह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकतया तेनैव विशेषणेन
वारणसम्भवात् । एव पक्षीमूत्रवह्नित्वज्ञाने अनुमानान्पूर्वं तस्य विशेष्या-
वृत्तित्वमन्देहेन साध्यमेव हेतुघटकेनाद्विशेषणम्यापि निश्चयासम्भव इति
वह्नित्वन्यूनवृत्तित्व निवेशितम् । समूहालम्बने भागामिद्धि निरस्यति (अत्रेति)

[दी] यद्वा यत्र वह्नित्वप्रकारकस्तत्र न विशेष्यादृष्टिप्रकारक इति सा-
ध्यार्थः, हेत्वर्थश्चात्र दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति निश्चयत्वम्;
अप्यन्तरे भर्मान्तरमस्यापि वह्निप्रमायाः पक्षरे च दाहसमर्थमात्रे
वह्नित्वप्रकारकत्वे सति दाहसमर्थविरुद्धोभयप्रकारकादन्यत्वं वक्तव्यम्,
असंख्यभावे च न वैयर्थ्यम् ।

[ग] दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने
सत्त्वेन तद्विशेषाया तस्यापि पक्षान्तर्भावं निकीर्णं तद्विशेषणेशे प्रसक्तस्य
वह्नित्वेन वह्निं घटत्वमात्रेण पटमवगाहमाने स्मरणे उक्तव्यमिचारस्य
वारणाय साध्यमन्यथा व्याख्याय तस्य तादृशस्मरणसाधारण्यमुपपादयति
(महा यमेति) वह्नित्वेन स्वविषयीभूत यत्तदशे तददृष्टिप्रकारको नेत्यर्थः ।
उक्तस्मरणे घटाशे तददृष्टिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पटस्य वह्नित्वेन तदविष-
यतया विशिष्टाभावरूपसाध्यनिर्वाहः (दाहेति) वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्नि-
स्मरणवारणायैव सत्यन्तम् । तत्रार्थश्च दाहसमर्थतरांशे वह्नित्वप्रकारक-
त्वम् । तत्प्रकारकत्वं च पृथङ् निवेशनीयम्, तदप्रकारकत्वे विशिष्टा-
भावरूपसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशान् । निश्चयत्वव्यावृत्तिरपि पूर्वस्थल-
एव । घटत्वेन घटावगाहिन्या अयं वह्निरिति वह्नित्वप्रमाया घटत्वपट-
निष्ठेदन्तरूपविरुद्धद्वयमेकत्रावगाहमानाया निश्चयत्वात्तत्त्वेन भागामिद्धि-
प्रसन्नस्तस्य पक्षबहिर्भावेन निरसनीयः । निश्चयत्वमन्यथा व्याख्याय
हेतोस्तत्साधारण्योपपादनसम्भवे तस्य पक्षबहिर्भावोऽनुचित इत्याशयेनाह
(अप्यन्तर इति) ननुक्रममायां भागासिद्धिवारणायोपात्तं निश्चयत्वघटक-
विरुद्धोभयप्रकारकत्वविशेषणं दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वरूप व्यभि-
चारावारकतया व्यर्थमेवेत्याशङ्कान्निरस्यति (असंख्यभावे चेति) विरुद्धो-
भयप्रकारकत्वावच्छिन्नमेदातेरिक्तदाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नतदुभयप्र-
कारकत्वावच्छिन्नमेदरूपमावे चेत्त्वर्थः । परम्परया विशेषणस्यावच्छिन्न-
त्वस्येति शेषः (न वैयर्थ्यमिति) अन्यथा पूर्वकल्पेऽप्येकधर्मिकत्वविशेषः

[दी] लोहितो वह्निरिति स्मरणे च न व्यभिचारः । विशेष्यावृत्तिवद्वित्वन्यून
वृत्त्यप्रकारकत्वेन विशेषणात् न तार्णे बहौ अतार्णत्ववद्वित्वोभयमात्रप्रका-
रके स्मरणे व्यभिचारः, अस्तुण्डाभावम्यातिरिक्तत्वाच्च वैयर्थ्यम् । अत्र
बहिमात्रविशेष्यानुभवः पक्षः ।

[ग] कत्वद्वयेन तद्व्यावृत्तिरिति द्वितीयमात्रपदम् । स्मरणानुधावनप्रयोजन
पूर्ववत् । ईदृशस्मरणस्यावह्नित्वघटनया वद्वित्वप्रकारकत्वेऽपि भ्रुष्यविशे-
ष्यादेशे तत्प्रकारकत्वविषयस्याप्युदासः । निश्चयत्वस्य व्यावृत्तिमाह (लोहि-
तो बहिरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिलौहित्यप्रकारकतया साध्यासत्त्वम् ।

नन्वेवमपि तार्णत्ववद्वित्वरूपाविरुद्धोभयमात्रप्रकारेणानार्णवद्विगि-
यकस्मरणे विशेष्यावृत्तितार्णत्वप्रकारकतया साध्यशून्ये हेतुघटने उक्तसक-
विशेषणवति व्यभिचारो दुर्वार एवेति अतो विशेषणान्तरपूरणेन ततिरा-
करोति (विशेष्यावृत्तीति) विशेष्यावृत्तिपदवह्नित्वन्यूनवृत्तितत्प्रकारकान्यत्वेने-
त्यर्थः । तादृशतार्णत्वप्रकारकतया उक्तज्ञानविरामः । पक्षीकृतज्ञानस्य
वह्नित्वन्यूनवृत्तीदन्त्वप्रकारकतया तत्पद्व्याय “वृत्तानि” । विशेष्यावृ-
त्त्यप्रकारकत्वनिवेशे साध्याविशेषो हेतुविशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्ततो विशे-
ष्यद्वयम् । व्यभिचारत्वारकतया विशेष्यद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गः निराकरोति (अ-
स्तुण्डेति) अस्तुण्डाभावस्य—विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभावा-
स्य । अतिरिक्तत्वात्—विशेष्यावृत्तिमात्रान्यप्रकारकत्वाभावाभिन्नत्वात् ।
अत्र वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वस्थाने वह्नित्ववृत्तिवह्नित्वमात्रनिवेशेऽपि साध्याविशेषपरि-
हारो निर्वहति, किन्तु प्रथमहेतुविशेषणवैयर्थ्यं भवेत्, वह्नित्वेन वह्न्य-
वह्नित्वस्मरणस्य विशेष्यावृत्तिवह्नित्ववृत्तिवह्नित्वप्रकारकतया तेनैव विशेषणेन
वारणनम्भवात् । एव पक्षीभूतवह्नित्वज्ञाने अनुमानान्पूर्वं तस्य विशेष्या-
वृत्तित्वमन्देहेन माध्यम्येव हेतुघटनेनाद्वैतविशेषणम्यापि निश्चयानम्भव इति
वह्नित्वन्यूनवृत्तित्व निवेशितम् । समुदासत्वेन भाग्यामिद्वि निरम्यति (अत्रेति)

[वी] यद्वा यत्र वह्नित्वप्रकारकस्तत्र न विशेष्यावृत्तिप्रकारक इति सा-
ध्यार्थः, हेत्वर्थश्चात्र दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति निश्चयत्वम्;
धर्म्यन्तरे धर्मान्तरभ्रमस्यापि वह्निप्रमायाः पक्षत्वे च दाहसमर्थमात्रे
वह्नित्वप्रकारकत्वे सति दाहसमर्थविरुद्धोभयप्रकारकादन्यत्वं वक्तव्यम्,
अखण्डाभावे च न वैयर्थ्यम् ।

[ग] दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने
सत्त्वेन तद्विवक्षया तस्यापि पक्षान्तर्भावं विकीर्णुः तद्विवक्षणेनो प्रसक्तस्य
वह्नित्वेन वह्नि घटत्वमात्रेण पटमवगाहमाने स्मरणे उक्तव्यभिचारस्य
वारणाय साध्यमन्यथा व्याख्याय तस्य तादृशस्मरणसाधारण्यमुपपादयति
(यद्वा यत्रेति) वह्नित्वेन स्वविषयीभूतं यष्टदंशे तदवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः ।
उक्तस्मरणे पटादि तदवृत्तिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पटस्य वह्नित्वेन तदविष-
यतया विशिष्टाभावरूपसाध्यनिर्वाहः (दाहेति) वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्नि-
स्मरणवारणायैव सत्यन्तम् । तदर्थश्च दाहसमर्थतरांशे वह्नित्वप्रकारक-
त्वम् । तत्प्रकारकत्वं च पृथङ्न निवेशनीयम्, तदप्रकारकप्रमे विशिष्टा-
भावरूपसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । निश्चयत्वव्यावृत्तिरपि पूर्वस्थक-
एव । पटत्वेन पटावगाहिन्यां अयं वह्निरिति वह्नित्वप्रमायां घटत्वपट-
निष्ठेदन्त्वरूपविरुद्धद्वयमेकत्रावगाहमानायां निश्चयत्वासत्त्वेन भागासिद्धि-
मसङ्गत्तस्य पक्षवहिर्भावेन निरस्तनीयः । निश्चयत्वमन्यथा व्याख्याय
हेतोस्तत्साधारण्योपपादनसम्भवे तस्य पक्षवहिर्भावोऽनुचित इत्याशयेनाह
(धर्म्यन्तर इति) ननूक्तप्रमायां भागासिद्धिवारणायोपाधं निश्चयत्वपटक-
विरुद्धोभयप्रकारकत्वविशेषणं दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वरूपं व्यभि-
चारावारकतया व्यर्थमेवेत्याशङ्कानिश्चयति (अखण्डाभावे चेति) विरुद्धो-
भयप्रकारकत्वावच्छिन्नमेदातिरिक्तदाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नतदुभयप्र-
कारकत्वावच्छिन्नमेदरूपाभावे नेत्यर्थः । परम्परया विशेषणस्यावच्छिन्न-
त्वस्येति शेषः (न वैयर्थ्यमिति) अन्यथा पूर्वकल्पेऽप्येकधर्मिकत्वविशेषः

[म] तत्र याधानन्तरं स्मृत्युपनीति अमे वह्नित्वाभावयति वह्नित्वेन मम ज्ञानं वृत्तामित्यप्रामाण्यं मनसैव परिच्छिद्यते मानान्तरेण वेति सर्वसिद्धम् । एवं वह्न्यप्रमायां वह्नित्वाभावयति वह्नित्वप्रकारकत्वादिसमर्पप्रवृत्तिजनकत्वाभावयोर्व्याप्तिग्रहेऽप्रामाण्यव्यापकहेत्वभावाभावरूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावरूपं साध्यं सिद्ध्यति । यद्व्यापकतया हेत्वभावाद्यो गृहीतस्तदभाव एव हेतुना साध्यते । यत् त्वभावस्य व्यापकता हेत्वभावस्य ज्ञायते तत्र साध्यप्रसिद्धिरङ्गम्, तर्हि विना तद्वहानात् ।

[री] चतुर्थपञ्चमयोः प्रथमवत् (यद्व्यापकतयेत्यादि) तत्त्व व्यतिरेकिणिवक्ष्याम ।

[ग] णस्य तथात्व स्यादिति शेष । (चतुर्थपञ्चमयोरिति) वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्ना वह्नित्वविषयताकत्वाभाववह्न्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपसाध्ययोरित्यर्थः । प्रथमवत्—प्रथमसाध्यस्येव । हेतुरिति शेष । प्रथमसाध्यस्य वह्नित्वाभाववच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपवसितस्य तादृशमाध्यतन्त्रनियमः, चतुर्थसाध्ये वह्नित्वाभावस्थाने वह्निभेदरूपावह्नित्वस्य, पञ्चमे च तदस्थाने वह्न्यवृत्तिधर्मस्य तत्समयनियतस्य प्रवेगान् । तथा चैकस्यैव तत्तत्तयगमकतापि सम्भवतीति भावः । ननु यद्व्यापकतया हेत्वभावो गृह्यते तदभावस्तद्धेतुना चेत् सिद्ध्यति तदा पृथिवीत्वव्यापकसयोगादेरभावेन हेतुना घटादौ पृथिवीत्वाद्यभावसिद्धिप्रसङ्गः, वह्नित्वादिना धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकस्य वह्न्यादेर्महानसीयवह्निराद्यवच्छिन्नमात्ररूपहेतोः पर्वतादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपहेतोः हृदादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावस्य कथं न सिद्धिः, कथं वा मुक्त्येन दुःखाभावविषयकभ्रमरपो यत्र मुक्त्यभावे तद्व्यापकताग्रहस्तत्र मुक्तिरूपहेतुना सुखाभावासिद्धिरित्यत आह (तत्त्व व्यतिरेकिणि वक्ष्याम इति) हेत्वभावस्य

[म] यत् त्वं मावव्यापकता हेत्वमावस्य तत्र न तदङ्गम्, तेन विनापि व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहात् । अत एवेतरव्यापकता आकाशत्वाभावस्य गृहीतेत्याकाशत्वेनाप्रसिद्ध एवेतरान्यो न्याभावः सिद्धयति । विशेषणज्ञानं विना कथं प्रामाण्य-विशिष्टानुमितिरिति चेत् ? प्रथमं न कथञ्चित् । ज्ञाने प्रामाण्यमित्यनुमित्यनन्तरं तेनैव हेतुना तत्रैव प्रामाण्य-विशिष्टानुमितिः, अभावविशेष्यकप्रतीत्यनन्तरमभाववद्भू-तलमिति ज्ञानघत् ।

[दी] (अत एवेत्यादि) एकव्यक्तिपक्षके पक्षैर्कर्तृश साध्यप्रसिद्धैरसम्भवा-दिति भावः । (ज्ञाने प्रामाण्यमित्यादि) विशेषं पञ्चतायां ब्रूयामः ।

[ग] प्रतियोगिवैयर्थ्यविरुद्धावच्छिन्नस्यैव व्यापकत्वं व्याप्यनिर्वसिध्यौपयि-कम्, संयोगाद्यभावाभावस्य संयोगादेश्च न प्रतियोगिवैयर्थ्यविरुद्धसम्भवः, अतो न संयोगाभावेन प्रथिवीत्वाद्यभावसिद्धिः ; संयोगाद्यभावस्य च व्य-तिरेकितया न विनामाद्यभावसाध्यसापेक्षतापि । हेत्वभावस्य हेत्वभावत्वेन हेतुमत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण च व्यापकत्वेन व्याप्यभावसिद्धि-प्रयोजिका, व्यापकभावाद्देतोर्व्याप्यता येन रूपेण तदवच्छिन्नगतत्वेनाभाव-सिद्धिरिति व्यतिरेकिग्रन्थे धन्याम इत्यर्थः । मूले (अत एवेति) हेत्वभाव-व्यापकताप्रदादप्रसिद्धव्याप्यभावस्य सिद्ध्युपगमादेवेत्यर्थः । पृथिव्यादीतर-भेदानुनागत्यले पक्षैर्कर्तृश साध्यप्रसिद्धज्ञानुमितिनिर्वाहेण उपपन्ननिर्वाहकं तादृशानुगानाद्राकाशे इतरभेदव्याध्यकमूलोपदर्शितानुमानस्यैव व्यक्तिपक्षक-ररूपविशेषं दर्शयन्नुपपन्नं सङ्गमयति दीधितौ (एकव्यक्तिपक्षक इति) ननु ज्ञाने प्रामाण्यमिति साध्यविशेष्यकानुमित्यनन्तरं विशेषणज्ञानसत्त्वेन साध्यविशिष्टानुमितेर्मूलहृतोपगमो न सङ्गच्छेते, प्रथमानुमितेस्तिद्धित्वेन पक्षतामैकान्तवित्यत आहं (विशेषं पक्षतायामिति) समानाकारकसिद्धेरेव प्रतिबन्ध कर्तव्यं पक्षविशेष्यकानुमितौ साध्यविशेष्यकसिद्धेः न प्रति-

[म] एवञ्चेदं बह्निस्त्वप्रकारकज्ञानं तद्वति तदभाववति चेति संशयानन्तरं तदभाववति तत्प्रकारकत्वव्यतिरेकः सिध्यन् तद्वति तत्प्रकारकतामादाय सिध्यति, तृतीयप्रकारामावेन तेन विना साध्यस्योपसंहर्तुमशक्यत्वात्, ज्ञाननित्यत्ववत् ।

[दी] नन्विदं बह्निस्त्वप्रकारकं ज्ञानं न बह्निस्त्वाभाववति बह्निस्त्वप्रकारकमित्यनुमितेर्यह्निस्त्ववति बह्निस्त्वप्रकारकत्वमविपर्ययाकृत्यापि सम्भवात् पक्षधर्मताबलम् । प्रथमं बोधस्यानवतारात् ।

[ग] बन्धकत्वमिति पक्षताग्रन्ये वक्ष्याम इत्यर्थः । अभावरूपप्रामाण्यसाध्यकानुमितौ पक्षधर्मताबलात् भावरूपप्रामाण्यमानपक्षेऽनुशयधीज प्रदर्श्य यद्वेत्यादिकल्पमवतारयति “नन्वि” र्यादिना । ‘अविपर्ययाकृत्ये’त्यस्य तत्त्वेनेत्यादिः (पक्षधर्मताबलमिति) बह्निस्त्ववति बह्निस्त्वप्रकारकत्वस्य तत्त्वेन मानप्रयोजकमिति शेषः । पक्षधर्मताबलेन हि गृहीतहेतुव्यापकतावच्छेदकसामान्यरूपाक्रान्तः हेत्वभावव्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतधर्मावच्छिन्नाभावस्वरूपाक्रान्तो वा पक्षीयविशेषो भासते, मान च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा, प्रकृते च तद्वति तत्प्रकारकत्वं न तादृशरूपाक्रान्तमिति भावः । ननु साध्यस्य यथा एकविशेषबाधबलादपरविशेषस्य मानन्तथा पक्षतावच्छेदकस्यापीति बह्निस्त्वाभाववति बह्निस्त्वप्रकारकत्वस्य बाधबलाद्बह्निस्त्वप्रकारकत्वेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्य बह्निस्त्ववति बह्निस्त्वप्रकारकत्वस्य तत्त्वेन मानं भवेदित्यत आह (प्रथममिति) अनुमितेरेव बाधरूपत्वादिति भावः । नन्वितरबाधसामग्र्यपि इतरमानविरोधितया इतरबाधतुल्यैव, वस्तुतो यथा विशेषान्तरामावविशिष्टे पक्षे सामान्यमानसामर्मी अपरविशेषमानप्रयोजिका तथा सामान्यधर्मविशिष्टे विशेषणान्तरविरुद्धानामसामग्र्यपरविशेषमानप्रयोजिकविरोधेयते, बह्निमान् पर्वतो महान्-

[दी] विशिष्य विशेषान्तरस्यानुपस्थितेश्च न तादृष्येण सिद्धिः । न ह्यज्ञात-
मुरभिगन्धस्यामुरभिगन्धवाधे जायमाना गन्धः नुमितिर्जात्यापि मुरमित्वेन गन्धं
विपयीकरोति ।

[ग] सीयवहन्यभाववानित्यनुमितौ महानसीयान्यवहनेरपि भानात् . तदु-
चरमपि पर्वतो महानसीयेतरवह्निमात्रं वेति संशयानुत्पादस्य सर्वानुभव-
सिद्धत्वात् । अत एव द्रव्यसमवेतं द्रव्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतमित्यनुमाने
नित्यद्रव्यसमवेतत्वपर्ववसानं सकलतान्त्रिकसिद्धम् ; वह्निमान् पर्वतो
महानसीयवहन्यभाववानित्यनुमितिसामग्र्या महानसीयेतरवह्निभासकत्वे
वह्निमान्पर्वतो महानसीयेतरवह्निन्याप्यो यो वह्निसहितमहानसीयव-
हन्यभावव्याप्यस्तद्वानित्येतादृशपरामर्शस्य महानसीयेतरवहन्यनुमितिं प्रति-
हेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवम् । नच तदकल्पनेऽपि महानसीयवह्निबाधक-
परामर्शस्य महानसीयेतरवहन्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरकल्पनेन
साम्यमिति वाच्यम् । तादृशकारणत्वान्तराकल्पनेऽपि सिद्धयभावादिवला-
तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ महानसीयेतरवह्निभानसम्भवादित्यालोच्य दूष-
णान्तरमाह (विशिष्य विशेषान्तरस्येति) वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्व-
रूपविशेषस्य तत्त्वेनानुपस्थितेः इत्यर्थः । नन्वनुपस्थितमपि पक्षता धर्मसा-
दृशेन मासत एव ; नच विशेषणज्ञानाभावेनानुपस्थितस्य प्रकारतया भाना-
सम्भव इति वाच्यम् , विशिष्टानुपस्थितावपि तद्वदकसकलपदार्थानामुप-
स्थिततया विशेष्ये विशेषणमिति श्रुत्या विशिष्टस्य प्रकारत्वसम्भवात् ।
अभावरूपस्येव भावरूपप्रामाण्यस्यापि प्रथमं विश्लेष्यतयैव भानोपगममन्म-
वाचेत्यत आह (न हीति) (अज्ञातमुरभिगन्धस्येति) मुरमित्वेन गन्धत्व-
विशिष्टगोचरज्ञानरहितस्य पुंस इत्यर्थः । (अमुरभिगन्धवाध इति) पक्षे
मुरभिगन्धव्यावृत्तजातिविशेषवद्गन्धत्वेन गन्धस्याभावपक्षे जायमाना गन्ध-
त्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरित्यर्थः (मुरमित्वेनेति) स्वतन्त्रोपस्थितेनापीत्या-
दिः । तदज्ञाने विशेषणज्ञानाभावेन तत्प्रकारकानुमितेरसम्भवात् । गन्धम्-
गन्धत्वविशिष्टम् । व्यापकतावच्छेदकरूपमानस्यावश्यकतया केवलमुरभि-

[म] यद्वा इदं बह्नित्वप्रकारकज्ञानं बह्नित्ववद्विषयकं

[दी] कुर्यात्तु कदाचिदसुरभिभिन्नत्वेनेत्यत आह (यद्वेति)

[ग] त्वेनानुमितेरयोभात् । तदानीं च बह्निसामान्यव्याप्यवत्ताजानात् महानसीयबह्निबाधदशाया स्वतन्त्रोपस्थितचत्वर्रीयत्वेन बह्न्यनुमितेरिव सुरभित्वेन गन्धानुमितेस्त्वादोऽनुभवविरुद्धः । वस्तुनो महानसीयबह्निबाधबलाच्चत्वर्रीयबह्नित्वावच्छिन्नस्योपस्थितस्यापि चत्वर्रीयमहानसीयान्यबह्नित्वाज्ञानदशायामनुमितिर्मथात्यन्तानुभवविरुद्धः तथा सुरभिगन्धस्योक्तरूपेण बाधबलादतिरिक्तगन्धसम्भाषनादिदशायां सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नस्योपस्थितस्यापि पक्षे निश्चयोऽनुभवविरुद्धः, तदनन्तरं तत्र सुरभिगन्धसंशयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्, अतः सुरभिभित्त्वेन गन्धबाधसहित एव गन्धसामान्यव्याप्यवत्तापरामर्शं सुरभिगन्धत्वेन गन्धभासकं, एवञ्च तुल्यन्यायतया बह्नित्ववद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वेन बह्नित्वप्रकारकत्वबाध एव बह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन बह्नित्वप्रकारकत्वभासकः, नतु बह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन तत्प्रकारकत्वबाधस्तत्सामग्री या, ततो बह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वेनैव तत्प्रकारकत्वमानसम्भवादिति हृदयम् । (कदाचिदिति) व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकानुमितिरिति नियमानुपगम इत्यर्थः (असुरभिभिन्नत्वेनेति) तद्विशेषणविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नबाधस्य तद्विशेषणवद्भेदतदत्यन्ताभावान्यतरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नभासकत्वादिति भावः ।

इदन्तु तत्त्वम्, विशेष्यभासकसामग्रीतो विशेष्यवत्तया निश्चिते पक्षे विशिष्टाभावमसकसामग्रीतश्च विपरीत विशिष्ट सिद्धयति । विपरीत च निश्चित विशेष्यवति यस्य धर्मिणो यादृशविशेषणाभावप्रयुक्तो विशि-

[दी] इदं—दाहसमर्थमात्रविशेष्यकं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं वह्निविशेष्य-
कम्, तेन न तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया सिद्धसाधनाद्यवसरः ।

[ग] घामावस्तद्धर्मविशेष्यगतापन्नतादृशविशेष्यगविपरीतघटितम् । विपरीतं
च तदभावतद्वेदान्यतरत् । एवञ्च धर्मविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्र-
कारकत्वविशिष्टवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वाभावो
विशेष्ये वह्नित्वाभावरूपविशेष्यविरहप्रयुक्त इति विशेष्यविशेष्यगतापन्नेन
वह्नित्वाभावविपरीतेन वह्नित्वेन घटितस्य विशिष्टस्य वह्नित्ववद्विशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वरूपस्य सिद्धिर्निष्पत्त्यैव । अत
एव चारुदण्डविशिष्टपुरुषवाधद्वयां दण्डविशिष्टपुरुषानुमितिररक्त-
दण्डवदन्यदण्डवत्त्वेनेव रक्तत्वविशिष्टदण्डवत्त्वेनापि पुरुषमवगाह्य इति ।
वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वघटितहेतुर्वह्निपटावित्यादिसमूहालम्बने असिद्धः
इति, मूलोक्तपक्षे “इदं” मित्यनन्तरं तद्व्यावर्तकदाहसमर्थमात्रविशे-
ष्यकत्वविशेषणं पूरयति (इदमिति) “वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं” मिति.
मूलोक्तानुवादः । वह्नित्वप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकनिवेशश्च तत्प्रहित-
वह्निविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वासेद्धये । वह्निविशेष्यकत्वमात्रस्य । प्रामाण्या-
त्तत्कत्वात् । साध्यस्थविषयपदं मुख्यविशेष्यार्थकतया अपृत्वेव व्याचष्टे
वह्निविशेष्यकमिति व्याख्याफल्गुमाह (तेनेति) वह्नित्वप्रकारकवह्नि-
विषयकज्ञानस्येति शेषः । तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया—वह्नि-
त्वविशिष्टप्रकारकभ्रमत्वसम्भवेन । सिद्धसाधनम्—सिद्धस्यैव साधनम्,
अनुद्देश्यभ्रमसाधारणधर्मसिद्धिः । आदिपदेनाद्देश्यभ्रमव्यावृत्तधर्मसिद्धय-
निर्वाहपरिग्रहः । यथाश्रुते अमेदागोपस्यां कपक्षनावच्छेदकानाकान्त-
तया सिद्धसाधनानवशात्तदसन्नतेः । न चोक्तपक्षतावच्छेदकमहित-

[म] बह्नित्वाभाववद्विषयकत्वे सति सविषयकत्वात्,
यत्नैवं तत्नैवं यथा बह्न्यप्रमेति व्यतिरेक्यन्तरात्तत्सिद्धिः ।

[वी] (बह्नित्वेति) बह्निभिन्नाविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यकत्वादित्यर्थः ।
तेन नासिद्धिः ।

[ग] बह्नित्ववद्विषयकत्वमपि अमव्यावृत्तमिति अमव्यावृत्तधर्मसिद्धये विशेष-
प्यताविशेषणमित्यापि न युज्यत इति वाच्यम्, उक्तपक्षतावच्छेदकस्य
अमव्यावृत्तत्वाग्रहदशाया अमव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणधर्मसिद्धये विशेष्यता-
गर्भमाध्याहरात् ।

वस्तुतः प्रमात्वस्वरूपे उक्तअमव्यावृत्तेनाय विशेष्यताया निवेशनी-
यतया साध्ये तद्विनिवेशे प्रमात्वमिषधर्मसिद्धिरेव सिद्धसाधनपदेन विवक्षा,
प्रमात्वसिद्धिरेवविषयद्विषयकत्वस्येव । बह्नित्वाभावे बह्नित्वप्रवेशात् गौर-
वमिति—तत्स्थाने बह्निभेद निवेशयन् सविषयकमात्रस्यैव बह्निभिन्नविषय-
कत्वाद्बहिभिन्नाविषयकत्वविशिष्टविषयकत्वरूपसाधनाप्रसिद्धेर्बहिभिन्नाविशे-
ष्यकत्वविशिष्टसविषयकत्वस्य विवक्षणे निर्विकल्पके विशेष्यताघटितसाध्यस्य
व्यभिचारादुभयत्रैव विशेष्यत्व निवेशयति—(बहिभिन्नेति) (नासिद्धिरिति)
अत्रासिद्धिः साधनाप्रसिद्धिरूपव्याप्यत्वासिद्धिः, तद्वयेन विशेष्याशपरि-
त्यागे स्वरूपासिद्धिः । प्रथमानुमाने अवहेविशेष्यकत्वविशिष्टबह्नित्वप्रकार-
कत्वाद्यभावस्यैव साध्यतया न नतः प्रवृत्तानुमाने हेतुविशेषणस्यावहन्य
विशेष्यकत्वस्य सिद्धिः, निशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात्, अनुतिरेकेऽपि न
तादृश्येण सिद्धिरिति विशेष्यमिति विशिष्टाभाववत्त्वेन विशेषणभावस्यानुमा-
नान्तरं अन्तरा स्वीकरणीयम्, तथा च राघवात् पूर्वानुमानहेतुना

[दी] विशेषणसिद्धिस्तु इदं ज्ञानं न वह्निविशेष्यकम्, दाहासमर्थाविशेष्य-
कत्वात्, यद्वह्निभिन्नविशेष्यकं तदाहासमर्थविशेष्यकं यथा वह्निग्रम इत्य-
नुमानात् । प्रतिपादयिष्यते च व्यापके व्यर्थविशेषणत्वविरुद्धः । ननु यथा
वह्नित्वग्रमे वह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्य प्रसिद्धिः, तथा वह्निभिन्नत्वग्रमे वह्नि-
विशेष्यकत्वस्य सा बाध्या, तथा च स ग्रमो यदि वह्निमात्रविशेष्यकस्त-
दान्वयित्वम्, अथावह्निविशेष्यकोऽपि तदासाधारण्यम्, एवं ज्ञानान्तरे
तत्प्रसिद्धावपि बोध्यमिति चेत् ?

[म] दाहासमर्थमात्रविशेष्यकत्वेन तदितराविशेष्यकरूपव्यवसितेनैव तादृ-
शोद्देशविशेषणसाधनमुचितमित्याशयेनाह (विशेषणसिद्धिस्त्विति) एवं च तद-
नन्तरमर्थाद्वा सिद्धयतीति पूर्वमूलविरोधः कथञ्चित् परिहरणीयः । यद्वह्नि-
भिरविशेष्यकं तदाहासमर्थविशेष्यकमिति व्याप्ती सविशेष्यकत्वमात्रस्य
व्यापकत्वसम्भवेन दाहासमर्थादवैयर्थ्यमित्यत आह (प्रतिपादयिष्यते चेति)
(मथेति) (वह्नित्वग्रम इति) स्मृत्याद्युपनीतेत्यादिः । वह्नित्वग्रमे वह्नि-
विशेष्यकत्वेन भासमाने बाधोपनीतवह्निभेदस्य चर्म्यशे भानेनेत्यर्थः ।
(तथेति) उपनयवदगद्वर्मविशेष्यकत्वेनावह्नित्वग्रमे भासमाने बाधोपनीत-
वह्नित्वस्य धर्मिणि भावेनेत्यर्थः । सा—प्रसिद्धिः । स ग्रमः—अव-
ह्नित्वग्रमः (तदान्वयित्वमिति) वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यक-
त्वस्य हेतोरपि तत्र निश्चयसम्भवेन तस्यैवान्वयवृत्तान्तत्वादिति भावः
(तदासाधारण्यमिति) साध्यनिश्चयविषयतद्ग्रमव्यावृत्तत्वस्योक्तहेतौ सत्त्वा
दिति भावः । ज्ञानान्तरे—वह्नित्वमकारके द्रव्यत्वमकारके वा वह्नि
विशेष्यकप्रमित्यन्तरे । तत्प्रसिद्धौ—वह्निविशेष्यकत्वप्रसिद्धिस्वीकारे
एवं बोद्धव्यम्—तस्य वह्निमात्रविशेष्यकत्वे वह्न्यवह्न्युभयवि-
शेष्यकत्वे नान्वयित्वमसाधारणत्वं वेत्यर्थः । तादृशममाया एव

[दी] तस्य भ्रमस्योक्तैकतररूपानिश्चयदशायां व्यतिरेकिप्रवृत्तेरप्रत्यूहत्वात्, उपायान्तरस्य दोषताया मूल एव व्यक्तत्वात् । असाधारण्यस्य दशा- विशेष एव दोषत्वात् । सामान्यत उपस्थिते सविशेष्यत्वं बहिसम्बन्धाव- गमो मनसेत्यपि कश्चित् । यद्यपि वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्य वह्निविशेष्य- सामात्रं न प्रामाण्यम्, वह्न्यवह्न्योरवह्निवह्निभ्रमे व्यभिचारात् ।

[ग] न्वयदृष्टान्तत्वाद्धेतोरपि तदात्मकसपक्षव्यावृत्तत्वाच्चेत्यर्थः । (उक्तैक- तररूपानिश्चयदशायामिति) वह्निमात्रविशेष्यकत्वस्य वह्न्यवह्न्युभयवि- शेष्यकत्वस्य सतोऽप्यनिश्चयदशायामित्यर्थः । (अप्रत्यूहत्वादिति) पूर्वरूपा- निश्चयेनान्वयसहचाराग्रहात्, उत्तररूपानिश्चयेन वा साधारण्यप्रयोजकस्य पक्षे हेत्वभावनिश्चयस्याभावादिति भावः । उपायान्तरस्य—वह्निमात्र- विशेष्यकत्वादिनिश्चयदशायामनुमानसम्भवस्य । अदोषतायाः—समया- न्तेर व्यतिरेकित्वाविरोधितायाः । ननुभयविशेष्यकभ्रमरूपसपक्षे तत्त्वाम्रहेण हेत्वभावस्य तत्राग्रहेऽपि वास्तवतद्व्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं हेतौ दुर्वारमे- वेत्यत आह (असाधारण्यस्येति) दशाविशेष एव—स्वज्ञानदशायामेव । दोषत्वात्—अनुमितिविरोधित्वात् । कस्यचिन्मतमाह (सामान्यत इति) विशेष्यतास्वरूपसामान्यधर्मप्रकारणेत्यर्थः । (वह्निसम्बन्धावगम इति) तथा च धर्मिणिनिर्मांकेनैव वह्निविशेष्यकत्वरूपसाध्यप्रसिद्ध्या न सपक्षस्य प्रसिद्धिरिति नान्वयित्वासाधारण्ये इति भावः । धर्मिणि साध्यप्रसिद्धावप्यु- चरीत्वोपपत्तेर्वृथायं प्रयास इत्यस्वरसात् “कश्चि”दिति । उक्तानुमानं न प्रामाण्यमाहकमित्याशङ्कते (यद्यपि वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्येति) वह्नित्वप्र- कारकज्ञानत्वसमानाधिकरणवह्निविशेष्यकत्वमात्रमित्यर्थः । मात्रपदेन तत्त्व- कारकत्वतद्विशेष्यकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावघटितत्वव्यवच्छेदः । वह्न्य- वह्न्योरवह्निवह्निभ्रमे वह्नाववह्नित्वमवह्नौ च बह्नित्वमवगाहमाने भ्रमे ।

[दी] तथापि बह्निस्त्वप्रकारकत्वविशिष्टबह्निविशेष्यकत्वं सिद्धमद्वह्नि-
त्वप्रकारकत्वावच्छेदेन सिद्धयति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः
कल्मसात्, इति वदन्ति । नन्यास्तु इदं बह्निस्त्वप्रकारकत्वं बह्निविशे-

[ग] व्यभिचारात्-अतिप्रसक्तत्वात् । (सिद्धयदिति) दर्शितबह्निस्त्वप्रकार-
कत्वविशिष्टपक्षकानुयानादित्यादिः (बह्निस्त्वप्रकारकत्वावच्छेदेनेति) अथ-
च्छेदतासम्बन्धेन बह्निस्त्वप्रकारकत्वविशिष्टमित्यर्थः । तादृशञ्च यद्विनिशे-
ष्यकत्वं बह्निस्त्वप्रकाररूपमेव, उक्तसमूहात्मनःप्रमे बहिर्विशेष्यकत्वस्म
यद्विनिस्त्वप्रकारकत्वेन समं सामानाधिकरण्यासत्त्वेऽप्यवच्छेदावच्छेदकभाव-
विरहेणानतिप्रसक्तत्वात् । बह्निर्वशे बह्निस्त्वप्रकारकज्ञाने च तयोरवच्छेदा-
वच्छेदकभावसम्बन्धस्वीकार आवश्यकः, तावत्तैव दर्शितप्रमाणादशङ्कते
विषयतावैलक्षण्यस्योपपत्तेरिति भावः । (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
सिद्धेरिति) अनुमितौ बाधमावबलात् साध्ये पक्षतावच्छेदकौयस्वरूपसम्ब-
न्धरूपावच्छिन्नत्वस्येत्यर्थः । कल्मसात् — शितरावच्छिन्नः पर्वतो
बह्निमानित्यादौ दृष्टत्वात् । वदन्तीत्यस्वरसमकाशः, सच बाधमावबलात्
साध्ये पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य मायामसम्भवेः, एवं पुरोवर्तिनि
बह्निस्त्वप्रकारकं ज्ञानमिति व्यवहाराद्विशेष्यस्य तत्प्रकारकत्वावच्छेदकत्व-
सिद्धेः धर्मिविशेष्यकत्वस्यापि सम्बन्धविषया तदवच्छेदकत्वं सिद्धयत्तु,
बह्निस्त्वे पुरोवर्तिविशेष्यकं ज्ञानमित्यादिव्यवहाराभावाद्बह्नित्वादिप्रकारक-
त्वस्य न धर्मिविशेष्यकत्वावच्छेदकत्वम्; तथा चोक्तानुमानसिद्धस्य तत्प्र-
कारकत्वावच्छिन्नत्वद्विविशेष्यकत्वस्य न प्रमात्वरूपतासम्भव इत्यस्वरसर्वा-
जम् । अत एव स्वयं यद्विनिशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टबह्निस्त्वप्रकारक-
त्वस्य साध्यविशिष्टपक्षविषया साधकमनुमानमाह (नन्यास्तिवति) (दद-
मिति) पुरोवर्त्यतावच्छिन्नमित्यर्थः । एतद्विशेषणप्रवेद्यात् प्रमत्वपटकबह्नि-
त्वप्रकारकत्वे नाशङ्को बाधः, न वा बह्निस्त्वप्रकारकत्वत्वसामानाधिकरण्य-
मात्रेण बह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसिद्धायापि पुरोवर्त्ये बह्निस्त्वप्रकारक-

[म] अतिरिक्तविषयतापक्षे अयं वह्नित्वेनानुभवोऽवहित्वि-
वृत्तिवहित्वप्रकारकविषयताको न,

[दी] प्यक्त्यानवच्छिन्न दाहसमर्थे वहित्वप्रकारकत्वात्; यन्नैव तन्नैव
यथा वह्नित्वप्रमस्य वहित्वप्रकारकत्वम् । ततश्चेद ज्ञान वह्निविशेष्यकत्वा-
वच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वात्, दाहसमर्थे वहित्वप्रकारकत्वात्; यन्नैव
तन्नैवम्, तद्वदेव (अयमित्यादि)

[ग] त्वे वह्नित्वाभावविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसंज्ञस्य पुरोवर्त्येण अमत्वसंज्ञ-
पर्यवसितम्यानिवृत्त्या पुरोवर्तिनि प्रवृत्तेरनपपत्तिः (दाहसमर्थे वह्नित्वप्रका-
रकत्वत्वादिति) दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादित्यर्थ । वहित्वप्रकारक-
त्वत्वनु वैयर्थ्यादनुपपदेयम् । दाहसमर्थो धर्मान्तरप्रकारकत्वेऽपि वह्निवि-
शेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारावारकत्वात् । पुरोवर्तिविशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नधर्मान्तरप्रकारकत्वम्यान्वयदृष्टान्ततायाः कदाचित् सम्भ-
वेऽपि तत्र हेतुसाध्ययोरनिव्ययदशाया तदमम्भवे व्यतिरेक्यनुमानम्यादरणी-
यतया व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैव तन्नैवमिति) यद्वह्निविशेष्यकत्वानव-
च्छिन्न तदाहसमर्थविशेष्यकत्वानवच्छिन्नमित्यर्थ । (यथा वह्नित्वप्रमस्य
वह्नित्वप्रकारकत्वमिति) गुणादिविशेष्यकत्वावच्छिन्न तदित्यर्थ । षटा-
देहेष्टान्तम्य सौलभ्येऽपि अमात्मकज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्वे पक्षे बाध-
हेत्वमिद्विम्या नैतदनुमानसम्भव इत्याविष्कर्तुं व्यतिरेकदृष्टान्ततया ठदुप-
न्यामः । एतावतापि अमत्वशङ्कानिवृत्त्या प्रवृत्तिनिर्वाहे सम्भवाभिप्रायेण
ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यग्रहप्रकारमाह (ततश्चेति) उक्तानुमानात् साध्यप्र-
मिद्वौ सत्या चेत्यर्थ । (इद ज्ञानमिति) पुरोवर्तिविशेष्यक ज्ञानमि-
त्यर्थः । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमानादेव उक्तानुमानान्प्रवृत्ति-
निर्वाह इत्यवधेयम् । वह्नित्वप्रमवह्निविशेष्यकद्रव्यत्वादिज्ञानयो-
र्व्यभिचारवाग्याम हेतौ दृष्टद्वयम् । ज्ञानान्तरे प्रामाण्यम्यागृहीतत्वदशा-
यामन्वयित्वा मम्भवाभिप्रायेण व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैव तन्नैवमिति)
पुरोऽर्थे । तद्वदेव—वह्नित्वप्रमवदेव । “अय वह्नित्वेनानुभव”

[म] वहित्वासमानाधिकरणवह्नित्वप्रकारकविषयताको न,

[दी] पुरोवर्तिवह्निविषयताकोऽनुभव इत्यर्थः । अवह्निः-वह्निभिन्नः । अत्र हेतुर्दाहसमर्थवति वह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वम् । नच वह्निघटसमूहा-
लम्बनप्रमायामसिद्धिः, विशेष्यमेदेन विषयताभेदात् । (वह्नित्वासमानाधि-
करणेति) वह्न्यवृत्तीत्यर्थः ।

[ग] इति मूले 'अथ'मित्यस्य वह्निवृत्तिविषयताक इत्यर्थः । 'वह्नित्वे-
ने' इत्यस्य ज्ञानान्वयिवह्नित्वप्रकारकत्वार्थकत्वेऽतिरिक्तविषयताभाविमते
विषयताया एव समकारत्वाद्विरोध इति विषयतायोगेव वह्नित्वप्रकारकत्वं
विवक्षणीयमित्याशयेन व्याचष्टे (पुरोवर्तीति) पुरोवर्तिगोचरप्रवृत्त्यौपदिकस्य
वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिवृत्तिविषयतायां वह्निवृत्तित्वस्य प्रामाण्यघटकस्य
पक्षधर्मतावलेन सिद्धये वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिविषयताकत्वस्य पक्षतावच्छे-
दकत्वानुसरणम् । यो यत्र प्रवृत्तिविषयस्त एव पुरोवर्तिपदेन विवक्षितः ।
वह्निगुणयोर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानेऽस्तौ बाधवारणाय तद्व्यावर्तकविशेषणमपि
मेवेदम् । अवह्निपदस्य बहुव्रीहिणा वह्निशून्यार्थकताभ्रमं निराकर्तुमाह
(वह्निभिन्न इति) ज्ञानस्यैतन्मते निष्प्रकारकतया दाहसमर्थमात्रे वह्नित्व-
प्रकारकत्वरूपोक्तहेतुर्न सम्भवतीति विषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वयदितं
हेतुमाह (अत्र हेतुरिति) इमौ वह्निघटादित्यादिसमूहालम्बनेऽसिद्धे-
र्धारणाय वह्नित्वप्रकारकत्वनिवेशः । साध्येऽपि तत्रांशतो बाधवारणाय
तत्तिवेशात्, तादृशसमूहालम्बने उभयविशेष्यसाधारणविषयताया ऐक्ये
दाहासमर्थघटवृत्तिविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वादपि द्विमाशङ्क्य विषयता-
भेदेन समाधत्ते "न चेत्या" विना । विषयताया ऐक्ये बाधोऽपि द्रष्टव्यः ।
द्वितीयसाध्ये वह्नित्वासमानाधिकरणत्वं यदि वह्निगुणवृत्तित्वं तदा पूर्व-
साध्याविशेष इत्यतो व्याचष्टे (वह्न्यवृत्तीति) वह्नित्वेन वह्निगुणाविषयकभ्रमे

[म] विषयताश्रयावृत्तिप्रकारको न चेति साध्यम्, बह्वि-
वृत्तिवद्वित्वप्रकारकविषयताकत्वं विषयताश्रयवृत्तिप्रकारक-
त्वं वा अर्थात् सिध्यति, न तु प्रथमम्,

[दी] बह्व्यवहन्योर्बह्नित्वज्ञानन्तु बह्व्यवृत्तिवद्विनिष्ठबह्नित्वप्रकारकवि-
षयताकम् । हेतु पूर्वोक्तः । (विषयतेति) स्वव्यधिकरणप्रकारकविषयताको
नेत्यर्थः । तेन बह्व्यवहन्योरवह्नित्ववह्नित्वभ्रमस्य निरासः । हेतुश्च दाहा-
समर्थवृत्तिविषयताकान्यत्वे विशेष्यावृत्तिरन्वित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकविषयता-
कान्यत्वे च सति बह्नित्वप्रकारकनिश्चयतम् । अत्र दाहसमर्थ-
मात्रविशेष्यकोऽनुमध पक्षः । सर्वत्र व्यावृत्ति पूर्वोक्ता बोध्या ।

[ग] त्रिषेण्वद्वयवृत्तिविषयतैक्ये बह्व्यवृत्तिविषयताकत्वाभावस्तत्पाधारण
इति भ्रम विषयताभेदेन निराकुरुते (बह्व्यवह्नयोऽरिति) (पूर्वोक्त इति)
दाहासमर्थवृत्तिवद्वित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वरूप एवेत्यर्थः । विषयताया
एव सप्रकारकत्वे यथाश्रुततृतीयमाध्य निष्प्रकारकतया भ्रमेऽप्यन्तीति
सदन्यथा व्याचष्टे (विषयतेति) न्व विषयता, तथा च स्वानधिकरणवृ-
त्तिधर्मप्रकारिका स्वाधिकरणावृत्तिधर्मप्रकारिका वा या विषयता तत्प्रति-
योगित्वाभावः साध्यः । ज्ञान म्वत्वेनोपादाय म्वविषयताश्रयावृत्तिप्रकारक-
त्वानुपादाननीजमाह (तेनेति) (व्युदास इति) तादृशभ्रमविषयताया अव-
द्वित्वप्रकारिकाया आश्रयत्वस्य बह्वी सत्त्वेऽपि अवह्निमात्र एव तादृश-
बह्नित्वप्रकारकविषयताया सत्त्वात्तस्य स्वव्यधिकरणप्रकारकतया निरुक्त-
विषयताकत्वाभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । बह्नित्वेन बह्व्यवह्नित्वविष-
यकज्ञाने प्रमाभ्रमरूपे साध्यसत्ताया आपातन इष्टत्वं सम्भवतीति तद्व्या-
वृत्तिर्नाभिहिता । बह्विषटाविति समूहालम्बने हेतुषट्कप्रथमसत्यन्तामावा-
दसिद्धिरिति पक्ष सङ्कोचयति (अत्रेति) (व्यावृत्ति पूर्ववदिति) बह्नित्व-
मात्रेण बह्व्यवह्निसमरेण तापेत्वबह्नित्वोभयमात्रेणानार्थबह्नित्वस्मरणे अथ

[दी] तादात्म्यसमवायाम्यां बह्निवह्नित्वप्रकारिकायां अवह्निवृत्तिविषय-
तायां विशेषणीभूतवह्निवृत्तित्वात् द्वितीयसाध्ये सिद्धसाधनम्,

[ग] ह्नित्वमात्रेण बह्निमात्रस्मरणे लोहितो बह्निर्हिति स्मरणे च क्रमेण
विशेषणचतुष्टयस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः । *गूढे गुञ्जादौ वदितादात्म्यारोपस्य
विषयतायां बह्न्त्यवृत्तित्वं साध्यस्य तादृशभ्रमव्यावृत्तत्वसम्पादनायोक्तम्, तत्र
सन्नच्छते, साध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्येऽपि तादृशभ्रमस्य पुरोवर्तिगुञ्जादि-
निष्ठविषयतायां बह्नित्वप्रकारकत्वविरहेण निरुक्तपक्षतावच्छेदकानामान्त-
त्वाद्, साध्यस्य तत्साधारण्ये कृतिविरहात् ।

नच बह्निगुञ्जयोर्विशेषणविशेष्ययोर्विषयत्वाभेदे बह्न्त्येव बह्नि-
त्वप्रकारकत्वेऽपि पुरोवर्तिगुञ्जानिष्ठविषयतायां अपि बह्नित्वप्रकारकत्व-
मक्षरमिति वाच्यम्; तथासत्त्वपि तत्र पुरोवर्तिनिष्ठविषयतात्वेन बह्नि-
त्वप्रकारकत्वविरहात्पक्षे तत्रतत्र विशेष्याक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकार-
कत्वोपपत्तेः, पक्षतावच्छेदकेऽपि तत्राविरक्षणेन सामञ्जस्यावतो यादृश-
भ्रमस्य बह्नित्वेनापि पुरोवर्तिविषयकत्वं तत्परतयापि सिद्धसाधनं मसृज-
यन्मूलं सन्नमयति (तादात्म्येति) तादात्म्येन बह्निप्रकारिका या समवायेन
बह्नित्वप्रकारिका अवह्निवृत्तिविषयता तस्या इत्यर्थः । बह्नेरप्रकारकत्वे-
ऽवह्निवृत्तिविषयतायां न बह्निवृत्तित्वप्रसक्तिर्बह्नित्वस्य तथात्वे च नोक्त-
पक्षतावच्छेदकान्तत्वं भ्रमस्येतिभयप्रकारकत्वोक्तिः (विशेषणीभूतवह्नि-
वृत्तित्वादिति) विशेषणविशेष्ययोरैकविषयतैव निर्वाहे तद्वदे मानाभावादिति
भावः । तादृशभ्रमे गुञ्जानिष्ठविषयतायां बह्निप्रकारकत्वेन तदभिधायह्नि-
निष्ठविषयतायां बह्निप्रकारकत्वेऽपि तस्योक्तरीत्या बह्न्त्यक्षे बह्न्त्यप्रकार-
कत्वव्यवहार उपपादनीयः । द्वितीयसाध्ये बह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकवि-
षयताकत्वानावरूपे गुञ्जावह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वानावरूपे गुञ्जावह्नि-
वृत्तिविषयतयोरैवैवैऽपि तादृशवह्नित्वप्रकारकविषयतायां अवह्निवृत्तित्वात्
व्यधिकरणबह्निप्रकारकत्वाच्च न प्रथमतृतीयसाध्ययोरन्तत्वाधारण्यमिति
तेसाध्यपरित्यगः । (सिद्धसाधनमिति) स्याच्चस्योक्तभ्रमसाधारण्यभेदे

[म] साध्याप्रसिद्धेः । बह्निभ्रमे च विषयताश्रयो न बह्निः,
विषयताया विशेष्यवृत्तित्वादिति भ्रमत्वेन न सिद्धसाध-
नम् ।

[दो] विषयभेदेन विषयिनाभेदानभ्युपमादिति विशेषणस्य विषयतानधि-
करणत्वेन तन्निराकृते (बह्निभ्रमे चेति) विशेष्यवृत्तित्वात्-विशेष्यमात्र-
वृत्तित्वात् । विशेषणे तादृशविषयताविरहेऽपि ज्ञाने न तादृशविषयताक-

[ग] पक्षे तत्सिद्धे, तच्च तादृशभ्रमत्वशङ्कानपनायकत्वात्, प्रसृत साधा-
रणधर्मदर्शनतया तच्छङ्काप्रयोजकतया पक्षे.सिद्धस्य बह्नित्वप्रकारकत्वादे
साधनतुल्य तत्साधनमित्यर्थः । एवञ्च "भ्रमत्वेने" ति मूलम्यापि द्विती-
यसाध्यवर्तोऽपि तादृशभेदभ्रमत्वसम्भवेनेत्यर्थः । बह्निरूपपुरोवर्तिविषयता-
षट्तिपक्षतावच्छेदकस्य तादृशभ्रमे असत्त्वाद्यस्य पक्षतावच्छेदककान्त-
त्वेऽपि तत्र साध्यानिश्चयदशाया साध्याप्रसिद्धिदशायामेव वा पक्षे तादृश-
साध्यानुमिते प्रवृत्त्यर्थमुपगमाद्यथाश्रुतसिद्धसाधनासङ्गति बोध्या । बह्नि-
रूपपुरोवर्तिविषयताषट्तिपक्षतावच्छेदकमवर्तिन तादृशसाध्य तादृशभ्रम-
व्यावृत्तमेवेति दर्शितरीत्या व्याख्यापि न सार्थायसीति श्रु न शङ्क्यम्,
तादृशभ्रमव्यावृत्तस्य बह्निरूपपुरोवर्तिविषयताप्रतिषेधित्वस्य पुरोवर्तित्व-
माश्रयेण किं विपर्ययित्य प्रमारूपपक्षे गृहीतत्वेऽपि इदं ज्ञानं बह्निरूप-
पुरोवर्तिविषयकमित्यप्रदान् तयोक्तपक्षतावच्छेदकमहितसाध्यस्य निश्चयेऽपि
यथाऽभेदारोपो मुख्यविशेष्याशे बह्नित्वप्रकारको बह्न्यवृत्तिबह्नित्वप्रकार-
विषयताकान्योऽपि न बह्निप्रमा इदमपि ज्ञानं तादृशमेव वा तथावेत्यमा-
भाष्यशङ्काया विशेषणविशेष्यवृत्त्येकविषयतापक्षे दुरुच्छेदनया अगमने ।
ननु बह्नियह्नित्वरूपविशेषजभेदाद्गुणरूपविशेष्यनद्विशेषणरह्न्योर्विषय-
ता बह्न्यवृत्तिरेव तथा बह्नित्वप्रकारिकापि, तावन्तैव पक्षतावच्छेदकस्य
तत्साध्याभ्यादिति भोक्तृमाध्यम्य तद्भ्रममाधारण्यमित्याशङ्कानिरस्यति (भेदे-
नेति) मूलं (विशेष्यवृत्तित्वादिति) विशेष्यमात्रवृत्तित्वादियर्थकतया ध्या-

[दी] त्वस्य निरह इति न सिद्धसाधनम् । तद्वदन्योऽन्याभावो वा साध्यः ।
पृथिवीत्वेन जलम्बोऽन्याभावस्येवोक्तहेतोस्तस्यापि सिद्धिसम्भवात् । यद्य-
प्युक्तहेतुमति तथात्वासम्भवेन

[ग] ह्येयम्, अन्यथा प्रकृतानुपयोगादिति तदर्थं स्पष्टयति (विशेषण-
स्येति) ननु विशेषणस्य बह्वेर्विषयतानाधारत्वे उक्तग्रहस्य तदवच्छेदेन
विषयताप्रतियोगित्वाभावेऽसत्त्वात् साध्यस्य तत्साधारण्यं दुर्वारमेव ।

नच विषयताप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वान्नेदं युज्यत इति वा-
च्यम् ; शुभानिष्ठविषयताप्रतियोगित्वस्य शुभात्वादिसामानाधिकरण्यरूप-
तया व्याप्यवृत्तित्वात् । सामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तितायाः संयोगाभावा-
देर्गुणादौ प्रतियोग्यसाधनाधिकरण्यमभिहितवतो मणिकारस्यैव सम्मत-
त्वात् ।

नेच विषयताप्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि विशेषणस्य शानासम्भ-
विश्वेन तदवच्छेदेन तन्नाभावो दुर्घट इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानस्य
विषयताविरहेऽपि प्रम्परासम्बन्धसम्भवादित्याशङ्कामत्र सामानाधिकरण्यस्य
व्याप्यवृत्तित्वमेव मणिकारानुमतमित्याशयेन निरस्यति (विशेषण इति) सामा-
नाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्वति तद्वद्वेदस्यानभ्युपगमात् भेदस्यैव
प्रकृते साध्यतौपगमात् न दोष इत्याह (तद्वदन्योन्येति) ननु भ्रमत्वन्वीप-
कामावेन व्यतिरेकिणा तदत्यन्ताभावः सेद्धमहति न तु अमान्योन्याभाव
इत्यत आह (पृथिवीत्वेनेति) यथा तादात्म्यसम्बन्धेन जलं प्रति पृथिवीत्वा-
भावस्य व्यापकताग्रहात् पृथिवीत्वेन जलभेदसिद्धिस्तथा तादात्म्येन भ्रम-
त्वावच्छिन्नं प्रति प्रकृतहेत्वभावस्य व्यापकताग्रहात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकस्य भेदरूपभ्रमाभावस्यापि सिद्धिसम्भवादित्यर्थः । उक्त-
हेतुमति— दाहासमर्थवृत्तिवहनित्वप्रकारकविषयताक्रान्त्यस्वरूपहेतुमति ।
तथात्वासम्भवेन— बह्वेर्निगुञ्जोपगमवृत्तिवहनित्वप्रकारकविषयताकाम-

[म] अन्ये तु वदन्निभ्रमे या विशेषणवृत्तिर्विषयता सा विशेष्यवृत्तिविषयताया अभिनेति न सा बह्नित्वासमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नेति न सिद्धसाधनमिति ।

[दी] न सिद्धसाधनादे प्रसक्तिः, तथापि विशेषादर्शनदशायामगमकतौपयिकरूपभ्रमेण ततो धर्मान्तराद्वा तादृशानुमितिसम्भवेऽपि न सिद्धसाधनावकाश इति दर्शितम् । (न सेति) तथा च बह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नबह्नित्वप्रकारकविषयताको नेति साध्यम् । अवच्छेदकत्व न सामानाधिकरण्यम् । बह्निभिन्नवृत्तिबह्नित्वप्रकारकविषयताको नेति तु फलितार्थः ।

[ग] त्वासम्भवेन (न सिद्धसाधनादे प्रसक्तिरिति) हेत्वभावेन तादृशभ्रमे तथाविधसाध्यसिद्धयसम्भवेन तथाविधस्य साध्यभ्रमसाधारण्याग्रहात् प्रमाया तदनुमितेर्भ्रमत्वशङ्काप्रयोजकत्वतदविरोधित्वयोरप्रसक्तिरित्यर्थः । विशेषादर्शनदशायाम्—तादृशभ्रमे हेत्वभावानिश्चयदशायाम् । गमकतौपयिकरूपभ्रमेण—तादृशभ्रमरूपपक्षधर्मताभ्रमेण । ततः—प्रकृतहेतोः । धर्मान्तराद्वा—तद्भ्रमं विनापि तद्वृत्तिहेत्वन्तराद्वा (तादृशानुमितिसम्भवेऽपीति) उक्तसाध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्यग्रहेऽपीत्यर्थः । भ्रमे तादृशसाध्यानुमितिसम्पादनघेद सम्भवाभिप्रायेण, वस्तुतो भ्रमसाधारण्यग्रहेऽपि भ्रमव्यावृत्तत्वाग्रहेणोक्तसाध्यसिद्धेर्भ्रमत्वशङ्कायामविरोधिताप्रसक्तिदुर्धारणेति बोध्यम् । अन्येतिरत्यादिमते उक्तभ्रमविषयताया बह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वेन सिद्धसाधन परिहृतम्, तादृशसाध्याभिप्रायेण तत्साध्य स्पष्टयति (तथा चेति) (बह्नित्वासमानाधिकरणेति) बह्न्यवृत्तित्यर्थः । तादृशमायम्य मूलोक्तसाध्यप्रितयानन्तभावे मूलविरोधः, उक्तसाध्यम्य मूलोक्तसाध्यप्रितयानन्तभावे मूलविरोधः, उक्तसाध्य एव सिद्धसाधनस्य प्रगजितत्वादिति अवह्नित्ववृत्तित्यादिप्रथमसाध्य एव पर्यवसानाय व्याचष्टे (अवच्छेदकत्वमिति) (सामानाधिकरण्यमिति) अवच्छेदकत्वम्य तथात्वे विषयताया अवह्नित्ववृत्तित्वपर्यवसानादिष्ट व्याख्यानम् । * बह्निभिन्नवृत्तिः,

[द्वि] यद्यपि भेदेऽप्युक्तसिद्धसाधननिरासो भवत्येव, तथापि पुरोवर्तितदित्तरसाधारणवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वेन पक्षतायां बह्व्यभेदारोपे सिद्धसाधनं मायत्, मा च मृदुपदर्शितद्वितीयसाध्ये तदिति तथाभिधानम् ।

[ग] ति विषयताविशेषणम् (फलितार्थ इति) बह्ववृत्तिधर्मनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वरूपतादभधर्मावच्छिन्नत्वस्य बह्वनिमित्तवृत्तित्वव्याप्यतयाऽर्थतो विषयताया बहिर्भिन्नवृत्तित्वलामादिति भावः । (भेदेऽपीति) विशेष्यविशेषणभूतयोर्गुणत्वबह्व्योर्विषयताया इत्यादिः (सिद्धसाधननिरास इति) अबह्वनिवृत्तिविषयताया वह्नित्वप्रकारकविषयतातोऽन्यत्वेन बह्व्यभेदारोपस्य वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिनिष्ठविषयताकत्वरूपपक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्पुरोवर्तिगुणानिष्ठविषयताया वह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वेऽपि वह्नित्वस्य प्रकारतावच्छेदकमाश्रयताया वह्नित्वप्रकारकत्वात्तादृशरोपे पुरोवर्तिन्यपि वह्नित्वभावे बह्वभिन्नवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वसत्त्वेन तदभावरूपसाध्यत्वैवासात्वादिति भावः । (पुरोवर्तितदित्तरसाधारणेति) पक्षसावच्छेदकमविष्टविषयतायां पुरोवर्तिवृत्तित्वस्यानिर्बन्धनीयत्वादिति भावः (बह्व्यभेदारोपे सिद्धसाधनमिति) (मायदिति) तदभिधानमित्याग्निमेणान्वयः । तथा च विषयताभेदे बह्व्यभेदारोपस्य पक्षानावच्छेदकाक्रान्तत्वमस्त्येव, एवं बह्व गुणानिष्ठाया बहिर्प्रकारकविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेन साध्यमस्तीति सिद्धसाधनस्य दुर्धारतया विषयताया अभेदानुसरणमित्यर्थः । विषयताभेदे बह्व्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपद्वितीयसाध्ये सिद्धसाधनं दुर्वारं स्यात्, तदनुरोपेणानि तदभेदोक्तिरित्याह (मा च मृदिति) तत्— सिद्धसाधनम् । नच विषयताया अभेदेऽपि सिद्धसाधने दुर्वारमेव, तादृशमविषयताया बह्व्यवृत्तित्वविरहेण बह्व्यवृत्तिविषयताकत्वाभावरूपसाध्यसात्वादिति कथमेतदिति वाच्यम् ; सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामते वह्नित्वविषयतायामवह्व्यवच्छेदेन बह्व्यवृत्तित्वसात्त्वात्

[दी] विशेषणे विशिष्टज्ञानविषयत्वव्यवहारादेस्समानाकारधारावहनबुद्ध्यादे-
ध्यानपपत्तिस्तत्र विषयताम्युपगमे बीजम् ।

[ग] तन्मनाभिप्रायेण तदभिधानान् । अथवा द्वितीयस्ताध्य बह्व्यवृत्ति-
बह्वनित्वप्रकारकविषयताकत्वरूपे पर्यवसितसाध्ये बह्वनिगुणानिष्ठविषयतयो-
भेदे बह्वनिवृत्तिविषयताभावाय सिद्धसाधन स्यात्तयोर्भेदे यथाश्रुते तत्साध्ये
सिद्धसाधनापरिहारेऽपि बह्वनिवृत्तित्वस्य बह्वनेमाप्रवृत्तित्वार्थकत्वोपगमे तत्प-
रिहारास्तसम्भवतीत्यर्थः । स्वयं विशेषणस्य विशिष्टबुद्धिविषयता व्यवस्थाप-
यति (विशेषण इति) विषयत्वासत्त्वेऽपि मात्तस्य सविषयत्वव्यवहारस्य
सम्भवात् युक्त्यन्तरमाह (समानाकारेति) घटत्वाद्येकप्रकारकेत्यर्थः । (अनु-
पपत्तिरिति) प्रथमद्वितीयघटत्वादिविशिष्टबुद्ध्योर्निर्विकल्पकघटस्वज्ञानात्स-
म्भवेऽपि चतुर्थादिविशिष्टबुद्धेरव्यवहितशक्यकाले निर्विकल्पकविनाशेन घट-
त्वादिविशिष्टबुद्धेस्तदविषयकत्वे विशेषणविषयकज्ञानविरहेण चतुर्थादिवि-
शिष्टबुद्धेरसम्भवादिति भावः ।

न च—प्रथममिव विशिष्टबुद्धयनुरोधेनान्तरान्तरानिर्विकल्पकमङ्गी-
कार्यमतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथासति धारोच्छेदात् ।

न च—विशिष्टबुद्धिजनकविशिष्टबुद्धौ निर्विकल्पकीयविषयता स्वी-
कार्या, अतो विशिष्टबुद्धिधारोपपत्तिरिति वाच्यम्, तथासति कस्याश्चिद्वि-
शिष्टबुद्धौ तादृशविषयता कस्याश्चिन्नित्यत्र नियामकाभावाद्विशिष्टबुद्धिमात्र-
स्यैव विशेषणविषयकत्वसिद्धेरविवादात् ।

ननु—जातित्वाद्युपस्थितिदशायामपि घटादिना चक्षुरादिसयो-
गात् घट इत्याकारक प्रत्यक्ष कदापिज्जायत इत्यनुभवसिद्ध-
मिति, जातित्वादिना घटत्वादिविषयकबुद्धावपि स्वरूपतो घटत्वा-
दिप्रकारकज्ञानप्रयोजिका निर्विकल्पकीयविषयता स्वीकार्या, तथा
च स्वरूपतो घटत्वादेर्विषयतायान्तदशे धर्मान्तरमानसामग्र्यभावस्या-
नुगतस्य नियामकता न सम्भवति, इत्याद्यत्यन्तनुगतमेव तन्नियामकं

[दी] वस्तुतोऽतिरिक्तविषयतावादिनामपि विशेष्यत्प्रकारत्वादयो विषयता-
भेदा एवेति ।

[ग] वाच्यमिति-निर्विकल्पकरीयघटत्वादिविषयता घट इत्याद्याकारिकायाः
कचिदेन विशिष्टबुद्धौ न सर्वत्रेति नियमोपपत्तिरित्याशङ्क्य “अदे” रित्यु-
क्तम् । तत्परिग्राह्य घटत्वादिप्रकारकम्पृत्यादिजन्यतद्विषयकोपनीतमाना-
दिकम् । निर्विकल्पकविषयताप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह
इदमविषयताविरहेण तदुपनीतमानासम्भवादिति भावः । नन्वतिरिक्तविष-
यतावादिना स्वम्पत्तो घटत्वादिप्रकारकविषयताशालिम्पृत्यादिसामग्र्यामपि
निर्विकल्पकविषयताप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह
(वस्तुत इति) (विषयताभेदा एवेति) तथा च प्रकारतावेः पदार्थान्तरस्य
विषयतायाश्चातिरिक्त्याः कस्मिन्मपेक्ष्य साधनेन प्रकारतादीनां विषयता-
त्वसिद्धौ विशेषणस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वानुवर्तमेवेति भावः ।

न च-निर्विकल्पकसाधारणकलसविषयतैव विशिष्टबुद्धेः कचित्कचि-
द्विशेषणविषयकरोपपत्तौ प्रकारताया विषयतात्वे नियुक्तिकम्, एव विशेष-
ण्यतायामपि, निर्विकल्पकरीयविषयताया विशेष्यविशेषणभावपेदेमाविलक्षण-
त्वेऽपि प्रकारताविशेष्यताविशेषकत एव च ज्ञानस्य विशेषो भविष्यति,
तयोरपि ज्ञानमन्वन्धत्वोपगमादिति वाच्यम्, अनन्तज्ञानेषु निर्विकल्पक-
साधारणविषयताज्ञानमपेक्ष्य तदपेक्षया अक्षीयम्भो, प्रकारताविशेष्यत-
योरेव विषयतात्वकस्मिन्निष्ठत्वात् । आतिरिक्त्याकारकज्ञाने निर्विकल्पक-
साधारणघटत्वादिविषयत्वोपगमे ततो घट इत्यादिशिष्टबुद्ध्यापदेः ।
प्रकारतायां विषयतात्वान्वीकारे घटत्वादिरूपवित्तोपगमस्य घटत्वादिप्रका-
रकविषयताकृतं कार्यतावच्छेदकम्, तस्मीकारे च तत्प्रकारकत्वमेवेत्यपि
साधनमिति दिक् ।

यत्तु अविषयम्यापि विषयताप्रज्ञाया विशिष्टज्ञानवैरक्षण्यनिर्वा-
हकत्वोपगमे ज्ञानरक्षणप्रत्यासत्तमिदि, स्मरणादिविषयतयादिप्रकारके-

[म] न च मणिज्ञानस्य प्रामाण्यानुमाने मणिप्रमायां मणि-
 भ्रमेण प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तौ मणिगोचरप्रयत्नजनकमणित्वप्र-
 कारकनिश्चयत्वनने कान्तिरुमिति वाच्यम् । मणिप्रभाविष-
 यरुज्ञानेन भिन्नविषयतया मणिगोचरप्रयत्नानुत्पादात् । मणि
 प्राप्तिस्तु नान्तरीयकत्वात् । ज्ञानप्रयत्नयोरसमानकालत्वेऽप्य
 नुभवस्मरणयोरपि मनसा कार्यकारणभावग्रह इति नास्ति-
 द्विः । अभावसाध्यके च निर्विकल्पकस्य प्रथमं सपक्षत्वे
 नानिश्चयान्नासाधारण्यम् ।

[धी] निर्विकल्पकस्येत्युपलक्षणम्, घटादेरपि तथात्वात् ।

[ग] दन्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तत्तादिस्मारकेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविषयकानु-
 भवे स्वीकारेणैव ततो विशिष्टव्यवहारादिनिर्गहात् ; तत्तास्मरणादिजन्यस्य
 स एवामित्याकारकस्य ज्ञानान्तरस्यानुगमे क्षतिविरहादिति जित प्राभा-
 करेरेषेति । तन्न — तादृशविषयताशालिज्ञाने तत्तादिज्ञानस्यादेतुत्वे अयमि-
 त्याद्याकारकसकलज्ञानस्यैव तादृशविषयताशालित्वस्य सोऽयमिति व्यव-
 हारादिकार्यकारिनाम्ने, तत्तादिज्ञानसहिततादृशज्ञानस्य तत्तत्कार्यजनक-
 बोधमगमे गौरवात्, नाय स इत्यादिबाधकालीनादयमित्यादिज्ञानात्तत्तत्कार्य-
 र्थस्य तावतापि धारणामम्भवाच्च ।

न च बाधकालीनज्ञाने तत्तादिप्रकारिकाविषयनैव नास्ति,
 सच्छालिज्ञाने बाधादे प्रतिगन्धकत्वादिनि वाच्यम्, यत्रायमिति प्रत्यक्ष-
 द्वितीयक्षणे नाय स इति स्मरणम्, तदुत्तरक्षणे तत्तत्कार्यप्रसङ्गस्य पूर्व-
 कार्लानुबुद्धेस्तादृशविषयताविरहे उत्तरकार्लनबाधस्याप्रयोजकतया दुर्वार-
 त्वादिति । अधिकमन्यथाख्यातौ विवेचयिष्याम । मूले (अभावसाध्यक
 इति) भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यसाध्यक इत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य सपक्षत्वेना-
 निश्चयेऽपि घटादिरूपमपन्नव्यावृत्ततया हेतोरसाधारण्य — दुर्वारमिति
 शब्दोदाराय व्याचष्टे दीपितौ (निर्विकल्पकस्येति) तथात्मात् — प्रथम
 सपक्षत्वेनानिश्चयम् । नागाधारण्यमिति शेषः । सपक्षत्वेनानिश्चये हेतु

[म] तथापि पृथिवीत्वप्रभुत्वः पृथिवीत्याभाववति पृथिवीत्वप्रकारको न, अपृथिवीवृत्तिप्रकारको न, विशेष्यावृत्तिप्रकारको न, पृथिवीत्वप्रकारकत्वे सति पृथिव्यविशेषको न, पृथिवीत्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नो न, पृथिव्यवृत्तिप्रकारको न वा ; गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वादिति व्यतिरेकी । पृथिवीत्वप्रमः पृथिवीत्याभाववति पृथिवीत्वप्रकारक इति न भ्रमत्वेन सिद्धसाधनम्, न वा गन्धवद्विशेष्यक इति न व्यभिचारः ।

[दो] साध्याप्रसिद्धया सपक्षत्वेन — साध्यवत्त्वेनानिश्चयात् । तथानिश्चयेऽपि न क्षतिः, व्यतिरेकिणि साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्याकिञ्चित्करत्वात् । भ्रमत्तस्य चोक्तहेतौ विरोधनिश्चयेन पक्षे भ्रमत्वव्यापकाभावत्वमिच्छयात् विरोधिभ्यामेव साध्ययोजकत्वेनानिश्चयात् । संशयकत्वेन दूषकतायाश्च निरस्यत्वात् ।

[ग] पूरयति (साध्याप्रसिद्धयेति) निश्चयांश्च ज्ञानस्यादूषकतया सं परित्यज्य सपक्षपदार्थं व्याचष्टे (साध्यपक्षेनेति) "अनिश्चयादि" ति मूलोक्तानुवादः । अन्वुपेत्याह (तथानिश्चयेऽपीति) न क्षतिः—नासाधारण्यं मकृते दोषः । साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया सत्यतिपक्षोत्पापकतया वा संशयकतया वाऽसाधारण्यं दोषः, तत्र नाद्य इत्याह (व्यतिरेकिणीति) व्यतिरेकव्याप्त्या गमक इत्यर्थः । द्वितीयोऽपि न पक्ष इत्याह (भ्रमत्वस्य चेति) वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वादिरूपभ्रमत्वाश्रये दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वरूपहेतुमत्त्वे दाहसमर्थता वह्नित्वं व्यभिचरेदिति तर्केण हेत्वभावे भ्रमत्वव्यापकतानिश्चयेनेत्यर्थः (पक्ष इति) हेतुमत्त्वेन निश्चीयमान इति शेषः । (भ्रमत्वव्यापकाभाववत्त्वमिच्छयादिति) तादृशनिश्चयवदितभ्रमत्वाभावानुमितिमामग्रीसमवधानादित्यर्थः (विरोधिभ्यामेव निश्चयवदितभ्रमत्वव्यापकताया इत्यर्थः । अनिश्चयात्—अनिश्चयेन भ्रमत्त्वानुमितिमामग्रीसमवधानान् । प्रतिपक्षमवयवनाभावादिति शेषः । तृतीयपक्षमुपपत्ति (संशयकत्वेनेति) (निरमिष्यमाणत्वादिति) माद्यसंज्ञ-

[म] पृथिवीत्यवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादिकमर्थात् सि-
ध्यति । विषयतापक्षे अयं पृथिवीत्वेनानुभवः अपृथिवी-
वृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न, पृथिव्यवृत्तिपृथिवीत्व-
प्रकारकविषयताको न, पृथिवीत्वसमानाधिकरणपृथिवीत्व-
प्रकारकविषयताको न,

[दी] (अयं पृथिवीत्वेनेत्यादि) अत्र हेत्वादिकं पूर्वोक्तदिशावसेयम् । (पृथि-
वीत्वासमानाधिकरणेत्यादि, पृथिवीत्वासमानाधिकरणः—पृथिव्यवृत्तिः, या,
प्रकारः—धर्मः, तदवच्छिन्नविषयताकान्यत्वम् ।

[ग] यस्य तत्सामग्र्याश्रानुमित्यविरोधादिति भावः । अन्येतित्यादिम-
तीयं साध्यं व्याख्यातुमुपक्रमते (पृथिवीत्वेति) पृथिवीत्वासमानाधिकरणत्व-
स्य पृथिवीत्वानधिकरणवृत्तिस्वरूपस्य धर्मविशेषणत्वे पक्षीभूतज्ञानीयपृथि-
वीनिष्ठविषयताया अपि तादृशद्वयत्वावच्छिन्नतया तदवच्छिन्नविषयकत्वा-
भावस्य पक्षे बाध इत्यसमानाधिकरणन्तं व्याचष्टे (पृथिव्यवृत्तिरिति)
स्वरूपसदृपिव्यवृत्तिधर्मस्य सामानाधिकरण्यरूपावच्छिन्नत्वस्यापि निवेदय-
त्या तादृशधर्मस्य प्रकाररवकचनासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे (प्रकारो धर्म
इति) तदवच्छिन्नत्वमिह यदि सामानाधिकरण्यमात्रं तदा तद्वदवृत्तिधर्म-
वत्त्वस्य तद्वदेदसमनियतत्वा पृथिव्यवृत्तिधर्मसामानाधिकरण्यं पृथिवी-
मिलवृत्तिरवसेवसितमिति पृथिवीमिलवृत्तिविषयताकान्यत्वं साध्यं पर्य-
वसितम्, अवच्छिन्नत्वस्य तत्प्रकारकत्वरूपे पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारक-
विषयताकान्यत्वम्, तत्र प्रथमसाध्ये यथाश्रुतो हेतुर्जलपृथिव्याविति ज्ञाने
न्यभिचारी, तदीयपृथिवीवृत्तिविषयताया गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकत्वात्,
गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वाच्च ; तद्वारणाय गन्धासमानाधिकरणाप्रका-
कारकविषयताप्रतिबोधित्वस्य गन्धासमानाधिकरणविषयताकान्यत्वावर्क-
ताया आवश्यकत्वे गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वस्य हेतुप्रविष्टस्य वैयर्थ्यम्,
तादृशविषयताकान्यत्वे तादृशसाध्यव्यभिचारामसत्तेः ; द्वितीयसाध्येऽपि
यथाश्रुतो हेतुर्लूकसमूहालम्बन एव न्यभिचारी, तद्वारणाय गन्धासमाना-
धिकरणप्रकारकविषयताकान्यस्य गन्धसमानाधिकरणेत्याद्यवकटास्वीकारे

[दो] उभयया च धर्मन्यावच्छेदकत्वम्, प्रकारतया सामानाधिकरण्येन चेति,

[ग] तावन्मात्रस्यैव उक्तसाध्येऽन्यमिना रितया अप्रकारकान्तवैयर्थ्यामिह्या-
शङ्क्योभयसार्थक्याय साध्ये सशोचयितुमवच्छिन्नत्व द्विरूपतया व्याघटे
(उभयया चेति) अन्यतरवद्विषयताकान्यत्वमिति पाठः । पृथिव्यपृथिव्य-
र्मप्रकारकविषयताकान्यत्वसहितस्य पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकान्यत्वस्य सा-
ध्यत्वे तादृशसाध्याभावो न प्रतियोगिरूप किन्त्वतिरिक्तः साध्यविरूप्यो
भाव इति व्यतिरेकिण्यपि साम्यमसिद्धिरपेक्षणीया स्वादित्यन्तरवत्त्वेन
विषयताद्वयमनुगम्यैकमेदस्य साध्यत्वमुपपादितम् । धर्मिद्वयानन्त-
रत्वस्यानुगमकत्वसम्भवेऽपि तादृशानन्तरत्वस्य प्रवृत्ते धर्मभेदापेक्षया
शुरूरीरधर्मिभेदघटितत्वेन गौरवाद्धर्मद्वयान्यतरवत्त्वेन धर्मिणोऽनुगम कृतः।
कचिदन्यतराभावाभावावद्विषयताकान्यत्वमिति पाठः । तत्रान्यतराभावाभावा-
तादृशधर्मयोः प्रत्येकस्यावच्छिन्नाभावद्वयपरम् । तथाच तादृशाभावयोः
द्विरावच्छिन्नाभाववद्विषयताकान्यत्व समुद्दिनार्थः । अन्यतरस्यावच्छिन्नाभावा-
भाववत्त्वेन विषयतोरनुगमस्तु घटस्य घटाभावाभाववत्त्वेनोपादानसमः ।
अतएवान्यतरस्यावच्छिन्नाभावाभाववद्विषयताकान्यत्वमित्यस्य पाठोऽपपाठ
एव । अतएवान्यतरस्यावच्छिन्नाभावनिष्ठन्यायवच्छिन्नाभावावच्छिन्नाभावावच्छिन्नाभावा-
मनुगमस्य धर्मिणोर्विषयतयोरनुगमपरतया तादृशपाठन्याय्यापि न साधी-
यमी, अव्यञ्ज्यभावस्य तद्व्यक्तित्वेन निवेगे तद्व्यक्तित्वेनान्यतरावच्छिन्नाभाव-
वच्छिन्नाभावस्य धर्मयोर्धर्मिणोर्द्वयानुगमोपेक्षाया निर्गतत्वापातात् । गन्धममा-
नाधिकरणेत्यादिहेतौ पृथिवीत्वेन पाथ पृथिवीविषयकज्ञानेन्यगिचारवारणाय
गन्धवद्वृत्तिप्रत्ययमित्यादिप्रकारकान्तानन्तर भावप्रद पूरणीयम्, तथाच तद-
न्तस्य तदुत्तरविषयतान्तपदेन कर्मधारयोपगमे मानपदेन गन्धवद्वृत्तिगन्ध-
मानाधिकरणप्रकारकविषयतासम्यग्य एव व्यवच्छेदकः, अन्यत्वविशेषिणमात्रा-

[म] विषयताश्रयावृत्तिप्रकारको न वेति साध्यम् । पृथिवी-
त्वसमानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वादिकं अ-
र्थात् सिध्यति ।

अन्ये तु पृथिवीत्वासमानाधिकरणप्रकारावच्छिन्नवि-
षयताकत्वभावः साध्यः, गन्धासमानाधिकरणाप्रकारक-
गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वात् ।

[क्षी] तथा च पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वपृथिवीभिन्नवृत्तित्वान्यतरवद्विषयता-
कान्यत्वमित्यर्थः । (गन्धासमानाधिकरणेति) तादृशप्रकारिका या विषयता
या च तादृशप्रकारिका, तदुभयप्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

[ग] र्धविशेष्यतापच्छेदकतापर्याप्तचधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धव्यवच्छेद-
बोधकताया एव तत्पदस्य व्युत्पन्नत्वात् । तथा च पृथिवीत्वेन पृथिवी-
विषयके जलनिर्विकल्पके व्यभिचार, जलमित्यादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय
गन्धसमानाधिकरणेत्यादिविशेष्यद्वयविवक्षाया आवश्यकत्वात्, प्रकारकान्तस्य
द्विधा निवेशात् गौरवञ्च, अतोऽप्रकारकान्तप्रकारकान्तयोर्द्वन्द्वपूर्वको विष-
यतापदेन कर्मधारय, विषयतापदार्थस्याप्रकारकान्तप्रकारकान्तयो प्रत्ये-
कान्वयात् गन्धासमानाधिकरणप्रकारकगन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयता-
द्वयलाभ इत्याशयेन व्याचष्टे (गन्धासमानाधिकरणेतीति) ।

न चाप्रकारकान्तप्रकारकान्तयो कर्मधारयमुपगम्य तदनन्तरमेव
मात्रपद पूर्यताम्, तावता च गन्धवद्वृत्तिगन्धसमानाधिकरणप्रकारकान्य-
विषयत्वाप्रतियोगित्वलाभाच्च-मात्रहेतुतयैव सामञ्जस्य लाघव चेति वा-
च्यम्, विशेषणपदयो कर्मधारयस्य गुणानां चेति न्यायविरुद्धत्वात् ।

[दी] गन्धासमानाधिकरणः प्रकारो—धर्मितावच्छेदको धर्मिवृत्तिर्यस्या-
स्तद्व्या, गन्धसमानाधिकरणेति यावत् । तत्प्रतियोगित्वम् । यद्यरीदं
पागः पृथिव्योः पृथिवीति बुद्धौ इमे पाथः पृथिव्याविति ज्ञाने चास्तीत्य-
तिन्यासम् ; तथापि

[ग] (“ गुणानां च परार्थत्वादयम्बन्धस्समस्तात्स्यात्, ” परार्थ-
त्वात्—उद्देश्यमात्रान्वयित्वायैवोपकाकांक्षेत्यापकपदोपस्थाप्यत्वात् । अस-
म्बन्धः - तदर्थविषयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वम् । समस्तात्—एकध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रकरत्वात्) गन्धासमानाधिकरणप्रकार-
कत्वं गन्धसमानाधिकरणत्वपर्यवसितम्, तद्वद्विषयताप्रतियोगित्वं विषयता-
पदपूर्वं मात्रपदपूरणेन गन्धसमानाधिकरणविषयताकान्यत्वपर्यवसितं या-
च्यम्, तथा च गन्धसमानाधिकरणधर्मप्रकारकविषयतायामप्रकारकान्तस्य
विशेषणत्वे मात्रपदव्यवच्छेदघटकभेदप्रतियोगिति गन्धसमानाधिकरणं नि-
ष्प्रयोजनकगन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वनिवेशोऽधिकस्यादिति कर्मधारय-
गर्भकर्मधारयोपेक्षा बीजं मोद्धवम् ।

पृथिवीत्वमात्रेण जलविशेष्यकज्ञाने गन्धासमानाधिकरणप्रकारक-
विषयताकामिके व्यभिचारवारणाय प्रथमद्वन्द्वं व्याचष्टे (गन्धासमानाधिकरण
इति) प्रकारक इत्यस्य व्याख्या “ धर्मितावच्छेदक ” इति । “ धर्मिवृत्ति ”
इति तदर्थकनम् । “ यस्या ” इति धर्मिण्वन्वितम् । एतावता गन्धव-
द्वृत्तिधर्मसमानाधिकरणत्वमेव गन्धासमानाधिकरणप्रकारकत्वम्, तस्य वि-
षयताया विषयभेदेन भेदाद्गन्धवद्वृत्तिधर्मवन्निष्ठविषयताया गन्धवद्वृत्तित्व-
नियमान् गन्धवद्वृत्तित्वपर्यवमितम्, गन्धवद्वृत्तिभिन्नत्वं गन्धसमानाधि-
करणमेवभयाशयेनाप्रकारकान्तपर्यवमितार्थमाह (गन्धसमानाधिकरणेतीति)
तत्प्रतियोगित्वम् — गन्धसमानाधिकरणविषयताप्रतियोगित्वम्, एकद-
व्यार्थ इति शेषः । इदम्—एतद्वद्वृत्ति । (अस्तीति) तथा च तत्र विशेष-
व्यद्वन्द्वस्यापि सत्त्वेन साध्यस्य चासत्त्वेन व्यभिचार इति भावः । तत्र
प्रथमजानीयजलविषयतायां पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वासत्त्वेऽपि पृथिवीभि-

[दी] तन्मात्रविषयताप्रतियोगित्वम् । तदन्यविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमिति यावत् । तन्मात्रं च पृथिव्या न पृथिवीति पृथिवी न वेति च ज्ञाने व्यभिचारि, अतो गन्धसमानाधिकरणेत्यादि । गन्धसमानाधिकरणप्रकारत्वं च प्रकारस्त्वव्यापकगन्धसमानाधिकरण्यकत्वम्—

[ग] जलवृत्तिवत्त्वेन उक्तान्यतरवत्त्वम्, द्वितीयज्ञानीयजलनिष्ठविषयताया च उभयसत्त्वनैवान्यतरवत्त्वमिति भेदेनोभयोपादानम् । यद्यपि गन्धसमानाधिकरणेत्यादेर्यादृशार्थो विवक्षणीयस्तावतापि गन्धसमानाधिकरणयावत्त्वप्रकारकज्ञानव्यावृत्तिसम्भवस्तथापि तद्वत्त्वस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेण तत्र व्यभिचारप्रसङ्गनम् । तन्मात्रविषयताप्रतियोगित्वम्—गन्धवद्वृत्तिमात्रविषयताप्रतियोगित्वम् । तत्र गन्धवद्वृत्तिविषयताप्रतियोगित्वरूपमात्रपदलभ्यव्यवच्छेदमात्रविवक्षयैव सामञ्जस्यात् भावपद परित्यजति (तदन्येति) गन्धवद्वृत्त्यन्येत्यर्थः । उक्तस्थलयोश्च जलवृत्तिविषयताया गन्धवद्वृत्तितया न तादृशविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमिति न व्यभिचार इति भावः । दृष्टान्तरव्यावृत्तिमाह (तन्मात्रं चेति) (पृथिव्या न पृथिवीति) ज्ञान इत्यभिप्रेत्यान्वयः । पृथिवीमात्रविशेष्यके पृथिवीत्वज्ञान इत्यर्थः । तादृशभ्रमविषयताया यथाश्रुतगन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वदृष्टेनैव वारणसम्भवाद्यथा विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिस्थलदर्शयति (पृथिवी न वेति चेति) अत्रापि पृथिव्यामिति प्राक्तनमभिसम्बध्यते, तथा च पृथिवीमात्रविशेष्यके पृथिवीत्वतदभासज्ञान इत्यर्थः (प्रकारस्त्वव्यापकेति) स्वप्रकारस्त्वव्यापकेत्यर्थः । उक्तसरायीयपृथिवीनिष्ठविषयताप्रकारत्वमपृथिवीनिष्ठमपि तत्र गन्धसायानाधिकरण्यमायाह तादृशविषयतायाच्चिरुक्तदृष्टसत्त्वमिति न व्यभिचार इति भावः ।

न चैवमपि घट पृथिवी पटो न पृथिवीति ज्ञाने व्यभिचारो दुर्धारः, तद्वीयघटनिष्ठविषयताया प्रकारस्त्वव्यापकगन्धसमानाधिकरण्यकत्वादिति वाच्यम्, स्वविषयताप्रकारस्त्वव्यापकगन्धसमानाधिकरण्यकत्वम्—

[म] तेन संशयव्यवच्छेदः । निश्चयत्वं वा विवक्षितमित्याहुः ।

[दी] तेन-तादृशप्रकारकत्वविवक्षणेन । संशयस्य-पृथिवीत्यादिसंशयस्य व्युदासः-तत्र व्यभिचारभावाः । निश्चयत्वं वा विवक्षितं ज्ञानपदेन, निश्चयपरं ज्ञानपदमिति यावत् । अतो ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति भावः । निश्चयत्वं च प्रागुक्तं बोध्यम् ।

[ग] सैव गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वपर्यन्तेन विवक्षणीयत्वादिति ।

तेनेति भूलं व्याचष्टे (तेनेति) तादृशप्रकारकत्वविवक्षणेन प्रकार-त्वस्यापक्रगन्धसमानाधिकरण्यकत्वस्य प्रकारकान्तेन विवक्षया । घटादाद्यं घटो न चेत्यादिसंशये साध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् संशयपदं तद्विशेषपरतया व्याचष्टे (संशयस्येति) व्युदास इत्यस्य व्यावृत्तिरित्यर्थकत्वे तद्वृत्तवृत्तेः पर्योजनाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेस्तत्पदं व्याचष्टे (तत्र व्यभिचारभावा इति) तेन व्यभिचारवारणस्य कलत्वलाभात् नोक्ताकाङ्क्षेति भावः । निश्चयत्वस्य स्वातन्त्र्येण हेतुषट्कत्वे ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति तत्पदमेव तदर्थकतया सार्पकयितुं पूरयति (ज्ञानपदेनेति) (अतो ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति) पूर्वकक्ष्ये चागत्या तत्परित्याज्यमेव । घटो न पृथिवीत्यादि-निश्चये व्यभिचारनिराकरोति (निश्चयत्वमेति) (प्रागुक्तमिति) भ्रम-व्यावृत्तं स्वविषयताप्रकारविरोधप्रकारकविषयताकान्यत्वरूपमित्यर्थः । ननु विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वम्, अपृथिवीत्वमात्रेण घटादिविषयके घटत्वादिना च घटादिविषयके ज्ञाने व्यभिचारात् । अपृथिवीत्वमात्रेण पदादिमात्रविषयकज्ञाने व्यभिचारनारणाय च गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताकत्वं मध्यमदृष्टं यथाश्रुतमेवेत्यवधेयम् ।

केचित्तु विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वमेव निश्चयत्वम्, गन्ध-समानाधिकरणप्रकारकत्वविवक्षणाभ्यामन्यकत्वमध्यमदृष्टार्थः, अपृथिवीत्वमात्रेण घटादिविषयके घटत्वादिना घटादिज्ञाने निश्चयत्वमेव

[दी] गन्धवन्मात्रविशेष्यकज्ञानस्य पक्षत्वेन नाशतो बाधभागासिद्धी, के-
चित्तु गन्धासमानाधिकरणप्रकारकविषयताकान्यत्वे सति गन्धासमानाधि-
करणविषयताप्रतियोग्यन्यत्व फलितार्थः । तेन—सत्यन्तपदोपादानेन ।
पृथिवी न वेति सशयस्य पृथिव्या न पृथिवीति भ्रमस्य च व्युदास ।
सत्यन्त परित्यज्य वा निश्चयत्वम्, विवक्षितम्—विवक्षणीय ज्ञानपदेन ।
निश्चयत्व निश्चयस्य धर्मविशेष, स च पृथिव्या तदवृत्त्यप्रकारकत्वमित्याहुः ।
अन्ये तु पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकत्वाभावस्साध्यार्थः । करकाया पृथिवी-
ज्ञानस्य धारणाय हेतावप्रकारान्तम् । जलनिर्विकल्पकव रणाय प्रकार-

[ग] ऽपि तज्ज्ञानविषयतासामान्यान्तर्गतपटादिविषयताया गन्धसमानाधिक-
रणाप्रकारकत्वेन मध्यमदलामावाप्त व्यभिचार इत्याहुः । पाथः
पृथिव्याविति ज्ञाने बाधासिद्धी पक्षसङ्कोचेन वारयति (गन्धवन्मात्रेति)
गन्धासमानाधिकरणप्रकारकेत्यत्राप्रकारकपद सत्प्रकारकविषयताकान्यार्थ-
कम्, तदन्यत्वं च सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन तदुत्तरदलार्थे विशेषणम्,
उत्तरदलं च प्रकारकपदस्य स्वरूपार्थकतया सामानाधिकरणपदोत्तर मात्र-
पदपूरणेन गन्धासमानाधिकरणविषयत्वाप्रतियोग्यर्थकमिति व्याचक्षणात्
केषाञ्चिन्मतमाह (केचिद्विचि) (फलितार्थ इति) प्रतियोग्यन्तस्येत्यादि ।
ज्ञानपद चैतत्कल्पे विनक्षिताधकमेव । सत्यन्तानुपादाने पृथिव्यात् पृथिवी
ति भ्रमेऽपि व्यभिचारान्मयूनताभङ्गाय पूरयति (न पृथिवीति) निश्चयत्व-
निवेशे पूर्वदलस्यैव वैयर्थ्यात् बाकारस्य तद्वलनिवेशव्यवच्छेदार्थकतामादि-
करोति (सत्यन्तमिति) उक्तभ्रमवारणाय व्याचष्टे (निश्चयत्वमिति)
(तदवृत्तीति) पृथिव्यवृत्तित्वम् । तथाच पृथिव्यवृत्तिप्रकारकपृथिवीवृत्ति-
विषयताकान्यत्व प्रवृत्ते निश्चयत्वमिति समुदितार्थः । रूपवती पृथिवीत्या-
दिज्ञानस्य पक्षत्वे पृथिव्यावृत्तिरूपत्वान्प्रकारकरूपादिनिष्ठाविषयताकेऽसिद्धि
धारणाय विषयताया पृथिवीवृत्तिवनिवेशनम् । अखण्डाभावघटकतया
चावैयर्थ्यम् । एते षणान्तरविशेष्ये विशेषणे विषयतानभ्युपगमे ॥ तदनुपा-
देयमेव (करकायामिति नादृशज्ञान करकागाप्रवृत्तीदन्त्वादे प्रकारतया

[म] शीता पृथिवीत्यनुभवः पृथिव्यंशे प्रमैव,

[दी] कान्तमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । पृथिवीभित्तवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकवि-
पयताको नेति साध्ये शीता पृथिवीति अमे प्रमात्वापादनं हृष्टापादनत्वेन
निराकुरुते (दातेति) पृथिव्योरेवैते पायः पृथिव्याविति अमे व्यभिचारं

[ग] अप्रकारान्तेन तद्धारणमिति भावः (तच्चिन्त्यमिति) एतन्मते पृथिः
बीत्वेन कर्त्तृकास्मरणे करकमात्रवृत्तिधर्ममानानियमादप्रकारकान्तेन तत्र
व्यभिचारवारणासम्भवः, जलनिर्विकल्पके व्यभिचारस्य सप्रकारकविपयता-
विवेचनेनैव धारणसम्भवात् प्रकारे गन्धसामानाधिकरण्यविशेषणस्य वैयर्थ्यं
चेति चिन्ताबीजम् । अन्येति क्त्वादिमतसाध्यस्य प्रमात्वस्य विषयताश्रया-
वृत्तिप्रकारकत्वभावप्रमात्वस्य च तादृशभ्रमसाधारण्यापत्तिशङ्कानिराकर-
णपरतया 'शीते'त्यादिमूलं व्याचष्टे (पृथिवीभिन्नेति) ।

अनु 'प्रमाभ्रमरूप' इत्यादिमूलस्य पृथिवीत्वेन पृथिव्यपृथिवीविषय-
कभ्रमे व्यभिचारधारणपरता न सम्भवति, गन्धवन्मात्रविषयताकस्वरूपहेत्व-
भावादेव व्यभिचाराप्रसङ्गे ; इतीमात्रार्थानन्तर्भावे पृथिव्यंशे तत्र भ्रमत्वा-
भावसत्त्वेऽपि अन्यांशे भ्रमत्वसत्त्वेन भ्रमत्वं प्रति प्रतियोगिव्यधिकरणहेत्व-
भावस्य व्यापकत्वायोगेन तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वात् ।

अथ जलादिमात्रविषयकभ्रमे पृथिवीभित्तमात्रविषयताकत्वाभावास्य
विषयरूपावच्छेदकभावनासत्त्वात्तत्र साध्यव्यधिकरणभ्रमत्वरूपतदभावस्य
प्रसिद्ध्या तादृशभ्रमत्वं प्रति हेतुव्यधिकरणहेत्वभावस्य व्यापकता सम्भव-
तीति मात्रान्तर्भावोऽर्थक इति चेत् ! तथापि समूहालम्बनं पृथिव्यंशे-
नापृथिवीवृत्तिविषयताकमिति व्यवहारस्य पृथिव्यां तादृगविषयताकत्वाव-
च्छेदकत्वाभावविषयताकत्वेनाप्युपपत्तेरुक्तभ्रमत्वस्याऽव्याप्यवृत्तितया अमा-
माजिकतयानुपगम्येऽभेदेन भ्रमत्वाभावसत्त्वमुपगम्य सिद्धान्तो न साधुरतो
ममा भ्रमरूप इत्यादिमूलमन्यभावतार्यान्यया व्याचष्टे (पृथिव्योरेवेति)
(व्यभिचारमिति) तादृशसमूहालम्बनस्य पाथस्त्वाशे भ्रमतया तत्र प्रमा-
त्वरूपं साध्यात्रास्तीत्यभिमानेन प्रसक्तं गन्धवन्मात्रविशेष्यताकस्वहेतोर्व्य-

[म] प्रमा—अमरूपे च समूहालम्बने न व्यभिचारः, अंशे तस्यापि प्रमात्वात्; विशेष्यभेदेन विषयताभेदाच्च ।

[दी] निरस्यति (प्रमेति) अंशे—पृथिवीत्वांशे । अथ तथापि विषयता-
श्रयावृत्तीति साध्ये पायः पृथिव्योरिमि पृथिव्यावित्यारकभ्रमत्वेन सिद्धसाध-
नमर्थान्तर वा, पाथोवृत्तिविषयतायाः पृथिवीवृत्तित्वेन पृथिवीत्वस्य तदाश्रय-
वृत्तित्वात्, अत आह (विशेष्यभेदेनेति) अथ विशेष्यस्येव विशेषणस्या-
पि भेदेन विषयताभेदः, तथा च विषयताश्रयावृत्तीति साध्ये हेतोर्मिश्रय-
त्वेन घटितत्वात्तद्वटकोभयप्रकारकविषयताया असिद्धत्वेनाप्रसिद्धिरत आह

[ग] भिचारमित्यर्थ (निरस्यतीति) अभिमान निरस्येत्यादि (पृथिवी-
त्वांश इति) तथा च पृथिवीत्वरूपप्रकारघटितप्रमात्वरूपस्य उक्तसाधनीय
साध्यस्य तत्र सत्त्वाच्च व्यभिचार इति मूलार्थः । विशेष्यभेदेन विषयता-
भेदानभ्युपगमे पृथिव्यपृथिवीविषयकज्ञाने पृथिव्यंशेऽपि साध्यत्वञ्च निर्वह-
तीति 'विशेष्यभेदेनेति' मूलावतरणमुक्तरात्या पूर्वग्रन्थन्यायान्माया न सम्भव-
तीत्यन्यथा तदवतारयति (अथ तथापीति) इत्याकारकभ्रमत्वेन—
उक्तसाध्यवति तादृशभ्रमतत्वेन । सिद्धसाधनम्—सिद्धतुल्यस्यैव
साधनम्, अनुपयुक्तसिद्धिरुस्य साधनमित्यर्थः । भ्रमसाधारणधर्मस्यानुप-
युक्तमिद्विकत्वादिति भावः । अर्थान्तरम्—अनुपयुक्तसाधनम् । वाका-
रम्समुच्चये । उक्तसाध्यस्य भ्रमसाधारण घटयति (पाथोवृत्तीति) (पृ-
थिवीवृत्तित्वेनेति) विषयताभेदप्रकारभेदविग्रहेण पृथिवीवृत्तिविषयत्वाभि-
न्नत्वेनेत्यर्थः (तदाश्रयेति) तज्ज्ञानविषयताश्रयेत्यर्थः । विशेष्यभेदेन वि-
षयताभेदे प्रकारभेदेन तद्भेदेऽपि कथितसमाधानसम्भवात् 'न च प्रकारभे-
देन विषयताभेद' इति मूलमनुपपत्त्यन्तरागच्छ्याऽवतारयति (अथ विशेष-
प्यस्येति) (तद्वटकोभयप्रकारकविषयताया इति) विरुद्धोभयप्रकारक-
विषयताकान्यस्वरूपनिश्चयत्वघटकौभूताया स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकविषयता-
या इत्यर्थः । अप्रसिद्धिः—साधनप्रसिद्धिः । विशेष्यभेदप्रकारभेदयोरेकस्य

[म] न च प्रकारभेदेन विषयताभेदः, मानाभावात् ।

[दी] (न चेति) (मानाभावादिति) पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकम्, न तु पाथः पृथिव्याविति सर्वलौकिको व्यवहारादिः, न तु संशयो न विरुद्धोभयप्रकारकविषयताक इति

[ग] विषयताभेदकत्वं प्रामाणिकं नापरस्येति विशेषः कथमित्याकाङ्क्षायामाह (पाथ इति) एतदेव व्यवहाराकारकयनम् । प्रकारकम्—प्रकारकविषयताकम् । विशेष्यभेदेन विषयताभेदविरहे पृथिवीत्वस्य तज्ज्ञानविषयताश्रयावृत्तित्वविरहेण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ।

न च—विशेष्यभेदेन विषयताभेदेऽपि पृथिव्यास्तत्तज्ज्ञानविषयताश्रयत्वानपायात् पृथिवीत्वस्य विषयताश्रयावृत्तित्वं दुर्घटमिति तादृशव्यवहारानुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम् ; विषयतापदस्य विषयकश्रयावृत्तिप्रकारकत्वेनोपादेयविषयताव्यक्तिपरत्वात् । एतदेवाविष्कर्तुंगह (न त्विति) पाथः पृथिव्योः पाथः पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहाराविरयानुपपत्तेरान्वयो बोद्धव्यः । विषयतापदस्य तज्ज्ञानं विषयतासामान्यपरत्वे जलत्वपृथिवीत्याभ्यां पृथिवीजलादिविषयकक्रमे न विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिदं ज्ञानमिति व्यवहारापत्त्या तज्ज्ञानीययत्किञ्चिद्विषयतापरत्वस्यैव स्वीकारे उक्तसमूहलम्बनप्रमायामपि तदनुपपत्तेस्तत्र तत्र विषयतापदं समभिध्याद्वतपरमेवेति भावः ।

यद्यप्याश्रयपदस्य यत्किञ्चिदाश्रयपरत्वे पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारस्य विषयताभेदेऽप्युपपत्तिः; तथापि तथा सति पृथिव्या अपि तदाश्रयतथाश्रयपदस्य तत्परतया न विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारास्यापत्तिर्दुर्वारवेति बोद्धव्यम् ।

एकप्रकारकस्याप्युभयविषयकज्ञानस्य उभयवृत्त्येकविषयतास्वीकारे तज्ज्ञानीयप्रत्येकवृत्तिविषयताद्वयातिरिक्तविषयताकल्पने

ति तु तत्त्वम् । 'न तु कस्यापि व्यवहारस्य' इति ।

[हां] कस्यापि, प्रत्युत विपरीत एवेति भावः । धम्नुतो विशेषणभेदेन विषयताभेदेऽपि एकधर्मिकमिथो विरुद्धप्रकारकविषयताद्वयप्रतियोगित्वं

[ग] न च प्रकारभेदेन विषयताभेदेऽपि विरुद्धोभयप्रकारकविषय-
ताया अपसिद्धया न विरुद्धोभयप्रकारकविषयताक इति व्यवहारस्य नाप-
त्तिरिति वाच्यम् ; तथा स्मृति तत्प्रकारकविषयताया तद्विरुद्धप्रकारकत्वाभा-
वतात्पर्येण तथा व्यवहारापत्तेः, तादृशशब्देन तथा विषयताया तादृशभाव-
स्मारोपनात् । विषयताभेदे नोक्तवाचकमम्भव इत्यत उभयप्रकारकविषय-
ताया अन्ते स्माधकमाह (प्रत्युतेति) (विपरीत इति) संक्षय उभयप्र-
कारकविषयताक इत्याकार इत्यर्थः । व्यवहारादिरित्यनुपगम्यते ।

नन्वाशयभेदेन रूपभेदेऽपि यथोभयरूपं पश्यतीति व्यवहारो हित्वे-
नोपस्थितयोर्भेदमिथो प्रत्येकमाधेयत्वयोरन्वयात्तयोः प्रत्येकं रूपद्वये भन्वया-
वपापितायैकान्तुता विषयताभेदेऽप्युभयप्रकारकविषयताक इति व्यवहारो-
ऽपि ; न च प्रकारभेदेन विषयताभेदे गौरवात्तापदेनैकविषयतासिद्धिरिति
वाच्यम्, एकैकप्रकारकविषयताद्वयस्य प्रत्येकनिश्चये क्लृप्तत्वादुभयप्रकार-
कज्ञाने एकविषयतास्वीकार एवाधिकविषयताकत्वेनैव गौरवात् ।

न च—भाषाभ, बोधप्रकारकसंक्षयस्यान्यप्यवृत्तित्वज्ज्ञानासत्त्ये वि-
रोधानुपस्थितिदशायाप्यनुमाविकृतया विरोधाविषयकस्य तदुभयप्रकार-
कमनुचयैरलक्षण्यात् सशये उभयप्रकारकैकविषयतारूपतमावश्यमिति
वाच्यम्, एवं सति समुचये प्रकारभेदेन विषयताभेदस्यावश्यकत्वे तत्रैव
विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यन्वरूपनिश्चयत्वपादितहेतोर्विषयताश्रयानुपी-
रयादिमाध्यम्यभिचारिन्वमावश्यकम् ।

धम्नुत शुद्धद्रव्यत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वं निर्गन्धद्रव्यत्वावच्छेदेन
सदभावमवगाहमान सशयऽपि विशेष्यत्वावच्छेदकान्यत्वाधिकभावेन विशेष्यवृ-
त्तिविषयताभेदस्यावश्यकतया सशयसमुचयैरलक्ष्यमन्यथेनापवादनीयमि-
त्यानेद्यम्य व्यव प्रकारभेदेन विषयताभेदमप्युभयप्रकाराणि प्रवृत्तहेतुषट्कनि-
श्चयत्वमन्यथा निर्वन्धि (वञ्चन इति) (एकधर्मिकेति) स्वनिर्गुणित-

[म] यत्स्थितं पृथिवीत्वानुभवः पृथिवीत्वसमानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताकः, पृथिवीत्वव्याधि-
करणधर्मानवच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताकः, पृथिव्य-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताको वा; गन्धा-
समानाधिकरणधर्माप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वात्,
अगन्धवदवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वात्, गन्धसमा-
नाधिकरणविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वादेति । तत्र, साध्याप्र-
सिद्धेः किन्त्वर्थादेव तत्सिद्धयति । एवं यत्प्रकारव्याप्यतया

संशयत्वं सुवचम् । स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वे न, गन्धा-
समानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयतान्यत्वादित्यपि प्रकारस्सम्भवति ।
अत्र च पृथिवी तदितरविशेष्यकसमूहालम्बनप्रमायाः पक्षत्वेऽपि न क्षतिः

विषयताप्रकारविरुद्धप्रकारकविषयताकत्वमित्यर्थः । विरुद्धत्वं वास्तवम्
(संशयत्वं सुवचमिति) तथा च तादृशसंशयत्वशून्यत्वमेवाध्याप्यवृत्तिस्व-
जनविषयविरुद्धोभयप्रकारकसमुच्चयादपि व्यावृत्तं निश्चयत्वं हेतुप्रविष्टमिति
भावः । हेतौ निश्चयत्वगनिवेदयापि विषयताध्यावृत्तीत्यादितादृशे पृथिवी-
त्वात्मकप्रकारं निवेदय तत्साधकमनुमानं परिष्करोति (स्वव्यधिकरणेति)
स्वम् - विषयता । पृथिवी न वेति संशये पृथिवीवृत्तिविषयतायाः स्वव्य-
धिकरणपृथिवीत्वाभावप्रकारकत्वेऽपि तद्व्यधिकरण्यं न पृथिवीत्वरूपप्रकार-
स्तेति अत्रादौ पृथिवीत्वप्रमविषयतैव स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारिका,
तादृशविषयताकान्यत्वरूपं साध्य तत्संशय व्यक्षतमेवेति भावः । पाथः
पृथिव्यैरिति नश्यमाप्तसमूहालम्बनसाधारण्याय हेतौ विषयतायां पृथिवी-
त्वप्रकारकत्व विशेषणम्, तथा च तादृशसमूहालम्बने पृथिव्यां पृथिवी न
वेति संशये च तदानीं हेतुसाध्यगोम्सत्त्वेन पक्षान्तर्भाव एव सम्भवतीत्याह
(अत्र चेति) नन्वेवं यत्प्रकारव्याप्यतयेत्यादिनिसिलज्ञानप्रामाण्यसाधक-
लिङ्गसम्भवनपरमूलं समर्थवृत्तिजनकस्य गन्धादिसमभिध्याहारिणोपादान-

विशेष्यावृत्तिप्रकाराभाववत्त्वं चा प्रामाण्यं मनसैव परिच्छि-
द्यतामिति स्वत एव प्रामाण्यग्रह इति चेत् ? न, ज्ञाना-

[दा] 'जन्यज्ञानप्राप्त्यादि'ति कान्तिकपाठे प्रामाण्यग्रहस्येत्यनन्तरं जनन
इत्यन्यादार्थम् । प्रमा - शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारक

[ग] ज्ञानत्वेन ज्ञानस्य दाहसमर्थस्य च उपस्थितौ इदन्त्वावच्छिन्नविषयः ।
शे दाहमामर्शविशेषितधर्मविशेषणक मानस मयममुत्पद्यते, तावता दाह-
ममर्थविषयतारूपविशिष्टविशेषणोपस्थितौ निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशविशे-
षणविशिष्टवह्नित्वप्रकारकत्वरूपहेतोर्मनसैव परिच्छेद इत्यर्थः । एवञ्चानु-
व्ययमायस्य ज्ञानानुपनीतजन्यसायप्रकारविशिष्टधर्मविषयकरमात्रग्रह एवा-
सामर्थ्येऽपि न क्षणिरिति भावः । एवञ्च सति "स्मृत्युपनीतदाहसमर्थविषय-
र" मिति मूलस्य स्मृत्युपनीते यो दाहसमर्थस्तादृशेष्यतया मानसज्ञाने
मान यत् स्मृत्युपनीतविषयत्व तस्य स्मृत्युपनीतव्यवसायवह्नित्वप्रकारक
त्वे मानसो निश्चय इति मूलार्थः । ननु विशिष्टविषयस्य स्मृत्युपनीतमिति ।
अत्र च वह्नित्वप्रकारकस्येव दाहमामर्शप्रकारकस्यापि ज्ञानस्यानुव्ययसाये
सति विशिष्टस्यैवानुपनीततया स्मरणमगमवेन स्मृत्युपनीतदाहसमर्थविषयत्व-
मिति मूलस्य यथाश्रुतपरतामगमवे स्मिन्तावता प्रयासेन, व्यवसायप्रकारवि-
शिष्टधर्मविषयकत्वस्य च तत्प्रकारकरावच्छेदकत्वविनिर्मुक्तस्य ग्रहेऽनु-
व्ययमायमानस्य प्राग्वयवस्थापिनमेत्यम्बरमर्चनम् । मनसा चैव प्रामाण्य-
ग्रहस्य तज्ज्ञानविषयजन्यज्ञानजन्यत्वादिनि मूलाष्ट सुगम एव । जन्य-
ज्ञानप्राप्त्यादिनि मूलाष्टे ग्रहस्य प्राप्त्याभिधानमसक्तम्, तद्विषयप्रामा-
ण्यस्यैव प्राप्तताया प्रवृत्तत्वाद्गन्तव्यतां सङ्क्रमयति (जन्यज्ञानप्राप्त्यादि-
दिनि) (जनन इत्यन्यादार्थमिति) एवञ्च — एवमित्या प्रामाण्यग्रहस्य
मनसा जनने गर्हात्यर्थः । न परतन्वहानिस्त्रित्यत्र प्रामाण्यस्यैव सुगमपाठ
एव पूर्णायतनया तस्य प्राप्तताभावात्मानयोरेतस्य पूर्णायतनमभिहितम् ।
इदं शरीरज्ञान प्रमा रत्र प्रमन्त्राभावरूपप्रामाण्यस्य साध्यत्वे शरीराशरीर
यादः शरीरवशमेव विचारः, भाररूपत्र नायस्य पूर्वं प्रगिद्वया तन्माध्यन-

[म] न्तरोपस्थापितज्ञानवृत्तिप्रामाण्यग्रहे परतस्त्वानपायात् । यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्, यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वम्, तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यजन्यज्ञानग्राह्यत्वं वा स्वतस्त्वम्, तदन्यथा ग्राह्यत्वन्तु परतस्त्वम्, मनसा चैवं प्रामाण्यग्रहस्याभ्युपगमे तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यज्ञान-परतस्त्वहानिः । व्यतिरेक्यनन्तरं तज्जातीयत्वेनान्वधिना ग्राह्यत्वाद्वा प्रामाण्यानुमानम् । यथा—इदं शरीरज्ञानं प्रमा, करचरणवति शरीरज्ञानत्वात्; स्वशरीरज्ञानवत् । न च कर—चरणान्तरवति करचरणान्तरवत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, शरीरांशे तस्य प्रमात्वात् ।

[दी] ज्ञानम् । करचरणयोः प्रत्येकमेव हेतौ प्रवेशः ।

[ग] नैवोपपत्तौ क्तादिमन्मात्रविशेष्यकत्वरपर्यन्तस्य हेतुप्रवेशोऽनुचितः, अभावरूपप्रामाण्यस्य साध्यत्वे हेतुघटकशरीरत्वप्रकारकत्वस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन व्याचष्टे (शरीरत्ववतीति) शरीरत्ववद्विशेष्यकमित्यर्थः । हेतुमविष्टज्ञानत्वसार्थक्याय साध्येऽपि ज्ञानत्वमन्तर्यावयति (ज्ञानमिति) करचरणयोः प्रत्येकमेव शरीरत्वव्याप्यतया एकत्रोभयप्रवेशे वैयर्थ्यमित्याशयेनाह (करोति) मूले प्रमापदस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारकान्यत्वपरताभिमानेन बाधितकरादिविषयकशरीरत्वविशिष्टज्ञाने व्यभिचारशङ्का (न चेति) अभिमाननिराकरणेन समाधानम् (शरीरांश इति) (नोपलक्षणमिति) नेत्यनन्तरं ज्ञान इति बोध्यम् । तदुपलक्षणत्वञ्च तद्व्यावर्तकधर्मान्तरोपस्थापकत्वम् । व्यावृत्तौपलक्ष्याभावात्—व्यावृत्तस्य—उपस्थाप्यस्याभावात्; व्यावृत्ततया मुग्रहस्य धर्मान्तरस्थानुपस्थापनादिति यावत् ।

एतेन यस्तुतो भ्रमव्यावृत्तस्य विषयताविशेषस्य विषयतावत्तद्व्यक्तित्वादिना उपस्थितिसम्भवेऽपि न क्षतिः ।

विषयतादेर्निर्विषयकादिव्यावृत्तत्वं मुग्रहमेवेति व्यावृत्तपदं विशेष-

[म] एतेन कर-चरणवार्ति शरीरज्ञानत्वादित्यत्र कर-चरण-
वत्त्वं नोपलक्षणम्, व्यावृत्तोपलक्ष्याभावात्; न च विषय-
तया ज्ञानविशेषणम्, कर-चरणवत्त्वप्रकारकशरीरज्ञानत्वस्य
व्यभिचारात्, शरीरमिति ज्ञाने तदसिद्धेः । विषयविशेषण-
त्वे कर-चरणवद्विषयकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात्, शरी-
रभ्रमस्यापि घस्तुतः करादिमद्विषयकत्वात्; नापि
कर-चरणादिशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तदन्यत्वे सती-
ति विवक्षितम्, शून्य इत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थे इति
कर-चरणशून्यविषयकशरीरज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादित्यर्थः,
तथा चासिद्धिः, शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिविषयक-
त्वनियमाद् । न घा

[दी] (व्यावृत्तेति) भ्रमव्यावृत्तेत्यर्थः । अभिद्धिः—अप्रसिद्धिः । (नवेति) आद्ये

[ग] परतथा व्याचष्टे दीधितौ (भ्रमेति) भ्रमव्यावृत्तत्वम्—भ्रमावृत्तित्वम्,
तदमहे च भ्रमसाधारण्यशङ्कया व्यभिचारशङ्काया अनिवृत्तिमिति भावः ।
“ज्ञानविशेषण” मिति मूल अतो ज्ञानव्यावर्तरूपित्यर्थकम् । व्यभिचा-
रात्—भ्रमसाधारण्यान् (शरीरमिति) ज्ञाने-कराद्यविषयके । तदभिद्धेः—
विषयिनया करादिमदभिद्धेः (विषयविशेषणत्व इति) आश्रयतया शरीर-
भित्तशरीरत्वात्प्रतिषेध्याद्विषयिनया ज्ञानविशेषणविषयस्य व्यावर्त्तनेन
तादृशभ्रमान् स्वघटितहेतोर्व्यवर्त्तकत्वेऽर्थात्त्यर्थः । करचरणवद्विषयकशरीर-
ज्ञानत्वस्य-तदानीमभिमनस्य तादृशज्ञानत्वरूपहेतोः । व्यभिचारात्—
शरीराभ्रमं व्यभिचारात् । व्यभिचार स्फुटयति (शरीरभ्रमस्यापीति)
(करादिमद्विषयकत्वादिति) विशेषणनयन्वादि । ‘तथा चागिद्धिरि’
त्यर्थागिद्धिपदस्य वक्ष्ये हेतुसिद्धिरना न सम्भवति, हेतुरेवाप्रसिद्धिरिति
तद्व्याचष्टे (अगिद्धिमिति) न येन्यादिनाश्रिणेन शङ्कनीयस्य पूर्वे
न नेत्यादिनाशङ्क्य निगृह्यमानं पौनरव्ययाशङ्काद् (आद्य इति)
गतसम्बन्धेन, व्यभिचारवार्त्तं तात्पर्यादिनि योजना । “करचरणशून्य” इति

[म] कर-चरणशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं न भवतीति विवक्षितम्, तृतीयार्थस्य विषयत्वे उक्तदोषात्; अन्यस्यासम्भवादिति निरस्तम् । कर-चरणवद्विशेष्यकशरीरत्वप्रकारक-

[दी] सप्तम्यर्थेनात्र च तृतीयार्थेन व्यभिचारवारणे तात्पर्यान्नामेदः । (करचरणेति) विशेष्यतावच्छेदेन प्रकारता बोध्या । तेन विपरीतचतुष्कादौ

[ग] सप्तम्यन्तेन यत्प्रतिपाद्यते तस्योक्तप्रमे सत्त्वात्तदन्यत्र सतीत्यन्तं न भवे इति तात्पर्यादित्यर्थः । अत एव दूषणदशायां 'विषयत्वं सप्तम्यर्थ' इत्यनेन सप्तम्यर्थ एव विवृत इति भावः । अत्र शरीरत्वप्रकारकप्रमाया अपि करचरणशून्यशरीरत्वविषयकत्वादप्रसिद्धिरिति दूषणमयुक्तम्, तज्ज्ञानस्य तच्छून्यविषयकत्वेऽपि शरीरत्वेनेति तृतीयार्थस्येति यथा प्रतिपाद्यते तथात्वाभावात् । अत उक्तविषयैव व्यभिचारो वारणीय इति न चेत्तदर्थमिमं शब्दार्थं इत्याह (अत्र च तृतीयार्थेनेति) तृतीयार्थस्यापि सिद्धिवारकतया विवक्षितपरिष्कारकत्वेन विवक्षाधीनव्यभिचारवारणेऽप्योगिता बोध्या ।

यद्यपि शरीरमिदमित्यादिप्रमा यदि शरीरत्वत्वेन न शरीरत्वादि-विषयिणी, अपि तु तद्व्येण शरीरमात्रविषयिण्येव, तदा शरीरमित्यशरीरे शरीरभेदारोपोऽपि शरीरत्वेन शरीरमात्रं विषय इति करादिशून्यस्य यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तदन्यत्वं तत्राक्षतमेवेति व्यभिचारो दुर्वारः, तयामि शरीरत्वविशिष्टस्याभेदारोपे विशेष्याशेषेऽपि शरीरत्वं नियमतो भासते । इत्यभिप्रायेणाशङ्कासङ्गतिः । मूले (विषयत्व इति) विषयतारूपत्व इत्यर्थः । (उक्तदोषादिति) विषयतारूपस्य तृतीयार्थस्य ज्ञान एवान्वयात् करादि-शून्यशरीरत्वादिनिष्ठविषयतायास्तेनान्यावृत्त्या अप्रसिद्धितादवस्थ्यादिति भावः । द्योतितौ-(विशेष्यतावच्छेदेनेति) विशेष्यताप्रकारतयोर्वैयधिकरण्येऽपि निरूपकतासम्बन्धेन ज्ञाने सम्बन्धमानयोरवच्छेद्यावच्छेदकमावाविरोध-इति ध्येयम् । (विपरीतचतुष्कादाविति) शरीराशरीरयोरशरीरत्वशरीरत्वभेदादित्यर्थः । आदिपदेन शरीरे द्रव्यत्वादिमात्रमशरीरे च शरीरत्वम-

[म] ज्ञानत्वस्य हेतुत्वात्, शरीरभ्रमे च कर—चरणवतः शरीरस्य विशेषणत्वात् । विषयतापक्षे करचरणादिशून्य-निष्ठशरीरत्वप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वशून्यत्वे सति शरीरज्ञानत्वादिति हेतुः ।

[दी] न व्यभिचार । (शरीरस्थेति) तथा च साध्यहेत्वोर्मुख्यैव विशेष्यता प्रविष्टेति न सिद्धसाधनव्यभिचारयोरवकाशः । पृथिव्यादिज्ञानस्तु पृथिव्याद्यप्रकारकमेव पक्षः । अतो नाभेदारोपतयाऽर्थान्तरस्यावकाशः । अभेदारोपे तु विशेषणाशे साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति ऋजुरेव पन्था ।

[ग] गाहमानस्य परिग्रहः । शरीरविशेष्यतावच्छिन्नशरीरत्वप्रकारताशालि-स्वरूपप्रानाप्यस्य तत्रासत्त्वाद्द्वयमिच रमसक्तिः । विशेष्यताप्रकारतयोरवच्छे-द्यावच्छेदकभावाधटितस्य शरीरविशेष्यकत्वे सति शरीरत्वप्रकारकत्वस्य भ्रम-साधारणतया तत्सिद्धेरनुद्देश्यतया तस्यासाध्यत्वादिति भावः ।

ननु 'शरीरस्य विशेषणत्वादित्वयुक्तम्, शरीरभिन्ने तस्याभेदेन विशेषणत्वेऽपि शरीरत्वादिविशेष्यतया तस्य विशेषणतया विशेष्यतापटि-तस्यापि हेतोरभेदभ्रमव्यावृत्तावनुर्योगित्वात्तादृशभ्रमस्य शरीरत्वाशे शरीरविशेष्यकत्वेन साध्यसत्त्वाद्येत्यत आह (तथा चेति) शरीरस्याभेदा-रोपे विशेषणत्वे चेत्यर्थः (मुख्यमिति) इतरविशेषणतानवच्छिन्न इत्यर्थः (न सिद्धसाधनेति) साध्ये मुख्यविशेष्यतानिवेशात् साध्यस्य भ्रमसाधारण्यप्रयुक्ताया उद्देश्यासिद्धे, हेतोस्तत्साधारण्यप्रयुक्तस्य उक्तयुक्त्या मुख्यविशेष्यतया धटितस्य साध्यस्य हेतौ व्यभिचारस्य च नावकाश इत्यर्थः । उभयत्र मुख्यविशेष्यतानिवेद्यापि स्वयमुद्देश्यासिद्धिर्व्यभिचारश्च धारयति (पृथिव्यादिज्ञानन्विति) आदिना शरीरादिपरिग्रहः (पृथिव्याद्यप्रकारक-मिति) पृथिव्याद्यप्रकारकत्वविशेषितमेत्यर्थः । तथा च तदारापे ताप्रकार-कत्वसत्त्वेन तादृशपक्षनावच्छेदकसहितस्य पृथिवीत्वादिमति तत्त्व-प्रकारकत्वरूपसाध्यस्यारोपव्यावृत्ततया तत्सिद्धावुद्देश्यसिद्धिरित्याह (अत इति) (विशेषणाशे साध्यमत्त्वादिति) इतरविशेषणतापक्षस्य विशेष्यता-

[म] निश्चाययति, अग्रामाण्यशङ्काकलङ्कामावात् । यत्र तु प्रामाण्यज्ञाने अग्रामाण्यशङ्कया प्रामाण्यसंशयः तत्र प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चयः, एवं चावदग्रामाण्यशङ्कं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयोदेव तन्निश्चयः । न चैवमनवस्था, चरमज्ञानप्रामाण्यज्ञानज्ञानस्य ज्ञानाभावेन कोटिसरणाभावेन विषयान्तरसञ्चारेण वा प्रामाण्यसं-
[दी] ण्यपारापटितप्रामाण्यप्रवाहग्राहित्वे व्यवसायस्य विषयपर्यवसानमेव स्यात्, तथा चावश्यं कस्यचित्प्रामाण्यस्य परतस्त्व वक्तव्यम्, एवं तदादिपटितप्रामाण्येऽपीत्यनवस्थेत्यर्थः ।

[ग] तदपटितप्रामाण्यबहिर्भावेन मूलकृतस्तादृशप्रामाण्यावगाहिताया व्यवसायप्राप्त्याखण्डनमसङ्गतम्, तद्वहिर्भावेऽपि तस्या व्यवसायप्राप्त्यासम्भवात्; अतो विषयानवस्थया तन्निराकरोति (तत्तदिति) परतस्त्वम्—अनुमित्यादिमात्रप्राप्तत्वम् । (तदादीति) तत्प्रामाण्याद्वीत्यर्थः । परतस्त्वं वक्तव्यमित्यनुपपद्यते । अनवस्था—अनुमित्यादिरूपप्रामाण्यज्ञानप्रवाहा विद्यान्ति । एतादृशा—नवस्थाप्रसङ्गकपरिशेषानुमानादिप्राप्त्याभ्युपगमे पराप्राप्तत्वे सति प्राप्तत्वरूपपरिशेषानुमानसिद्धयर्थमुक्त मूले (परप्राप्तत्वेऽनवस्थानादिति) तस्यानवस्थितावच्छिन्नानुव्यवसायप्रवाहकरूपनाभयेन ज्ञानस्यानुव्यवसायप्राप्त्यानङ्गीकारादित्यर्थः ।

पूर्वव्यवसाये विशेषदर्शनामूलके प्रामाण्यसंशये सति प्रामाण्यनिश्चयविनानार्थनिश्चयो मविनुमहन्ति, प्रामाण्यसंशयप्रत्यक्षसंशयकत्वेन तत्संशय—सामग्रीसत्त्वादनो निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्युपयोगिता मूलाभिप्रेता नोपपद्यते, धर्मिणि करादिदर्शने विना सद्विशेष्यकत्वपुरुषत्वादिज्ञाने प्रामाण्यानुमापक करादिमद्विशेष्यकत्वप्रदामभवेन प्राप्ताण्यनुमित्यर्थमेव धर्मिणि करादिदर्शनस्यावश्योपेतया तत एव पुरुषत्वादिसंशय—निवृत्त्या तन्निश्चयसम्भवात् ।

न च प्रामाण्यानिश्चये उदीच्येऽपि तद्वर्त्मकपुरुषत्वादिति प्रामाण्यशङ्कासम्भवात् निश्चयकार्यकारितेति वाच्यम्, यावद्वर्त्मिकानादिविशेष्येनाग्रामाण्यशङ्का तावदेव ततः प्रवृत्तिप्रसङ्गाद्विशेषदर्शन—मूलज्ञाने प्रामाण्यानिश्चय विनाप्यप्रामाण्यज्ञानानुव्यवसाय संसिद्धत्वात्;

[म] शयानवश्यम्भावात् । अन्यथा मद्भूतत्वे प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमिति

[दी] अथ किमर्थं प्रामाण्यानुमितेरनुसरणम्, पुरुषत्वव्याप्यकरादि-
दर्शनेन पुरुषत्वसन्देहप्रतिबन्धादग्निमताग्निश्चयोत्पादस्याप्रत्यूहत्वात्, न हि
करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वनिश्चयमन्तरेण करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वस्य
प्रामाण्यव्याप्यतानिश्चयस्तम्भवति । अप्रयोजकत्वात् । करादेरदर्शने तु
हेतोरसिद्धिः । अथ प्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयस्तत्पि विशेषदर्शने
प्रामाण्यनिश्चयादेव निवर्तत इति तदनुसरणमिति चेत्, न हि प्रामाण्य-
संशयस्तंशयसामान्ये तद्विशेषे वा हेतुः, व्यभिचारात्,

[ग] अन्यथा पूर्वज्ञान एव प्रामाण्यानुमित्या उक्तनिश्चये तत्प्रामाण्यशङ्का-
स्कन्दनस्य भवतोऽपि दुर्भारत्वाविति पूर्वपक्षयति (अथेत्यादिना) ननु
करादिदर्शनेऽपि करादेः पुरुषत्वव्याप्यतया यत्र न ग्रहस्तत्र प्रामाण्या-
नुमापकलिङ्गग्रहस्तम्भवति न त्वर्गसंशयविरोधिविशेषदर्शनम्, गृह-
माणप्राप्त्याप्तिकथमदर्शनस्यैव तत्त्वादित्यत आह (न हीति)
(अप्रयोजकत्वादिति) करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वस्य पुरुषत्ववति पुरु-
षत्वप्रकारत्वाव्याप्यत्वं पुरुषत्वज्ञाने करादिमत्त्वं विना नोपपद्यत इति
तदव्याप्यत्वे करादेः पुरुषत्वव्याप्तिभ्रमप्रसरणरूपस्य प्रकृतव्याप्तिप्रादुक्त-
कस्य करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चये विना असम्भवेन
व्यभिचारशङ्कया प्रकृतव्याप्तिनिश्चयासम्भवादित्यर्थः । करादौ पुरुषत्व-
व्याप्तिग्रहेऽपि धर्मिणि कराद्यदर्शनात्तत्र पुरुषत्वसंशयो भविष्यत्येवेत्यत
आह (करादेरदर्शने त्विति) धर्मिणीत्यादिः । हेतोरसिद्धिः-करादिमद्वि-
शेष्यकत्वस्य प्रामाण्यसाधकहेतोर्धर्मिणि पुरुषत्वज्ञानरूपक्षे मद्भासम्भव
इत्यर्थः । तथा च प्रामाण्यानुमितिरेव कथमिति भावः । मिश्रसमाधान-
माशङ्क्य निराकरोति (अथेति) (प्रामाण्यनिश्चयादेवेति) प्रामाण्य
संशयरूपकारणविषयकादित्यादिः । प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयहेतुतायामेव
प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं संशयस्य विशेषदर्शनाप्रतिबन्धकत्वमप्येवमिति
सम्भवदुक्तिकम्, सैव न सम्भवतीत्याह (न हीति) आये पक्षे दोषमाह
(व्यभिचारादिति) अर्थनिश्चयान्यकाळे विनापि प्रामाण्यसंशयं साधा-

[ग] प्राप्तिव्यवस्थया स्यात् । गुरुमते च प्रामाण्यस्य स्वप्राप्तिव्यवस्था न स्य-

[दी] सशयत्रैविध्यव्यापातापत्तेः, प्रमात्रतदभावभ्रमत्वादभावादिसशयानां मिथो व्यभिचारात्, सत्येकतरकोटिनिश्चये सशयानुपपत्तेश्च । अथ प्रामाण्यसशया कालीनार्थसंशय एवार्थनिश्चयः प्रतिबन्धक इति चेत् ? तर्हि तादृशसशयत्वेनापि जन्यता, यतस्तदवच्छिन्न प्रत्यर्थनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता स्यात् । एतेन विशेषदर्शनजन्य एव संशये विशेषदर्शन प्रतिबन्धकमिति परास्तम्, सशयमात्रस्यैव विशेषदर्शनजन्यत्वाच्च ।

[ग] रणधर्मदर्शनात्तिस्सशयोत्पत्तेरिति भावः । साधारणधर्मदर्शनाद्यजन्य-संशयरूपे विशेषे हेतुना दूषयति (सशयत्रैविध्येति) साधारणधर्मदर्शना-दिसहकारेणैव अर्थनिश्चयकालीनार्थसशयरूपविशेषे हेतुत्वमाशङ्क्य निरा-करोति (प्रमात्रेति) आदिना तद्वन्नेदकोटिकसशयपरिमह । कथञ्चि-द्व्यभिचारवारणेऽपि अर्थनिश्चयकालेऽपि तत्प्रतिबन्धनार्थमशय एव न सम्भवति, क प्रामाण्यसम्बन्धहेतुताति दूषयति (सत्येकतरेति) अप्रामाण्य-शङ्कामुत्तेजकीकृतार्थनिश्चयकाले तत्सशयोपपादने च प्रामाण्यसशय-हेतुत्वमनर्थकमित्याशयः । अर्थनिश्चयदर्शनाया तत्सशयस्यान्यथैवोपपत्ति-माशङ्कते (अथेति) (प्रामाण्यसशयाकालीनेति) एवञ्चैतादृशविशेषाना-त्मकस्यापि सामान्यकार्यस्य प्रसिद्ध्या विशेषान्तरे, प्रामाण्यसशयहेतुत्वमा-वश्यकमिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं एवैतत्संशयं शोभते, तदेव न, तत्सार्थममात्रमस्तत्वादिति दूषयति (तर्हि मिति) (प्रतिबन्धकत्व-मिति) प्रामाण्यसशयस्य हेतुत्वञ्चेति शेषः । एतेन-संशयत्वस्य जन्यता-वच्छेदकत्वेन (विशेषदर्शनं प्रतिबन्धकमिति) तथा च प्रामाण्यसशयजन्यमशये विशेषदर्शनम्याहेतुतया न तस्य विशेषदर्शनप्रतिबन्धकत्वमि-त्यभिमानः । उक्त्यमम्भवमप्याह (सशयमात्रस्यैवेति) विशेषदर्शनाभाव-जन्यतावच्छेदक होतो प्रामाण्यसशयजन्यत्वस्य उक्तबुक्त्या गौरवेण चातिशेयादिति भावः । मामात्रविशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादुक्त-स्यैवैवमप्यन्यथापि प्रामाण्यानिश्चये तन्निश्चयरूपाकारणनाथार्थ

[म]ग्राह्यं स्वरूपप्रामाण्याभ्यां बहिर्भूतत्वात्; परग्राह्यत्वेऽनवस्थानात् किन्तु परिशेषानुमानेन प्रमाणान्तरेण वा ग्राह्यम्, तथा च तत्प्रामाण्यस्यापि स्वग्राह्यत्वमन्येनैवेत्यनवस्थैव ।

[दी] अथ प्रामाण्यसंशयोत्तरार्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयो हेतुरिति चेन्न, तादृशनिश्चयत्वेन जन्यतायां मानाभावात् । निश्चयसामान्यसामग्रीसत्त्वे सत्यपि प्रामाण्यसन्देहे तदुत्पादस्य दुर्वारत्वात्, न हि तदनुत्तरनिश्चयत्वेनापि जन्यता, तदवच्छिन्नं प्रति वा कस्यचित्किञ्चिदूपावच्छेदेन जनकता, मानाभावात्, महागौरवप्रसङ्गप्रतिवृत्त्याच्च । एतेनाप्यर्थनिश्चयोत्तरार्थसंशयं प्रति प्रामाण्यसंशयस्य असंशयोत्तरमत्यर्थं प्रति विशेषदर्शनस्य च हेतुता मत्तुक्ता । [अत्र काचित्पाद्विर्युच्छिन्ना *]

अथ भवतामपि क्वं सत्यप्यर्थनिश्चये सति च प्रामाण्यसंशये तत्संशय इति चेत्, अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य प्रति-

[ग] निश्चयोऽपि न सम्भवतीति तन्निश्चयानुसरणमित्याशङ्कते (अयेति) तादृशनिश्चयत्वेन प्रामाण्यनिश्चयजन्यतां स्वीकृत्यापि तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना निश्चयो दुर्वार इत्यत आह (निश्चयसामान्येति) तदुत्पादस्य—अर्थनिश्चयसामान्योत्पादस्य—ननु प्रामाण्यसंशयानुत्तरनिश्चये प्रामाण्यसंशयाभावस्य हेतुतया यावद्विशेषसामग्रीयाधेन प्रामाण्यसंशयदशायां न निश्चयापत्तिरित्यत आह (न हीति) (मानाभावादिति) निश्चयत्वस्यार्थसमाजमस्ततयाऽर्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयदशायां विपरीतकोटिमानविरोधिविशेषदर्शनासत्त्वे विपरीतकोटिरपि भानसम्भवेन निश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेन तद्धारणान्यथा नुपपत्तिरूपप्रमाणासम्भवादिति भावः । बाधकमप्याह (महागौरवेति) एतेन-प्रकृत इव विशेषकारणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नापत्तेर्दुर्वारत्वेनेत्यर्थः । अपिकारेण संशयत्वनिश्चयत्वशोर्यममाजमस्ततया वक्ष्यमाणहेतुताया निर्दिष्टकृत्यं सूचितम् । प्रामाण्यसंशयस्येति) हेतुतेत्यभिप्रेत्यान्वयः । प्रत्यक्षम्—प्रत्यक्षनिश्चयम् [* (व्यसृजतेति) निर्युक्तिकत्वेनेत्यादिः x] (भवतामिति) प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रामाण्यसंशयाजन्यत्वमनिवेश्येन

[दी] बन्धकत्वादिति गृहाण । अप्रामाण्यस्याननुगमात्तद्व्याहणामननुगमेऽपि न क्षतिः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात् । प्रकृते चागृहीता-
प्रामाण्यस्य करारिरूपविशेषदर्शनस्य सत्त्वान्न संशयसम्भवः ।

[ग] अर्थसंशयसामान्ये तन्निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिनामित्यर्थः ।
विशेषदर्शनस्य-विरोधिनिश्चयस्य । अप्रामाण्यस्य नामाविधिमत्त्वं प्रमा-
त्वाभावरूपस्य । अननुगमात् अनातप्रसक्तैकरूपेणोपादानासम्भवात् ।
तद्व्याहणामननुगमेऽपि एकरूपेणाभावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ
निवेशासम्भवेऽपि । न क्षतिः- तावदभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वाद्विशेष-
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः । " प्रतिबन्धकतावच्छेदका-
ननुगमस्यादोषत्वादि" ति पाठः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य —
तावदभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण नानात्वस्य (अदो-
षत्वादिति) अगत्येत्यादिः । " एकैकभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वात्
प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य वा दोषत्वादि" ति कचित्पाठः ॥
स्तत्पाठे, एकैकभावविशिष्टस्येत्यस्य प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिशि-
ष्टस्येत्येवार्थः । नानाविधाप्रामाण्यज्ञानानामेकत्राभावनिवेशासम्भवेऽपि
अभावममुदायस्यैकत्र निवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण
तन्निवेशासम्भवेऽपि च पृथक्पृथक् तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टत्वेन
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य —
सकलप्रतिबन्धकावामेकरूपेण सङ्ग्रहासम्भवस्य । अदोषत्वात्-तदभावानां
हेतुत्वे व्यभिचाराप्रयोजकत्वात् । कार्यकारणाभावानात्नस्यागत्याऽदूषक-
त्वादिति यथाश्रुतव्याख्यानादरणीया, अमत्वग्रहाभावविशिष्टत्वेन प्रमा-
भावग्रहाभावविशिष्टत्वेन च पृथक्प्रतिबन्धकत्वे प्रमात्वाभावमात्रग्रहाधी-
नसंशये प्रथमप्रतिबन्धकाभावस्य अमत्वमात्रग्रहाधीनसंशये च द्वितीयविशि-
ष्टाभावस्य व्यभिचारात् ।

नन्वेव प्रामाण्यनिश्चये प्रामाण्यसंशयरूपोत्तेजकबलात्
निश्चितम्याप्यर्थस्य संशयो भवेदेवेति कथं प्रामाण्यानुमिति-
वैयर्थ्यमित्यत आह (प्रकृते चेति) (अगृहीताप्रामाण्यस्येति) करा-

[म] यत्तु व्यवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रवृत्तेर्न तस्या-
पि प्रामाण्यानुसरणमिति नान्वयः; न च प्रामाण्यसंश-
यादौचित्यायर्जितो विषयसंशय इति वाच्यम्, निश्चिते
संशयामायात्; अन्यथा स्वतोयहेऽपि संशयेऽनवस्थेति। तद-
सत्—यदि हि प्रामाण्यसंशयान्न विषये संशयो निश्चि-
तत्वात्, तदा विषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यनिश्चयो व्यर्थः,
प्राथमिकविषयनिश्चयादेव निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः। न हि
विषयसंशयमनाहत्य प्रामाण्यनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम्।
अन्यसंशयादन्यत्र निदिश्यते कथं संशय इति चेदनुभव
पृच्छ, येन स्वसाक्षिकमेव प्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशय-
हेतुस्यमनुमतम्। ज्ञानविषयत्वमपि प्रामाण्यसंशयमासाद्य
विषयसंशयकम्। ननु लिङ्ग-पक्ष-व्याख्यादीनां ज्ञानस्य
प्रामाण्यावधारणेऽनवस्था, अनवधारणे हेतुसिद्धिः। अथ
लिङ्गादिज्ञानं स्वविषयावधारणे कर्त्तव्ये न प्रामाण्यज्ञानं ना-
पेक्षते, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्; लिङ्गादिनिश्चयस्य च
स्वकारणार्थिनस्य सर्वसिद्धत्वादिति चेन्न—प्रामाण्यसंशये-
न लिङ्गस्यापि सन्देहात्। न हि न लिङ्गज्ञाने प्रामाण्यसं-
शयः, अविरोधादिति। उच्यते, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कामावे
लिङ्गादिज्ञानस्यैवार्थनिश्चायकत्वात्, तत्कलङ्केतृक्तैव ग-
तिः। यत्तु व्यवसाये कचिदप्रामाण्यशङ्का भवति कचिन्नेति
त्वयापि नक्तव्यम्। एवं बहुविधव्ययायाससाध्ये-स्वर्ग-
साधनं योग इति ज्ञानं न गृहीतप्रामाण्यं प्रवर्त्तकम्, प्रामा-
ण्यानुमितेः पूर्वमेव तस्य विनाशात्; किन्तु तज्ज्ञानसमानवि-
षयकमप्रामाण्यशङ्काशून्यं ज्ञानान्तरमेव। नन्वेवं बहुवित्तव्य-
यायाससाध्ये निष्कम्पप्रवृत्तावलुपयोगित्वात् निष्कलं प्रामाण्य-

[म] ज्ञानमिति किं तदुपायानुसरणेनेति चेन्न स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानप्रामाण्ये निश्चिते तत्समानविषयकज्ञानान्तरे अप्रामाण्यशङ्का न भवतीति ज्ञानान्तरमगृहीतप्रामाण्यमपि स्वार्थनिश्चयरूपं निष्कम्पप्रवृत्तिं जनयतीत्यप्रामाण्यशङ्काप्रतियन्धद्वारा निष्कम्पप्रवृत्तावुपयुज्यते प्रामाण्यज्ञानमिति न निष्फलम् । यत्तन्नुमानस्य निरस्तसमस्ताविम्रमाशङ्कस्य स्वयमेव प्रामाण्यग्रह इत्युक्तम्,

[दी] अत्र वदन्ति, स्वतस्मिद्व्यभिचारादर्शनात् करादेः पुरुषत्वव्याप्यताग्रहेण (वा) गृहीतायाः करादिमति पुरुषत्वादिज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणात्प्रामाण्यानुमितिः ।

[ग] दिदर्शने अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यज्ञानानाम्कन्दितकरादिमाद्देशेप्यकत्वरूपहेतुप्रहामावेन प्रामाण्यानुमितिरेवासम्भवादिति भावः । (स्वतस्मिद्व्येति) करादौ पुरुषत्वादिप्यभिचारशङ्कानिरामाये तर्कान्तरानुसरणेऽनवस्था स्यादिति भावः । व्याप्यताग्रहेण—व्याप्यताग्रहार्थानतर्केन ।

यद्यपि करादौ पुरुषत्वव्याप्यताग्रहेऽपि स्वतस्मिद्व्यभिचाराज्ञानात् करादिमद्विधेप्यकत्वे प्रामाण्यव्याप्यताग्रहसम्भवति, तथापि तथा प्रामाण्यमदोषगमे पुरोवर्त्तिविधेप्यकत्वेऽपि स्वतस्मिद्व्यभिचाराग्रहात् प्रामाण्यव्याप्यताग्रहसम्भवेन विनैव करादिदर्शने प्रामाण्यानुमितिसम्भवात् करादिदर्शनानुमरणमनर्थक स्यादिति तन्निर्वाहायैव मूलवृत्ता करादिमद्विधेप्यकत्वं हेतुवृत्तमित्याशयेन करादौ पुरुषत्वव्याप्यताग्रहानुमरणम् । क्वचिद्व्याप्यताग्रहेण येन वाकारसत्वात् न पाठः, तथा सति स्वतस्मिद्व्यभिचारादर्शनादिति गृहीतायाः प्रामाण्यव्याप्यताया इत्यनेनान्वितम् । स्वतस्मिद्व्यभिचाराग्रहेण प्रामाण्यव्याप्यताग्रहोपगमे उक्तव्या करादिदर्शनानुसरणेऽप्यप्यात् कलान्तरानुमरणम् (प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणादिनि) तद्व्याप्यताया अनुभवकाले तद्व्याप्यतागर्हणनिर्वाहकस्य करादौ पुरुषत्वव्याप्यताग्रहस्यासत्त्वेन तत्र एव पुनरुपगमनिवृत्तिरसम्भव इति स्मरणानुसरणम् ।

[दी] करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वादेर्विस्मरणात् न च तद्दर्शनात्पुरुषत्वसंशय-
महितोपः ।

अथ प्रामाण्यस्यानुमापकः तद्व्याप्यवत्परामर्श एवास्तु तत्संशयो-
च्छेदक इति कृतं तदनुमित्या । परामर्शस्योदीच्यज्ञानाविषयत्वं ऽननु-
मितावपि समानम् ।

[य] ननु प्रामाण्यलिङ्गैतद्व्याप्यत्वस्मरणकाले करादौ पुरुषत्वव्याप्ति-
मिदृच्छितायाश्च पूर्वानुमत्तया. स्मरणसम्भव इति तत् एव पुरुषत्वसंशय-
निवृत्तिर्भवेदित्यत आह (करादेरिति) 'व्याप्यत्वादे' रित्यादिना धर्मिसम्भ-
वपरिग्रहः । विस्मरणात्—सस्कारनाशेनोद्बोधकविरहेण वा स्मरणा-
भावात् ।

(न च तद्दर्शनादिति) संशयप्रतिबन्धककरादिग्रहासमवधानादिति
भाषः । तथा च तत्र प्रामाण्यानुमितिं विना प्रामाण्यसंशयानिवृत्तेर्कौक्कि-
सामर्पि विना पुरुषत्वग्राहकसामर्पितः तत्त्व संशय एव स्यात्तु निश्चय
इति तन्निश्चयार्थं प्रामाण्यानुमित्यनुसरणम् ।

नच प्रामाण्यस्य निश्चयेऽपि विपरीतकोटिमानविरोधिनाऽसत्त्वेऽर्थ-
संशयः स्यादेव, निश्चितप्रामाण्यकृपाचीनव्यवसायश्च न तावत्कालस्थायीति
न ततो विपरीतमाननिवृत्तिरिति वाच्यम्, यद्गोमैविशेष्यकार्थनिश्चये
प्रामाण्यग्रहस्तत्र तत्प्रकाशकप्रमाविषयत्वरूपतद्दर्मव्याप्यवत्त्वस्यैव तद्भाव-
माननिवर्तकत्वादिति भाषः ।

(तत्संशयोच्छेदक इति) विशेषदर्शनविधया प्रामाण्यसंशयप्रति-
बन्धक इत्यर्थः (अनुमितावपि समानमिति) अनुमिते स्वजनकपरामर्श-
समानविशेष्यकत्वनियमादिति भावः । एवञ्च धर्मितानच्छेदकावच्छेदेन
विरोध्यवगाहिनिश्चयोऽसमानविशेष्यकोऽपि संशयविरोधीति वाच्यम्, तथा
च परामर्शोऽपि तथाम् । उदीच्यन्यवसाये संशय विरुद्धशब्देवेति भावः ।

[दी] अत्राहुः, पक्षतावच्छेदकपुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमाने उत्तरज्ञानस्यानुव्यवसाये पुरोवर्तिविशेष्यकत्वमहात्, अन्यथा तु धर्मिज्ञानविरहाच्च संशय इति ।

[न] उत्तरज्ञानस्य-पुरोवर्तिविशेष्यकोदाच्यव्यवसायस्य । (पुरोवर्तिविशेष्यकत्वेति) आद्याभावावच्छेदकेत्यादि । अन्यथा तदनुव्यवसायानुदयेन उदाच्यज्ञाने संशयः प्रामाण्यस्य पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्तामहस्तूदाच्यज्ञाने संशयनिवृत्तावनुपयुक्तः, तदभावव्याप्यव्याप्यस्येव तदभावव्याप्यावच्छेदकधर्मस्यापि ग्रहस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

नच-तदवच्छेदेन प्रामाण्यग्रहविशिष्टतद्वत्ताग्रहः प्रामाण्यसंशयविरोधी, तथा चानुव्यवसायेन पुरोवर्तिविशेष्यकत्वग्रहेऽपि तदानीं प्रामाण्यस्मरणं विना नाप्रामाण्यसंशयनिवृत्तिरिति तत्स्मरणं स्वीकार्यम्, तथा च तदानीं पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्त्वस्याप्यनुमित्यर्थं पूर्वानुमृतस्य स्मरणसम्भवेन ततोऽपि पुरोवर्तिविशेष्यकत्वधर्मिभावच्छेदकीकृत्य प्रामाण्यसंशयस्य निवृत्तिसम्भव इति किं प्रामाण्यानुमित्येति वाच्यम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसंशयः, निवृत्तावपि ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसंशयनिवृत्तेस्ततोऽनिर्वाहात् तदर्थं प्रामाण्यानुमितेः पूर्वमवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् पूर्वं पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमितौ ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्ने पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावगाहिनोऽनुव्यवसायः तदवच्छिन्नविशेष्यकसंशयनिवृत्तिसम्भवात् ।

नच-पुरोवर्तिविशेष्यकत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसंशयः पुरोवर्तिविषयसंशयप्रयोनक इति प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात् तन्निवृत्तावेव पुरोवर्तिनि विषयसंगयनिवृत्तेः ज्ञाननिष्ठेदन्त्वधर्मितावच्छेदकक

[मं] तत्-धूमवति उल्लिङ्गानुत्त्वमनुमितेः प्रामाण्यनियतस्तु-
ल्यवसायेनोपनीतम्, अतो विशेषदर्शनाच्च तत्राप्रामाण्यशङ्के-
ति, प्रामाण्यनिश्चयदेवाप्रामाण्यशङ्काविरहादर्थं निश्चित्य नि-
ष्कम्पव्यवहार इत्यभिप्रायः । अस्तुतस्तु परतः पक्षे न कचिदपि

[दी] अनुमित्युपनीतप्रामाण्यस्यानुव्यवसायेनोदीच्यज्ञाने, ग्रहणं पुनरेक-
द्वयादिक्षणान्तरितजन्मनि तस्मिन् सुतरात्सम्भवि ।

[गं] प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिरनपेक्षितेति वाच्यम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वस्य
प्रामाण्यसंशयधर्मितावच्छेदकत्वेऽपि प्रामाण्याभावे प्रमत्ते वा पुरोवर्त्यशय-
च्छिन्नत्वाद्यगादिसंशयादेव पुरोवर्तिनि विषयसंशयसम्भवात्, तद्वर्मावच्छे-
देन प्रामाण्यायगादिसंस्कारविशिष्टतद्वर्मावसायप्रवृत्त्यस्य संशयविरोधित्वे तु
प्रामाण्यस्मरणं विनैवोपपत्तिः ।

न नोदीच्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्यानिवृत्तावपि प्रामाण्यसंशये
अनुसक्त एव ततः प्रवृत्तिर्निर्वहतीति किन्तु तच्चिद्वर्तनेनेति वाच्यम् ।
अत्र कारणान्तराभावात् साहसज्ञानात् प्रवृत्तिः तत्र साहसज्ञाने
प्रामाण्यशङ्कानुदये ततो विपरीतकोटिमाननिवृत्तौ निश्चयान्तरनिर्वाहेण
ततः प्रवृत्तिर्निर्वाह इति तत्र तन्निवृत्तरपेक्षणात्, प्रामाण्यस्य—पूर्वमनुमितौ
तदुपनीतप्रामाण्यस्योदीच्यज्ञानानुव्यवसायेन तज्ज्ञाने ग्रहणात् तज्ज्ञाने
प्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः । व्याप्यवसायपरामर्शस्य च सामग्रीबलासिद्धान्तित्या
विनाशात् नोदीच्यन्यवसायपर्यन्तस्थितिरिति न तदुपनीतव्याप्यवत्त्वस्यादी-
च्यज्ञानानुव्यवसाये भानसम्भव इति यत्तं-धूमवति (अनुमित्युपनीतेति)
(अकृद्द्वयादिक्षणान्तरितजन्मनि तस्मिन्नि) प्रामाण्यानुमितिसृतीयादि-
क्षणज्ञातन्यवसाय इत्यर्थः । (सुतरामसम्भवीति) तदनुव्यवसायपूर्वं
प्रामाण्यानुमितेरसत्त्वादिति भावः । विनश्यदवस्थापरामर्शजिन्यानुमिते-
रनुव्यवसाये परामर्शोपनीतधूमवत्त्वस्य विशेष्यत्वेन भानसम्भवाः,
तत्पूर्वपरामर्शनाशात्; एवं धर्मितावच्छेदकधर्मवद्विशेष्यकत्वावच्छेदेनैव
विशेषणप्रकारकत्वमनुव्यवसायो गृह्यतांतीति नौदाधिकारविवृतौ स्वयं

प्रामाण्यग्रहः प्रवर्त्तक इति । एवमनुव्यवसायस्य प्रामा
 यतत्वाच्च प्रामाण्यशङ्का । न ह्यजानन् जानामीति ।
 न चा घटज्ञाक्षे पटं जानामीति । अमेऽप्यनुव्यवसायेन
 तत्त्वादिकं व्यवसायप्रकारत्वेनोल्लिख्यते तथैव । यत्स्वभ
 सदशायां झटिति प्रचुरतरनिष्कम्पप्रवृत्तिदर्शनात् प्राम
 स्वत एव गृह्यते, अन्यस्त तु परत इति, तच्च विशेष्यनिष्ठा
 न्ताभावप्रतियोगिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं प्रामाण्यं स्व
 गृहीतुमर्शक्यमिति परत एव गृह्यते । झटिति प्रवृत्तिस्तु क
 चरणादिमति शरीरज्ञानत्वादेर्विशेषस्यानुव्यवसायेन ग्रहा
 प्रामाण्यशङ्काशून्याद्व्यवसायादेय, न प्रामाण्यज्ञानं प्रवर्त्तकमि
 त्युक्तम् । झटिति तत्समवधानन्तु स्वकारणार्थिनम् । न
 पिपासूनां झटिति प्रचुरतरा समर्था च प्रवृत्तिरन्मसीति
 पिपासोपशमनशक्तिरस्य प्रत्यक्ष, इति ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 प्रत्यक्षस्वप्ने प्रामाण्यवादे श्रुतिवादः ॥

[दी] 'धूमवतो' त्यादिकं लिङ्गोपहितलैंगिकमानपक्षे ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय रघुनाथशिरोमणि महाचार्यस्य कृतौ
 प्रत्यक्षमणिदीपितौ प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये
 श्रुतिवादः ॥

[ग] लिखितम्, तथा सति अनुमितौ साध्यव्याप्यस्य धार्मेतावच्छेदकत्व
 माने तद्वति साध्यप्रकारकत्वस्यानुमित्यनुव्यवसाये मान न सम्भवति, अतो
 लिङ्गोपधानमतावलम्बनेन मूलोक्त तदुपपादयति (धूमवतीत्यादि) ।

इति श्री महामहोपाध्याय गदाधरमहाचार्य विरचिते
 प्रत्यक्षमणिदीपिते व्याख्याने प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये
 श्रुतिवादः ॥

व्यां—श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालये क्रय्याणि पुस्तकानि.

वैदिक ग्रन्थाः ।	नं	नाम	रु	आ
नाम	रु	आ		
१. श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२	१६. यतिलिङ्गसमर्थनम्	० ४
२. पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०	१७. मपन्नपारिजातः	० ४
३. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०	१८. न्यायमास्करः	} १ ८
४. सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	०	८	(जगन्मिथ्यात्वसङ्गहनम्)	
वेदान्त ग्रन्थाः ।			१९. भेदवादःतत्कृतुन्वाय	} ० ४
५. शतदूषणी भा-१	४	६	विचारश्च	
६. शतदूषणी भा-२	६	१२	२०. दृश्यत्वानुमाननिरास	} ० ४
७. शतदूषणी भा-३	३	११	वादःमोक्षकारणतावादश्च	
८. शतदूषणी भा-४	३	१२	२१. कार्याधिकरणवादःभा	१ ० १०
९. भगवद्गीता प्रतिपदा	} २	२	२२. कार्याधिकरणवादःभा	२ १ ०
भेदिवरणसहिता			२३. कार्याधिकरणत्वम्	० १४
१०. भगवद्गीता-वरवस्तुनि	} २	४	२४. श्रीरामानुजासि	} १ ०
व्याख्यासहिता			द्धान्तसारः	
११. गीतार्थसंग्रहः-रक्षया	} ०	६	२५. श्रुतितात्पर्यनिर्णयः (यन्त्रस्थः)	} १ ०
सहितः			मीमांसा ग्रन्थाः ।	
१२. तत्त्वनिर्णयः	} ०	४	२६. भाट्टरहस्यम्	१ ८
(शैववैष्णववादः)			२७. मीमांसापादुका	० ७
१३. सिद्धान्तचिन्तामणिः	०	१२	२८. मीमांसाकौस्तुभःभा	१ १ ४
१४. पाराशर्यविजयः	} ४	०	२९. मीमांसाकौस्तुभःभा	१ ६
(प्रथमाध्यायप्रथमपादः)			३०. मीमांसाकौस्तुभःभा	१ ६
१५. वेदान्तविजयः [पुरु-	} (११	३१. सेश्वरमीमांसा	१ १४
विद्याविजयः, ज्ञानविद्या-			न्याय ग्रन्थाः ।	
विजयः, साद्विद्याविजयः,			३२. प्रामाण्यवादः	३ ४
अद्वैतविद्याविजयः, पारि-			३३. अवच्छेदकतानिरुक्तिः	० १४
करविजयः]				

నే	నామ	రు	ఆ	నే	నామ	రు	ఆ
౩౪.	వాదగాదాధరీ	౦	౧౫	౫౧.	శతకోటిమण्डనम्		
౩౫.	మూలగాదాధరీ				విజయరాధవాచార్యవి.	౧	౦
	శబ్దలంఛ	౧	౪		పాశ్చరాత్ర గ్రంథా .		
౩౬.	ఉపాధివాద			౫౨.	సాత్వతసాహితా	౨	౮
	గాదాధరస్య	౨	౦	౫౩.	ईश्वरसहिता	౭	౮
౩౭.	గాదాధరీ చతుర్దశలక్షణీ	౧	౧౪	౫౪.	పారమేశ్వరసాహితా సంవాక్యా	౧౦	౦
౩౮.	గాదాధరీ పంచలక్షణీ	౦	౮		సంప్రదాయ గ్రంథా .		
౩౯.	సిద్ధాంతలక్షణమ్	౧	౪	౫౫.	తత్వత్రయమ్	౦	౪
౪౦.	పక్షతా-గాదాధరీ	౧	౮	౫౬	ముముక్షుప్రతిహత్యమ్	౦	౪
౪౧.	వ్యుత్పత్తివాద	౨	౮	౫౭.	గ్రీవచనభూషణమ్	౦	౮
౪౨	సంస్కృతాచారసామాన్య			౫౮.	గ్రీవాదిభీకరవైమవమ్		
	సంస్కృతా	౦	౦		[సామిత్రమ్]	౦	౬
౪౩.	సామాన్యనిరూపి	౦	౧౫	౫౯	గ్రీవాదిభీకరవైమవమ్		
౪౪.	పదవాచకరూపాకర	౨	౮		[చిత్తరహితమ్]	౦	౪
౪౫	సాధారణసాధారణ			౬౦.	అక్షరపాదపద్య		
	సంపదసంపదవిధ	౦	౦	౬౧	అక్షరసంఖ్య	౦	౮
	[X]ద్ధా			౬౨	అక్షరసంఖ్య	౦	౮
౪౬	తత్వాచింతామణి			౬౩	అక్షరసంఖ్య	౦	౮
	అవయవగ్రంథ	౧	౦	౬౪.	సంఖ్య	౦	౮
౪౭	సప్రతిపక్షగ్రంథ	౦	౧౪	౬౫	పాదలయవిధయా	1	౮
౪౮.	శతకోటి	౦	౬	౬౬	విశిష్టపాదలయవిధయా		
౪౯	శతకోటిఖండనమ్				విశిష్టపాదలయవిధయా	౦	౨
	గ్రీవకృష్ణానాతాచార్యవి	౦	౬	౬౭	తత్వలయవి		
౫౦	శతకోటిఖండనమ్			౬౮	తత్వలయవి		
	గ్రీవదమంతాచార్యవి	౦	౧౨	౬౯	తత్వలయవి	2	౦
				౭౦.	తత్వలయవి	౦	౨

நெ	நாம	ரூ	அ	நெ	நாம	ரூ	அ
ஆரூபாயிகா: 1				82.	கொ. 3 வது பர.		
௭1.	சீசாரவகம் மா 1	1	0	இதில் இருப்பவை நரசரிவாச இருமொ ழி, இவததின் கிவா கவானககர் இருகதி வதன.			
௭2.	சீசாரவகம் மா 2	0	12				
௭3.	யுகலாபுலியம்	0	6				
௭4.	சீவதரிகாஅகாயா						
வூதாந்த:				கோசு ப்னயா: 1			
புராண ப்னயா: 1				௮3.	கிதநிர்நியமூபம்	0	2
௭5.	காசீமாசாத்யம்	1	12	இதர ப்னயா: 1			
௮2.	காசீமாசாத்யம்			௮4.	வாலுமிகிவாதிவ:	1	0
27. காலுமாசாத்யம்				௮5.	கிதநிர்நியமூபம்	0	2
				௮6.	லக்ஷிசதநாமஸ்தோத்ரம்	0	2
				௮7.	சுமாபிதகௌஸ்தும.	0	8
				௮8.	சதமகிதரகிணி		
௭6.	நகாமாரதே தானிபர்வ.	[மந்திரம்]		[ஜினப்னய:]			
௭9.	இரிவதேசேபதம்:	[மந்திரம்]		௮9.	சர்வதர்சனசிரோமணி.	0	3
கித்யபித்யம் கியாசுயான ப்னயா: 1				90.	மஸ்தாபரணவிசார:	0	2
80.	முதலாயிரம் கிவா			91.	பரதத்யநிர்நய	0	2
கிவாசனமாவது பர கம பெரிவாழ்வாச கிருமொழி கிவாச கிவாசனம்				92.	வாசுதேவதாய		
				நாலதலிபி:			
				93.	Journal of P. B. Mull		
				94.	History " " " "		
81.	கொ. 2 பாதம். பபு			95.	பதி. 2 வது ப. 2. 100	4	
மதம் கிருமொழி தி ருசகத கிருததம் கிருமொழி, கிருபபன- லி கெழுதக, அமல வதி பிதாச, கவாணி அனகிதததாயு இ வகவின் கிவாககி பாசா.				96.	துவாதிவிதநம்	0	2
				97.	2. 5 பாதம். ப. 2. 100	0	3
				98.	காசுதாயுசுத		
				கிவாசனம்			
5. 10				99.	வதவானல்	0	2
				100.	அன்தர்வாசிவதிவாசி		
				விசார			

नं	नाम	रु	आ	नं	नाम	रु	आ
१०१.	ऐकशास्त्रचमीमांसा	०	८	११९.	तिरुप्पल्लाण्डु	०	४
१०२.	सुदर्शनमीमांसा	०	१०	१२०.	ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधि	०	१
१०३.	सुदर्शनमीमांसा	०	१०	१२१.	श्रीपराशरविशिष्टपरम	}	० १२
१०४.	सुदर्शनमीमांसा	०	१०		धर्मशास्त्र		
१०५.	श्रीवैष्णवमतद्वयणोद्धार	०	१०	१२२.	वेदान्तरहस्य	०	४
१०६.	सुदर्शनमीमांसा	०	१०	१२३.	श्रीशाण्डिल्य विशि	}	० १२
	सुदर्शनमीमांसा	०	१०		ष्टपरमधर्मशास्त्र		
१०७.	भोजनकुतूहलम् [य.त्रस्थ]	०	६	१२४.	तत्समुद्राधारण परनि-	}	० ३
१०८.	श्रीमाध्वोपनिषद्परीक्षा	०	६		र्णयसिन्धुकारकाकैसला		
हिन्दी भाषा की पुस्तकें ।				१२५.	दिव्यवेश विवेचन	०	१
१०९.	यतिराजवैभव	०	६	१२६.	द्वन्द्वपुद्गलसर्ग	०	१२
११०.	उपनयनगायत्री-	}	० ६	१२७.	वैदिकसर्वस्वकाविशेषाङ्क	१	८
	मीमांसापरीक्षा			१२८.	अद्वैतविवेचन	१	४
१११.	चक्रधारणप्रमाणसंग्रह	०	४	१२९.	सत्यार्थप्रकाश और	}	० ६
११२.	श्रीरामानुजसम्प्रदाय	}	० १		श्रीवैष्णवसम्प्रदाय		
	की प्राचीनता			१३०.	श्रीभगवद्गाराधनविधि	०	२
११३.	विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त	}	० १	१३१.	सुल गीमाहास्यदीपिका	०	४
	सारसंग्रह			१३२.	पुरुषसूक्त (सटीक)		
११४.	चक्रधारण क्यों	}	० १	१३३.	श्रीसूक्त		
	करना चाहिये			१३४.	ईशावास्योपनिषत् (सटीक)		
११५.	सन्ध्यावन्दनविधि	०	२	प्रोत्तिस्थानम्—			
११६.	व्रतोत्सवनिर्णय	०	२	श्रीसुदर्शनसमुद्रायन्त्रालय,			
११७.	तत्त्वोद्घोषन	०	४	Conjeeveram. (Madras.)			
११८.	मिथ्याआक्षेपोंका निरास	०	२				